

VARIA

VII

**Zborník materiálov zo VII. kolokvia mladých jazykovedcov
(Modra-Piesok 3. – 5. 12. 1997)**

**Zostavila
Mira Nábělková**

**Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
1998**

VARIA

VII

Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
1998

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Bratislava

**Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Bratislava**

Vedecký redaktor
PhDr. Slavo Ondrejovič, CSc.

Recenzent
Prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.

Obsah

Slavo Ondrejovič: Úvodné slovo.....	7
Gabriela Múcsková: „Normálne“ či „po slovensky“ (Používanie nárečia a spisovného jazyka podľa predbežného anketového prieskumu).....	9
Ludmila Liptáková: Adjektívne okazionalizmy v hovorenej komunikácii.....	13
Oľga Orgoňová: Kvantitatívna charakteristika galicizmov v slovenčine...	19
Monika Koncová: Zo slovenskej a francúzskej chromatickej terminológie.....	32
Xénia Činčurová: Prírodný priestor a motív domova v Hečkovom <i>Červenom víne</i> a v Reymontových <i>Sedliakoch</i>	37
Juraj Štefanovič: Rozpoznávanie textu pomocou počítača.....	40
Jozef Ivanecký: Automatická fonemická transkripcia v slovenčine...	46
Karol Furdík: Automatické určovanie obsahu odborného textu	52
Ladislav Janovec: Využití programu Concorde pro tvorbu autor- ských slovníků.....	63
Vladimír Benko - Alexandra Rajčanová: Lokalizácia softvérových produktov (Jazykovedný pohľad	70
Jana Wachtarczyková: Problémy pri skúmaní dynamiky vývoja sú- časného jazyka.....	76
Juliana Beňová: K otázkam zvukovej kultúry javiskovej reči na čino- herných scénach SND	85
Antonina M. Grigoraš: Vzajmodejstvie rozličných príjmov avtor- skej interpretácii frazeologizmov v gazetných tekstach	91
Miloš Mlčoch: Vývoj české žurnalistiky po roce 1945 a její reflexe v lingvistice	97
Zlataše Braunštejnová: Přírovnání ve staré češtině	107
Alena Černá: Popis lidského těla ve slovnících mistra Klareta a jeho následovníků.....	115
Miloslava Vajdllová: Substantivizovaná adjektiva označující poplat- ky, dávky a platy ve staré češtině	123
Jiří Mezulánik: Přitažlivost gramatické formy kladných a záporných výrazů při přesvědčování.....	127
Monika Javorská: Neverbální reklamní komunikace.....	130
Albena Rangelová - Zdenka Tichá - Zdenka Opavská: Jednojazyč- né slovníky při výuce mateřštiny (projekt dotazníkového průzkumu).....	139
Drago Unuk: Besedotvorje v zahodnih prleških govorih.....	148
Maria Magdalena Nowakowska: Slowotwórcze i leksykalne for- macje będące nazwami osób wykonujących czynności zawodowe..	158

Marta Bystrianska: Galicizmy v slovenčine. Vzťah morfematickej a slovotvornej štruktúry.....	166
Wiesław Tomasz Stefańczyk: Funkcje vocativu we współczesnej polszczyźnie	169
Markus Giger: K typologickému postavení horní lužické srbštiny mezi západoslovanskými jazyky: nominální systém	172
Wojciech Sowa: Keltské výpožičky v latinčine	186
Bohumil Vykypěl: V rekonstrukci staropruské sociální terminologie (svobodní)	194
Milan Harvalík: Exonyma a jejich fungování v jazyce	206
Morgan Nilsson: Podmienky vokalizácie predložiek v češtine a slovenčine	211
Carlos Alonso Hidalgo: Sloveso ako jeden z možných prívlastkov podmetu.....	221
Lubor Králík: O význame etnonyma <i>Tatár</i> a jeho derivátov v slovenčine	227
Lucie Hašová: O posloupnostech témat a kategorizování v běžném rozhovoru	236
Giorgio Cadorini: Před tvorbou furlánské odborné terminologie. Smysl a strategie uplatnění menšinového jazyka ve vědecké praxi..	250
Szabolcz Simon: K výskumu jazyka maďarskej tlače na Slovensku.....	256
Katarína Balleková: Koncepcia hesla v lokálnom slovníku pradiarskej a tkáčskej terminológie	263
Juraj Zajonc: Pomenovanie ako východisko skúmania ornamentálnych motívov (na príklade výšiviek a paličkovaných čipiek).....	268
Aneta Lalíková: Neurčité zámená v slovenských nárečiach.....	280
Pavol Odaloš: O produktívnom type názvov firiem.....	284
Jaromír Krško: Toponymá v komunikácii malých sociálnych skupín.	292
Wirginia Mirosławska: Źeńskie postacie nazwisk w dialektach polskich i słowackich	299
Miriám Sitárová: Zápisy pomenování osôb v administratívno-právnych písomnostiach zo 16. – 18. storočia.....	303
Mark Lauersdorf: Kultúrna slovenčina administratívno-právnych textov 16. storočia. „Čo s fonológiou a morfológiou?“	308
Peter Žeňuch: Krátky opis dvoch kníh uložených v knižnici Pravoslávnej bohosloveckej fakulty v Prešove.....	312
Lubica Dvornická: Zastúpenie lexikálnych prevzatí z latinčiny a gréčtiny v súčasnej slovenčine – doplnenie chýbajúcej (časti) tabuľky z článku v zborníku VARIA VI.....	323

Vážené dámy a páni, milí priatelia,

dovoľte, aby som Vás v mene výboru *Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV* čo najsrdečnejšie pozdravil a privítal na *Kolokviu mladých jazykovedcov*, ktoré zorganizovala naša spoločnosť s tichou, ale účinnou podporou *Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV*.

V tomto roku sa schádzame na chate Univerzity Komenského už po siedmy raz. Celkom spontánne sa podarilo z tohto pôvodne dosť komorného podujatia sformovať prestížnu, ba (preč s falošnou skromnosťou!) unikátnu medzinárodnú akciu – aspoň v rámci slovanského sveta. O prestížnosti tejto akcie som sa mal možnosť sám presvedčiť aj v zahraničí. Na mojich nedávnych zahraničných potulkách som si niekoľkokrát vypočul kontaktnú frázu: „Á, vy ste z Bratislavy! Prídeme v decembri na kolokvium!“ Som rád, že aj autori týchto výrokov svoj sľub dodržali a naozaj prišli.

Každý z nás vie, že na príprave takto zaľudneného podujatia, ako je naše, sa vždy organizačne zúčastňuje viacero ľudí s rôznym poslaním, ale nebudem ich tu predstavovať. Zrejme by o to ani veľmi nestáli. Jedno meno mi však nedá nespomenúť: meno Miry Nábělkovej. Je to ona, ktorá je už dávnejšie hlavnou organizátorkou a dušou týchto akcií. Ale určite pre nikoho z Vás to nie je nová informácia, lebo bola to určite Míra, kto zabezpečoval aj Vašu účasť na tejto konferencii.

Dovoľte ďalej, aby som vyslovil radosť i nad tým, že z jednotlivých konferencií sa darí vydávať zborníky referátov. Doteraz vyšlo už šesť strieborných publikácií pod názvom *VARIA*, v ktorých je uložených mnoho bystrých a originálnych výskumných výsledkov a analýz od jazykovedných autorov síce juvenílnych, ale svoje príspevky podávajúcich neraz v skutočne vyzretej forme.

Po tom, ako som v minulom roku nastúpil na predsednícky stolec Slovenskej jazykovednej spoločnosti, okamžite som sa rozhliadal, čo by sa dalo zlepšiť alebo aspoň zmeniť. Uvažoval som, teraz sa už môžem priznať, dokonca o výmene farby zborníkov za nápadnejšiu, ktorá by pútala z väčšej diaľky. Hneď som si však uvedomil, že by to nebolo dobré minimálne z jedného dôvodu: myslím, že rodinné striebro by malo ostať strieborné. Zborníky *VARIA* považujem totiž, a mám na to dobré dôvody, za rodinné striebro v činnosti Slovenskej jazykovednej spoločnosti nového obdobia.

Vítam Vás teda ešte raz a opäť v starom známom lesíku neďaleko štúrovej Modry a želám Vám, či skôr nášmu rokovaniu úspešný priebeh.

Modra-Piesok 3. decembra 1997

Slavomír Ondrejovič
predseda SJS pri SAV

**„Normálne“ či „po slovensky“?
(Používanie nárečia a spisovného jazyka
podľa predbežného anketového prieskumu)**

Gabriela Múcsková

Filozofická fakulta UK, Bratislava

Pokiaľ sa začneme zaujímať o jazykovú situáciu, v ktorej spoluexistujú spisovný jazyk a nárečie v každodennej komunikácii – teda o jazykovú situáciu, ktorá sa často v našej literatúre označuje aj ako diglosná – je potrebné preskúmať mieru používania tej ktorej variety v jednotlivých sociálnych a vekových skupinách, v rôznych typoch komunikácií a aj formálnu stránku oboch variet, pretože sa obidve v takomto diglosnom prostredí len veľmi zriedkavo vyskytujú vo svojich ideálnych normách.

Aj bez podrobnejšieho heuristického výskumu a zdĺhavého spracovania a hodnotenia získaného materiálu nie je zrejme ťažké odhadnúť isté fakty len na základe vlastnej skúsenosti a prostého logického úsudku. Tak vieme odhadnúť, že v najväčšej miere nárečím komunikuje najstaršia generácia a v najmenšej najmladšia, že v úradnom styku či v komunikácii s neznámou osobou bude prevažovať spisovná varieta a v súkromnom styku zase nárečie atď. Takáto jazyková situácia sa zdá jasná a prístupná a až po istú hranicu je možné pokračovať predpokladmi. Výskum konkrétneho materiálu v princípe potvrdí hypotézy a predpoklady a zároveň odhalí celú problematiku v jej zložitosti, variabilnosti, niekde zdanlivo a niekde skutočne až neobsiahnuteľnej. A až poznatok skutočne potvrdený podrobným a zdĺhavým štúdiom autentického materiálu možno skutočne považovať za plnohodnotný.

Hoci za kľúčový výskumný materiál považujeme autentické a spontánne hovorené prejavy v rôznych komunikačných situáciách, pokúsili sme sa o potvrdenie istých predpokladov aj metódou ankety, zatiaľ len predbežnej alebo pokusnej, ktorej cieľom bolo najmä vytipovať základné otázky a prakticky overiť možnosti takejto metódy.

Anketu sme uskutočnili v rámci klasického materiálového výskumu v dňoch 26. – 28. 8. 1997 v Gelnici, v centre Hnileckej doliny na juhovýchode spišského regiónu. Oslovili sme tridsať náhodných respondentov na ulici, anketa bola ústna a zaznamenávala sa na magnetofón. Hoci sme jednotlivých respondentov oslovovali náhodne, snažili sme sa pokryť všetky vekové kategórie (okrem najstaršej, t. j. nad 70 rokov) a stupne vzdelania zodpovedajúce vekovému a vzdelanostnému rozvrstveniu danej lokality.

Respondentom sme položili tieto otázky:

1. Do akej miery sa podľa vás v Gelnici používa nárečie?
2. Používate aj vy v rôznych situáciách aj spisovnú aj nárečovú formu?

3. Kedy (v ktorých situáciách, prostrediach a pod.) používate nárečie a kedy spisovný jazyk?

4. Uveďte príklady na rozdiely medzi spisovným jazykom a nárečím.

5. Ktoré členy z uvedených dvojíc (p. ďalej) sú podľa vás nárečové a ktoré spisovné (alebo obidva môžu byť spisovné).

Prvá otázka mala predovšetkým kontaktnú funkciu – mala uľahčiť začiatok rozhovoru. Očakávali sme, samozrejme, že väčšina odpovedí potvrdí vysokú mieru používania nárečia, čo dokladá aj náš predchádzajúci výskum.

Z tridsiatich opýtaných len jeden konštatoval veľmi nízku mieru používania nárečia, resp. uviedol, že Gelnica nemá svoje špecifické nárečie. Podľa jeho vysvetlenia za nárečie považuje napríklad rusínčinu alebo nemecké nárečia na Spiši. Ostatní respondenti potvrdili vysokú mieru používania nárečia v tomto meste. Tretina si dokonca myslí, že sa nárečie používa vo väčšej miere než spisovný jazyk. *Len* nárečím podľa väčšiny hovorí najstaršia generácia a osoby s nižším vzdelaním, *prevažne* sa nárečie používa v rozhovoroch so známymi a v súkromí.

V druhej otázke sme sa zamerali na schopnosť samých respondentov používať obidve variety, pričom sme očakávali potvrdenie predpokladu, že väčšina pôvodných obyvateľov Gelnice aktívne komunikuje v rôznych situáciách obojma varietami.

Len štyria z opýtaných (traja z nich boli príslušníkmi mladej generácie) vôbec nepoužívajú nárečie – ovládajú ho len pasívne – a ďalší štyria používajú zase takmer vždy a vo všetkých situáciách nárečie. Hoci ovládajú aj spisovný jazyk, v skutočnosti ho používajú len ojedinele. Všetci ostatní respondenti potvrdili, že aktívne ovládajú a v rôznych situáciách používajú obidve variety.

Z odpovedí na tretiu otázku sme sa pokúsili vymedziť všetky spomenuté situácie či faktory uvádzané ako motivujúce pri voľbe tej ktorej variety v komunikácii. Za najdôležitejší faktor považujú respondenti formu, akou hovorí osoba, s ktorou komunikujú (11). Nárečie používajú najmä v rozhovore so známymi, a to aj v súkromných rozhovoroch v zamestnaní a v rozhovoroch s rodičmi (11). Len niektorí používajú nárečie aj v rodine (7) a dvaja aj v úradnom styku. Spisovný jazyk používajú respondenti predovšetkým v úradnom styku a v rozhovore s neznámou osobou, v oficiálnej komunikácii v zamestnaní a mnohí z nich aj doma. Viacerí však negatívne hodnotili svoj spisovný prejav, boli si vedomí, že sa v ňom dopúšťajú chýb vplyvom nárečia.

Štvrtá otázka bola zámerne formulovaná nepresne, resp. veľmi všeobecne. Dôvodom takejto formulácie bola domnienka, že používatelia oboch variet nerozlišujú rozdiely medzi nárečím a spisovným jazykom na jednotlivých jazykových rovinách. Ako sa nám javí z doterajšieho výskumu, dištinkatívne prvky medzi nárečím a spisovným jazykom sa pri prepínaní kódu alebo pri

vzájomnej interferencii správajú odlišne a preukazujú rozličnú mieru uvedomenosti u používateľov. Predpokladali sme, že v uvádzaných príkladoch sa budú vyskytovať príklady dištinktívnych prvkov s vyššou mierou uvedomenosti, čiže plnovýznamové lexikálne jednotky, ale tiež niektoré jednotky fonologické a gramatické.

Väčšina respondentov nerozlišovala medzi lexikálne a fonologicky odlišnými výrazmi. Vedľa seba uvádzali príklady ako: *gruľe – zemiaky, ceruska – kl'ajbas, špinavý – brudny, rečuje – hovorí* a pod. *a kos'eňe – kosenie, mlieko – m'leko, x'leba – chlieb* a pod. Len štyria respondenti uvádzali vedome príklady výlučne z lexikálnej roviny. Tretina respondentov neuvádzala jednotlivé slová, ale celé slovné spojenia (a takmer všetci uviedli príklad *dze s' i bul, dze idzes'*), v ktorých išlo len o fonologicky odlišné prvky. Tieto skutočne patria v škále fonologických dištinktívnych prvkov k tým, ktoré majú vysokú mieru uvedomenosti (asibilácia, mäkké sykavky s', z', nižší výskyt diftongov v nárečí atď.).

Získaný materiál v prípade tejto otázky nie je dostatočne preukazný a viac ako predchádzajúce otázky vyžaduje rozšíriť počet respondentov, a to najmä v prípade, že predpokladáme isté súvislosti medzi odpoveďami na túto otázku a medzi správaním sa dištinktívnych prvkov v procesoch charakteristických pre diglosnú jazykovú situáciu.

V piatej „otázke“ sme uviedli dvojice slov, a to synonymá (*pozriet' – kuknúť, pekný – šumný a hladný – lačný*) a slovotvorné varianty s tým istým významom a odlišnými slovotvornými formantami (*dajaký – nejaký, dačo – niečo, inakší – iný, zostať – ostať, hraje – hrá, odtiaľ – stadiť*), z ktorých každý člen zodpovedá spisovnej norme a jeden člen dvojice svojou formou a slovotvornou štruktúrou (ale nie fonetickou podobou) aj nárečovej norme (výnimkou sú formy *odtiaľ – stadiť*, ktorým v nárečí zodpovedá tvar *stadzi*). V posledných dvoch dvojiaciach len jeden člen zodpovedá zároveň spisovnej a nárečovej norme [*len, lepší*] a druhý člen s tvrdou výslovnosťou [*len, lepši*] tendencii uplatňujúcej sa v hovorovej forme slovenčiny. Opýtaní respondenti mali označiť, ktorý člen uvedenej dvojice považujú za spisovný, pričom boli upozornení na to, že spisovné môžu byť obe formy. V tabuľke uvádzame na prvom mieste [A] člen dvojice, ktorý zodpovedá len spisovnej norme, a na druhom mieste [B] ten člen, ktorý zodpovedá aj norme nárečia. Číslom uvádzame počet tých respondentov (nie všetci zodpovedali na všetky otázky), ktorí daný variant A alebo B označili za spisovný.

A	B	A	B	A aj B
pozriet'	kuknúť	15	0	1
pekný	šumný	7	0	1
hladný	lačný	18	0	0
niečo	dačo	9	0	1

A	B	A	B	A aj B
nejaký	dajaký	13	1	2
iný	inakší	16	0	3
hrá	hraje	13	5	1
ostať	zostať	1	1	3
odtiaľ	stadiaľ	5	2	7
[len]	[l'en]	16	3	
[lepši]	[l'epši]	20	3	

Výsledky tohto experimentu dokazujú už skôr formulované pravidlo, že „pri výbere z kodifikovaných dvojtvarov alebo variantov zavrhuje hovoriaci podobu zhodujúcu sa so stavom v nárečí a volí podobu zdanlivo „výrazne spisovnú““ (Chloupek, 1986, s. 28). V prípade lexikálnych synonym platí tento fakt takmer jednoznačne, nielen preto, že ide o opozíciu k nárečovej forme, ale snáď aj z toho dôvodu, že člen A je preferovanejší a častejší aj v spisovných prejavoch, resp. nepocituje sa ako expresívny. Vo svojom spisovnom prejave v bežnej komunikácii (nie v rámci ankety) títo respondenti aj uplatňovali formu A.

V skupine slovtvorných variantov je už väčšia rozkolísanosť (dokonca v tvaroch *ostať* – *zostať* a *odtiaľ* – *stadiaľ* viacerí respondenti označili správne obidve formy za spisovné), aj keď prevažujú „výrazne spisovné“ tvary. A pravdepodobne preto, že tu ide v spisovnom jazyku o rovnocenné varianty (pokiaľ ide o frekvenciu v používaní a expresívnosť atď.), nechápu sa ani v tomto nárečovom prostredí v takej opozícii ako uvedené synonymá. Preto je len zdanlivo paradoxné zistenie, že mnohí z respondentov, ktorí uviedli variant A ako spisovný, v súvislosti spisovnom prejave často používali práve variant B, najmä v dvojiciach *niečo* – *dačo*, *niektorý* – *daktorý*.

Zaujímavé sú výsledky posledných dvoch dvojíc, kde označenie tvrdej výslovnosti l ako spisovnej, podľa nášho názoru, podmienila predovšetkým tendencia presadzujúca sa v bežnej hovorenej reči a až potom uvedený názor o preferovaní variantu opačného k nárečovému stavu. Aj tí respondenti, ktorí na túto otázku odpovedali správne, uviedli: „na strednom Slovensku sa hovorí l, tak asi to je spisovné“, „tvrdé je správne, ale keď zjídeme do tej pravej slovenčiny, tak asi to je l“, „lepši je spisovne, ale hovorí sa lepši“ a pod. Pravdepodobne u starších respondentov k označeniu podoby [len] za spisovnú prispela aj zhoda podoby [l'en] s vsl. variantom názvu rastliny ľan. („len je spisovne, bo ľen je to, čo sa sadí“).

Keďže ide len o akúsi anketovú sondu, nemôžeme z jej čiastočných výsledkov formulovať všeobecnejšie závery, preto by som na záver už len spomenula jeden poznatok, ktorý sa objavil po spracovaní ankiet: Počas ankety aj následného rozhovoru s jednotlivými respondentmi sme sa dôsledne pridržia-

vali označeniu tej ktorej variety termínmi *spisovný jazyk, nárečie, spisovne, nárečím*. Samotní respondenti sa však týmto termínom skôr vyhýbali, resp. najmä termíny *spisovný jazyk, spisovne* používali len veľmi ojedinele. Na pomenovanie spisovného jazyka používali výrazy *čisto, správne* ale najčastejšie výraz *po slovensky*. Na označenie nárečia alebo nárečového tvaru používali okrem výrazov *nárečím, v nárečí* predovšetkým výrazy *u nás sa hovorí, my hovoríme, po spišsky, po gelnicky, po našom, bežne a ...normálne*.

Literatúra

CHLOUPEK, J.: Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti. Brno, Univerzita J. E. Purkyňe 1986. 132 s.

MÚCSKOVÁ, G.: Niektoré aspekty výskumu používania spisovného jazyka a nárečia v ústnej komunikácii. In: *Varia V. Materiály z V. kolokvia mladých jazykovedcov*. Zostavila M. Nábělková. Bratislava, SJS pri SAV 1996, s. 34 – 40.

SGALL, P. – HRONEK, J. – STICH, A. – HORECKÝ, J.: *Variation in Language. Code Switching in Czech as a Challenge for Sociolinguistics*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company 1992. 370 s.

SLANČOVÁ, D. – SOKOLOVÁ, M.: Výskum podoby hovorenej komunikácie na východnom Slovensku. In: *Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny*. Red. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava, Veda 1995, s. 132 – 143.

TRUDGILL, P.: *Dialects in Contacts. Language in Society*, 10, Oxford 1986. 174 s.

Adjektívne okazionalizmy v hovorenej komunikácii

Ludmila Liptáková

Pedagogická fakulta PU, Prešov

Počas výskumu okazionalizmov v hovorenej komunikácii sme zistili, že neuzuálne lexikálne jednotky vznikajú spontánne v rôznych typoch komunikačných situácií (v komunikácii detí i dospelých, v súkromnom i verejnom prostredí). Zaznamenané okazionalizmy (v počte 1200) hodnotíme ako rečové, kontextové nominácie plniace v individuálnych a jedinečných rečových aktoch špecifické komunikačné funkcie. Okrem funkcií, ktoré sa uvádzajú pri analýzach umeleckých, esejistických či publicistických okazionalizmov (ozvláštnenie vyjadrenia, rečová hra, vtip), uplatňujú sa pri tvorbe „hovorených“ okazionalizmov také komunikačné motívy, ako vyjadrenie či sprostredkovanie emócií, prejavenie empatie, snaha o úspornejšie či výstižnejšie vyjadrenie alebo jednoducho úsilie zaplniť prázdne miesto v uzuálnom inventári lexikálnych prostriedkov.

V rámci pojmovej triedy vlastností sme v našom výskume zachytili 90 okazionálnych lexém. Utváranie neuzuálnych pomenovaní statického príznaku substancie teda nie je v hovorenej komunikácii také časté ako okazionálne pomenovanie substančných či dejových denotátov (materiál obsahuje 800 substantívnych a 300 slovesných okazionalizmov). Túto skutočnosť možno vysvetliť napr. nízkou frekvenciou adjektív v hovorených komunikátoch (porov. napr. Mistrík, 1985, s. 53). Podstatnejším dôvodom však pravdepodobne bude vysoká produktivita adjektívnej derivácie (najmä takmer paradigmaticky produktívne tvorenie desubstantívnych vzťahových adjektív, pozri Nábělková, 1993) v súčasnej slovenčine, čo oslabuje nápadnosť a neočakávanosť novoutvorených, hoci len príležitostne použitých adjektív. Potenciálnosť utvorenia vzťahového adjektíva od akéhokoľvek substantíva tak spôsobuje, že sa mnohé jednorazovo použité, kontextovo viazané, neuzuálne prídavné mená nepociťujú ako príznakové, a teda aj pri zachytávaní okazionalizmov sa jednoducho prehliadajú.¹

Zozbierané okazionálne adjektíva triedime podľa druhu motivácie na tie, ktoré sú výsledkom sémantickej motivácie, a tie, ktoré boli motivované slovotvorne. Pri slovotvornej motivácii osobitne posudzujeme adjektíva vyjadrujúce vlastnosť nadradenej substancie na základe vzťahu k inej substancii alebo deju a adjektíva slúžiace na charakterizáciu, kvalifikáciu predmetov a javov (vychádzame zo systémovej klasifikácie adjektív v slovenčine: Oravec – Bajzíkova – Furdík, 1988, s. 75 – 95; Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989 [ďalej DSZ], s. 169 – 217; Nábělková; 1993 ako aj z funkčno-sémantickej analýzy nových adjektív v češtine: Martincová, 1983).

Časť skúmaných prídavných mien sa svojou morfológickou štruktúrou nijako neodlišuje od jestvujúcich, uzuálnych adjektív. Okazionálny charakter však nadobúda vďaka príležitostným spojeniam s novými substanciami. Sledujeme tu teda rozličné kontextové významové konkretizácie prídavného mena, dokazujúce jeho sémantickú prispôsobivosť nadradenému podstatnému menu (porov. Oravec – Bajzíkova – Furdík, 1988, s. 75 – 95; DSZ, s. 169 – 217). Napr.:

(D)² *opaľovacie obdobie* – „leto“

– deverbatívne adjektívum opaľovací sa v úze spája skôr s konkrétami (opaľovací krém, mlieko, olej),

(D) *zubný pohár* – „pohár na umývanie zubov“

– toto adjektívno-substantívne spojenie logicky dopĺňa pomenovania pomôcok na umývanie zubov (zubná kefka, pasta, niť),

¹ V tejto súvislosti hodno pripomenúť tézu E. Chanpiru (1966, s. 156) o vzťahu nepriamej úmery medzi okazionálnosťou a potenciálnosťou: Čím je vyššia potenciálnosť rečového faktu, tým je nižší stupeň okazionálnosti a naopak.

² Značka (D) znamená, že ide o detský okazionalizmus.

- (D) *podvodné okuliare* – „potápačské okuliare“
 – uzuálny význam adjektíva „ktorý je alebo prebieha pod vodou“ (KSSJ, 1997, s. 478) sa rozširuje o sému „používa sa“ (možno tu uvažovať i o detskej prvotvorbe),
smutná voda – „čierna káva“
 – bežné združené pomenovanie nahrádza jeho metaforicko-metonymická podoba,
zlatonosný deň – „deň prinášajúci zlato (zlatú medailu)“
 – slovníkový význam „obsahujúci zlato“ (KSSJ, 1997, s. 907) sa v metaforicko-metonymickom kontexte rozširuje o sému „prinášajúci“ (v tomto použití sa oživuje už zoslabujúca sa motivácia adjektíva *zlatonosný*).

Nezvyčajné adjektívno-substantívne spojenia, ktoré sú v individuálnom kontexte nielen oživujúcimi, humornými, ale často i kondenzujúcimi prvkami, vznikajú ako výsledok analogickej nominácie (k pojmu pozri DSZ, s. 24 – 27):

- amortizovaný človek* – „unavený, ‘opotrebovaný’ človek“
 („Už sme z toho zhonu všetci *amortizovaní*“),
synekdochická žena – „tá, ktorá v situačnom kontexte miesto istého celku zdôrazňuje časti“,
ovocinársky človek – „taký, ktorý (rád) konzumuje ovocie“,
šťavičkový človek – „taký, ktorý (s obľubou) pije šťavy“,
bielo-modro-červený moderátor – „moderátor relácie Biela-modrá-červená“.

Uvedené adjektíva sa v úže bežne nespájajú s názvami osôb (bežné spojenia – *amortizovaný stroj*, *synekdochické pomenovanie*, *ovocinárska oblasť*, *bielo-modro-červená zástava*). Okazionálne „personifikované“ adjektíva vyjadrujú oproti bežným významom i hodnotiace postoje k označovanej substancii, t. j. na denotačnú funkciu spojenia sa navrstvuje funkcia pragmatická (porov. DSZ, s. 172).

V skupine slovotvorne motivovaných desubstantívnych vzťahových adjektív nachádzame okazionálne prekročenie derivačného obmedzenia, keď sa prídavné meno tvorí od substantivizovaného adjektíva – *šampanská fľaša* – „fľaša od šampanského“ (porov. DSZ, s. 192).

Vzťahový príznak je prítomný v posesívnej zloženine *krátkorukávová košeľa* – „košeľa s krátkym rukávom“, v juxtaponovanom kompozite *vecnovečný dar* – „večné pero ako vecný dar“ či v zloženom adjektíve *rádioburzový*, derivovanom od zloženého substantíva *rádioburza*.

Spontánnym prejavom rečovej úspornosti sú adjektívno-substantívne spojenia, v ktorých nové adjektívum konkuruje pádu substantíva v prívlastkovej pozícii: *emdežetková čokoláda* – čokoláda k MDŽ, *kešové peniaze* – platba v hotovosti (cash), *modelovská cesta* – cesta modelky.

V hovorených prejavoch sa častejšie tvorili okazionálne dejové adjektíva, t. j. adjektíva pomenúvajúce vlastnosť substancie vyplývajúcu zo vzťahu substancie k deju (porov. Martincová, 1983, s. 54).

Pri derivácii viacerých adjektív od motivujúceho slovesa, resp. slovesného podstatného mena sa uplatnila špecifická deverbatívna prípona -ací (pozri Oravec – Bajzíkova – Furdík, s. 84):

- (D) *usmievacie kvapky* – „také, ktoré spôsobia usmievanie (v metaforickom kontexte vyliečenie človeka)“
– príponou -ací sa toto vzťahové adjektívum diferencuje od uzuálnych kvalifikačných adjektív *usmiaty, usmievacý*,
- (D) *prechádzacia prestávka* – „školská prestávka, počas ktorej sa žiaci prechádzajú“,
- (D) *krmacia učiteľka* – „učiteľka v škôlke, ktorá kŕmi chlapčeka“,
nespinkací chlapček – „dieťa, ktoré nechce spať“,
dirigovací šéf – „taký, ktorý rád diriguje, riadi“.

Uvedené dejové adjektíva na -ací determinujú nadradenú substanciu podľa aktuálnej činnosti alebo podľa charakteristickej vlastnosti.

V skupine dejových adjektív sú frekventované zložené dejové adjektíva, ktorých pomenovacím motívom je rozvinutý dejový príznak vyjadrený slovesnou determinačnou syntagmou (porov. Martincová, 1983, s. 62; DSZ, s. 237). Ide predovšetkým o východiskové sloveso *chcieť*: *skokuchtivý chlapec* (ktorý chce skákať), *nakupuchtivý muž* (ktorý chce nakupovať), *manuelychtivý divák* (ktorý chce pozerat' seriál Manuela), *chlebachtivý zákazník* (ktorý chce kúpiť chlieb), *dovolenkychtivý človek* (ktorý chce ísť na dovolenku). Týmito kompozitami sa dosahuje úspornosť, ako i ozvláštnenie vyjadrenia. Platí to aj o zložených adjektívach s východiskovým slovesom *tvoriť*: *konfliktotvorný kolega* (ktorý vytvára konflikty), *trémotvorné vystupovanie* (vystupovanie spôsobujúce trému) (pozri tvorenie nových adjektív s časťou -tvorný, Kesselová, 1988).

Osobitnú a početnú podskupinu zachytených okazionálnych deverbatívnych adjektív tvoria dejové adjektíva s významom výsledku deja, resp. nadobudnutých vlastností vyplývajúcich z deja (porov. Martincová, 1983, s. 60 – 62; DSZ, s. 202 – 211). V citovanej literatúre sa uvádza, že k adjektívam tohto typu patria také, ktoré označujú vlastnosť vzniknutú ako výsledok deja vyjadreného príslušným slovesom a vznikajú z n/t-príčasťí. Zvláštnosťou okazionálnych adjektív, ktoré zaraďujeme do tejto skupiny, je neexistencia uzuálneho slovesného východiska (až na príčasťové adjektívum *prepoužívaný* – „nadmieru používaný“). Na základe zistenej okazionálnej produktivnosti desubstantívnych sloviac v hovorenej komunikácii je možné v okazionálnom kontexte dejový motivant ľahko utvoriť, a teda chápať ho ako potenciálne jestvujúci: **oparadajkovať sa* (zašpiniť sa od paradajky) – *oparadajkované nohavice*, **omajonézovať sa* (zašpiniť sa majonézou) – *omajonézovaná kravata*, **okapustnicovať sa* (obliať sa kapustnicou) – *okapustnicované šaty*, **okostýmovať sa* (obliecť sa do kostýmu) – *okostýmovaný herec*, **oslnkovať sa* (opáliť sa) – *oslnkovaný človek*, (D) **odaždiť sa* – *odaždené dievča* (mokrý

od dažďa), (D) **zastromiť sa – zastromená ulica* (porastená stromami), (D) **zadžúsikovať sa – zadžúsikovaný čajík* (s chuťou džúsu), (D) **zapeniažkovať sa – zapeniažkovaný ujo* (ktorý má veľa peňazí), **zapanelákovat' sa – zapanelákovat' sa* (žijúci v paneláku), **zakvetovať sa – zakvetovaná príroda* (rozkvitnutá), **zabalikovať sa – zabalikovaný človek* (zavalený balíkmi – obrazne), **zablchaviť sa – zablchavený sklad* (obrazne – špinavý), **pozáhradkovať sa – pozáhradkovaný kopec* (s mnohými záhradkami), **vychaosiť sa – vychaosený človek* (zmätený), **vyoblekovať sa – vyoblekovaný syn* (zásobený oblekmi), **prepočítačovať sa – prepočítačovaný človek* (unavený z práce s počítačom), **unámetikovať sa – unámetikovaný človek* (presýtený tvorbou „námetíkov“), **zherpesovať sa – zherpesovaný človek* (posiaty herpesmi), **skoncertovať sa – skoncertovaný človek* (presýtený koncertmi), **zmanuelizovať sa – zmanuelizovaná „baba“* (posadnutá seriálom Manuela).

Nazdávame sa, že uvedené okazionálne výrazy patria k dejovým adjektívam s významom výsledku deja na základe paradigmatickej analógie (pozri Furdík, 1970), keď napriek chýbajúcemu (alebo iba potenciálne existujúcemu) slovesnému motivantu vyjadrujú slovotvorný význam „taký, ako vyplýva z deja“. Vo vedomí používateľov jazyka sa teda pri potrebe vyjadriť daný význam aktivizuje uzuálny model (porov. osladený čaj, vysmädnutý človek, prepracovaný človek).

Okrem toho chápeme tieto adjektíva ako kondenzačné útvary, ktoré stručnejšie a výstižnejšie pomenúvajú to, čo sa v úze vyjadruje rozvitým prívlastkom: nohavice zašpinené od paradajky – *oparadajkované nohavice*.

Vzťah určovanej substancie k deju vyjadrujú i deverbatívne adjektíva so slovotvorným významom „majúci sklon konať dej“, tvorené sufixmi v-ového typu (porov. Oravec – Bajzíkova – Furdík, s. 87; Martinová, 1983, s. 61): *uškový syn* – „všetko počujúci“ (bezprostredné pomenovanie východisko je v metonymickom vzťahu k dominujúcemu dejovému lexikálnemu významu utvoreného adjektíva), *vajatavé katedry* – v kontexte: „*Vajatavé katedry* sa len ťažko môžu rozvíjať“ atď.

Väčšinu analyzovaných vzťahových prídavných mien autori utvárajú v jedinečnom kontexte s cieľom vyjadriť hodnotiaci postoj k pomenovanej substancii, teda môžeme hovoriť o čiastkovom rečovom prejave systémovej tendencie rozvíjať kvalifikačný význam aj pri pôvodnej vzťahovosti adjektíva (pozri DSZ, s. 194).

V bežných hovorených prejavoch sme zaznamenali i také príležitostne použité adjektíva, v ktorých apreciatívnosť, t. j. prítomnosť hodnotiacich významových komponentov, dominovala. Na základe tejto charakteristiky ich chápeme ako kvalifikačné adjektíva. Za ďalší dôkaz kvalifikačnosti väčšiny nasledujúcich adjektív pokladáme možnosť opísať ich význam uzuálnym lexikálnym synonymom (porov. Nábělková, s. 26): *rehotný* – smiešny, *spatvarošený* – spotvorený, *prítuklý* – naivný, *uchichotkaný* – veselý, *sivotvárný* –

jednotvárnny, *mňamkový* – výborný, *hrivatý* – vlasatý, *ostrolaktový človek* – pribojný (pomenovacím východiskom tohto posesívneho adjektíva je fráza „mať ostré lakte“, ide o okazionálne uplatnenie defrazeologickej derivácie; porov. Furdík, 1994).

Ako ukazuje materiál, v okazionálnej slovtvorbe adjektív pochádzajúcich z rozličných hovorených prejavov sa čiastkovo a náznakovito prejavujú isté dynamické tendencie v súčasnej adjektívnej lexike (pozri DSZ, s. 194). Príležitostné rozširovanie významu uzuálnych adjektív dokazuje ich významovú mobilnosť. V príležitostne utvorených prídavných menách sa zvlášť výrazne naplňa komunikačná požiadavka vyjadrovať hodnotiace postoje (porov. DSZ, s. 172). Vo viacerých prípadoch tak môžeme sledovať vznik okazionálnych kvalifikačných významov, resp. situačne podmienené kvalifikačné použitie vzťahového adjektíva (porov. Nábělková, 1993). Ak jestvuje komunikačná potreba, v reči sa utvárajú i nové vzťahové adjektíva.

Pri slovtvorne motivovaných okazionálnych adjektívach sa využíva inventár tých slovtvorných prostriedkov, ktoré sú bežné v systéme, v rečovej produkcii sa však vždy nekombinujú bežným spôsobom. Početná skupina zložených adjektív potvrdzuje okazionálnu produktivnosť adjektívnych kompozít aj v iných komunikačných sférach (porov. Buzássyová, 1980).

Popri iných komunikačných motívoch (nominačná potreba, vyjadrenie subjektívneho postoja, rečová hra ako zdroj humoru, ozvláštnenie vyjadrnenia) sa pri zachytených okazionálnych adjektívach výrazne realizuje snaha o úspornejšie vyjadrenie, keď sa voľné syntagmatické spojenie v prúde reči kondenzuje na derivovaný alebo zložený adjektívny produkt.

Literatúra

BUZÁSSYOVÁ, K.: Okazionalizmy v slovenskej literatúre. In: *Studia Academica Slovaca*. 9. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1980, s. 91 – 108.

FURDÍK, J.: Slovtvorná analógia a analogická slovtvorba. *Jazykovedný časopis*, 21, 1970, s. 54 – 59.

FURDÍK, J.: Princíp motivácie vo frazeológii a v derivatológii. In: *Z problémov frazeológii polskej i slowianskej*. VI. Warszawa, SOW 1994, s. 7 – 14.

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava, Veda 1989. 436 s.

CHANPIRA, E.: Ob okkazionalnom slove i okkazionalnom slovoobrazovaniji. In: *Razvitije slovoobrazovanija sovremennogo russkogo jazyka*. Moskva, Nauka 1966, s. 153 – 166.

KESSELOVÁ, J.: O zložených adjektívach s časťou -tvorný. *Slovenská reč*, 53, 1988, s. 151 – 157.

Krátky slovník slovenského jazyka. 3. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1997.

MARTINCOVÁ, O.: Problematika neologismů v současné spisovné češtině. Praha, Univerzita Karlova 1983. 160 s.

MISTRÍK, J.: Frekvencia tvarov a konštrukcií v slovenčine. Bratislava, Veda 1985. 320 s.

NÁBĚLKOVÁ, M.: Vztahové adjektiva v slovenčine. (Funkčno-sémantická analýza desubstantívnych derivátov.) Bratislava, Veda 1993. 204 s.

ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E. – FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia. 2. vyd. Bratislava, SPN 1988, s. 75 – 95.

Slovník slovenského jazyka I – VI. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968.

Kvantitatívna charakteristika galicizmov v slovenčine

Oľga Orgoňová

Filozofická fakulta UK, Bratislava

Pri kvantitatívnej charakteristike galicizmov v slovenčine sa opierame prevažne o vyexcerpovaný materiál zo *Slovníka cudzích slov* (Ivanová-Šalíngová – Maníková, 1983, ďalej SCS) doplnený o nové heslá s heslovými pomenovaniami označujúcimi novšie reálie v slovenskom kultúrnom prostredí (napríklad *gófra*, *bageta*, *fritéza*), prípadne o nové slovotvorné deriváty ako produkty pokračujúceho integračného procesu už transferovaných galicizmov, ktoré SCS nezachytil (napr. *kupónka* – *hovor.* kupónová privatizácia). Prirodzene, slovník sme aktualizovali aj z hľadiska sémantickej derivácie. Dopĺňali sme sémantické štruktúry transferovaných galicizmov o novonadobudnuté významy, prípadne významové odtienky, jednak druhotne transferované v prípade sukcesívnych výpožičiek (napr. *naveta* – 2. druh koreňovej zeleniny, dlhá biela reďkovka; *au pair* – 2. opatrovateľský pracovný pobyt v cudzine, napr. opatrovanie detí za stravu, ubytovanie, prípadne vreckové), jednak sémanticky derivované v integračnom procese v slovenčine (napríklad *monokel* – *pren. expr.* modrina okolo oka). To však neovplyvnilo kvantitatívny ukazovateľ počtu galicizmov v slovenčine, keďže ide o kvalitatívnu deriváciu. Napokon sme v menšom rozsahu modifikovali i jestvujúce výklady v SCS, pokiaľ boli z rozličných dôvodov neaktuálne, čo sa vzťahovalo napr. na ekonomické termíny pôvodne usúvzťažňované len s kapitalistickou spoločensko-ekonomickou formáciou (napr. *hausse obch.* – pôvodný výklad: stúpanie kurzu cenných papierov na burze *za kapitalizmu* (op. *baisse*); po úprave bola vynechaná nami zvýraznená časť). Ani v tomto prípade však nešlo o kvantitatívne zmeny. Zásadnejší zásah do kvantity by potenciálne súvisel s pre-

hodnotením časti homonymných galicizmov v SCS na polysémanty. Ide napríklad o „homonymá“ typu *šampión*¹ – majster v športe (osoba) a *šampión*² – zvierka, ktoré dosiahlo najvyššie hodnotenie. Súčasná kvantifikácia však zachováva pôvodné lexikografické riešenie.

Predmetom tohto príspevku nebude frekvenčná štatistika galicizmov podľa distribúcie v textoch, hoci by mohlo byť zaujímavé konfrontovať takéto výsledky napríklad so stavom v príbuznom jazyku češtine, kde kvantitatívnu charakteristiku cudzích slov spracovala M. Těšitelová (1990), pričom francúzske lexikálne jednotky tam zaberajú prakticky dominantné miesto v konkurencii s nemeckými jednotkami v rámci živých jazykov. Vyššiu frekvenciu majú len výrazy z latinčiny a gréčtiny.

V našej kvantifikácii sa sústreďujeme na dva javy. V prvom pohľade sa zameriavame na sledovanie jednotlivých podôb kontaktovej situácií medzi francúzštinou ako zdrojom lexikálnych výpožičiek a slovenčinou ako cieľovým jazykom prijímajúcim jednotky francúzskeho pôvodu. V druhom bode sa podrobne sústreďujeme na morfológické ukazovatele galicizmov v slovenčine, pričom máme k dispozícii na porovnanie jednak morfológické údaje z češtiny (Těšitelová, 1990), jednak údaje z geneticky nepríbuzných jazykov nórčiny a švédčiny (Haugen, 1950, 1972).

1. Pri kvantitatívnej interpretácii galicizmov v slovenčine je potrebné nadviazať na vymedzenie rozsahu pojmu galicizmus, ktorý chápeme široko – nielen ako jednotku francúzskeho pôvodu priamo transferovanú do slovenčiny (ide o tri štvrtiny materiálových jednotiek) a sprostredkovanú iným jazykom, ale navyše i jednotku iného pôvodu, kde francúzština bola sprostredkujúcim jazykom pri prechode do slovenčiny – označujeme ich všeobecným kvalifikátorom [* >franc > *]. Ďalej do materiálu zahŕňame i výrazy utvorené apelativizáciou, prípadne deriváciou od vlastných mien miesta, osobností (vynálezcov, tvorcov, historických postáv a pod.) spätých s francúzskym duchovným a zemepisným prostredím a označujeme ich kvalifikátorom [podľa] – porov. pomenovania ako *ampér* (podľa fyzika Ampéra), *dordonién* (podľa departementu Dordogne), *pompadúrka* (podľa markízy de Pompadour, milienky francúzskeho kráľa Ľudovíta XV.) a pod. Napokon súčasť inventára predstavujú hybridné pomenovania (deriváty a kompozitá) označené [franc +*], kde okrem francúzskeho komponentu (v pozícii radixu či afixov) figuruje aj inojazyčný komponent vrátane slovenského (35 jednotiek = 0,83 %). V prehľadnej tabuľke č. 1 uvádzame kvantitatívne údaje o počte galicizmov vodorovne zoskupených podľa začiatočného písmena v abecednom poradí. Zvisle uvádzame postupne čisto francúzske výpožičky, ktoré boli transferované do slovenčiny v priamom kontakte s francúzštinou (3007 jednotiek = 71,22 %), za nimi galicizmy s kvalifikátorom [podľa] (206 jednotiek = 2,88 %), ďalej hybridy „čisté“ (304 jednotiek = 8,29 %) a v kombinácii so sprostredkovaním cez iný jazyk spolu 8,34 %; 4,9 % prináleží skupine pôvod-

ne francúzskych výrazov sprostredkovaných inými jazykmi, kým inojazyčné výrazy sprostredkované francúzštinou, prípadne viacstupňovo sprostredkované okrem francúzštiny i ďalším jazykom (extrémne prípady „sprostredkovanosti“ reprezentujú výrazy s kvalifikátormi [gréc>lat>tal>franc>angl] a [gréc>lat>tal>franc>hol]) tvoria spolu celok s percentuálnym zastúpením v celkovom korpuse 10,92 %. Hoci vymedzené typy hybridných a sprostredkovaných galicizmov dosahujú vo vzťahu k priamym výpožičkám pomer jedna štvrtina ku trom štvrtinám (pozri aj tabuľku s diagramom č. 1a), absolútne hodnoty galicizmov z konkrétnych 25 podôb hybridov a 40 podôb sprostredkovaných výpožičiek sú takmer všetky zanedbateľné (pod hranicou 1%). Mierne vyššie hodnoty z oblasti hybridov (od 1 % do 3 %) dosahujú len hybridy francúzskeho komponentu s komponentmi z klasických jazykov gréčtiny a latinčiny, t. j. [franc + lat] – 1,04 %, [gréc + franc] – 2,77 % a [lat + franc] – 2,04 % v dôsledku opakovaného výskytu istých afixov grécko-latinského pôvodu. Medzi sprostredkovanými výpožičkami zasa dominuje s absolútnou kvantitou 139 jednotiek = 3,29 % podoba s kvalifikátorom [franc>nem], čiže výpožičky sprostredkované nemčinou. Ide teda asi o jednu desatinu všetkých ostatných galicizmov popri [franc] a [podľa]. Ani tento výsledok nie je prekvapujúci, skôr očakávaný vzhľadom na mimojazykové historické kontakty Slovenska s Francúzskom (napríklad pôsobenie, resp. štúdiá slovenských vzdelancov v Nemecku v 19. storočí, kde sa stretali s francúzskou kultúrou v priaznivejších podmienkach vrátane zemepisného susedstva). Z uvedených tabuľkových prehľadov a diagramov č. 1, 1a) možno zhrnúť, že charakteristickými galicizmami vzhľadom na kontaktnú situáciu sú priame výpožičky, hoci ide prevažne o produkty písomných kontaktov (prostredníctvom časopisov, beletrie, umeleckých prekladov), živé kontakty našich etník nenadobudli masový charakter, ale len podobu kontaktu jednotlivcov – osobností (porov. zborník FSE, 1995).

2. V rámci morfologickej charakteristiky sme sledovali jednak distribúciu galicizmov podľa slovných druhov ako celkových kategórií – pozri tabuľku č. 2, stĺpcový graf č. 2a) a tabuľku s diagramom č. 3a) – ale aj podľa špecifickejších subkategoriálnych i formálnych ukazovateľov, najmä v prípade podstatných mien (2678 jednotiek) a prídavných mien (1020 jednotiek) ako prvých dvoch najpočetnejšie zastúpených kategórií s výraznou kvantitatívnou prioritou substantív. Analogické výsledky vzhľadom na zastúpenie slovných druhov v češtine uvádza M. Těšitelová (1990) a konštatuje, že do nominálnej skupiny cudzojazyčných výpožičiek, ktorú tvoria substantíva, adjektíva a predložky, patrí v češtine 94,63 % pomenovaní (Jelínek, J. – Bečka, J. V. – Těšitelová, M.: Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce. Praha, 1961), respektíve 91,13 % pomenovaní podľa *Frekvenčného slovníka češtiny věcného stylu* (Těšitelová a kol., 1983). V našich údajoch táto nominálna skupina zaberá 87,59 % z celkového počtu galicizmov v slovenčine, pričom

kategóriu predložiek tvorí jediný výraz *à*. Tretí najpočetnejší slovný druh slovesá je zastúpený v počte 336 jednotiek = 7,96 %, čo opäť zodpovedá stavu v češtine (6 % podľa FSČ, respektíve 9 % podľa FSVS). Odlišné údaje uvádza E. Haugen (1950), podľa ktorého sú druhým najpočetnejším slovným druhom slovesá, avšak v jeho prípade ide o kvantifikáciu jazyka v špecifických podmienkach používania ako materinského jazyka nórskej a švédskej diaspóry v USA. Usudzujeme, že vyššie zastúpenie sloves anglického pôvodu v nórdčine a švédčine u imigrantov v USA môže súvisieť s komunikačnými potrebami, napríklad s potrebou pomenovať deje (pracovné činnosti) nezaužívané v materskej krajine prisťahovalcov. Pokiaľ ide o zastúpenie ostatných slovných druhov (príslovky, číslovky) v inventári galicizmov v slovenčine, ich hodnoty sú takmer zanedbateľné. Ak za hranicu relevantnosti považujeme 1 %, potom príslovky v počte 46 = 1,1 % sú ešte štatisticky relevantné (pozri tabuľku č. 2 a stĺpcový graf č. 2a).

Pri najpočetnejšom slovnom druhu substantívach sme podrobne vyhodnotili kategoriálne údaje v užšom zmysle (rod – v mužskom rode i životnosť, číslo, pád, resp. ohybnosť). Pri kvantitatívnej distribúcii substantív a adjektív podľa abecedy v konfrontácii s celkovou distribúciou všetkých galicizmov podľa abecedy sme zistili zreteľnú podobnosť medzi všetkými tromi krivkami (tabuľka s diagramom č. 3a), teda absolútne najfrekvencovanejšie písmená P (525), K (523), B (410), M (348), D (284), R (279) atď. boli v zachovanom poradí obsadené aj v čiastkových diagramoch. Pri triedení substantív z hľadiska rodu sa potvrdila univerzálna tendencia k rodovému zaradovaniu podľa prirodzených rodov s dominantným postavením maskulín. Najvyššie percentuálne zastúpenie v celkovom súbore galicizmov majú podstatné mená mužského rodu (33,23 %), potom ženské podstatné mená (25,27 %), kým v strednom rode je len 7,2 %. Osobitný jav – rodovú dubletnosť sme identifikovali v 143 prípadoch, relevantnú hodnotu však dosiahli len dublety kvalifikované v SCS súčasne ako m. aj f. : 138 = 3,27 %.

Údaje vzťahujúce sa na osobitosti kategórie čísla (pomnožné substantíva – 0,33 % a substantíva s delimitátorom „obyč. v mn. č.“ – 0,28 %) sú štatisticky zanedbateľné, čo potvrdzuje ďalšiu univerzálnu platnú tézu o podstate gramatickej kategórie čísla ako odrazovej kategórie bez výraznejších anomálií (porov. aj Oravec, 1988).

V súvislosti s gramatickou kategóriou pádu sme zistili pomer medzi ohybnými a neohybnými menami (substantívami a adjektívami) – porov. stĺpcový graf č. 2a). Údaj o neohybných adjektívach je zanedbateľný (10 = 0,24 %), v prípade nesklonných substantív ide o 188 jednotiek, t. j. 4,45 % z celkového súboru galicizmov, resp. 7,02 % z celkového súboru substantív. Tento údaj považujeme za dôležitý, pretože poukazuje na rozsah adaptačného (integračného) čiže zdomácnovacieho procesu cudzích (transferovaných) pomenovaní v slovenčine v oblasti morfológie. Nesklonnosť je teda jav periférny aj

v prípade lexiky francúzskeho pôvodu vzhľadom na morfológický typ preberajúceho jazyka slovenčiny s prevahou prvkov flektívnosti.

Do tejto štatistiky sme nateraz nezahrmuli slovotvornú kvantifikáciu galicizmov, hoci isté pracovné materiály boli vytvorené pri príprave podkladov na slovotvornú charakteristiku galicizmov v našej dizertačnej práci (Orgoňová, 1997). Rámcovo môžeme skonštatovať, že dominantnou hodnotou v tomto smere bol pre nás údaj o pomere medzi transferenčnými galicizmami (neohybnými, prípadne morfonologicky adaptovanými jednotkami v záujme ich zaradenia do ohýbacích paradigiem) a integračnými galicizmami (s využitím slovenských slovotvorných prostriedkov pri lexikálnej derivácii), pričom zistený pomer je 25 : 75 %. Ide o primeraný stav, ak zohľadníme skutočnosť, že celkový pomer medzi slovotvorne nemotivovanou a slovotvorne motivovanou lexikou v slovenčine je jedna tretina ku dvom tretinám (Furdík, 1989, 1993), pričom je známe, že cudzojazyčná lexika v preberajúcom jazyku prekonáva isté etapy či stupne adaptácie, najmä v začiatočnom štádiu bezprostredne po transferencii (fonologická a morfológická adaptácia). Slovotvorná derivácia je až ďalším stupňom integrácie nasledujúcim po prvotnej fonologickej a morfológickej adaptácii, mimo ktorej zostáva v periférnom postavení len necelých 5 % neadaptovaných (neohybných) jednotiek. Na druhej strane je však slovotvorná aktivita cudzojazyčných jednotiek ešte intenzívnejšia než pri domácich lexikálnych prvkoch (Furdík, 1989, s. 35), keďže slovotvorný systém sa aktivizuje už pri morfológickej adaptácii prostredníctvom formantov s gramatikalizačnou funkciou. Možno predpokladať, že práve zaradenie jednotiek tejto hraničnej transferenčno-integračnej skupiny výrazov ako produktov morfológickej adaptácie s využitím slovotvorných flektivizačných formantov viedlo k miernej odchýlke medzi naším a Furdíkovým údajom. Túto časť našej kvantifikácie preto zatiaľ nepovažujeme za uzavretú.

Uvedomujeme si, že predložená kvantitatívna charakteristika galicizmov ako komplex údajov nie je nadčasová, pretože lexikálna rovina ako najotvorenejší a najdynamickejší subsystém jazyka sa vyvíja, resp. mení najrýchlejšie. Vytýčené dominantné kvantitatívne ukazovatele však považujeme za principiálne platné. Diferenciácia dominantných ukazovateľov a periférnych, nerelevantných slúži na orientáciu pri odlišovaní podstatných javov od marginálnych v čiastkových interpretáciách integračných zmien galicizmov v slovenčine a tiež ako prostriedok spätnej kontroly formulovaných záverov.

Literatúra

Francúzsko a stredná Európa (1867 – 1914). Bratislava, Academic Electronic Press 1995. 169 s.

- FURDÍK, J.: Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča, Modrý Peter 1993. 199 s.
- FURDÍK, J.: Úloha slovtvornej motivácie v lexikálnej dynamike. In: Dynamika slovnjej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989, s. 28 – 36.
- HAUGEN, E.: The Aanalysis of Linguistic Borrowing. *Language*, 26, 1950, s. 210 – 231.
- HAUGEN, E.: Proces zaimstvovanija. In: *Novoje v lingvistike*. VI. Moskva, Progress 1972, s. 344 – 382.
- IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. – MANÍKOVÁ, Z.: *Slovník cudzích slov*. Bratislava, SPN 1983. 944 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava, Veda 1987, 1989. 592 s.; 3. doplnené a prepracované vydanie 1997. 944 s.
- ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E. – FURDÍK, J.: *Súčasný slovenský spisovný jazyk*. Morfológia. 2. vyd. Bratislava, SPN 1988. 232 s.
- ORGOŇOVÁ, O.: *Galicizmy v slovenčine*. Kandidátska dizertačná práca. Bratislava 1997. 131 s.
- Le Petit Robert 1*. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. Paris, Le Robert 1991. 2172 s.
- TĚŠITELOVÁ, M.: O přejatých slovech v češtině z hlediska kvantitativního. *Slovo a slovesnost*, 51, 1990, s. 111 – 123.

Tabuľka č. 1	A	B	C	Č	D	E	F	G	H	CH	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	Š	T	U	V	Z	Ž	SPOLU	v [%]
CELKOVÝ	263	410	65	1	284	164	205	153	52	18	57	9	523	93	348	70	41	525	1	279	153	143	182	13	90	24	56	4222	100 %
[franc.]	187	331	36	0	171	115	144	96	29	9	30	5	392	66	226	45	29	384	1	234	117	119	120	0	63	6	52	3007	71,22 %
[podľa...]	15	26	13	0	4	2	10	19	2	2	0	3	13	7	17	9	0	21	0	8	10	4	9	0	10	0	2	206	4,88 %
[franc. + angl.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	2	0,05 %
[franc. + arab.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,024 %
[franc. + gréc.]	0	7	0	0	17	1	0	0	0	0	1	0	2	0	0	1	0	3	0	1	0	1	2	0	1	0	0	37	0,88 %
[franc. + kelť.]	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,024 %
[franc. + lat.]	0	0	0	0	34	0	2	0	0	0	0	0	1	0	4	0	0	1	0	0	0	2	0	0	0	0	0	44	1,04 %
[franc. + nem.]	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0,05 %
[franc. + slov.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5	0	0	0	0	2	0	2	0	0	0	0	0	9	0,21 %
[franc. + tal.]	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0,05 %
[franc. + gréc. + lat.]	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	98	2,32 %
[franc. + gréc. + nem.]	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,024 %
[angl. + franc.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0,05 %
[gréc. + franc.]	25	6	5	0	13	6	3	6	5	1	0	5	0	8	3	0	18	0	1	2	0	9	0	0	0	1	0	117	2,77 %
[lat. + franc.]	0	1	2	0	12	6	2	0	0	0	0	0	5	0	6	1	0	1	0	19	15	0	2	8	6	0	0	86	2,04 %
[nem. + franc.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0,05 %
[rom. + franc.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,024 %
[slov. + franc.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5	2	0	8	0	3	2	0	0	1	1	13	0	35	0,83 %
[tal. + franc.]	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	0,095 %
[gréc. + lat. + franc.]	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	4	5,83 %
[germ. → lat. + franc.]	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,024 %
[arab. + franc. → nem.]	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,024 %
[gréc. + franc. → nem.]	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0,05 %
[gréc. + indian. → franc.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0,05 %
[gréc. + angl. → franc.]	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,024 %
[lat. + arab. → franc.]	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,024 %

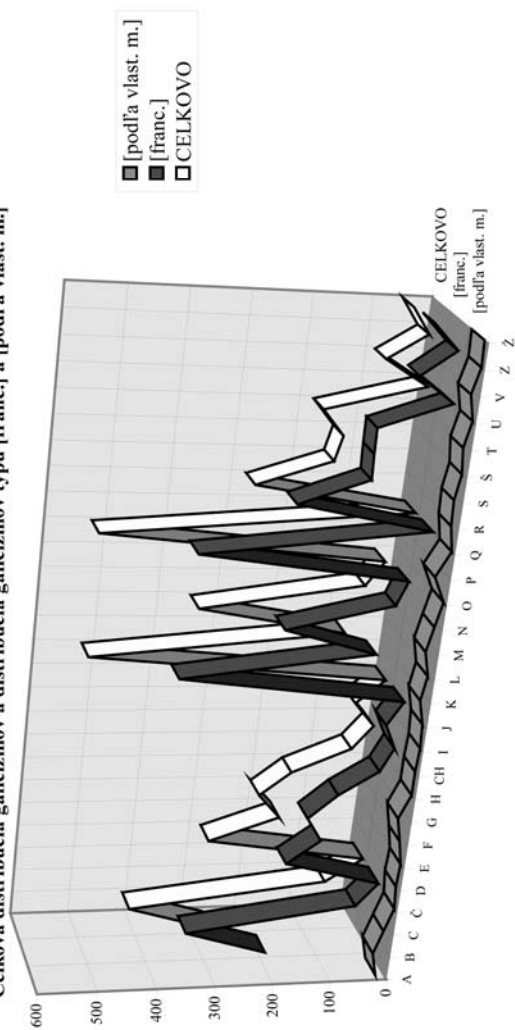
Tabuľka č. 1 (pokračovanie)		A	B	C	Č	D	E	F	G	H	CH	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	Š	T	U	V	Z	Ž	SPOLU	v [%]
	[slow. → tal. → franc.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0,05%
	[franc. → angl.]	0	3	0	0	3	4	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6	0,14%
	[franc. → hol.]	0	3	0	0	3	4	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	22	0,52%
	[franc. → neme.]	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0,05%	
	[franc. → rus.]	2	4	0	0	4	2	7	7	2	0	0	0	28	4	21	0	3	39	0	0	4	4	5	0	0	3	0	139	3,29%
	[franc. → tal.]	0	0	0	0	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	9	0,21%	
	[franc. → hol. → neme.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	0,095%	
	[franc. → hol. → neme.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	198	4,69%	
	[franc. → hol. → neme.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	9	0,21%	
	[franc. → hol. → neme.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,007%	
	[franc. → hol. → neme.]	0	0	0	0	8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	19	0,45%
	[franc. → hol. → neme.]	1	1	0	0	0	1	1	10	0	0	0	4	0	1	0	0	0	0	6	0	0	5	0	0	1	1	37	0,88%	
	[franc. → hol. → neme.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,024%	
	[franc. → hol. → neme.]	0	2	0	0	0	0	2	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0,24%
	[franc. → hol. → neme.]	0	0	0	0	6	1	7	2	0	0	8	0	6	1	14	3	2	8	0	0	0	0	0	9	0	0	0	67	1,59%
	[franc. → hol. → neme.]	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0,007%
	[franc. → hol. → neme.]	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0,24%
	[franc. → hol. → neme.]	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,024%
	[franc. → hol. → neme.]	0	0	0	0	1	2	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	0,095%
	[franc. → hol. → neme.]	26	2	3	0	16	7	6	3	0	0	13	0	9	10	9	2	5	7	0	5	0	0	7	2	0	0	0	132	3,13%
	[franc. → hol. → neme.]	0	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	12	0,28%
	[franc. → hol. → neme.]	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0,007%
	[franc. → hol. → neme.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7	0,17%
	[franc. → hol. → neme.]	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0,005%
	[franc. → hol. → neme.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0,005%
	[franc. → hol. → neme.]	0	4	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0,24%
	[franc. → hol. → neme.]	3	10	0	0	0	0	7	3	0	0	4	0	43	0	10	1	0	7	0	0	0	0	2	0	0	0	0	90	2,13%
	[franc. → hol. → neme.]																												412	9,76%
	[franc. → hol. → neme.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,024%
	[franc. → hol. → neme.]	0	0	1	0	0	4	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	14	0,33%
	[franc. → hol. → neme.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,024%
	[franc. → hol. → neme.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0,005%
	[franc. → hol. → neme.]																												18	0,43%

Tabuľka č. 1 (pokračovanie)

	A	B	C	Č	D	E	F	G	H	CH	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	Š	T	U	V	Z	Ž	SPOLU	v %
[gréč. → lat. → franc.]	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0,07%
[gréč. → tal. → franc.]	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,024%
[indién. → špan. → franc.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	5	0,12%
[kelt. → lat. → franc.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0,07%
[lat. → tal. → franc.]	0	0	0	0	2	1	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	1	3	0	0	0	0	10	0,24%
[perz. → tur. → franc.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,024%
[tur. → tal. → franc.]	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0,05%
																												25	0,59%
[gréč. → lat. → franc. → angl.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0,05%
[lat. → špan. → tal. → franc.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,024%
																												3	0,07%
[gréč. → lat. → tal. → franc. → angl.]	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,024%
[gréč. → lat. → tal. → franc. → hol.]	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0,05%
																												3	0,07%
[nem., franc.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,024%
[rus., franc.]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,024%
																												2	0,05%

	A	B	C	Č	D	E	F	G	H	CH	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	Š	T	U	V	Z	Ž	SPOLU
[podľa vlast. m.]	15	26	13	0	4	2	10	19	2	2	0	3	13	7	17	9	0	21	0	8	10	4	9	0	10	0	2	206
[franc.]	187	331	36	0	171	115	144	96	29	9	30	5	392	66	226	45	29	384	1	234	117	119	120	0	63	6	52	3007
CELKOVÝ	263	410	65	1	284	164	205	153	52	18	57	9	523	93	348	70	41	525	1	279	153	143	182	13	90	24	56	4222

Celková distribúcia galicizmov a distribúcia galicizmov typu [franc.] a [podľa vlast. m.]

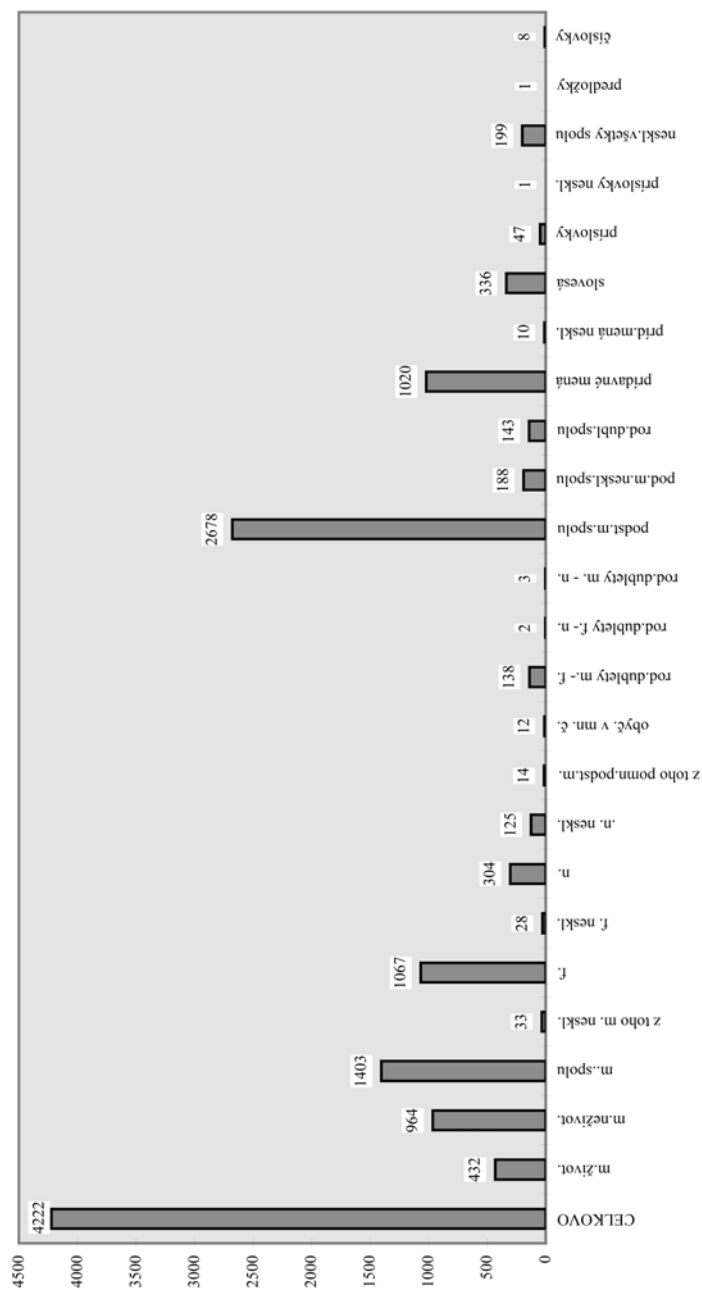

Tabuľka s diagramom č. 1a

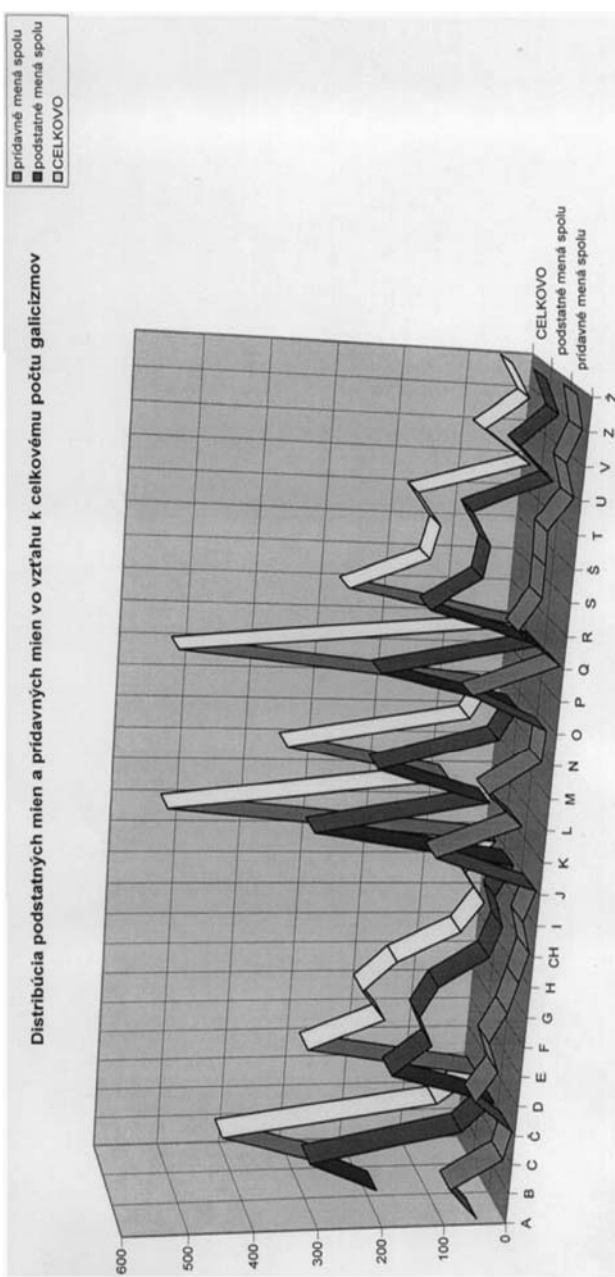
Tabuľka č. 2 – Distribúcia galicizmov podľa slovných druhov + ustálené slovné spojenia a skratky

	A	B	C	Č	D	E	F	G	H	CH	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	Š	T	U	V	Z	Ž	SPOLU	V PERC.
CELKOVO	263	410	65	1	284	164	205	153	52	18	57	9	523	93	348	70	41	525	1	279	153	143	182	13	90	24	56	4222	100%
podst.m. - m. živoz.	31	40	11	0	31	14	23	21	8	2	7	2	59	4	38	6	2	42	0	27	13	22	10	3	9	2	5	432	10,23%
podst.m. - m. neživoz.	74	94	23	1	51	29	42	33	10	9	12	4	116	22	62	19	10	129	0	59	40	28	57	2	25	3	10	964	22,83%
podst.m. - m. spolu	105	134	34	1	82	43	65	54	18	11	19	6	175	26	100	25	12	171	0	86	53	50	67	5	34	5	15	1403	33,23%
z toho m. neskl.	2	3	4	0	0	0	0	3	0	2	0	2	2	5	0	1	4	0	1	2	0	0	0	0	1	1	0	33	0,78%
podst.m. - f.	63	126	13	0	72	53	49	46	12	4	14	2	119	27	105	20	12	124	0	63	38	27	38	2	25	3	10	1067	25,27%
z toho f. neskl.	0	3	6	0	1	2	1	0	1	1	0	0	2	2	0	2	0	5	0	1	1	0	2	0	0	0	0	28	0,66%
podst.m. - n.	13	28	3	0	18	16	22	10	3	1	3	0	29	3	23	6	2	43	1	26	8	15	19	0	3	1	8	304	7,20%
z toho n. neskl.	5	6	2	0	8	12	5	2	1	2	0	7	2	10	3	1	15	1	11	3	6	9	0	2	0	4	125	2,96%	
z toho pomn.podst.m.	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5	0	0	3	0	0	1	1	0	0	0	14	0,33%	
obyč. v mm. č.	0	1	0	0	3	0	1	1	0	0	0	0	4	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	12	0,28%
podst. m. spolu	181	291	50	1	172	112	136	110	33	16	33	8	323	56	233	51	26	241	1	175	100	93	125	7	62	9	33	2678	63,43%
podst.m.neskl.spolu	7	12	12	0	9	10	13	8	3	4	2	0	9	6	17	3	3	24	1	13	7	6	11	0	3	1	4	188	4,45%
prídavné mená	43	90	10	0	63	32	51	27	14	2	17	1	161	33	90	13	11	128	0	69	38	38	40	6	22	4	17	1020	24,16%
príd.mená neskl.	0	2	0	0	1	1	1	1	0	1	0	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10	0,24%
slovesá	25	26	1	0	45	10	15	14	5	0	4	0	29	1	21	6	3	43	0	31	13	11	13	0	5	11	4	336	7,96%
príslovky	11	1	0	0	4	8	0	2	0	0	0	0	6	1	1	0	0	3	0	2	1	2	2	0	1	0	2	47	1,11%
príslovky neskl.	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,024%	
neskl. všetky spolu	7	15	12	0	10	11	14	9	3	5	2	0	10	6	18	4	3	24	1	13	7	6	11	0	3	1	4	199	4,71%
predložky	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,024%
číslovky	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	8	0,19%
ustál. slov. spoj.	1	1	2	0	0	1	1	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	5	0	1	0	0	0	0	0	0	0	14	0,33%
skratky	1	0	2	0	0	1	2	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	5	0	0	1	0	1	0	0	0	0	15	0,36%
rod. dubl. m. - f.	13	9	2	0	15	3	5	6	2	0	4	1	21	1	9	0	0	18	0	14	3	7	1	2	2	0	0	138	3,27%
rod. dubl. f. - n.	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0,05%
rod. dubl. m. - n.	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0,07%
rod. dubl. spolu	13	9	2	0	15	5	6	7	2	0	4	2	21	1	9	0	0	18	0	14	3	7	1	2	2	0	143	3,39%	

Stĺpcový graf č. 2a - Morfológická štatistika slovných druhov

	A	B	C	Č	D	E	F	G	H	CH	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	Z	Ž	SPOLU	
prídavné mená spolu	43	90	10	0	63	32	51	27	14	2	17	1	161	33	90	13	11	128	0	69	38	38	40	6	22	4	17	1020
podstatné mená spolu	181	291	50	1	172	112	136	110	33	16	33	8	323	56	233	51	26	241	1	175	100	93	125	7	62	9	33	2678
CELKOVÝ	249	412	65	1	284	164	204	152	52	18	54	9	528	93	351	70	42	525	1	275	155	143	182	13	89	24	36	4211

Tabuľka s diagramom č. 3a

Zo slovenskej a francúzskej chromatickej terminológie

Monika Koncová

Jazykovedný ústav E. Štúra SAV, Bratislava

Štúdium tzv. chromatickej terminológie (gréč. *chromatikos* – „týkajúci sa farby, farebný“) si v súčasnosti vyžaduje osobitnú pozornosť, pretože názvy farieb a rozmanitých farebných odtienkov v slovenskom jazyku predstavujú bohatý a pre jazykovedný výskum vzácny materiál. Mnohé z nich sa objavili v slovnej zásobe len nedávno a ďalšie vznikajú za čoraz zaujímavejších okolností priam denno-denne. Prirodzene, žiaden výkladový slovník nedokáže zachytiť skutočný obraz celistvého systému názvov farieb a farebných odtieňov, ktorých ľudské oko vraj dokáže rozlíšiť až sedemtisíc.

V súčasnosti sa ukazuje, že určité množstvo chromatických termínov vzniká pri kontakte slovenčiny s cudzími jazykmi, čo je v poslednom období spojené predovšetkým s mohutným rozvojom sveta módy, módného návrhárstva a dizajnérstva.

V tejto súvislosti si zvýšenú pozornosť zasluhuje najmä lexikálny výskum stavu, dynamiky a komparatívnych súvislostí chromatickej terminológie v slovenskom a francúzskom jazyku, pretože práve francúzština sa stáva čoraz častejším inšpiračným zdrojom pre výber slovtvorných motivátorov na vhodné vyjadrenie farebného odtieňa.

Pri skúmaní sémantického poľa farieb a farebných odtieňov vznikajú ťažkosti vyplývajúce jednak z bohatosti farebnej reality, potom z istej subjektívnosti jej chápania a navyše z možností, ktoré má ten-ktorý jazyk k dispozícii. Farba ako taká je vlastne daná vlnovou dĺžkou, ktorej matematické vyjadrenie je všeobecne platné, no v jednotlivých jazykoch rozlične pomenované. Rozdiely v spôsobe zobrazovania sveta farieb sú zapríčinené diferencovanosťou podmienok osvetlenia, frekvenciou výskytu určitých farebných odtieňov v okolitej prírode, ako i rozdielmi v slovných asociáciách a typoch gramatických štruktúr.

Keďže škála pomenovaní farieb tvorí neohraničené kontinuum, ktoré sa na základe slovtvorných postupov môže obohacovať o nové chromatické lexémy, aj tu platí, že slovtvorný systém je v ustavičnom pohybe – je to zložitý a mnohodoménový celok, ktorého inventár prostriedkov i vzťahy medzi nimi sa s časom menia a dochádza k reštruktúracii systému. Vývin slovnej zásoby a začleňovanie novoutvorených slov do nej je nevyhnutne daný vzájomným pôsobením dvoch činiteľov: pomenovacích potrieb spoločnosti a pomenovacích možností jazykového systému. Tento vývin je spravidla prudší v čase zvýšenej potreby pomenúvať nové javy, ktoré sa vynárajú predovšetkým v súvislosti s pohybom v spoločnosti, s odkrývaním predtým ne-

poznaných stránok mimojazykovej skutočnosti (Furdík, 1980), z čoho celkom prirodzene vyplýva i záujem jazykovedy o analýzu daných stavov a zachytenie dynamiky vývinu.

Zaujímavé je, že práve v súčasnom období, keď do rozličných odvetví nášho života vo veľkej miere prenikajú výrazy pochádzajúce z anglického jazyka a keď zaznamenávame výraznú anglicizáciu a amerikanizáciu istej časti slovných zásoby slovenčiny, práve štúdium chromatickej terminológie ukazuje potlačenie tohto vplyvu tým, že preberá skôr slová z jazyka francúzskeho. Je to do znaika spojené predovšetkým s rozmachom francúzskej módy a rozmanitých odvetví výtvarného umenia, so vzrastajúcim počtom mediálnych informácií z tejto oblasti a prirodzeným záujmom slovenskej verejnosti o ne.

Proces prenikania chromatických adjektív francúzskeho pôvodu do slovenčiny je v súčasnosti veľmi dynamický, čo je dôsledkom snáh neprekladať násilne názvy farebných odtieňov najrozličnejších textílií, kozmetických a farbivých prípravkov francúzskej výroby, objavujúcich sa čoraz častejšie na našom trhu. V mnohých prípadoch sa však pôvodná terminológia zachováva z čisto komerčných dôvodov (napr. *myrtille*, *grenat*, *noyer*, *griotte* a pod.), a to i napriek tomu, že v slovenčine existuje vhodný a veľmi presný chromatický ekvivalent (*čučoriedkový/čučoriedkovofialový*, *granátový/granátovočervený*, *orechový/orechovohnedý*, *višňový/višňovočervený*). Cudzojazyčné tvary prijímateľ (nepoznajúci pôvodný význam) často pociťuje len ako istú značku bez sémantickej informácie, sprevádzajúcu fotografické zobrazenie farebného odtieňa.

Mimojazyková skutočnosť je neobyčajne bohatá na farby rozmanitých odtieňov a slovenčina disponuje obrovským množstvom prostriedkov, ktorými možno svet farieb zobrazit'. Keď z tohto hľadiska porovnávame slovenčinu s francúzštinou, zisťujeme, že sú medzi nimi zhody (základnými pomenovaniami farebného odtieňa sú adjektíva), ako aj rozdiely (frekvencia prídavných mien vyjadrujúcich farby sa nezhoduje, rozdielne sú aj slovotvorné postupy pri pomenovaní farieb, vo francúzštine sa častejšie ako v slovenčine používajú chromatické substantíva).

V slovenčine sa na vyjadrenie rozmanitých farebných odtieňov používajú najčastejšie prídavné mená, tzv. chromatické adjektíva. Za prvotné chromatické adjektíva považujeme prídavné mená nemotivované alebo také, v ktorých je významová súvislosť s podstatným menom potlačená do úzadia a prvotný je ich význam vyjadrujúci kvalitu vecí alebo javov – istý farebný príznak (Škultéty, 1979). Prvotné (v jazykovom zmysle základné) názvy farebných odtieňov, t. j. *biely*, *čierny*, *červený*, *zelený*, *modrý*, *žltý*, *hnedý*, *sivý*, *fialový*, *oranžový* a *ružový* nestačia uspokojovať všetky potreby, preto sa vo všetkých jazykoch siahajú po takých slovách, ktoré by sa dali použiť na označenie farby v prenesenom význame. Takéto druhotné chromatické adjektíva vznikajú odvodzovaním (*modrastý*, *počerný*), skladaním (*červenohnedý*, *les-*

kločierny), sémantickým tvorením (*gaštanový, malinový, mliečnobiely, kukuricovožltý*) a preberaním z cudzích jazykov (predovšetkým z francúzštiny, napr. *běžový, blond/blondavý, bordó/bordový, lila/lilavý, chamois, cayenne*, a z angličtiny, napr. *kaki, flame* a pod.)

Vo francúzštine sa popri základných, t. j. prvotných („couleurs élémentaires“) chromatických názvoch *rouge* (červený), *vert* (zelený), *bleu* (modrý), *brun* (hnedý), *jaune* (žltý), *orange* (oranžový), *rose* (ružový) a *violet* (fialový) a achromatických pomenovaniach *blanc* (biely), *noir* (čierny) a *gris* (sivý) vyskytuje veľké množstvo rôznych druhotných názvov pre jednotlivé farebné odtiene (teda rovnako ako v slovenčine), ktoré sa tvoria niekoľkorakým spôsobom.

Medzi najproduktívnejšie spôsoby utvárania druhotných názvov farebných odtieňov patrí pomenúvanie jednoduchým adjektívom (*chatain* = gaštanový), zloženým adjektívom (*vert clair* = svetlozelený), jednoduchým substantívom (*cerise* = čerešňa), zloženým substantívom (*lie-de-vin* = vína usadenina), prirovnaním a preberaním z latinčiny a angličtiny. Relatívny nedostatok vzťahových chromatických prídavných mien sa vo francúzštine často vykompenzuje podstatnými menami, ktoré pomenúvajú rôzne predmety a javy typického zafarbenia. Takéto chromatické substantíva sa v syntagme postponujú. Zo sémantického hľadiska ich môžeme rozdeliť do viacerých skupín, a to podľa toho, aký predmet alebo jav je ich motivátorom (motivačným znakom), t. j. do akej významovej oblasti patria. Názvy rastlín, stromov, plodov a kvetín, t. j. flóra, poskytujú veľa možností pre pomenovania rozličných odtieňov (*barbeau* = nevädza, *azalée* = azalka). Rovnako sa na to hodia aj reprezentanti fauny (*saumon* = losos, *souris* = myš), drahokamov a polodrahokamov (*éméraude* = smaragd, *rubis* = rubín), kovov a ich zliatin (*acier* = oceľ, *fer* = železo), nerastov a nekovov (*ardoise* = bridlica, *outremer* = ultramarín), prírodných javov (*breche* = brekcia) a niektorých potravinárskych, poľnohospodárskych a technických výrobkov (*beurre-frais* = čerstvé maslo, *bouteille* = fľaša). Osobitným prípadom sú chromatické substantíva motivované vlastnými menami (napr. *Lucifer, Nil, Orient, Van Dyck* a pod.).

Slovenskému chromatickému vzťahovému prídavnému menu vo francúzštine zodpovedá: vzťahové prídavné meno, chromatické substantívum v apozícii alebo chromatické substantívum s predložkou *de* (napr. *bleu de ciel* = nebovomodrý).

V slovenčine i vo francúzštine čoraz viac narastá záujem o motivované vyjadrovanie názvov farebných odtieňov, pričom počet motivátorov (pochádzajúcich z najrozličnejších odvetví života) sa v oboch jazykoch veľmi rýchlo rozrastá. Niektoré staršie motivované názvy sa však už dnes tak nepociťujú a zaraďujú sa medzi prvotné chromatické názvy, aj keď skutočnosťou zostáva, že názory jazykovedcov na ne sú stále nejednotné (*fialový, oranžový, ružový*).

Tabuľka distribúcie motivovaných názvov farebných odtieňov v slovenskom a francúzskom jazyku podáva náčrt súčasného stavu motivovaného vyjadrovania chromatickej terminológie v oboch jazykoch, kde možno v použití motivačného znaku zaznamenať značné zhody. (Pri analýze 731 motivátorov bolo 221 (30,2 %) spoločných pre oba jazyky, 100 (13,7 %) sa vyskytuje iba v slovenčine a 410 (56,1 %) iba vo francúzštine.)

FAREBNÝ ODTIEŇ	SLOVENČINA		FRANCÚZŠTINA	
	Počet motivátorov	%	Počet motivátorov	%
biely	24	7,5	44	7,0
čierny	21	6,5	22	3,5
červený	57	17,7	82	13,0
zelený	46	14,3	106	16,8
modrý	49	15,3	95	15,1
žltý	33	10,3	50	7,9
hnedý	42	13,1	111	17,6
sivý	27	8,4	57	9,0
fialový	6	1,9	28	4,4
oranžový	9	2,8	19	3,0
ružový	7	2,2	17	2,7

Bohatstvo slovenských motivovaných adjektív vyjadrujúcich farebný príznak možno veľmi vhodne využiť zo stylistického hľadiska, pričom prísne platí, že isté výrazové prostriedky sú príznačné len pre určitý štýl.

Prostredníctvom vhodného výberu chromatického adjektíva možno v umeleckých textoch naplno realizovať estetickú funkciu zodpovedajúcu dobovým i žánrovým normám a konvenciám. V básnickej reči sa vyskytujú aj také chromatické adjektíva, ktoré inde možno nájsť len zriedka, napr. *havranný, mliekobiely, mrazivobiely, ohnivozlatý, striebrobleď* a pod. V prozaickom texte spisovateľ dokáže majstrovsky využiť farebné motívy, čím dosahuje rôznorodé estetické účinky u čitateľa, napr. *smolnočierny, holubovobiely, malachitovozelený, hrncovomodrý, vápennobiely* a pod. Pozoruhodné je viacsovné a opisné vyjadrovanie farebných príznakov v umeleckom texte (napr. *farba tuhej kávy, ružový ako vyumývané prasiatko, srst' belostná ako kuchynská soľ na slnci, obloha ako pávooký mramor, chrt farby čerstvého lomu železa, líca farby nedopečených jarabíc, ukazovák farby vyúdeného baranieho rebra, pehy farby zrelého lieskového orieška, prezlabnuté ruky fialkastej farby kapriehto mäsa s ostročervenými nechtami, tvár farby starého vyhladeného poriska od lopaty* a pod.)

Zdá sa, že autorom a prekladateľom niekedy už nestačí na vystihnutie farebného odtieňa ani kompozitum a v spresňovaní ideí idú až tak ďaleko, že využívajú aj explicitné prirovnania, čím môže často nastať až tautológia. Kde je vlastne hranica spresňovania takéhoto opisu a snáh vystihnúť farebný odtieň čo najpresnejšími jazykovými prostriedkami? Odpoveď nám dá samotný vývoj chromatických pomenovaní, ktorý je veľmi dynamický, o čom svedčí nielen pestrosť motivovaného vyjadrovania, ale i nárast počtu a obľúbenosť používania trojčlenných názvov farieb, napr. *obilnobledoběžový*, *dubovodrevohnedý* a pod.

V odbornej literatúre sa motivované chromatické názvy vyskytujú zväčša v textoch s botanickým zameraním (napr. *sírovožltý*, *fialovomäsový*, *porfýrovosivý*, *medovobledý*), v textoch zo zoológie (napr. *aksamietovočierny*, *kovo-vozelový*, *ocelovočierny*, *porcelánovomodrý*, *šafranovočervený*), ďalej v publikáciách z oblasti módy a textilného priemyslu (napr. *rajčínovočervený*, *trstovo zelený*, *omietkovosivý*, *granátový*, *jantárový*, *černicový*, *picassovská červená*, *hollywoodská plavá*), ako i v literatúre o maliarstve a výtvarnom umení (napr. *anjelská červená*, *červená caput mortuum*, *zelená tmavá na vagóny*, *smaragdová zelená*, *parížska modrá* a pod.).

Na čo najvýstižnejšie pomenovanie odtieňa sa tu používajú aj viaceré chromatické substantíva. V katalógovom kontexte majú väčšinou formu hesla (*čerešňa*) alebo sú použité v genitívnom spojení so slovom „farba“ (*sveter farby čerešne*), ďalšou možnosťou je uvádzanie podstatného mena spolu s odtieňom, ktorý bližšie určuje (*červený farby čerešne*).

Excerptovaný materiál ukázal, že jazyk publicistického štýlu, špeciálne jazyk reklamy, sa orientuje predovšetkým na zložené a viacslovné chromatické adjektíva. V poslednom období sa z tohto štýlu takmer vytratili tzv. základné chromatické adjektíva a v snahe originálne ozvláštniť text a upútať prijímateľa sa tento jazyk čoraz viac špecializuje na zexotičňovanie názvov farebných odtieňov výberom takých chromatických adjektív, kde sa motivátorom alebo určujúcim prvkom v kompozite stáva netypický objekt (ovocie, zvieratá, drahý kameň, rastlina a pod.), napr. *lososovoružový*, *topásovohnedý*, *rubínový*, *šampanský*, *olivový*, *antracitový*, *korálový* a pod. Čoraz viac tu rastie i tendencia používať cudzojazyčné tvary názvov farebných odtieňov alebo doslovne prekladať francúzske, resp. anglické chromatické substantíva, napr. *nočná obloha*, *vaječná škrupina*, *čerstvo napadnutý sneh*, *svieže jarné púčiky*, *távia koža*, *ladovec*, *červená dužina zelených melónov* a pod.

Systém motivovaných chromatických názvov prirodzene nemožno pokladať za uzavretý. Je oveľa otvorenejší ako systém nemotivovaných chromatických názvov, stále sa obohacuje o nové, významovo čoraz presnejšie pomenovania. Tendencia čo najexaktnejšie označiť farebný odtieň spôsobuje stály prílev nových motivátorov, čo istým spôsobom naznačuje aj pravdepodobný smer budúceho vývoja chromatickej terminológie v slovenskom i francúzskom jazyku.

Literatúra

KONCOVÁ, M.: Názvy farieb a farebných odtieňov v slovenskom a francúzskom jazyku (stav, dynamika a komparatívne súvislosti). Prešov, Prešovská univerzita 1997.

ONDRUS, P. – HORECKÝ, J. – FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava, SPN 1980.

ŠKULTÉTY, J.: Kapitoly z chromatickej terminológie slovenčiny a románskych jazykov. Bratislava, Univerzita Komenského 1979.

Prírodný priestor a motív domova v Hečkovom románe *Červené víno* a v Reymontovom románe *Sedliaci*

Xénia Činčurová

Filozofická fakulta PU, PPrešov

Román Františka Hečku *Červené víno* spája s románom S. W. Reymonta *Sedliaci* rovnaká téma, obidva sa odohrávajú v sedliackom prostredí, ktoré úzko súvisí s prírodou. Jej interpretácia je však u každého z autorov iná.

Dianie románu *Sedliaci* sa odohráva v poľskej dedine Lipce, ktorej významnou súčasťou je les. Má, podobne ako pôda, v texte pragmatickú hodnotu a vnútornú silu. Vichor „*bil do lesa celou silou, všetkými zubiskami zatínal do pňov..., kmásal lesné veľikány, ale márne, nepremohol ich, lebo vysilený klesal, hluchol a umieral, skučiac v hustých, prízemných kroch – a les sa ani nezačchel...*“ (I., s. 385). Základným atribútom prírodného priestoru v románe je jeho pevnosť, sila a nemennosť, ktoré vytvárajú bázu pre zakotvenosť sedliakov v danom priestore. Jej absolutizáciou je posmrtný výzor Borynu splývajúci so zemou. Celkovo možno prírodný priestor románu charakterizovať ako stabilný, poskytujúci sedliakom oporu, čo sa prejavuje najmä v krízových životných situáciách (sklamanie v láske, v manželstve, v rodine).

Prírodný priestor románu je predovšetkým realistickou scenériou sedliackeho života, ktorá sa mení spolu so zmenou ročných období. Len pri kľúčových udalostiach nadobúda symbolickú platnosť. Takou je napr. scéna Borynovho umierania: „*V tejto poslednej chvíli jeho života sa začalo diať čosi podivné, nebo zosívelo ako zrebná plachta, mesiac zašiel, všetky svetlá zhasli, celý svet náhle oslepol a utonul v tmavých rozvírených hĺbočinách... Od lesov zavial ťažký, zlovestný šum*“ (II., s. 301). Zavŕšenie Jagninej životnej cesty je tiež sprevádzané prírodným dianím – veľkou búrkou. Nasledujúci prekrásny deň sa spája s návratom všetkého do starých koľají, kde ľudský osud je len bezvýznamným okamihom v toku nekonečného a nezúčastneného času. Obraz

přírody je lyrický a dramatické efekty sa v texte dosahujú najmä prostredníctvom času – Borynova smrť na sklonku jari, vrcholiaca láska Jagny a Antka v zime, manželské napätie v Borynovej rodine v čase Vianoc, Agátine odchody a príchody atď.

Iný charakter má prírodný priestor v Hečkovom románe. Prírodný svet sa tu akoby rozpadá na „veľkú zákonitosť“ a priestor zemského povrchu – na ducha a hmotu. „*Veľká zákonitosť posielala sem (na Slivnickú rovinu) na zboj všetky svoje štyri deti. Každé z nich inak nivočilo svoju korisť*“ (s. 9). Jednoznačne negativistický zásah ročných období („štyroch detí“) do geografického priestoru nielen prehľbuje vnútorné napätie prírodného sveta, ale implikuje aj myšlienku osudných deštruktívnych vplyvov času na daný priestor. S paralelou tejto myšlienky sa stretávame aj v sociálnom priestore, kde akoby osud ovládal postavy a nenechával im veľa manévrovacích možností. Slovy J. Števéčka: „...postavy románu, akokoľvek výrazné, sú zatláčané do úzadia niečím, čo ich presahuje, čo je v nich i mimo nich“ (Števéček, 1976, s. 687). Mimoriadnu dynamiku prírodného priestoru dosahuje autor prehľbovaním jeho vnútornej diferenciácie, pričom jednotlivé prvky systému sú vo vzájomnom napätí. „*Tridsaťdeväť druhov tráv zápasilo v tvojom lone s druzgavcom a pýrom. Hložie a trnka dávno už prehrali svoj krutý spor s brestom a klenom*“ (s. 10). Tak ako sa „veľká zákonitosť“ diferencuje ďalej na ročné obdobia, medzi ktorými je vzťah rivality, tak sa zemský povrch diferencuje a dynamizuje zápasom porastov a pôdy („*drevené hryzovisko cudzopasilo na plochom temene zemskom*“), porasty zápasom trávy s pýrom, trávy vzájomným zápasom medzi sebou. Výsledkom týchto vnútorných bojov v prírode je Vlčindol – miesto, do ktorého vstupuje civilizácia. Aj časová charakteristika priestoru sa ďalšou diferenciáciou prehľbuje. Minulosť sa rozkladá na predcivilizačné a civilizačné obdobie. Vlčindol ako dielo predcivilizačnej etapy vývinu sa dostáva do napätia s ľuďmi, ktorí ho osídľujú v nasledujúcom období, keď autor hovorí o výsledku činnosti veľkej zákonitosti takto: „*Ona nedvíhala svoje dielo k oblohe, ale unížovala ho k pekle*“ (s. 10). Prírodná lokalita tu nadobúda hodnotovú charakteristiku, stáva sa symbolom zla, trestu a utrpenia. A človek vstupuje do tohto priestoru s túžbou po domove, ktorý zhmotňuje pocity bezpečia a istoty. Prírodný priestor sa tak dostáva do konfrontačného vzťahu so sociálnym. Civilizačné obdobie sa opäť vnútorne diferencuje a sprotikladňuje na báze deštrukcie a tvorby. Nesedliacke obdobie priestoru je poznačené bojmi, chorobami a ničením. Až príchod prvých osadníkov naplňa tento priestor vnútorným zmyslom a poslaním. Kým v predchádzajúcom období bol len dejiskom, kulisou deštruktívnej činnosti, teraz sa stáva zdrojom života, a tak v sebe opäť skrýva vnútorné napätie medzi tvoriacim a ničiacim účinkom, daným jeho charakteristikou ako peklom. Vstup človeka do tohto priestoru bol tiež agresiou: Bolebruch si ho „privlastnil“, Pančucha sa ho „zmocnil“, Slivnický „vzal, čo zostalo“. Aj potom

boj pokračoval – s ľadovcom, cudzopasnými hubami, voškami. Sociálny priestor tak ostáva v permanentnom napätí s prírodným, pričom sám sa polarizuje susedskými konfliktmi (Urban a Silvester, Oliver a Pančucha...). Sústavný zápas všetkého so všetkým je prejavom životnej agresivity, ktorá vládne v Hečkovom románovom svete. V prírodnom i sociálnom priestore sa presadí len to, čo má silu útočiť. Hečkova Slivnická rovina je výsledkom dramatických prírodných procesov a život na nej vyznieva ako nekonečný zápas s prírodným priestorom. Naopak, Reymontove Lipce sú zárukou stability a život v románe smeruje k jej znovupotvrdeniu.

Rozdielny charakter prírodných lokalít vedie k rozdielnej interpretácii motívu domova v daných prózach. Stabilita prírodného priestoru u Reymonta je síce zdrojom opory pre postavy, ale zároveň ich robí neslobodnými, až príliš zviazanými s domovom. Udržanie si ho je podmienkou prispôsobenia sa. Úvahy o alternatívach sa končia potvrdením jedinej možnej – zotrvaním v dedine. O nealternatívosti domova mimo dediny svedčí aj osud Agáty, ktorá si náhradný domov v meste nedokáže nájsť a stále sa vracia do svojho rodiska, aj keď sa ku nej chová macošsky. Domov sa tu chápe širšie ako priestor domu, je to celý priestor dediny, na rozdiel od Hečkovho sveta, kde domov predstavuje objekt chalupy a jej strata otvára novú alternatívu existenčného priestoru mimo dediny. Pocit domova sa tu viaže na rodinu, preto je možné vytvárať domov vždy na inom mieste. Hečkova dedina predstavuje modifikáciu príznaku domova, ktorý stráca atribút stálosti a bezpečia a stáva sa pre Habdžovcov časovo obmedzeným miestom pobytu. Zároveň táto absencia opory priestoru robí postavy slobodnými, neviazanými na jediný existenčný priestor. V Hečkovej dedine je odchod z domova vždy smerovaním k lepšej alternatíve života.

U Reymonta dominuje miesto. Citové väzby na priestor dediny sú veľmi silné a slabé rodinné putá neumožňujú podobné odpútanie sa od miesta ako v prípade Habdžovcov. Priestor má tak moc nad postavami a tie sa dokážu pohybovať len v jeho hraniciach. Každé prekročenie hraníc domova je len dočasné a strata chalupy nie je dôvodom odchodu z dediny. Postavy si hľadajú náhradné bývanie v priestore ich predstavy domova, teda v dedine. Chápanie Lipiec ako jediného možného priestoru existencie má za následok tragický osud Agáty a Jagny.

Dve podoby prírodného priestoru sa premietajú do rozdielnych vzťahov medzi priestorom a človekom. Stabilita priestoru vyvoláva tendenciu k stabilite v spoločnosti, ktorá ho obýva. V Reymontovom románe vlastne v konečnom dôsledku priestor víťazí nad človekom, podmaňuje si ho. U Hečku dynamika prírodného prostredia dynamizuje aj jeho obyvateľov, ktorí sa nechávajú obmedzovať jedinou alternatívou existenčného priestoru. V tomto prípade si človek udržuje odstup od priestoru a javí sa slobodnejším. Akoby platilo: čím viac priestorových alternatív, tým väčšia nádej.

Literatúra

- HEČKO, F.: Červené víno. Bratislava 1976.
REYMONT, S. W.: Sedliaci I, II. Bratislava 1981.
ŠTEVČEK, J.: Doslov k románu Červené víno. Bratislava 1976.

Rozpoznávanie textu pomocou počítača

Juraj Štefanovič

Fakulta elektrotechniky a informatiky STU, Bratislava

1. Úvod

V tomto príspevku by som chcel podať stručnú informáciu o problematike spracovania textu pomocou počítača z pohľadu odboru, ktorý sa označuje ako „computer science“, v preklade niečo ako počítačové vedy. Ďalej by som chcel prezentovať prácu v oblasti tejto problematiky na pôde našej katedry. Katedra nemá pracovisko explicitne zamerané na spracovanie jazyka a textu pomocou počítača, avšak každoročne sa vyskytne aspoň jedna diplomová práca zameraná na prirodzený jazyk a text. V rámci tejto problematiky možno využiť znalosti z rôznych oblastí teórie programovania a použitia výpočtovej techniky. K príspevku pripájam prehľad diplomových prác obhájených na *Katedre informatiky a výpočtovej techniky* v poslednom období. Práce sú archivované v knižnici katedry a ide väčšinou o vydarené demonštračné a experimentálne programy na riešenie rôznych otázok spojených s rozpoznávaním reči, textu a so spracovaním textu. Príspevok sa snaží len o stručnú prezentáciu problematiky v jej niektorých dôležitých momentoch.

2. Rozdelenie problematiky

Technickú problematiku rozpoznávania a spracovania textu a jazyka pomocou počítača možno rozdeliť približne na tieto problémové okruhy:

- grafické pedspracovanie snímaného obrazu (písmen, textu),
- pedspracovanie zvukového signálu,
- rozpoznávanie jazyka pomocou rôznych metód (algoritmov),
- syntaktické a sémantické spracovanie textového reťazca.

Celkove ide o oblasť označovanú ako NLP (Natural Language Processing – spracovanie prirodzeného jazyka). Historicky išlo spočiatku o experimen-

tálne rozpoznávanie tlačенých textov, jednotlivých vypovedaných slov, o jednoduché preklady z jazyka do jazyka a opravy textu. V súčasnosti široký trh s výkonnými multimediálnymi počítačmi orientuje pozornosť tvorcov programov na vývoj štandardnej komunikácie medzi človekom a strojom v prirodzenom jazyku, stáva sa to komerčne zaujímavým cieľom. Vzhľadom na rozvinutosť jednotlivých odvetví počítačových vied nie je problémom vybudovať zaujímavý dokončený experiment aj v rámci diplomovej práce alebo ročníkového projektu. Z nášho pohľadu tu ide predovšetkým o programovanie, presnejšie o návrh a tvorbu algoritmu, ktorý dokáže riešiť technicky špecifikovaný problém. Vstup obrazu, zvuku alebo iného zdroja informácie do počítača sa štandardne rieši už výrobcom stroja, takisto aj výstup, takže nie je momentálne príliš potrebné a aktuálne zaoberať sa konštruovaním technického vybavenia (väčšinou). Centrom záujmu a tvorby je teda program, algoritmus. V ňom je široké pole možností pre výskum a vývoj.

3. Grafické predspracovanie snímaného obrazu

Pomocou štandardného technického zariadenia je možné previesť obraz textu z ľubovoľnej predlohy do počítača, kde ho máme k dispozícii ako údajový súbor uložený v pamäti. Podľa spôsobu zakódovania súboru rozpoznáme množstvo rôznych takzvaných grafických formátov, čo sú spôsoby, ako vložiť do pamäti počítača dvojrozmernú mapu obrazových bodov s prípadným cieľom ušetriť pamäť alebo zjednodušiť ďalšiu manipuláciu s obrazom. Takto uložený obraz je použiteľný na ľubovoľné spracovanie alebo prezentáciu; pri použití kompaktných optických diskov máme dostatočnú kapacitu pamäti na archiváciu veľkých množstiev obrazov, ktoré sú svojou formou zakódovania okamžite širiteľné napr. prostredníctvom internetu pre neobmedzený počet používateľov.

Ak pristupujeme k obrazu ako k dvojrozmernému grafickému útvaru s cieľom získať z neho informácie, napr. pretransformovať obraz na text, k dispozícii je technický odbor počítačová grafika, ktorý sa v princípe zaoberá algoritmami na vytváranie alebo spracovávanie obrazov. Rôznymi výpočtovými a matematickými metódami možno dosiahnuť, že dvojrozmerné zhľuky bodov na obraze ohraničíme ako jednotlivé písmená, patriace do jedného riadku, zistíme, či pozostávajú z tvarov slučiek a hrán, zmeníme ich vzájomnú veľkosť, odstránime neostrosť okrajov a pod. Takzvaná grafická virtuálna realita na počítači v skutočnosti prezentuje množstvo algoritmov a matematických trikov na analytickú rekonštrukciu obrazu. V prípade trojrozmerných scén reality ide väčšinou o nepomerne zložitejšie postupy než pri spracovaní dvojrozmerného obrazu textu, ktoré si vyžadujú aj oveľa väčší výpočtový výkon stroja.

Výsledkom grafického predspracovania obrazu textu na jeho transformovanie na text samotný je získanie čo najväčšieho množstva informácií o tvare jednotlivých písmen zoradených za sebou. Potom je úlohou stroja porovnávať tieto informácie s predlohou a vyhodnotiť, o aké znaky ide. Triviálnym postupom by bolo porovnávanie priamo grafických predlôh jednotlivých znakov, avšak išlo by pravdepodobne o najpomalší postup, pričom pre nekvalitnú tlač alebo rukou písané dokumenty by bol tento postup nepoužiteľný. Pri grafickom predspracovaní je potrebné získať čo najviac takých informácií, ktoré sú čo najviac nezávislé od tvaru konkrétnych znakov a pritom ich čo najlepšie dokážu identifikovať.

Pri konkrétnych experimentoch študentov išlo napr. o zistenie približnej polohy hornej a dolnej čiary riadku, z čoho možno získať pre jednotlivé súvislé zhľuky bodov (znakov) informáciu, či zasahujú svojím tvarom nad alebo pod riadok. To sú atribúty, ktoré môžu štatisticky rozlíšiť existenciu napr. písmen „qypgj“ alebo „tdflb“ od písmen „weruoaszxcvnm“. Dá sa tiež zisťovať, či taký zhľuk uzatvára v sebe otvor, a vtedy máme atribút s určitou pravdepodobnosťou charakterizujúci písmená „qopadb“. Toto je len stručný náznak možnosti, čo robiť s nasnímaným obrazom textu. Ďalej je tu široké pole na vytváranie aplikácií napr. na rozpoznávanie nôt a iných podobných neobvyklých druhov grafického záznamu.

4. Predspracovanie zvukového signálu

Podobne ako uloženie obrazu v počítači s použitím niektorého grafického formátu je možné uložiť aj „obraz“ zvukového signálu. Najčastejšie sa s tým stretávame pri používaní zvukových kompaktných diskov, kde je zvukový signál vhodne zakódovaný a uložený (akoby) v pamäti počítača. Kóduje sa povedzme asi 40 000 vzoriek intenzity signálu na sekundu záznamu zvuku (od počtu závisí kvalita zaznamenaného zvuku), navyše takým matematickým „trikom“, ktorý umožňuje pri krátkom prerušení údajov zrekonštruovať chýbajúci okamih: začíernenie malej plochy pamät'ového disku nemá vplyv na kvalitu reprodukcie zvuku (ale záleží od kvality/ceny reprodukčného zariadenia).

Na účely rozpoznávania hovorených slov platí rovnaký postup ako pri obraze textu: je potrebné vhodnými algoritmami extrahovať také informácie o hovorených slovách, ktoré budú nezávislé od hlasitosti, rýchlosti a zafarbenia reči, od zvukov pozadia a podobne.

Zložitost' problému možno stručne ilustrovať na pojme, ktorý sa nazýva tzv. „cocktail party effect“: uprostred mnohých rozhovorov a hlukov nie je pre človeka problém sústrediť sa na obsah reči niektorej konkrétnej, priestorovo nie príliš vzdialenej osoby. Ľudský mozog by v tomto prípade nevystačil

len s akýmsi jediným dokonalým predspracovaním zvuku, ale na vnímaní sa tu zúčastňuje jeho osobnosť ako celok – informácie všetkých úrovní, od správania nervov v uchu, cez podvedomie až po vedomie, ktoré sa sústreďuje na obsah a zmysel hovoru, všetky tieto úrovne spolu (čiže osoba ako taká) celostne a vzájomne spôsobia, že rozumieme. Stručne povedané, celok hľadá akúsi konzistenciu medzi rôznymi vzájomne chaoticky prepletenými úrovňami informácie, ktoré dostáva (rôzne zvuky, rôzne hlasy, rôzne slová, rôzne obsahy rozhovorov).

Na úrovni predspracovania zvuku počítačom môžeme zatiaľ spoľahlivo hovoriť hlavne o rozpoznávaní jednoduchých samostatných slov (príkazy technickému zariadeniu, počítaču) alebo o rozpoznávaní reči konkrétnej osoby, na ktorej hlas je systém nastavený (osoba ako konkrétny používateľ technického zariadenia). Zvuk je možné rozlíšiť v časovej osi na hlásky, z ktorých je možné získať časovo premenlivé frekvenčné spektrum. To už je určitá charakteristická informácia, tvar, významný podobne ako tvar odtlačku prsta. Odtlačky je už možné porovnávať so zaznamenanými predlohami. Za týmto stručným konštatovaním sa však skrýva množstvo experimentálnej práce a hľadania optimálneho prístupu – nie je všetko v realite také jednoduché a priamočiare, hoci niekedy je výsledok prekvapivý.

5. Rozpoznávanie jazyka pomocou rôznych metód

Grafickým alebo akustickým predspracovaním možno získať súbor atribútov, ktoré charakterizujú text výpovede viac-menej nezávisle od vstupných podmienok. Ak nerozpoznáme dokonalú kvalitnú predlohu, musí rozpoznávací systém vziať do úvahy neurčitosť na svojom vstupe a v jej rámci sa snažiť nájsť konzistentné riešenie. Ide tu v najlepšom prípade o konzistenciu na rôznych úrovniach spracúvanej informácie. Uvedieme príklad. Rozpoznali sme v texte tri slová idúce za sebou a s určitou väčšou pravdepodobnosťou ide o súbor znakov: „s- -ors- v-d-„. S menšími pravdepodobnosťami odhadujeme rozpoznanie napr. druhého slova na možnosti „mors-„ „hors-„, a podobne, čomu zodpovedá výber určitej menšej časti slovníka, zatiaľ čo ostatné slová ukazujú na širšiu paletu možností. Keď prejdeme na úroveň informácií o slovách a ich zmysluplných spojeniach, tak s prvým slovom môžeme odhadovať napr. dvojice: „silný horský“, „svieže morské“, „slaný morský“, „smer nórsky“ a podobne. Druhé a tretie slovo dávajú kombinácie napr.: „horský vzduch“, „nórška veda“, „morská voda“. Dohromady v trojici sú však konzistentné už len niektoré spojenia: „slaná morská voda“, „svieži horský vzduch“ a pod. Na úrovni celej výpovede, ak sa hovorí niečo o mori alebo text smeruje k inej téme, vyberáme si podľa kontextu zodpovedajúce riešenie. Navyše, rozpoznávanie nemusí ísť len smerom od písmen k vetám, ale môže sa opako-

vane vrátiť spätnou väzbou nazad k jednotlivým znakom a upraviť odhady pravdepodobnosti rozpoznania jednotlivých písmen. Výsledný konzistentný stav zmysluplného rozpoznania textu je výsledkom spolupôsobenia všetkých informačných úrovní. Uvedený príklad ilustruje hlavne situáciu, keď človek číta cudzí nezrozumiteľný rukopis.

Konkrétne technické systémy dokážu dobre riešiť užšiu a presnejšie špecifikovanú úlohu. Napríklad rozpoznávanie rukou vyplňovaných faktúr, kde názov tovaru je z presne určenej konečnej množiny názvov, dodávateľ a cenové údaje takisto, pričom sa dá vyhodnocovať aj presná konzistencia medzi údajmi o cene, tovare a jeho dodávateľoch. Aj poloha údajov na formulári je presne určená. Ak je systém schopný rozpoznať napr. 80 % papierov správne a papierov na vybavenie je veľmi veľa, jeho konštrukcia sa považuje za technicky efektívnu.

Z technického hľadiska tu ide o konštrukciu takzvaných znalostných systémov, ktoré obsahujú bázu znalostí a pravidiel. To sú informácie predstavované slovníkmi, syntaktickými a sémantickými pravidlami a prípadne aj súborom konkrétnych údajov, ktoré z obsahu textu zbierame a vyhodnocujeme. Pri rozpoznávaní textu sa vykonáva takzvaná inferencia, prehľadávanie všetkých pravidiel a údajov, s cieľom odvodiť konzistentné a zmysluplné riešenie rozpoznávacej úlohy. Znalostné systémy sú vytvorené človekom, ktorý vopred vykoná analýzu problému, alebo môžu obsahovať aj prvky učenia sa, zhromažďovania informácií počas svojej činnosti pri interakcii s textom a s človekom. Znalostné systémy možno charakterizovať obsahom takzvanej explicitne vyjadrenej informácie (môžeme sa pozrieť do ich vnútra a vidieť slovník, pravidlá, údaje), ktorú „niekto“ pripravil a vložil do stroja. Živá príroda nie je takto explicitne strojovo skonštruovaná, Stvoriteľ sa neprejavuje vykonávaním analýzy, budovaním teórie a prípravou údajov. Je možné určiť časti ľudského mozgu alebo nervov, ktoré spracúvajú konkrétne informácie (zrak, sluch, reflexy), a teda majú dobre definovanú „lokálnu“ reprezentáciu v sebe obsiahnutej informácie, podobne ako konkrétny zvonček na bráne zodpovedá konkrétne lokalizovanému bytu v dome alebo ako konkrétna poučka v teórii má svoje nezameniteľné miesto v celej štruktúre. Značná časť funkcií však využíva takzvanú „distribuovanú“ reprezentáciu informácie a distribuované spracovanie. Očividným a „hmatateľným“ príkladom takejto reprezentácie informácie je holografický záznam obrazu. Lúče obrazu nechávame interferovať a tento komplexný jav prelínania sa všetkých obrazových informácií navzájom je zaznamenaný na filme. Na filme vidieť chaotickú zmes svetlých a tmavých bodov a zaznamenaný obraz uvidíme až pri rekonštrukcii záznamu, pri stretnutí sa filmu s vhodnými lúčmi svetla. Tento princíp sa dá použiť nielen na záznam, ale rovnako dobre aj na spracovanie informácií. V čom je rozdiel oproti lokálnej reprezentácii? Žiadny bod filmu nemožno priradiť ku žiadnemu bodu obrazu, hoci obraz je tam celý. Z ľubovoľného menšieho kúska filmu je možné získať celý obraz, samozrejme, čím menej plochy, tým

menej informácie o detailoch. Štruktúra bodov na filme nie je výsledkom analýzy, explicitného výpočtu a manipulácie s údajmi, je výsledkom informovania, vstupu „niečoho“ zvonku. Podobne na takomto princípe distribuovaného spracovania informácie je možné konštruovať technické systémy na rozpoznávanie textu. Z technického hľadiska ide napr. o široké spektrum spôsobov napodobňovania funkcie sietí neurónových buniek v živých organizmoch. Rozdiel je v tom, že nevytvárame explicitnú reprezentáciu informácie (slovník, pravidlá), ale in-formujeme systém na princípe učenia, zaznamenávame v ňom množstvo príkladov a ich riešení.

Porovnanie efektívnosti prístupu pomocou lokálnej alebo distribuovanej reprezentácie znalostí na riešenie problému rozpoznávania textu závisí od konkrétnej úlohy, podmienok a cieľov. Dieťa sa naučí svoj jazyk dlhodobým tvorivým in-formovaním seba, bez akejkoľvek explicitnej analýzy syntaxe, sémantiky a slovníka. Príroda v danej situácii nepozná iné riešenie, alebo inými slovami, príroda takto sama v sebe obsahuje tvorivý princíp vznikania pomocou in-formácie. Naopak, dospelý vyformovaný človek môže urýchliť naučenie sa ďalšieho jazyka prihliadaním na explicitné znalosti o slovách a pravidlách čiže pohybuje sa už na vyššej úrovni, ktorá na počiatku ešte neexistovala a vyformovala sa až postupne. Preniesť tieto princípy na technické systémy nie je jednoduché a darí sa to spravidla pri riešení úzkych alebo presne vymedzených problémov.

6. Syntaktické a sémantické spracovanie textového reťazca

Touto oblasťou sme sa veľmi nezaoberali, ide o ďalšiu širokú problematiku, keď je povedzme k dispozícii už rozpoznaný text a je potrebné vykonať jeho kontrolu, extrahovať informácie alebo preložiť ho do iného jazyka. Stretol som sa napr. s diplomovou prácou, kde išlo o automatické dopĺňanie diakritických znakov do textu v počítači. Bol tu vyskúšaný prístup pomocou distribuovaného spracovania informácie, systém dopĺňajúci diakritiku neobsahoval explicitné pravidlá ako riešiť problém a napodobňoval funkciu neurónových sietí. Po fáze „učenia“ čiže formovania sa pomocou veľkého množstva textu s diakritikou bolo možné dopĺňať diakritiku automaticky s pomerne vysokou úspešnosťou. Aj na tomto dost' úzkom probléme sa otvorilo široké pole možností pre experimentovanie.

7. Záver

V príspevku išlo predovšetkým o stručný rozbor princípov, sama realizácia čohokoľvek na rozpoznávanie a spracovanie textu sa opiera o široké pole

možných riešení, technických problémov a teoretických prístupov. Pripojený prehľad niektorých diplomových prác obhajovaných na našej katedre v poslednom období môže slúžiť na informáciu o aktivitách študentov a na oboznámenie sa s experimentmi.

Diplomové práce orientované na spracovanie jazyka a textu

- BARČÁK, M.: Vytvorenie časti systému pre rozpoznávanie textov. 1995.
BULKO, M.: Vytvorenie časti systému pre rozpoznávanie textov. 1995.
JENDRICHOVSKÝ, J.: Vytvorenie časti systému pre rozpoznávanie textov. 1995.
KODÝDEK, J.: Systém pre rozpoznávanie textov. 1995.
DURČÁK, D.: Vytvorenie prostredia pre rozpoznávanie znakov. 1995.
EŠTOK, S.: Rotačne invariantné rozpoznávanie obrazu pomocou atraktorovej neurónovej siete. 1996.
SLOVÁK, P.: Rozpoznávanie reči na fonetickej úrovni. 1996.
HRONEC, A.: Rozpoznávanie slov prirodzeného jazyka pomocou neurónovej siete. 1997.
KAPALLA, P.: Dopĺňanie diakritiky do slovenského textu s využitím neurónovej siete. 1997.

Automatizácia fonematickej transkripcie slovenčiny

Jozef Ivanecký

Fakulta elektrotechniky a informatiky TU, Košice

Abstrakt

Jedným z najdôležitejších krokov pri tréovaní systému na rozpoznávanie reči, založenom na skrytých Markovových modeloch, je fonematická transkripcia, kde chyby v slovníku výslovnosti môžu spôsobiť zníženie úspešnosti rozpoznávača. Cieľom príspevku je prezentovať jeden z možných prístupov k riešeniu tohto problému – automatickú fonematickú transkripciu slov a vytváranie slovníkov –, ktorý je s určitými obmedzeniami aplikovateľný na naše požiadavky.

Úvod

Jedným z problémov počítačového rozpoznávania súvislej reči je spôsob, akým sa vyrovnáť s variabilitou rečového signálu. Problém variability sa väčšinou rieši pomocou skrytých Markovových modelov. Skryté Markovove

modely modelujú množstvo stavov v reči. Na to, aby bolo možné priradiť jednotlivým stavom im zodpovedajúce fonémy, je potrebné vytvoriť výslovnostné slovníky najpravdepodobnejšie popisujúce dané jednotlivé slová. Výslovnostný slovník je jedným z hlavných vedomostných zdrojov pre rozpoznávač reči a umožňuje rozpoznávaču generovať platné hypotézy.

Trénovanie automatického systému na rozpoznávanie reči vyžaduje vhodnú reprezentáciu zvukov reči. Trénovacia procedúra predpokladá, že existuje od používateľa nezávislá trénovacia množina, ktorá môže byť použitá na inicializáciu celej procedúry. V kombinácii s inými technikami sa akceptuje používanie čítaných viet na tréning akustického modelu, kde pre každú trénovaciu vetu je definovaná výslovnosť každého slova a príznak charakterizujúci príslušný vektor reči, výsledkom čoho je priradenie množiny vektorov príznakov príslušným fonémam. Vo všeobecnosti by mala byť každému slovu v korpuse pridelená zodpovedajúca fonemická transkripcia. Pri použití skrytých Markovových modelov na rozpoznávanie je fonemická úroveň postačujúca, a preto sa zaoberáme iba ňou.

Z uvedeného vyplýva, že ak chceme dosiahnuť čo najväčšiu nezávislosť od hovoriaceho, je potrebné použiť veľké množstvo trénovacích dát od veľkého množstva hovoriacich. Keďže fonemická transkripcia všetkých viet v korpuse je časovo značne náročná, často sa tento problém rieši tak, že sa urobí len fonemická transkripcia slov, čo však má vplyv na výsledok tréningu.

Cieľom tohto príspevku je prezentovať jeden z prístupov k riešeniu tohto problému – automatickú fonemickú transkripciu slov, ktorá je s určitými obmedzeniami použiteľná pre naše účely.

Prístupy k transkripcii

Cieľom transkripcie je priradiť každej vete v ortografickej reprezentácii jej fonemický prepis. Pre automatickú fonemickú transkripciu sme použili SAMPA abecedu. SAMPA abecedu sme vybrali pre jej ľahkú reprezentáciu v počítačoch. Vzhľadom na skutočnosť, že SAMPA abeceda v čase nášho použitia nepokrývala všetky fonémy v slovenčine, prvým našim krokom bolo rozšírenie SAMPA abecedy o znaky potrebné pre slovenčinu. V tabuľke č. 1 je zobrazených niekoľko transkripčných systémov, z ktorých sa vychádzalo pri vytváraní SAMPA transkripcie. Uvedené príklady sú jazykovo závislé. Na tomto mieste je dôležité poznamenať, že prezentovaná tabuľka nie je oficiálnou SAMPA tabuľkou pre slovenčinu, ale čiastočne upravenou tabuľkou, ktorá vyhovovala pre naše účely.

Slovenčina obsahuje 44 foném (Král, 1984): 11 samohlások, 4 dvojhlásky, 8 plovív, 8 sonór, 9 frikatív, 4 afrikáty. Väčšina foném v slovenčine je reprezentovaná práve jednou grafémou. Na základe tejto skutočnosti sme vy-

IPA	SAMPA	ASCII-Code	Príklad	Transkripčia
a	a	97	papier	papiEr
a:	a:	97+58	pás	pa:s
ə	#	#	mäso	m#so
E	E	69	pero	pEro
E:	E:	69+58	dcéra, nové	dtsE:ra, novE:
I	i	105	pivo, dym	pivo, dim
i:	i:	105	pískat', nový	pi:ska7, novi:
ɔ	o	79	popol	popol
o:	o:	79+58	pól	po:l
U	u	117	puto	puto
u:	u:	117+58	púpava	pu:pava
ia	ia	105+97	piatok	piatok
iE	iE	105+69	spievať	spiEva7
IU	iu	105+117	cudziu	tsudziu
Uo	uo	117+111	vóla, kôň	vuola, kuoJ
p	p	112	popol	popol
b	b	98	žaba	Zaba
t	t	116	vata, tento	vata, tEnto
d	d	100	voda, dom	voda, dom
č	7	55	Maťo, platiť	ma7o, pla7i7
ď	8	56	háďa, deti	ha:8a, 8E7i
k	k	107	páka, krk	pa:ka, krk
g	g	103	gágať, agát	ga:ga7, aga:t
m	m	109	mama, amfiteáter	mama, amfitEa:tEr
n	n	110	rana, nos	rana, nos
			panský, inžinier	panski:, inZiJiEr
			tenký, cengať	7Enki:, cEnga7
r	r	114	para, Andrej, prst	para, andrEj, prst
ř	r:	114+58	vřba	vr:ba
l	l	108	skala, vlak, vlk	skala, vlak, vlk
ĺ	l:	49+58	vĺča	vl:tSa
ŕ	J	74	vaňa, miest'	vaJa, JiEs7
ľ	L	76	ľad, lipa, liek	Lad, Lipa, LiEk
f	f	102	fajka, vpiť, včela	fajka, fpi7, ftSEla
v	v	118	slovo, v oku, vdova	slovo, v oku, vdova
			v zime, šéflejár	v zimE, SE:vlEka:r
s	s	115	osem, strom	osEm, strom
z	z	122	váza, zbierať	va:za, zbiEra7
š	S	83	košela, prášiť	koSELa, pra:Si7
ž	Z	90	veža, žaba	vEza, Zaba
x	x	120	chata, pochvala	xata, poxvala
h	h	104	Praha, hrýzť, vrch hory	praha, hri:z7, vrh hori
j	j	106	dvaja, prijímať	dvaja, prij:i:ma7
			kraj, krajský, zjest'	kraj, krajski:, zjEs7
ts	ts	116+115	cenš, pocta	tsEna, potsta
dz	dz	100+122	hádzat', medza	ha:dza7, mEdza
ť	tS	116+83	oči, mačka	otSi, matSka
ďž	dZ	100+90	džem, Hodža	dZEm, hodZa

Tabuľka č. 1

tvorili množinu prepisovacích pravidiel pre automatickú transkripciu slovenských slov z ortografickej do fonematickej reprezentácie. Vo väčšine prípadov sú opisované pravidla veľmi jednoduché, pretože bolo možné určiť presnú závislosť medzi ortografickou a fonematickou reprezentáciou, napr.:

m → m , a → a , š → tS

Zvyšok foném tvoria fonémy, ktoré sú reprezentované viac než jednou grafémou, napr.:

i je reprezentované **i** (pivo), **y** (dym)
f **f** (fajka), **v** (vpiť),

alebo grafémy, ktoré sú reprezentované viac než jednou fonémou. Druhý prípad sa vyskytuje napr. v konsonantoch **x**, slabikách **de**, **te**, **ne**, **le** a iných, napr.:

x je reprezentované **gz** (existuje), **ks** (taxi)
te **tE** (tento), **7E** (tenký)
di **di** (disponovať), **8i** (divadlo).

V prvom prípade sme použili tiež jednoduché prepisovacie pravidlá zohľadňujúce túto skutočnosť, napr.:

i → i , y → i , f → f , vp → fp

V druhom prípade nebolo možné len z ortografickej reprezentácie vybrať správne prepisovacie pravidlo. Pre slabiky **di**, **ti**, **ni**, **li** bolo možné pre naše účely použiť vo väčšine prípadov prepisovacie pravidlá v nasledujúcej forme:

di → 8i , ti → 7i , ni → Ni , li → Li

Slová, ktoré nepatria do tejto skupiny, sú vo väčšine prípadov cudzie slová. Pre slabiky **de**, **te**, **ne**, **le** je situácia komplikovanejšia.

Vyššie uvedený problém nastáva, ak vytvorené transkripčné pravidlá aplikujeme na ľubovoľnú množinu slov. Väčšinu týchto problémov možno riešiť, ak definujeme prepisovacie pravidlá pre množinu vopred známych slov. Náš systém sa zaoberá rozpoznávaním spojitkej reči pre vlakový informačný systém (porov. Ivanecký, 1996), takže v tomto prípade išlo hlavne o názvy cudzích miest, ktoré bolo možné ľahko pripraviť.

Ortografická reprezentácia	Fonematická transkripcia
...	...
nám	na:m
naobed	naobEd
nás	na:s
nechcem	JExtsEm
nedeľu	JE8ELu
nejakí	JEjaki:
nejdem	JEj8Em
nerozumel	JErozumEl
nesprávne	JEspra:vJE
nie	JiE
niečo	JiEtSo
Nitra	Jitra
Nitre	JitrE
Nitru	Jitru
Nitry	Jitri
noc	nots
noči	notsi
Nová	nova:
Novákoch	nova:kox
Novákou	nova:kou
Nováky	nova:ki
Nové	novE:
Nového	novE:ho
Novej	novEj
novembra	novEmbra
Novom	novom
Novú	novu:
Nových	novi:x
...	...

Tabuľka č. 2 Slovník výslovnosti

Spôsoby transkripcie

V našom prípade sme automatizáciu fonematickej transkripcie vytvárali na prepis viet použitých na tréning rozpoznávača pre vlakový informačný systém. Skupina použitých slov bola známa vopred. Túto informáciu sme použili na riešenie vyššie uvedených problémov. Cudzie slová – vo väčšine prípadov to boli názvy miest – sme museli prepísať ručne. Z cudzích slov a ich fonematickej transkripcie sme vytvorili jednoduchú databázu pre automatickú transkripciu.

Slovník výslovnosti může být vytvořený dvoma způsoby:

- Fonemická transkripce sa uskutoční priamo nad vetami ktoré boli vygenerované pre tréning rozpoznávača.
- Fonemická transkripce sa uskutoční nad skupinou slov použitých pre generovanie tréningových viet.

Nevýhodou prvého prístupu je veľké množstvo spracúvaných viet. Avšak oproti druhému prístupu, ktorý bol použitý napr. v (Černý – Matoušek – Matner, 1994), je tu aj niekoľko výhod.

V druhom prípade je vstupom pre fonemickú transkripciu skupina slov, ktoré sú slovo za slovom, bez uvažovania vzťahov medzi nimi, prepisované z ortografickej do fonematickej podoby.

vstupné slovo → transkripce → výstupné slovo

Príklad transkripce slov z ortografickej do fonematickej reprezentácie je v tabuľke č. 2. V prvom prípade je vstupom pre fonemickú transkripciu skupina viet. Vety môžeme prepísať dvoma spôsobmi:

Vstupnú vetu uvažujeme ako prúd nezávislých slov. V takom prípade môžeme použiť ten istý prístup ako pri transkripcii slov použitých pre generovanie viet.

Vety sú prepisované ako celok.

vstupná veta → transkripce → výstupná veta

Použitím tohto spôsobu transkripce je potrebné spracovať podstatne väčšie množstvo údajov, no na druhej strane je možné pri transkripcii uvažovať vetu ako celok, a nie ako skupinu nezávislých slov. Tento spôsob transkripce sme v malom rozsahu experimentálne overili a výsledkom bol až niekoľko-percentný nárast úspešnosti pri rozpoznávaní.

Zhrnutie

V príspevku sme prezentovali niektoré výsledky dosiahnuté pri usilí o automatizovanie fonematickej transkripce. Uvedené postupy boli aplikované na špecifickú oblasť, ktorou je v našom prípade vlakový informačný systém. Doterajšia skúsenosť ukázala, že pri používaní automatizovanej transkripce pre väčšie množstvo je chybovosť menšia ako pri ručnom prepise. Ďalšou významnou skutočnosťou je fakt, že pri prepise celých viet možno zvýšiť úspešnosť rozpoznávania až o niekoľko percent.

Literatúra

ČERNÝ, M. – MATOUŠEK, V. – MAUTNER, P.: An automatic creation of the pronunciation dictionary. In: Proc. Int. Conf. on Speech and Image Understanding. Ljubljana 1994, s. 19 – 25.

IVANECKÝ, J.: Problémovo orientovaná analýza prirodzeného jazyka. In: Varia V. Bratislava, SJS pri SAV 1996, s. 90 – 98.

IVANECKÝ, J. – KROKAVEC, D.: Task Oriented analysis of sentences in Slovak Language. In: Proc. Int. Conf. on Speech and Image Understanding. Ljubljana 1994, s. 115 – 120.

KRÁL, A.: Pravidlá slovenskej výslovnosti. Bratislava, SPN 1984.

SABOL, J.: Syntetická fonologická teória. Bratislava, 1988.

Automatické určovanie obsahu odborného textu

Karol Furdík

Fakulta elektroniky a informatiky TU, Košice,

1. Úvod

Donedávna sa v počítačových systémoch využívali a spracovávali ponajviac *štruktúrované* informácie, organizované do relačných a iných databáz. Takéto informácie sú presné, prehľadné a rýchlo dostupné, pretože práca s nimi je dobre algoritimizovateľná.

V posledných rokoch, najmä v súvislosti s rozvojom a mimoriadnou popularitou celosvetovej siete internet a multimediálnych aplikácií, je čoraz viac informácií *neštruktúrovaných*, vo forme textu v prirodzenom jazyku. Prístup k takejto „voľnej“ informácii je podstatne zložitejší a realizuje sa heuristicky pomocou špeciálnych mechanizmov – systémov na získavanie informácií (*Information Retrieval*, IR systémov).

Činnosť takéhoto systému sa dá v stručnosti charakterizovať ako hľadanie, výber určitej skupiny dokumentov (textov v elektronickej podobe), ktoré sú obsahovo blízke, relevantné vzhľadom na formulovanú požiadavku používateľa. Tieto dokumenty sa vyberajú z *bázy dokumentov*, vo všeobecnosti veľmi rozsiahlej, v ktorej nie je pre jej veľkosť možná manuálna orientácia (napr. priestor všetkých WWW stránok v sieti internet).

Napriek tomu, že prvé IR systémy sa začali vytvárať už v 60. rokoch a mnohé takéto služby v súčasnosti pomerne spoľahlivo pracujú v prostredí internetu (AltaVista, Infoseek a iné, pozri napr. v Brázda, 1997), fundamen-

tálne otázky ostávajú stále otvorené. W. B. Croft (1987, s. 249) upozorňuje, že nie je známy najlepší *spôsob reprezentácie obsahu textu* dokumentu a vyjadrenia používateľovej otázky a že nemôžeme byť spokojní ani s *definíciou relevancie*. Doteraz vytvorené a využívané systémy, pracujúce vo veľkej väčšine na štatistických princípoch (metóda kľúčových slov), majú napriek niektorým výhodám (napr. efektívnosť) nízku úroveň celkového výkonu meranú presnosťou a úplnosťou procesu vyhľadávania (Furdík, 1997). Možnosť zvýšenia tohto výkonu vidíme predovšetkým v dôslednom a čo najpresnejšom aplikovaní lingvistických a semiotických poznatkov o stavbe a štruktúre textu pri hľadaní vhodnej reprezentácie jeho obsahu.

Formálna reprezentácia obsahu textu sa v IR systémoch nazýva *index*. Pri štatistických metódach je index tvorený množinou kľúčových slov, doplnených prípadne o niektoré operátory (sémantické siete, tezaury a pod.). Takéto riešenie len veľmi málo rešpektuje jazykovú podstatu textu, čo má vplyv na nedostatočný výkon vyhľadávania. V tomto článku sa pokúsime opísať princípy a východiská tvorby indexu, formalizovaného obsahu textu, na základe konfrontácie teórie jazykového znaku a teórie interpretácie.

2. Odborný text ako informačná jednotka

V existujúcich databázach elektronických textov sa stretávame hlavne s textami v náučnom (elektronické knižnice), publicistickom (mnoho novín vychádza aj v prostredí WWW) a administratívnom (firemné agendy, právne predpisy a pod.) štýle. Ostatné štýly sa na elektronických médiách vyskytujú iba výnimočne¹. Náučný, publicistický a administratívny štýl sa súhrnne označujú ako *vecné*, prípadne *odborné* štýly (Mistrík, 1989, s. 421). Z praktických dôvodov sa sústreďíme najmä na náučný štýl (odborný text), hoci závery, ku ktorým dospejeme, by sa dali aplikovať aj na ďalšie dva štýly.

Charakteristickými vlastnosťami náučného štýlu sú *objektívnosť*, *pojmovosť*, *monologickosť*, *verejnosť*, *presnosť* a *zreteľnosť* (c. d., s. 427). Z posledných dvoch vlastností vyplýva, že text v náučnom štýle by mal byť pre proces vyhľadávania najvhodnejší, nejednoznačnosti jazykových výrazov by mali byť pri tomto štýle najmenšie. Monologickosť dovoľuje zanedbať vplyv autora textu, verejnosť zasa jeho adresáta. Objektívnosť navyše dáva textu v náučnom štýle akúsi sebestačnosť, „nadčasovú“ a všeobecnú platnosť. Preto možno takýto text chápať ako ucelenú *informáciu*, ktorá v báze IR systému predstavuje *informačnú jednotku*.

¹ S rozvojom internetových diskusných klubov a konferencií vznikol zvláštny druh hovorového štýlu, ktorý môžeme azda voľne nazvať *internetovým slangom*. Týmto javom sa tu zaoberať nebudeme, avšak veríme, že jeho lingvistické skúmanie by mohlo priniesť zaujímavé výsledky.

Pojmovosť vyjadruje skutočnosť, že nositeľmi informácie sú v takomto texte najmä substantíva (mená, termíny, odborné výrazy). Atrofia dejových slov naznačuje, že náučný text vo všeobecnosti *nemá výrazné dejové línie*. Skôr možno takýto text členiť na určité významovo homogénne časti, fragmenty textu (odseky, kapitoly a pod.). Tieto časti nie sú postupnosťami udalostí v čase, ale sú navzájom vo vzťahoch asociácií, konkretizácie a zovšeobecnenia, predpokladov a záverov, poznámok, vysvetlení a pod.

3. Lingvistické, semiotické a interpretačné aspekty textu

Text je (1) špeciálnym typom jazykového *znaku* (c. d., s. 273), ktorý je (2) prvkom *jazykového systému* a zároveň je (3) nositeľom informácie v procese *komunikácie*. Tieto tri aspekty textu opisuje teória jazykového znaku, synergetická koncepcia jazykového systému a teória interpretácie. V nasledujúcich troch kapitolách sa postupne budeme venovať jednotlivým prístupom, formálne vyjadrenie obsahu textu by malo na záver vyplynúť z ich konfrontácie.

3.1. Štruktúra a vlastnosti jazykového znaku

Jazykový znak je abstraktná komplexná entita, stavebný prvok jazykového systému. Jeho vnútorné usporiadanie sa spravidla znázorňuje tzv. *sémantickým trojuholníkom* (ďalej ST) alebo *triádou* (Ogden – Richards, 1923)².

J. Mistrík (1989, s. 234) vymedzuje vrcholy (póly) ST pre text ako jazykový znak takto: „Vecou, *denotátom* je jav, ktorý je stredom pozornosti v komunikácii (fakt, udalosť), *pomenovaním*, materiálnou formou je text (v písomnej alebo hovorenej podobe), *významom* je obsah textu tak, ako ho pri vnímaní cítime.“ Na inom mieste (c. d., s. 274) sa upozorňuje na väčšiu diferenciu na póle designátu (obsahu, významu³) v porovnaní s triádou slova, resp. odborného termínu. Poznamenajme, že v zmysle členenia na jazykové roviny, úrovne jazykového znaku (pozri časť 3.3.) sa táto diferencia zvyšuje smerom k vyššej úrovni, vyššia úroveň má totiž spravidla vyššiu „komunikačnú schopnosť“, „výpovednú hodnotu“. Naopak, pri vyššej úrovni možno hovoriť o znižovaní informačnej entropie.

Pri pokuse využiť pól obsahu textu ST na určenie formálneho obsahu textu a jeho štruktúry narážame na tri okruhy problémov, ktorým sa budeme postupne venovať.

² Niektoré ďalšie reprezentácie štruktúry jazykového znaku prezentuje napr. Horrecký (1989, s. 20).

³ Pojmy *obsah* a *význam* sa tu používajú ako ekvivalentné, čo však nie je úplne presné. V časti 3.2. ich rozlíšime v tom zmysle, ako s nimi narába teória interpretácie.

A. Problém existencie denotátu

Podľa vyššie spomínanej definície je denotátom textu ako jazykového znaku ten jav (fakt, udalosť), ktorý je stredom pozornosti v komunikácii. Tento denotát je oddelený od obsahu (významu) textu. Obyčajne sa ním chápe objekt alebo skupina objektov, ktoré sú súčasťou mimolingvistickej reality a ktoré jazykový znak zastupuje. F. Čermák (1994, s. 24) delí denotát všeobecného jazykového znaku na *fyzický*, reálne existujúci, a *nefyzický*, myšlienkovy odvodený objekt.

Vzhľadom na tézu o arbitrárnosti jazykového znaku však nemožno predpokladať žiadnu priamu súvislosť medzi reálnym objektom a jeho pomenovaním v jazyku. Fakt, že reálny objekt má alebo nemá nejaké pomenovanie, sa na tomto objekte nijako neprejaví. Ak pomenovanie zmeníme, objekt to nijako nezasiahne. Zmena však nastane, ibaže nie v objekte, ale v našej *mysli*⁴. Vplyv objektu na jeho pomenovanie je takisto sporný. Často sa stáva, že ten istý objekt má pre rôznych ľudí iný, niekedy až protirečivý jazykový a pragmatický význam. Možnosť používať jazyk na dorozumenie, teda faktická existencia určitých „štandardných“ významov pre jednotlivé objekty, nie je daná týmito objektami, ale skôr podobnosťou myslenia ľudí, ktorí komunikujú.

Z uvedeného vyplýva, že denotát nemožno chápať ako fyzikálny objekt mimolingvistickej reality, ale iba ako *myšlienkový model* určitej stránky tejto reality. Takýto model sa inak nazýva aj *pojmom*. Namiesto je však otázka, aký význam má potom samotná existencia denotátu ako samostatného „aspektu jazykového znaku“ (Čermák, 1994, s. 23), najmä ak je pojem vyjadrený už v póle (aspekte) významom, a to *extenziou* a *intenziou* pojmu (c. d., s. 25).

Uvedomujeme si, že samostatná existencia denotátu znaku je skôr filozofický ako lingvistický problém. Pokúsili sme sa však ukázať, že bilaterálne chápanie jazykového znaku je dostatočné pre začlenenie tohto znaku do jazykového systému. Mimojazyková reálna entita (objekt) nie je v znaku explicitne prítomná, jej myšlienkový model je dostatočne vystihnutý vo význame (obsahu) znaku ako subjektívny *potenciál*, *pravdepodobnosť* alebo tendencia.

B. Vzťah formy a obsahu

Forma alebo konkrétna realizácia jazykového znaku (signifiant) je vzhľadom na obsah (signifié) znaku vo vzťahu *označovania* (Čermák, 1994, s. 23).

⁴ Napríklad v dvadsiatych rokoch sa v ZSSR zmenilo pomenovanie „väznica“ na „nápravno-výchovný ústav“, samotné objekty to však nezasiahlo... (A. Solženicin, *Souostroví Gulag*, Praha, 1990).

Zo systémového (langue) hľadiska je formou trieda, množina terminálnych tvarov znaku, z hľadiska realizácie (parole) je to jeden konkrétny exemplár z tejto množiny. Otázka je, či pravidlá na tvorbu prípustných, správnych tvarov znaku spolu s ich významovými modifikáciami sú tiež súčasťou langue-formy. Ak je totiž langue *abstraktným* systémom jazyka (tamtiež, s. 18), môžeme pripustiť jeho existenciu mimo jazyka samotného? Zrejme nie, veď človek sa neučí osobitne langue a parole jazyka. Preto by langue-forma mala obsahovať okrem potenciálnych tvarov znaku aj spomínané pravidlá na ich vytvorenie, prípadne aj na ich použitie⁵. Avšak každý z týchto tvarov môže mať vo všeobecnosti iný význam (obsah), ako je obsah celého znaku. Kde však budú môcť byť vyjadrené tieto významové modifikácie? Bez ohľadu na to, či to bude v póle obsahu alebo v póle formy, dôsledkom bude veľmi úzky vzťah medzi týmito dvoma pólmi, a to až do tej miery, že ich budeme môcť stotožniť.

C. Štruktúra a apriórnosť obsahu

Ako vyplýva z predchádzajúceho, obsah (spolu s formou) sa dá chápať ako abstraktná štruktúra, ktorá obsahuje (1) všetky potenciálne prípustné formy znaku, (2) presné pravidlá na ich tvorbu, (3) potenciálne pravidlá na ich použitie a (4) ich príslušné významy. Možné významy znaku nie sú určené jednoznačne a nie sú nemenné, sú to pravdepodobnostné tendencie, usporiadané podľa dôležitosti.

Pritom však obsah znaku výrazne závisí od okolia, kontextu, v ktorom je znak použitý (parole) a od iných znakov jazykového systému (langue). Dokonca možno povedať, že *vzťahy* daného znaku k iným znakom *tvoria jeho význam*. Z toho vyplýva, že jazykový znak je sám osebe obsahovo prázdny. V systémovom spojení s inými jazykovými znakmi nadobúda presne vymedzené významy a funkcie, ktoré majú pravdepodobnostný charakter⁶.

Uvedené okruhy problémov možno zovšeobecniť do niekoľkých tvrdení a faktov, ktoré by sa mali pri konštrukcii formálneho obsahu textu zohľadniť.

Z bodu (A) vyplýva, že je možné modelovať jazykový systém (a index ako časť tohto modelu) bez nejakých mimojazykových pragmatických vedomostí.

⁵ Nie je jednoduché jednoznačne rozhodnúť, či pravidlá na používanie znaku vo vyššej jazykovej rovine, teda jeho *funkcia*, sú obsiahnuté v tomto znaku alebo na vyššej rovine. K tomuto problému sa podrobnejšie vrátíme v časti 4.

⁶ V tejto súvislosti je veľmi zaujímavé porovnanie s fyzikou subatomárnych častíc (Capra, 1992, s. 166): „Podľa teórie poľa hmoty je taká hmotná častica ako elektrón iba malou oblasťou elektrického poľa (...), je iba balíkom energie, ktorý (...) postupuje prázdny priestorom ako vlna vody po hladine; nejestvuje nič také ako jedna a tá istá substancija, z ktorej elektrón navždy pozostáva“.

Tieto vedomosti, myšlienkové modely, by mali byť implicitne prítomné vo vyjadrení obsahu (významu) jazykového znaku ako pravdepodobnostné významové tendencie.

V bode (B) sme sa snažili upozorniť na úzku súvislosť medzi obsahom (významom) znaku a jeho tvarom, formou. Táto súvislosť má *systemový*, *dynamický* a *pravdepodobnostný* charakter. Ak nadviažeme na spomenuté porovnanie s fyzikou subatomárnych častíc, mohli by sme to vysvetliť ako „dvojjedinú podstatu“ znaku. Podobne ako sa napr. elektrón môže javiť ako vlnový balík aj ako hmotná častica, tak aj pri jazykovom znaku raz vystupujú do popredia jeho obsahové (významové), inokedy zasa jeho tvarové črty. Tieto črty sa však nedajú od seba oddeliť, jedna podmieňuje, zahŕňa a vyžaduje existenciu druhej črty.

Spomínané vlastnosti môže jazykový znak nadobúdať iba vďaka tomu, že existuje ako prvok v jazykovom systéme. V bode (C) sa navyše zdôrazňuje, že práve systémové vzťahy sú tým, čo dáva „zmysel“ existencii znaku ako prvku, ba dokonca že prvok je *určený* týmito vzťahmi. Jazykový systém si potom možno predstaviť ako komplikovanú viacúrovňovú sieť rôznych druhov pravdepodobnostných a dynamických vzťahov; uzly tejto siete, obsahy (významy) prvkov, jazykových znakov, sú prázdne a tvoria ich práve tieto vzťahy. Hľadanie konkrétnej formy týchto vzťahov bude predmetom nasledujúcich dvoch častí.

3.2. Obsah v teórii interpretácie

V určitom, pravda, trochu zúženom zmysle možno jazyk považovať za znakový systém a text za jeho realizáciu. Takúto realizáciu nazývame aj *modelom* (Khol, 1989, s. 62). Hranica medzi znakovým systémom a modelom je však daná iba *podnetom*, z ktorého model vzniká. Ak skúmame model z takého hľadiska, pri ktorom je možné podnet jeho vzniku zanedbať ako irelevantný, potom „nie je potrebné rozlišovať medzi znakovým systémom a modelom ako jeho realizáciou“ (c. d., s. 64).

Formálny jazyk, pomocou ktorého vyjadríme index dokumentu, bude tiež znakovým systémom a index samotný jeho realizáciou. Predmetom jazyka indexácie, teda predmetom takéhoto znakového systému ako modelu je text vo forme dokumentu a jeho obsah. Znakové systémy môžu vytvárať *hierarchie* a *siete* pomocou vzťahu referend – referens (odrážaný objekt, predmet – odrážajúci objekt, obraz), a to tak, že predmetom sa stane znak alebo model iného znakového systému.

Skôr ako poukážeme na štruktúru modelu, je potrebné pripomenúť niekoľko skutočností. Model je síce obrazom svojho predmetu, nie je s ním však totožný. Má vždy len určitý rozsah platnosti, neplatí absolútne, je nevyhnutne

nepresný a neúplný (Capra, 1992, s. 34). Znakový systém, ktorého realizáciou je model, je navyše *arbitrárny*, príslušnosť modelu k predmetu sa javí ako súbor asociácií, vzťahov daných „dohodou“, nie apriórnych. Celkovo sa tento model sám stáva znakom na vyššej úrovni (Khol, 1989, s. 65), znakom, ktorý je charakteristický svojou štruktúrou a vlastnosťami.

Model (znak) má *obsah, formu, funkciu a históriu*. Tu sa sústredíme najmä na jeho *obsah*, ktorý tvorí *námet, význam, zmysel a výraz* (c. d., s. 67):

Námet (téma):

- vystihuje javovú stránku predmetu⁷,
- začleňuje model do určitej (obsahovej) triedy,
- predstavuje *extenziu* znaku.

Význam:

- predstavuje dôvod vzniku a existencie znaku ako mentálneho modelu,
- vystihuje podstatné stránky predmetu,
- vymedzuje špecifiku voči ostatným znakom na tej istej úrovni znakového systému,
- predstavuje kvalitatívnu stránku znaku, jeho *intenziu*.

Zmysel:

- vystihuje systémotvornú povahu znaku ako prvku systému,
- prejavuje sa až vtedy, keď je znak zapojený do znakového systému vyššieho rádu,
- nie je absolútny, je určený povahou celku, ktorého je znak prvkom.

Výraz:

- priemet vonkajších kontextov,
- predstavuje porozumenie modelu (znaku), ktoré je iné ako autorovo.

Táto všeobecná štruktúra obsahu znaku (modelu, realizácie znakového systému) sa dá aplikovať aj na jazykový znak.

Predmetom jazykového znaku je jeho denotát čiže myšlienkový model, ktorý je však implicitnou súčasťou tohto znaku. Je prítomný, „zakódovaný“ v obsahu jazykového znaku pomocou systémových jazykových vzťahov (pozri aj časť 3.1. (A)). Toto považujeme za špecifikum jazykového znaku oproti iným znakom (napr. obrazom, fotografiám a pod.), ktoré netvoria systém. *Spätosť myšlienky so štruktúrou* je potom základnou podmienkou na to, aby jazyk mohol slúžiť na komunikáciu, na formuláciu myšlienok, ich prenos a porozumenie.

⁷ *Predmet* alebo aj *denotát, referend*, je odrážaným objektom v procese referencie, ktorý model (znak) zastupuje, odráža, na ktorý sa vzťahuje.

3.3. Jazykové roviny ako úrovne znakového systému

V predchádzajúcej časti sme upozornili na tendenciu znakových systémov vytvárať hierarchie. Súčasne sme označili jazyk ako pomerne zložitý znakový systém. Charakteristickou vlastnosťou jazykového systému je hierarchické usporiadanie jazykových rovín, ktoré môžeme považovať za autonómne znakové podsystémy. Pre návrh bázy dokumentov IR systému je výhodné takéto delenie úrovni jazykového systému:

1. úroveň slova, lexikálnej jednotky, lexémy,
2. úroveň významovej „syntagmy“, významového spojenia dvoch alebo viacerých slov,
3. úroveň výpovede,
4. úroveň textu, súboru kontextovo zapojenej postupnosti výpovedí,
5. úroveň bázy dokumentov (štruktúry textov) IR systému⁸.

Každú úroveň jazykového systému tvorí jeden typ jazykového znaku. Preto rozoznávame štyri typy jazykových znakov: lexému, významovú syntagmu, výpoveď a text.

Prvok, znak každej z týchto úrovni je modelom, realizáciou znakového systému na predchádzajúcej úrovni. Štruktúra modelov jednotlivých úrovni je rovnaká v tom zmysle, že je vždy možné nájsť námet, význam, zmysel a výraz pre obsah každého modelu. Tento obsah závisí od zúčastnených prvkov predchádzajúcej úrovne, avšak aj od vzťahov medzi nimi, nie je iba jednoduchým „súčtom“ obsahov modelov nižšej úrovne. Ak budeme poznať mechanizmy tvorby modelu *i*-tej úrovne zo znakov systému na *i-1* úrovni pre *i=1, 2, 3, 4, 5*, budeme poznať aj spôsob konštrukcie bázy dokumentov (a samozrejme aj textu, výpovede, významovej syntagmy a azda aj slova).

Je namieste otázka, čoho modelom, realizáciou akého znakového systému je slovo (lexéma). Možno azda odpovedať, že slovo je realizáciou myšlienky. Má však myslenie povahu znakov, znakového systému? A ďalej, je verbálne, zmyslové, „pocitové“? Tieto otázky však už presahujú rámec tohto článku, čiastočnou odpoveďou by mohla byť napr. *teória obrazov* (Hlinka, 1997).

V doterajších úvahách sme považovali slovo za najmenšiu jednotku lexikálneho významu, a to najmä z praktických dôvodov. Zanedbali sme, azda nie celkom oprávnene, fonologickú a morfológickú rovinu jazykového systému. Ak však hľadáme znakový systém, ktorého realizáciou je slovo, ponúka sa morfematický systém. F. Čermák (1994, s. 97) vymedzuje morfému ako minimálnu jazykovú jednotku, t. j. minimálnu (abstraktnú a systémovú) významovú a/alebo gramatickú jednotku. Morfémy delí na *syntémantické* (bez zreteľného významu, iba funkčné, resp. „prázdne“) a *autosémantické* (plnovýznamové,

⁸ Táto úroveň vo všeobecnosti nepatrí do jazykového systému, určuje však účel textu z predchádzajúcej úrovne, bez ktorého by jeho obsah nebolo možné úplne určiť.

s lexikálnym významom). Aj pri autosémantických morfédoch sa však vyzdvihuje skôr ich *funkcia*, ako obsah alebo význam (c.d., s. 101). Pod touto funkciou môžeme rozumieť potenciál morfy (realizácie morfémy) niesť určitý príspevok, ktorý sa môže, avšak nemusí odraziť v obsahu slova, a to najmä vtedy, ak slovo chápeme ako lexikálnu jednotku, paradigmu obsahovo a aj tvarovo blízkych slov s rovnakou koreňovou morfédom, slovotvorného hniezda.

Ak predpokladáme, že jazykový znak na najnižšej úrovni je realizáciou myšlienky, myšlienkovým modelom určitého úseku mimolingvistického sveta, potom je len veľmi ťažko možné považovať za takúto realizáciu morfédu. Morfematická štruktúra slova je v zmysle úvah z časti 3.1. zahrnutá skôr v prípustných formách danej lexémy a v pravidlách na tvorbu jej možných tvarov, nepredstavuje samostatný jazykový znak.

4. Špecifikácia obsahu jazykového znaku

Určiť obsah jazykového znaku znamená určiť tému, význam, zmysel a výraz tohto znaku. Uvedieme niektoré všeobecné fakty pre špecifikáciu týchto štyroch položiek formalizovaného obsahu, platné pre všetky typy jazykových znakov.

Zmysel a *výraz* nadobúdajú hodnoty až vtedy, ak je jazykový znak začlenený do systému vyššej úrovne, do nadsystému. Zmysel je daný umiestnením a vzťahmi znaku v nadsystéme, vo výraze sa premieta vplyv ešte širších kontextov. Podľa J. Khola (1989, s. 70) „výraz poukazuje, podobne ako smysl, k vnějším kontextům, nikoliv však k těm, které tvoří složku nadsystému. Smysl prostě vyjadřuje začleněnost určitého znaku do vyššího celku superznaku, superznaku do modelu atd.“. Výraz je priemetom vlastností prostredia modelu do jeho vlastností, prisudzuje sa mu však najmä dejový, historický aspekt, spája sa s pojmami tradície, slohu, dobových tendencií a pod. (c. d., s. 71). Predstavuje plynulý prechod k *forme* modelu, domnievame sa však, že pre potreby návrhu IR systému je najmenej dôležitý a možno ho do určitej miery zanedbať.

Ak tieto úvahy aplikujeme na jednotlivé typy jazykových znakov, je zrejmé, že napr. lexéma nadobúda zmysel iba ako prvok významovej syntagmy, táto ako prvok výpovede, výpoveď ako prvok textu. Ako však určiť zmysel textu? Ak by text nebol začlenený do nejakého nadsystému, nebolo by možné určiť jeho zmysel. V našom prípade je text prvkom bázy dokumentov. Lenže túto bázu nemožno považovať za jazykový znak, ani za časť jazykového systému, ba dokonca báza nie je ani znakom. Je tzv. *ne-znakom*. Pri neznakoch sa zmysel nahrádza *účelom* alebo *cieľom* (c. d., s. 70). Účelom IR systému je vyhľadávať texty obsahovo blízke otázke. Preto pre IR systém má text taký zmysel, do akej miery je jeho obsah (zdanlivo paradoxne, dynamic-

kou časťou tohto obsahu je aj tento zmysel) odlišný od obsahov iných textov. Samozrejme, v inom prostredí by sa zmysel tohto textu menil podľa účelu prostredia.

Téma jazykového znaku na rozdiel od predchádzajúcich dvoch položiek nezávisí priamo od iných znakov v systéme. Predstavuje extenziu znaku, príslušnosť k určitej triede denotátov, ktoré môže správne referovať, odrážať. Podľa úvah z časti 3.1. (B) by bolo možné predpokladať v každom jazykovom znaku existenciu rôznych významových línií rozličnej pravdepodobnosti a dôležitosti. Potom by témou znaku mohla byť najdôležitejšia z týchto významových línií.

Text ako jazykový znak sa v tomto líši od ostatných troch typov znakov, a to najmä vtedy, ak to má byť odborný text, ktorý je súčasťou bázy dokumentov IR systému. Ako vyplýva z úvah v časti 2, významové línie v takomto texte majú vo väčšine statický, skôr *informačný* charakter. Najvýznamnejšia informácia (jej významnosť závisí napr. od jej frekvencie v texte, ale aj od kontextu, celej bázy dokumentov) by sa stala témou takéhoto textu. Vo všeobecnosti sa dajú azda najvhodnejšie vyjadriť dejové významové línie v texte *kontextovým zapojením výpovedí*, ktoré je dané ich *aktuálnym členením* (Hajičová, 1993).

Základnou zložkou obsahu jazykového znaku je jeho *význam*. Odrážajú sa v ňom systémové vzťahy medzi znakmi na nižšej úrovni. Napríklad význam textu je odvodený od štruktúry výpovedí (obsahov výpovedí a vzťahov medzi nimi), ktoré text tvoria. Podobne je význam výpovede tvorený obsahmi významových syntagiem a ich význam je tvorený obsahmi jednotlivých slov ako ich zložiek. Nepoznáme však znakový systém nulte úrovne, ktorého realizáciou by bolo slovo (pozri predchádzajúcu časť). Preto sa konštrukcia významu slova bude líšiť od významov jazykových znakov na vyšších úrovniach.

V časti 3.1. (C) sme uviedli, že význam jazykového znaku tvoria jeho vzťahy k iným znakom. Môžeme dodať, že pre úrovne 2 – 4 to sú vzťahy k znakom na nižšej úrovni. Avšak význam slova (lexémy) je určený vzťahmi k iným lexémam systému, teda k jazykovým znakom tej istej úrovne. Tieto vzťahy si možno predstaviť ako zložitú sieť s rôznymi typmi pravdepodobnostných a dynamických spojení medzi jednotlivými lexémami.

Slovo (lexéma) má však dvojakú povahu. Je (1) *znakom*, ktorý odráža denotát⁹, zároveň však je aj (2) *prvkom jazykového systému*, ktorý má v tomto systéme jazykové funkcie. Pri plnovýznamových slovách vystupuje do popredia ich znaková povaha, pri neplnovýznamových je primárna systémová povaha, často sa znaková povaha úplne stráca.

⁹ V súlade s úvahami prezentovanými v časti 3.1. (A) pod denotátom rozumieme *mysľienkový model určitej stránky reality* (porov. „referend – skutečnost odrážena“, Khol, 1989, s. 49) alebo *pojmem*.

Systémovými črtami významu slova sú všetky možné *gramatické funkcie*, ktoré môže slovo nadobúdať. Znakové črty zasa reprezentujú *sémantické* roly, ktoré môže slovo zastupovať¹⁰. Obe tieto črty sú úzko prepojené, jedna podmieňuje druhú. Nie sú ľubovoľné, naopak, sú veľmi presne vyšpecifikované.

Tieto *sémantické* roly významu slova by bolo možné reprezentovať *sémantickou sieťou* s rôznymi typmi liniek, doplnených o *pravdepodobnosti*. Tým sa *sémantické* roly zmenia na *významové potenciály*, z ktorých je zrejmý typický, najčastejší význam slova v danom kontexte. Zároveň sa pomocou zmeny týchto neurčitostí zvonka, napr. zmenou bázy dokumentov, môže meniť a „samoorganizovať“ význam slov, a tým aj obsah dokumentov.

5. Záver

V práci sme sa pokúsili konfrontovať princípy teórie interpretácie, semiotickej teórie jazykového znaku a systémovej teórie jazyka. Obsah textu má na základe spojenia týchto prístupov systémový, pravdepodobnostný a dynamický charakter. Možno ho modelovať ako dynamickú štruktúru prvkov, jednotlivých jazykových znakov, ktoré sú vo vzájomných väzbách a vzťahoch.

Každé slovo textu ako prvok systému nesie zároveň svoj diel informácie o svojom význame, ako aj o svojej gramatickej funkcii. Obe tieto jeho črty závisia dynamicky od okolia slova, ba sú týmto okolím aj určované. Slová môžu vytvárať vyššie systémové celky, významové syntagmy a výpovede, ktorých obsahy sú pravdepodobnostnými a dynamickými väzbami spojené s ostatnými časťami textu. Texty sú spojené do štruktúry v báze dokumentov, ktorá má tiež dynamický charakter.

Vyhľadávanie textov, ktoré sú obsahovo blízke požiadavke, sa mení zo zisťovania prítomnosti reťazca v inom, väčšom reťazci, na proces plný vzruchov, impulzov a zmien, ktoré sa šíria v systéme ako v živom organizme. Je to zrejme spôsobené úzkym spojením jazykového systému a myslenia, dynamický a premenlivý charakter myslenia sa musí prejaviť aj vo vlastnostiach jazykového systému. Dôsledne opísať a modelovať všetky tieto vlastnosti je úlohou možno blízkej, možno veľmi vzdialenej budúcnosti – byť aspoň malým príspevkom k tejto veľkej úlohe je aj zmyslom tejto práce.

¹⁰ Sémantické roly si možno predstaviť vo forme slovníkových definícií rôznych „významov“ slova.

Literatúra

- BRÁZDA, J.: Internet.cz – jak hledat a najít. Praha, Grada Publishing 1997.
- CAPRA, F.: Tao Fyziky. Bratislava, Gardenia 1992.
- ČERMÁK, F.: Jazyk a jazykověda. Praha, Pražská imaginace 1994.
- CROFT, W. B.: Approaches to Intelligent Information Retrieval. In: Information Processing and Management, Vol. 23, No. 4, 1987, s. 249 – 254.
- FURDÍK, K.: Získavanie informácií v prirodzenom jazyku s použitím hypertextových štruktúr. Pisomná práca k dizertačnej skúške. Košice, KKUI FEI TU 1997.
- HAJIČOVÁ, E.: Issues of Sentence Structure and Discourse Patterns. In: Theoretical and Computational Linguistics, Vol. 2. Praha, Univerzita Karlova 1993.
- HLINKA, M.: Teoretický model jazyka – teória obrazov. Liptovský Mikuláš, VA SNP 1997 (rkp).
- HORECKÝ, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby. Bratislava, Veda 1989.
- KHOL, J.: Interpretace. Nástin teorie a praxe interpretování, Praha, Academia 1989.
- MISTRÍK, J.: Štylistika, Bratislava, SPN 1989.
- OGDEN, C. K. – RICHARDS, I. A.: The Meaning of Meaning. London 1923.

Využití programu Concorde pro tvorbu autorských slovníků

Ladislav Janovec

Pedagogická fakulta UK, Praha

1. Poznámka k problematice autorských slovníků

V posledních letech se stále častěji a ve větší míře začíná v lingvistice využívat počítač a pro lingvistické účely speciálně vytvořený software. Jedním z největších lingvistických počítačových pokusů je vytváření národních jazykových korpusů. Jazykovým korpusem se v současnosti míní „vnitřně strukturovaný unifikovaný a obvykle i oindexovaný a ucelený rozsáhlý soubor elektronicky uložených a zpracovávaných jazykových dat většinou v textové podobě, organizovaný se zřetelem k využití pro určitý cíl, vůči němuž pak je také považován za reprezentativní“ (Čermák, 1995, s. 119). Texty, které jsou do korpusu zařazovány, se získávají skenováním, využitím elektronické sazby anebo opisem.

Jeden ze způsobů využití korpusu je vytvoření frekvenčních slovníků na základě korpusových dat. Frekvenčním slovníkem se chápe slovník, který

popisuje, jak často se jednotlivá slova v daném korpusu, respektive jazyce, vyskytují. Tyto slovníky vznikaly už v minulém století, ale jejich rozvoj je spojen právě s rozvojem počítačové a korpusové lingvistiky. Frekvenční slovníky mohou popisovat slovní zásobu nějakého jazyka jako celku, jeho psané i mluvené podoby. Potom se v korpusu musí vyskytovat texty ze všech pro jazyk podstatných oblastí, jejich výběr je velmi důležitý.

Další možností využití korpusu je popis jazyka a zachycení frekvence výrazů v určitém stylu nebo oblasti. Pak se korpus skládá pouze z textů, které se k danému stylu nebo oblasti vztahují.

Jinou možností je využití korpusu pro tvorbu *autorských slovníků*. Korpus se v tomto případě skládá z textů jednoho určitého autora. Dosud publikované autorské frekvenční slovníky se člení na tři části:

1) Slovník lemmat uspořádaných podle klesající frekvence. V hesle bývá nejprve uvedeno číslo označující absolutní/relativní frekvenci všech slovních tvarů příslušného lemmatu, pak následuje lemma, případně detailní informace o četnosti této jednotky v některém z pramenů.

2) Slovník abecedně uspořádaných lemmat. V hesle bývá nejprve uvedeno lemma a jeho slovní druh a následuje číslo jeho absolutní (relativní) frekvence v daném korpusu.

3) Soubor tabulek sestavených na základě dalších informací shromažďovaných o lemmatech, tj. informace gramatické, konkordanční a interpretace.

Autorský frekvenční slovník je tedy frekvenční slovník lexémů díla jednoho autora. Jde-li o autorský slovník básníka, vyskytuje se v některých případech ve třetí části slovníku i výčet veršů, v nichž se vyskytl slovní tvar daného lemmatu.

Autorský slovník pomáhá literárním vědcům k poznávání jazyka spisovatelů, ve sporných případech může posloužit k identifikaci anonymního autora, více autorských slovníků může posloužit i k srovnávání jazyka různých autorů.

V současné době existuje ve světě již několik autorských slovníků. Jsou to například slovníky jazyka A. S. Puškina, M. Ju. Lermontova, M. Gorkého, A. Achmatovové, J. Brodského, W. Shakespeara a frekvenční slovníky některých projevů Hitlera, Mussoliniho, Stalina a druhých politiků. Tento výčet není pochopitelně úplný, uvádím jen několik příkladů.

V České republice projekt autorského slovníku dosud uskutečněn nebyl. Existuje pouze autorský slovník jazyka Otokara Březiny, který vznikl v Německu v roce 1993. Je v něm seznam prvního tisíce lemmat podle klesající frekvence, pak podle klesající absolutní frekvence a podle počtu děl, v nichž se dané slovo vyskytuje (disperze) a jeho frekvence v tomto díle. V šedesátých letech vznikl autorský slovník Vítězslava Nezvala, který vytvářel anglista a teoretik překladu Jiří Levý – tento projekt byl již v počátcích přerušen smrtí vědce. Kromě toho bylo uskutečněno několik projektů autor-

ských slovníků na základě jednoho díla, či na základě několika textů daného autora. Například na Petrohradské univerzitě im. Ždanova existuje v rukopise slovník trilogie Marie Pujmanové.

V současné době získala Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy program *Concorder* aplikovatelný na počítače Macintosh. Tento program vytvořili D. Rande v Centre des recherches mathématiques de Montréal a T. Paterová v Department of Russian and Slavic Studies, McGill University, Montreal. *Concorder* je program vytvořený speciálně pro tvorbu autorských slovníků. Původní verze, která předpokládala tvorbu autorských slovníků anglických spisovatelů, byla upravena a uzpůsobena i pro druhé jazyky, mimo jiné i slovenské. T. Paterová s jeho pomocí vytvořila slovníky ruských básníků Anny Achmatové a Josifa Brodského.

Užívání softwaru na Pedagogické fakultě UK má na starosti M. Mlčková. Pro nekomerční účely je fakultě poskytnut bezplatně. Pod záštitou fondu rozvoje vysokých škol vznikly zatím dva projekty autorských slovníků. První byl započat pod vedením N. Kvítkové. Jedná se o projekt nazvaný *Index slov a tvarů v rukopisech staročeské kroniky tak řečeného Dalimila*, jehož cílem je vytvořit frekvenční slovník různých verzí této kroniky.

Druhým projektem je *Autorský slovník Jaroslava Seiferta*, který vzniká na základě jednotlivých básnických sbírek. Tento projekt je charakterizován jako tvůrčí studentská činnost, protože na něm spolupracují studenti diplomanti a studentské pomocné vědecké síly. V současné době pod vedením S. Machové, která sama zpracovává sbírku *Město v slzách*, pracují na slovníku čtyři studenti, kteří zpracovávají sbírky *Ruce Venušiny* a *Jaro, sbohem* (L. Haasová), *Býti básníkem* (L. Janovec), *Vějíř Boženy Němcové* (P. Kojzar) a *Šel malíř chudě do světa* (B. Žáčková).

Před započítáním tvorby autorského slovníku je třeba rozhodnout, jaké informace se budou pro lexémy shromažďovat a jak se budou zaznamenávat. Jednotlivá rozhodnutí se budou respektovat po celou dobu sestavování autorského slovníku.

Pro každý lexém se zaznamenává lemma, slovní druh, který bude v katalogu označován zkratkou jeho latinského názvu a hodnoty gramatických kategorií, které daný slovní druh vyjadřuje. Tyto informace se zaznamenávají pro lexémy všech básnických sbírek standardně. Software *Concorder* umožňuje provádět další třídění podle sémantických či gramatických kategorií, které mohou být odlišné pro jednotlivé básnické sbírky a které umožní hlouběji proniknout do Seifertova myšlenkového světa. Vychází se při tom z předpokladu, že každý člověk v určitém období svého života komunikuje a jedná pod vlivem toho, co sám prožívá – předpokladem je, že se to odráží i v básnické tvorbě. Sledování frekvence slov a jistých asociačních okruhů by mělo podhalit vnitřní svět a prožitky autora v době, kdy jednotlivé sbírky vznikaly.

Při stanovení standardních informací zaznamenávaných u všech lexémů jsme vycházeli z frekvenčního slovníku českého jazyka (Bečka – Jelínek – Těšitelová, 1961). Není bez zajímavosti, že součástí korpusu, na kterém byl tento slovník vytvářen, je i jedna ze Seifertových básnických sbírek (*Jaro, sbohem*).

Při vytváření frekvenčního slovníku stojí lingvista před problémem, co má považovat za jednu jazykovou jednotku a co ne. Rozhodli jsme, že vidové protějšky u verb se budou zaznamenávat jako dva lexémy, tedy budou spadat pod dvě lemmata. Negace verba se naopak považuje za stejný lexém jako její afirmativní podoba. Pozitiv, komparativ a superlativ se považují za tři tvary jednoho lexému. Jako jeden lexém vystupuje i složená číslovka (*dva tisíce dvě stě dvacet pět*). Komplikace vzniká u frazeologismů a víceslovných pojmenování, která také považujeme za jednu jazykovou jednotku. Hlavním problémem je nutnost rozhodnout, co za frazeologismus a víceslovné pojmenování považovat. Pokud je souslovím odborný termín (*retranslační věž*) nebo ustálený obrat (*Zahrada Getsemanská*), považujeme takový výraz za jednu jazykovou jednotku. Stejně tak je za víceslovné pojmenování považován název zeměpisný (*Bílá hora*). Na rozdíl od autorských slovníků Anny Achmatové a Josifa Brodského, považujeme jméno a příjmení člověka (*František Halas, F. X. Šalda*) za jeden lexém a zaznamenáváme tedy jako jedno lemma. Pod to samé lemma se bude zaznamenávat i inverzní slovosled toho samého jména. *František Halas i Halas František* budou tedy zaznamenány pod stejné lemma (*František Halas*). Ovšem pouhé příjmení bude zapisováno jako lemma druhé, tvar *o Halasovi* bude proto patřit k lemmatu *Halas*.

Co se týče homonymních výrazů, budou jednotlivé lexémy při lemmatizaci rozlišeny indexem. Frekvenční slovníky obvykle hodnotí homonyma jako jeden lexém. Při tvorbě slovníků bude neustále k dispozici přehled indexů jednotlivých homonymních výrazů a ve všech sbírkách se bude tudíž indexování lexémů a lemmat shodovat. Nebude tedy možné, aby v jedné sbírce byl výraz *lež* označen jako substantivum pod indexem *jedna* a jako verbum pod indexem *dvě*, zatímco ve druhé sbírce tomu bude naopak. Přehled indexů bude neustále aktualizován, při zavedení nového indexu do sbírky a katalogu bude nový index zaveden i do přehledu, případně do katalogu již zpracovaných sbírek.

Dosud není plně vyřešen problém zaznamenávání významu slov, přičemž jedním z našich cílů je pokusit se najít prostřednictvím informací a frekvence lexémů ty významy, jejichž sdělení bylo v době psaní sbírky pro Seiferta nejpodstatnější. Slovo, zejména u básníků, může mít význam jednak věcný, jednak přenesený, metaforický. Slovo *růžový* označuje v případě *růžový svetr*, *růžová rtěnka* barvu, v případech jako *růžová radost* má výraz přenesený. V katalogu lexémů vytvářeném programem Concorde bude zapotřebí tyto významy od sebe odlišit.

2. Výhody a nevýhody programu Concorde

Při zpracovávání jakýchkoli počítačových jazykových korpusů je lingvista postaven před problematiku, jakým způsobem do něj načíst a označkovat texty, aby se s nimi dalo dále pracovat dle předem stanoveného záměru a s předem stanoveným cílem. Způsoby načítání jsou, jak už jsem napsal výše, tři – využití počítačové sazby, optické snímání textů (skenování) a manuální přepisování (Čermák, 1995). Pro tvorbu Seifertova autorského slovníku byl zvolen třetí způsob. Ačkoliv je to postup poměrně pomalý, má určité výhody:

a) možnost zavádět přímo při přepisování speciální značky, které usnadňují sledování jednotlivých jazykových jednotek a práci s nimi

b) při zavádění textů si lingvista uvědomí vlastnosti textu, které by bylo zapotřebí sledovat při vytváření autorského slovníku, může tedy při své práci soubor modifikovat.

Concorde byl původně sestaven pro tvorbu autorských frekvenčních slovníků angličtiny. Proces lemmatizace je v angličtině, izolačním jazyku, triviální. Pro flexivní jazyky je situace komplikovanější. Concorde může pro izolační jazyky automaticky vytvořit lemmatizaci skopírováním sloupce slovních tvarů do sloupce lemmat. Pro Seifertův slovník jsme museli provádět lemmatizaci manuálně, tj. ke každému slovnímu tvaru připsat jeho lemma. To se jevilo jako nevýhodné, ale tato „nevýhoda“ přinesla i jednu výhodu. Při vytváření lemmat jsme mohli sledovat homonymitu jednotlivých slovních tvarů, zachytit ji a provést rozdělení homonym ke příslušným lemmatům. Concorde sám o sobě není na základě konkordance schopen rozpoznat, ke kterému lemmatu má homonymní tvary přiřadit, ale je schopen po sestavení abecedního katalogu slovních tvarů velmi rychle vyhledat přímo v textu nebo v přehledu konkordancí příslušný tvar, který se lingvistovi jeví jako homonymní, a zároveň provést jeho rozštěpení. Jakmile přiřadíme v přehledu konkordancí danému výrazu nějaký index, dojde k rozštěpení daného výrazu a Concorde automaticky zavede index i do primárního textu.

Frekvenční slovníky většinou nezachycují víceslovná pojmenování a frazeologické obraty. Rozkládají je na jednotlivá slova a jejich frekvence sčítají spolu se stejně znějícími slovy, která se vyskytla ve volných syntagmatech. Předností Concorde je, že pomocí spojovníků umožní při zápisu textů vytvořit z víceslovných pojmenování nebo frazeologických obrátů jednu lexikální jednotku, jejíž frekvenci sčítá samostatně. Víceslovné pojmenování a frazeologismus lemmatizujeme podle začátečního písmene prvního slova a slovní druh mu přiřazujeme podle slova řídícího. Tak bude výraz *Novotného lávka* zařazen v abecedním soupisu lemmat pod *N*, ale jako slovní druh bude považován za substantivum, protože řídícím slovem daného výrazu je slovo *lávka*.

Již na počátku vytváření autorského slovníku je třeba rozhodnout, které informace se budou o jednotlivých jednotkách zaznamenávat a jaký metajazy-

zyk bude pro jejich označování použit. Program Concordeur tuto činnost značně usnadňuje pomocí programů, které dovolí vytvářet v kterýkoliv moment tvorby katalogu dalších deset sloupců pro záznamy o jednotkách. Původní katalog obsahuje čtyři sloupce. První sloupec je určen pro lemmata, ve druhém se po zadání příslušného příkazu automaticky zobrazují slovní tvary v abecedním pořádku, třetí sloupec je určen pro frekvenci daných slovních tvarů a poslední sloupec pro zaznamenání slovního druhu.

Při manuálním přepisování textu může dojít k chybnému opisu. Pokud lingvista takovou chybu objeví během vytváření katalogu, může bez obtíží přejít do výchozího textu, provést opravu a vytvořit nový katalog, do kterého skopíruje údaje o lemmatech a slovních druzích, které již zaznamenal do původního katalogu. Při každém zásahu do textu musí být vytvořen nový katalog, protože Concordeur vyžaduje, aby si výchozí text a katalog vzájemně odpovídaly.

Po dokončení lemmatizace lze pomocí programu Concordeur bez dalších zásahů vytvářet:

a) abecedně uspořádaný slovník všech vyskytujících se slovních tvarů s udáním jejich frekvence (v Concordeuru se tento slovník nazývá *primární katalog*)

b) frekvenční slovník lemmat seřazený podle frekvence a uvnitř stejné frekvence podle abecedy lemmat (v Concordeuru se nazývá *sjednocený katalog*)

c) abecední slovník lemmat s přiřazením frekvence

d) dílčí slovníky lemmat s udáním frekvence sestavené podle uložených gramatických a sémantických kritérií a jejich kombinací:

e) přehled konkordancí všech slovních tvarů jednoho lemmatu (délka jedné konkordance je 200 grafémů a mezer), které umožňují další syntaktická a stylistická zkoumání.

Program Concordeur dovoluje vytvářet několik oddělených, dílčích frekvenčních slovníků (např. frekvenční slovníky jednotlivých sbírek), které lze pak programově spojit v jeden autorský slovník.

Podle údajů je Concordeur uzpůsoben až pro práci s více než 100.000 lemmaty.

3. Ukázky dosud zjištěných údajů při práci s programem Concordeur

Každá z dosud zpracovávaných básnických sbírek se nachází v různém stadiu rozpracovanosti:

MĚSTO V SLZÁCH – vytvořen katalog, lemmatizace ukončena,

BÝTI BÁSNÍKEM – vytvořen katalog, lemmatizace probíhá,

JARO, SBOHEM – vytvořen katalog, lemmatizace probíhá,

RUCE VENUŠINY – vytvořen katalog, lemmatizace probíhá,
ŠEL MALÍŘ CHUDĚ DO SVĚTA – opis ukončen, katalog zatím nevytvořen,
VĚJÍŘ BOŽENY NĚMCOVÉ – probíhá opis.

Na základě dosud shromážděných informací se zjistily o sbírce *MĚSTO V SLZÁCH* tyto základní statistické údaje:

(1) počet všech slovních tvarů	5.251
(2) počet různých slovních tvarů	2.539
(3) počet různých lemmat	1.678
(4) průměrný počet písmen na slovo	4,52

Statistické údaje o slovních druzích:

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
substantiva	1.615	30,8	1.031	695	41,4
adjektiva	471	9,0	379	255	15,2
pronomina	582	11,1	156	32	1,9
numeralia	62	1,2	37	25	1,5
verba	895	17,0	670	426	25,4
adverbia	486	9,3	175	165	9,8
prepozice	559	10,6	28	22	1,3
konjunkce	502	9,6	34	30	1,8
partikule	51	0,9	19	18	1,1
interjekce	28	0,5	10	10	0,6

poznámka: čísla v tabulce označují:

- (1) počet všech užitých slovních druhů
- (2) procento slovních druhů v textu
- (3) počet rozdílných slovních tvarů daného slovního druhu
- (4) počet rozdílných lemmat daného slovního druhu
- (5) procento lemmat

O sbírce *BÝTI BÁSNÍKEM* bylo zatím zjištěno:

počet všech slovních tvarů	6.968
počet různých slovních tvarů	3.027
počet rozdílných lemmat	?
průměrný počet písmen na slovo	4,77

Literatura

Čастотный словарь языка М. Ю. Лермонтова. In: Лермонтовская энциклопедия. Москва 1981, s. 717 – 774.

- ČERMÁK, F.: Jazykový korpus: prostředek a zdroj poznání. Slovo a slovesnost, 56, 1995, s. 119 – 140.
- JELÍNEK, M. – BEČKA, J. V. – TĚŠITELOVÁ, M.: Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce. Praha 1961.
- MACHOVÁ, S.: Autorský slovník básnického díla Jaroslava Seiferta. In: Filologické studie XX. Sborník PedF Univerzity Karlovy, 1997, s. 29 – 34.
- PATERA, T.: A Concordance to the Poetry of Anna Achmatova. Ann Arbor 1995.
- PATERA, T.: A Concordance to the Poetry of Joseph Brodsky. Ann Arbor 1995.
- SEIFERT, J.: Město v slzách. Praha 1960.
- SEIFERT, J.: Býti básníkem. Praha 1983.
- Slovar jazyka Puškina. Moskva 1956 – 1961.
- SPEVACK, M.: A Shakespeare Thesaurus. Hildesheim 1993.
- TĚŠITELOVÁ, M.: Kvantitativní lingvistika. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 1986.

Lokalizácia softvérových produktov (Jazykovedný pohľad)

Vladimír Benko – Alexandra Rajčanová

Laboratórium počítačovej lingvistiky PdF UK, Bratislava – Jazykovedný ústav
E. Štúra SAV, Bratislava

Všeobecná globalizácia spôsobuje, že v poslednom období zaznamenáme veľký nárast nadnárodných spoločností, ktoré vstupujú na trh rozličných krajín. Ich záujmom je predaj výrobkov, ktorých používanie je pre kupujúcich v danej krajine prijateľné a jednoduché, čo vo vzťahu k jazyku znamená, že sa ponúkajú v jazyku používateľa. S tým prichádza aj nový druh činnosti – lokalizácia, ktorá má za úlohu zjednodušiť používanie produktu, priblížiť ho čo najviac používateľovi aj po jazykovej stránke. Cieľ spoločností má však jednoznačné ekonomické pozadie: zvýšiť obrat obchodu.

Lokalizácia sa týka nielen softvérových produktov, o ktorých sa bude hovoriť v tomto príspevku predovšetkým, ale tovarov vôbec, najmä potravín, liekov, kozmetiky. Dôležitú úlohu tu môže zohrávať aj legislatíva, ktorá v jednotlivých krajinách upravuje predaj výrobkov. Na Slovensku sú to v súčasnosti predovšetkým spotrebiteľský zákon a zákon o štátnom jazyku. Tie výrobcov nútia ponúkať na trhu lokalizované produkty.

Nutnosť lokalizácie na slovenskom trhu teda vyplýva z nasledovných legislatívnych úprav:

Paragraf 9 ods. 1 zákona č. 634/1992 Zb. o ochrane spotrebiteľa, ktorý vznikol ešte v čase existencie ČSFR, hovorí, že „predávajúci je povinný riadne informovať spotrebiteľa o vlastnostiach predávaných výrobkov alebo

charaktere poskytovaných služieb, o spôsobe použitia a údržby výrobku... Ak je to potrebné s ohľadom na povahu výrobku, spôsob a dobu jeho používania, je predávajúci povinný zabezpečiť, aby tieto informácie boli obsiahnuté v priloženom písomnom návode a aby boli zrozumiteľné“ (Štátny jazyk v praxi, s. 38). V paragrafe 11 ďalej nájdeme spresnenie: *„Pokiaľ sa informácie uvedené v paragrafe 9 a 10 poskytujú písomne, musia byť v českom alebo v slovenskom jazyku“* (Štátny jazyk v praxi, s. 39).

V komentári k citovanému zákonu sa však uvádza, že *„samostatná Slovenská republika vznikla 1. 1. 1993 a jej štátnym jazykom, ako to uvádza Ústava Slovenskej republiky, je slovenský jazyk. Neskôr prijatý osobitný zákon o štátnom jazyku ruší používanie českého jazyka vo všeobecnom zákone o ochrane spotrebiteľa, keďže upravuje používanie štátneho jazyka v jeho kodifikovanej podobe v hospodárstve, v službách (paragraf 8 ods. 1 až 6). Aj ďalšie prijaté zákony (napr. zákon NR SR č. 152/1995 Z. z. o potravinách a Potravinový kódex SR) jednoznačne uvádzajú, že informácie určené pre spotrebiteľa musia byť v štátnom jazyku“* (Štátny jazyk v praxi, s. 39). A *„štátnym jazykom na území Slovenskej republiky je slovenský jazyk“*, ako sa uvádza v paragrafe 1 ods. 1 zákona NR SR č. 270/1995 Z. z. o štátnom jazyku.

V paragrafe 8 ods. 1 zákona o štátnom jazyku, na ktorý sa odvoláva komentár k zákonu o ochrane spotrebiteľa, sa uvádza: *„V záujme ochrany spotrebiteľa je požívanie štátneho jazyka povinné pri označovaní obsahu domáceho či dovážaného tovaru, v návodoch na používanie výrobkov, najmä potravín a liečiv, v podmienkach záruky a iných informáciách pre spotrebiteľa.“*

Pokiaľ ide o softvérové produkty, ktoré sú v danej súvislosti špeciálne zaujímavé pre šírku záberu, ktorým v súčasnosti zasahujú obrovskú sieť používateľov rozličného zamerania, v zákone NR SR č. 270/1995 Z. z. o štátnom jazyku sa na ne vzťahuje paragraf 3 ods. 4: *„Verejnoprávne orgány a nimi zriadené organizácie sú povinné požívať štátny jazyk vo všetkých informačných systémoch i vo vzájomnom styku.“* Vyplýva to predovšetkým z dôvodovej správy k ods. 4 tohto zákona: *„Povinnosť používať štátny jazyk vo všetkých informačných systémoch sa, pochopiteľne, týka aj softvérového vybavenia elektronických sietí“* (Štátny jazyk v praxi, s. 28). Výrobcom a distribútorom softvérových produktov preto vzniká na území Slovenskej republiky povinnosť predávať slovenské verzie týchto produktov.

Lokalizácia je viac ako zmena lexiky z jedného jazyka do iného jazyka, nie je to len preklad. Skutočná lokalizácia si vyžaduje aj znalosť rozličných technických a kultúrnych aspektov týkajúcich sa jazyka, z ktorého sa prekladá, a jazyka, do ktorého sa prekladá. Výsledkom by mal byť produkt, ktorý budú používatelia „cítiť správne“, nebudú mať pri ňom pocit, že je adaptovaný, naopak, budú ho vnímať ako pôvodný. To, pochopiteľne, nie je celkom reálne, avšak cieľom lokalizácie je aspoň priblížiť sa k takémuto stavu.

Pri väčšine lokalizovaných produktov ide len o rozličné nápisy na obale, návody na použitie a inú tlačенú dokumentáciu k výrobku. So špecifickým druhom lokalizácie sa stretávame pri reklamnej kampani na jednotlivé produkty, kde sa pri mnohých textoch a reklamných sloganoch nepoužívajú kalky pôvodných textov a sloganov, ale viac-menej tvorivo sa využíva cieľový jazyk, slovné hry, fonetická stránka jazyka, rým a rytmus. Napr. reklama na prací prostriedok *Vanish*, kde sa využíva rým: „*Vanish – škvŕn a špiny sa zbavíš*“; reklama na automobil *Mazda*: „*Azda Mazda?*“; reklama na vlasovú kozmetiku značky *Schwarzkopf*: „*Vlasy plné krásy*“; z češtiny môžeme ako príklad uviesť reklamu na motorový olej firmy *Shell*: „*Aby váš motor správne Shell*“; z ruštiny reklamu na potravu pre mačky značky *Wiskas*: „*Киска бы купила Букака*“ atď. Pravý opak je kalk, ktorý v pôvodnom jazyku využíva slovné hry, ktoré pri doslovnom mechanickom preklade do iného jazyka úplne zanikajú. Príkladom pre češtinu môže byť reklama na prací prostriedok: „*Weisser Riese. Obrovský proti špině, obrovský proti zápachu*“, keď v nemčine *Riese* znamená obor. Podobným prípadom je reklama na čerpace stanice firmy *ÖMV*: „*Natankovat – ÖMV-tankovat*“, ktorá je pre slovenského čitateľa absolútne nepochopiteľná, bez zjavnej motivácie. V nemčine slovná hra sloganu „*Auftanken – ÖMV-tanken*“ využíva zvukovú podobu predpony *auf-* a vyhláskovanej značky *ÖMV* (*öemfau*).

Po rozdelení Česko-Slovenska a najmä po prijatí zákona o štátnom jazyku sa začali aj reklamy, ktoré boli lokalizované do češtiny, lokalizovať postupne do slovenčiny, pričom často pravdepodobne neprofesionálni lokalizátori – spoliehajúci sa na príbuznosť, resp. zdanlivú rovnakosť slovenčiny a češtiny – iba prispôbili české reklamné texty slovenskej morfológii, hoci lexika zostala často česká. Príkladom môže byť slogan z výhernej akcie spojenej s predajom *Pepsi-Coly*: „*Pepsi veci nie sú kecy*“; reklama na prací prášok *Persil*, ktorý „*vyperie dočista dočista*“; reklama na vlasovú kozmetiku *Pantene Pro-V*, v ktorej dostáva potenciálny zákazník zarážajúcu otázku: „*Vypadajú vaše vlasy zdravo?*“ atď.

Špecifickým druhom lokalizácie je lokalizácia literatúry faktu, najčastejšie rozličných encyklopédií, známych *Kroník* (*Kronika ľudstva*, *Kronika Zeme*, *Kronika filmu*, *Kronika techniky*, *Kronika letectva* atď.), slovníkov (*Slovník cudzích slov* atď.) a pod., ktoré sa okrem samotného prekladu pôvodného textu dopĺňajú a rozširujú aj o údaje týkajúce sa cieľovej krajiny lokalizácie produktu.

Softvérová lokalizácia je špecifický prípad lokalizácie, pretože programový produkt predstavuje vo väčšine prípadov zložitý systém, skladajúci sa z veľkého množstva častí. Softvérovej lokalizácii sa venuje mnoho rozličných subjektov. Na jednej strane sú to samotní producenti softvérových produktov, na druhej strane na lokalizáciu špeciálne orientované firmy. Za svetové centrum lokalizácie softvérových produktov sa považuje Írsko, kde je priaznivý

daňový systém, ktorý napomáha rozvoj tejto činnosti. V súčasnosti už existujú aj záujmové profesijné organizácie, založené na nepolitickej a nekomerčnej báze, ktoré združujú spoločnosti profesionálne sa venujúce softvérovej lokalizácii, internacionalizácii a globalizácii softvérových produktov. Jednou z nich je napr. LISA, založená a sídliaca vo švajčiarskej Ženeve.

Rovnako už existuje aj možnosť špecializovaného denného štúdia. Softvérová lokalizácia ako samostatný študijný odbor sa dá študovať na univerzite v Limericku. Ide o magisterské štúdium, ktoré možno absolvovať po ukončení vysokej školy, trvá jeden alebo dva roky, pričom magisterský titul z odboru získava študent po dvoch rokoch štúdia. Predpokladá sa znalosť aspoň jedného cudzieho jazyka okrem materinského a skôr predchádzajúce filologické vzdelanie, pretože štúdium je zamerané na technické otázky.

V roku 1995 sa konala v Londýne konferencia, ktorá sa venovala otázkam technológie lokalizácie. Z materiálov tejto konferencie pochádza aj nasledovná definícia:

Keď je softvér vyvinutý, jeho forma je nevyhnutne ovplyvnená kultúrou a prirodzeným jazykom jeho autora. Softvérová lokalizácia je adaptácia počítačového softvéru a jeho pridruženej dokumentácie do iných jazykov. Je to kultúrna a jazyková adaptácia softvérových produktov pre všeobecný obchod. Softvérová lokalizácia je súbor jazykových zmien, používateľských zmien, programovacích kódov a technológie.

Stretávame sa aj s iným pohľadom, kde sa proces lokalizácie chápe ako viaczložkový, pozostávajúci z viacerých krokov:

1. krok – internacionalizácia – izolácia tých zložiek, ktoré kultúrne a jazykovo spájajú a viažu produkt na jeden konkrétny jazyk;
2. krok – lokalizácia – kultúrna a jazyková adaptácia do iného jazyka;
3. krok – globalizácia – vznik multijazykového produktu, ktorý je lokalizovaný do rozličných jazykov.

V praxi má projekt lokalizácie obyčajne niekoľko etáp:

1. *Preklad terminológie – vytvorenie glosára.* Tento krok možno vykonať na základe dodanej vyextrahovanej databázy terminológie bez toho, aby mali lokalizátori k dispozícii funkčnú verziu softvérového produktu.
2. *Preklad dialógových okien,* t. j. tých častí textov, ktoré sa budú objavovať na obrazovke. Ide pritom o frázy alebo krátke vety, pomocou ktorých používateľ ovláda jednotlivé funkcie daného programu. Lokalizované časti produktu sa testujú a spätnou väzbou ovplyvňujú lokalizovanie ďalších častí, prípadne spôsobujú aj modifikáciu terminológie v prvom kroku. Tento krok predstavuje gros toho, čo bude používateľ hodnotiť ako výsledný produkt lokalizácie.
3. *Preklad pomocných textov.* Ide vlastne o dokumentáciu v elektronickej podobe, ktorú si môže používateľ v prípade potreby vyvolať napr. prísluš-

nou kombináciou klávesov. Táto fáza sa najviac podobá prekladu bežných textov a mala by sa vykonávať až po sfunkčnení celého lokalizovaného produktu.

4. *Preklad ostatných častí.* Sem patria tlačená dokumentácia, obaly, ale aj jazykovo závislé moduly, napr. korektor pravopisu a gramatiky, rozdeľovacie algoritmy a slovníky výnimiek a pod.

Proces lokalizácie je tímová práca. Je samozrejmé, že vzdelanostná a skúsenostná úroveň zúčastnených nebýva rovnaká, preto je nutná koordinácia. Z tohto dôvodu treba vypracovať na začiatku podrobné interné pravidlá. Pravda, v priebehu práce sa môže stať, že nie všetky predpoklady sa splnia, teda nie všetky pravidlá sa ukážu ako reálne, resp. vhodné, preto ich treba v priebehu procesu lokalizácie operatívne inovovať a dopĺňať.

Medzi najväčšie softvérové spoločnosti na svete patrí spoločnosť Microsoft, ktorá v rámci svojej expanzívnej obchodnej politiky kladie veľký dôraz na kvalitnú lokalizáciu svojich produktov vo svete. Dôvodom je čisto pragmatické hľadisko: ak je produkt napadnuteľný a dokonca napádaný – z akýchkoľvek dôvodov, teda aj jazykových –, negatívne to ovplyvňuje jeho predajnosť. Preto sa pri lokalizácii kladú vysoké nároky na prekladateľov a pri riešení sporných otázok z jazykového hľadiska sa preferuje až puristický prístup.

Lokalizácia sa obyčajne uskutočňuje v krajine, pre ktorú je lokalizovaný produkt určený, pričom sa na projektoch zúčastňujú spravidla prekladatelia s dvoma typmi vzdelania:

1. technici so znalosťou východiskového jazyka bez filologického vzdelania,
2. filológovia bez technického vzdelania.

Prax ukazuje, že sa – možno v rozpore s očakávaniami – osvedčuje práve druhá prekladateľská skupina – filológovia, ktorí si osvojujú pomerne rýchlo nielen terminológiu, ale aj iné technické zručnosti, potrebné na túto prácu. Technicky vzdelaným prekladateľom sa nedostatky pri práci s jazykom však darí odstraňovať len veľmi pomaly a ťažko, resp. vôbec.

Okrem kolektívu prekladateľov sa na lokalizácii zúčastňuje aj validátor, ktorý zodpovedá za odbornú aj jazykovú stránku celého projektu. Jeho úlohou je kontrola a následná verifikácia lokalizovaného produktu po častiach i v jeho finálnej podobe. Má poradnú funkciu a jeho úlohou je vypracovať pravidlá lokalizácie, ktoré majú charakter záväzného interného materiálu.

Pri lokalizácii softvéru na Slovensku vzniká špecifická situácia vzhľadom na existenciu českého trhu a produktov lokalizovaných do češtiny. Na jednej strane môže vznikáť pri lokalizácii problém vplyvu češtiny na slovenčinu, keď sa skôr lokalizovaný produkt používa ako pomôcka pri lokalizácii do slovenčiny. Táto situácia by však mala byť skôr výnimkou, pretože kvalitná lokalizácia by mala vychádzať z pôvodnej, nie už lokalizovanej verzie. Kuriozita nastáva pri kombinovaní viacerých verzií jednotlivých častí

produktov. Spomínaný český trh je väčší, preto sa preň lokalizuje viacero produktov ako na Slovensku, pričom tieto produkty tu žijú. Tie produkty, ktoré sa nelokalizovali do slovenčiny, ale je o ne záujem, sa môžu nahradit' tými, ktoré boli lokalizované do češtiny, pričom používateľ dostáva do rúk dvoj- a dokonca trojjazyčný produkt – v prípade, že sa ďalšie časti nelokalizovali ani do češtiny a je nutné použiť pôvodný produkt v angličtine (to je prípad systému Office '97 spoločnosti Microsoft, kde sa môžeme stretnúť so slovenskými textami, v ktorých sa odkazuje na adresáre s českými a anglickými názvami, a podobné situácie nastávajú aj v rámci dialógových okien).

Pri lokalizácii treba riešiť aj špecifiká toho-ktorého jazyka, tej-ktorej kultúry, napr. rozdielne fyzikálne miery (yardy, míle, libry atď.), iné označovanie času, iný úzus pri zápise telefónnych čísel a pod.

Lokalizácia sa nemusí uskutočňovať iba v rámci dvoch, resp. viacerých jazykov, ale aj v rámci jedného jazyka. Príkladom môžu byť americká a anglická angličtina, čínština v Číne a na Taiwane.

Záverom možno konštatovať, že vzniklo nové odvetvie, ktoré sa významným spôsobom týka jazyka, a teda aj jazykovedy. Dá sa očakávať, že sa bude stále viac a viac rozvíjať, a preto tu vzniká nutnosť teoreticky ho spracovať aj z jazykovedného hľadiska.

Literatúra

European IT Solutions Ltd. Business Consultants to the Software Business. <http://www.eits.co.uk/loco.htm>

Graduate Diploma/Master of Science in Software Localisation. 17. 7. 1997. <http://www.csis.ul.ie/software-localisation/default.htm>

Language Engineering Convention, London 1995. Session 5. Technology Authoring and Localisation. <http://salt.essex.ac.uk/salt/general/dti/lec/sess-5.html>

Lisa Membership. 19. 4. 1997. <http://www.lisa.unige.ch/info.html>

Localisation Department Web Page. <http://freepages.pavilion.net/users/pbaroni/eng.htm>

Štátny jazyk v praxi. Vydala Univerzitná knižnica v Bratislave pre Ministerstvo kultúry SR. Bratislava 1997. 76 s.

Zákon Národnej rady Slovenskej republiky z 15. novembra 1995 o štátnom jazyku Slovenskej republiky. Zbierka zákonov č. 270/1995, čiastka 89, s. 1999 – 2002.

Problémy pri skúmaní dynamiky vývoja súčasného jazyka

Jana Wachtarczyková

Jazykovedný ústav E. Štúra SAV, Bratislava

S formuláciou názvu tohto príspevku vo fáze jeho prípravy som sa dlho nezdržovala a použila som hneď ten prvý, ktorý sa odkiaľsi akoby sám od seba vynoril a zdal sa výstižný – a ako sa neskôr ukázalo, až symbolický. Vystihuje totiž nielen samotný text, ale v mojom prípade aj rozpoloženie skúmajúceho subjektu, ktoré sa cez myšlienkový automatizmus a jeho následnú verbalizáciu v nadpise stáva nielen nástrojom objektívnej reflexie, ale aj stimulom sebareflexie. Uvedomila som si to po tom, keď kolega žartom poznamenal: „Ak dáš pred nadpis slovíčko *mám*, bude to každému jasné...“

A skutočne, týmto priznaním a uvedením si povahy ťažkostí a ich vplyvu na výsledky skúmaní akýchkoľvek objektov sa otázky metód reflexie, výskumnej optiky a východiskových postojov skúmajúceho dostávajú pred samotnú tému dynamiky vývoja jazyka. Nie vždy si stačíme uvedomiť, že stavba našich spontánnych výrokov pravdivo vypovedá o tom, ako je štruktúrované a na čo je zacielené naše poznávanie, ak sa sústreďujeme iba na samotnú objektívnu reflexiu (o čom píšeme), a nie na metareflexiu (ako a prečo daným spôsobom vypovedáme). V kognitívne orientovaných vedeckých disciplínach sú aj subjektívne procesy reprezentácie poznania (bližšie Ruisel – Ruiselová, 1990, s. 60) samozrejmom súčasťou vedeckej reflexie, a tak kolegovu provokačnú poznámku vnímam skôr ako výzvu pozastaviť sa nad svojou deklaratívnou reprezentáciou a z nej plynúceho príkladu spontánneho centrovania záujmu a vnímania problémov v lingvistiky. Spôsob pomenovania ako diskurzívne konanie nepochybne korešponduje nielen s kognitívnymi funkciami nášho vedomia, ale i s úrovňami mysle, ktoré zodpovedajú za latentné, tzv. nevedomované poznanie (tacit knowledge), za intuíciu, asociácie a ďalšie podprahovo aktívne komponenty poznania, tvoriace „preddiskurzívnu oblasť ľudského vedomia“ (porov. Černík – Václavík – Višňovský, 1997, s. 253). Napokon aj nimi oprášený Marx k tomu dodáva, že naša reč a verbalizácia je „praktickým vedomím pre druhého, a tým zároveň pre seba samého“, z čoho plynie, že analýzou verbálneho uchopenia vnímanej reality sa môžeme dostať sprostredkovanou k obsahu a forme nášho vedomia. Deklaratívna reprezentácia, teda to, ako sa svet manifestuje v reči jedinca, je vlastne druhom jeho mentálnej reprezentácie, ktorá určitým spôsobom korešponduje s pozorovaným objektami, preto ani nie tak špecifickosť objektu ako špecifickosť nášho nazerania predurčuje výsledný efekt poznávacieho procesu a (de)formuje vedecký diskurz hlavne v humanitných vedách.

Netreba už vari všíť ďalšie argumenty hovoriace o nutnosti permanentnej sebareflexie skúmajúceho subjektu, dovoľm si teda luxus pristaviť sa nad

vlastnou verbalizáciou titulu tohto článku. Je zaujímavé, že z potenciálnych bezpríznamových titulov, kde spôsob a objekt reflexie sú homogenizované a zastrešené jedným pojmom s veľkým rozsahom (napr. „problematika skúmania dynamiky vývoja...“) sa z mysle nevynoril žiadny, ale že bol spontánne aktualizovaný taký, ktorý zvyrazňuje naliehavosť a heterogennosť problémov (problémov objektového jazyka i metajazyka) v rámci jednej témy, témy dynamiky. Podstata problémov sprevádzajúcich uvažovanie o dynamike jazyka sa teda mimovoľne preniesla do metajazyka, priamo do titulu a aj do samotného textu.

A pritom nie je nič pohodlnejšie ako otázky verbálnej reprezentácie poznávania nevnímať – v mojom prípade by bolo stačilo napríklad prispôbiť, zjednodušiť názov článku a problémy metareflexie ukryť pod dostatočne vágny pojem. Tieto otázky možno aj ignorovať, možno si ich tabuizovať, možno si ich dokonca nevedomovať, potom sa už ale nedá hovoriť o vedeckej stratégii a metóde. Nepovažujem tieto možnosti za akceptovateľné ani z hľadiska profesionálnej cti a ani trvalejšie z hľadiska riešenia problému, dávam prednosť ceste hľadania odpovedí na otázky vzťahu dynamiky vývoja systému súčasného jazyka a procesu vývoja metajazyka vedy spojeného s vývinom lingvistických teoretických konštruktov – prečo je pre poznanie fenoménu dynamiky vývoja súčasného jazyka zásadný práve spôsob verbálnej prezentácie (pomenúvanie, akcentovanie, definovanie, formulovanie) a diskurz k tejto téme.

Spomínaný prístup predpokladá uvedomenie si vlastných východísk, vymedzenie a definovanie základných pracovných pojmov, určenie ich rozsahu a vytvorenie hierarchie. Pri uvažovaní nad dynamickými javmi v systémoch sa tomu ani nedá vyhnúť, neexistuje žiadne osvedčené pojmoslovie, ktoré by bolo univerzálne použiteľné v humanitných i exaktných vedách. Navyše v spoločenských vedách zatiaľ niet dostatku nástrojov (termínov, kategórií, metód), ktoré by mohli vystihnúť podstatu dynamiky ideálnych systémov, kam patrí aj systém jazyka, tak dôsledne, ako opísali dynamiku reálnych fyzikálnych systémov exaktné vedy.

V mojom chápaní dynamiky vývoja systému jazyka je zásadný pojem a imperatív procesuality, ktorý káže sústrediť sa na opis nestatických, nekonštantných, nestabilných objektov či procesov, a to prostredníctvom dynamizujúcich kategórií, hlavne kategórií pohybu. Dynamický pohyb v systéme všeobecne si predstavujem ako permanentné utváranie kvalitatívnych i kvantitatívnych zmien (modifikácií, inovácií) na úrovni prvkov, vzájomných vzťahov a celého systému, prejavujúcich sa odchýlkou od pôvodného stavu za určitú časovú jednotku. Dynamika jazyka v tomto zmysle pôsobí ako miera jeho vývoja (v intervale stagnácie až expanzie) a je tvorená množstvom relevantných odchýlok od pôvodného (východiskového) stavu a progresívnych tendencií, predurčujúcich smer a intenzitu vývoja systému. Samozrejme, existujú

mnohé elegantnejšie a výstižnejšie formulácie, ktoré je možné prijať za svoje a obísť starosti s definíciami, no ani takéto vymedzenie sledovaného fenoménu nelikviduje problémy spojené s jeho reflexiou. Naopak, zdá sa, že množstvo rôznorodých konkurenčných vymedzení toho istého javu, predmetu, fenoménu znásobuje dezorientáciu skúmajúceho subjektu, a preto je užitočné pokúsiť sa o vlastné uchopenie témy.

Vychádzam zo skúsenosti, že môj postoj k predmetu, podobne ako postoj každého iného, sa utvára percepciou rôznych druhov textov, ktorých základnou črtou je, že akceptujú dynamiku vývoja jazyka ako samozrejmy fakt, ale odlišujú sa vo vykresľovaní jeho podôb, v klasifikácii, exemplifikácii, interpretácii atď. Je známe, že v histórii lingvistiky sa pojem dynamiky viac vzťahoval na historický vývoj jazyka skúmaného diachrónne a až v období štrukturalizmu sa zásluhou Saussura uskutočnil paradigmatický obrat v chápaní dynamiky jazyka zdôraznením dynamického charakteru práve synchronných jazykových zmien a naopak popretím vplyvu na aktuálny stav jazyka historických zmien, statických v zmysle ich zavŕšenosti. E. Pauliny to kedysi rozvinul slovami, že „jazykový systém sa utvoril v šerom dávnoveku a odvtedy sa mení či pretvára iba nebadane“. Z tohto výroku vytrhnutého z kontextu vychádzal F. Kočiš pri svojich tvrdeniach o uzavretosti jazykového systému, minime závažných zmien a vyprovokoval reakciu K. Buzássyovej, ktorá vychádzajúc z vlastnej interpretácie Paulinyho textov oponovala protiargumentami v prospech otvorenosti a výraznej dynamickosti jazykového systému (porov. Buzássyová, 1990, s. 12). Aj na tomto príklade odlišných stanovísk je zrejmé, že každý prístup má inú platnosť, pravdivosťnú hodnotu a rôzne naplňa atribúty vedeckého odrazu ako (relatívna) pravdivosť, objektivnosť, reprezentatívnosť, presnosť, atď., pričom tieto kategórie ostávajú vlastnosťami odrazu a nie samotného objektu – jazyka. Pretože sa tieto vlastnosti bežne pripisujú prvkom jazyka aj prvkom jazykovednej reflexie, zastiera sa podstatný rozdiel medzi objektom a jeho vedeckým odrazom, medzi dynamikou objektového (skúmaného) jazyka a dynamikou metajazyka (jazyka odrazu), jazyka interpretácie, čím sa vysvetľuje i prípad z úvodu článku so splývaním a kontextovou substituovateľnosťou „problémov“ a „problematiky“ napriek tomu, že obsah i extenzia týchto pojmov sú odlišné.

Ďalší zdroj ťažkostí spočíva v nesúrodosti a heterogénnosti vývoja objektových systémov v realite, ako aj v miere inkompatibility konceptuálnych systémov v našej lingvistickej teórii a konceptuálnych systémov použitých pri reflexii jazyka v rámci ostatných vedných disciplín. Predpokladám, že dynamika vývoja jazyka je iná, má odlišnú „povahu“, iné parametre, podoby a hlavne inú akceleráciu ako vývoj nástrojov nazerania lingvistu, matematika alebo filozofa, počnúc metódami, teoretickými konštruktami a končiac metajazykom daného vedeckého diskurzu. Pre spomínané nástroje je charakteristické, že ich vývin je pomalší a plynulejší, javí sa ako kontinuovanie a fixácia už existujú-

cich paradigiem, predovšetkým štrukturalistických, o ktorých nekompromisný kritik statickej jazykovedy G. Altmann tvrdí, že sú postavené na ovládnutí výkladu v diskurze vedy. Pokladá to za istý druh ontológie (1985, s. 183) panujúci aj dnes, keď lingvistika prechádza obdobím krízy, pretože „starý systém – štrukturalizmus – sa vyčerpal a nový čaká na svojho Saussura“ (Černý, 1996, s. 464). Zotrvačnosť odchádzajúcej paradigmy je stále značná, prejavuje sa aj tým, že väčšina inovácií je stále posudzovaná kritériami tejto paradigmy, nové sa chce hodnotiť v intenciách starého, nový systém si žiada nové osobnosti – ale starého typu – a schizofrénia sa vypointuje tým, že symbol novej lingvistiky má meno tvorca štrukturalizmu. Toto čakanie na Saussura je nielen pekným prirovnaním ale i dobrým príkladom verbálnej deklarácie, ktorá sama sebou dokazuje, aké je ťažké a zároveň nezmyselné uchopiť niečo nové a rodiace sa osvedčenými ale opotrebovanými nástrojmi. V dôsledku spomínanej zotrvačnosti tradičnej paradigmy a neprimeranej zhovievavosti lingvistov voči nej sa spomaľuje vývoj vedeckého diskurzu v danej oblasti, stále sa udržiava spoločný súradnicový systém (napr. systém zaužívaných antinómií) a nevytvára sa tak dostatočný pojmový kontrast, ktorý je predpokladom inovačných zmien, nevyhnutných pre vznik odlišného smeru a diskurzu (porov. Davidson, 1996, s. 369).

Vývoj vedeckých paradigiem má svoje zákonitosti, ale tie sa nezhodujú a nekorešponujú s vývojom nimi skúmaných objektov, keďže vedecké systémy reagujú na zmenu inak než objektové systémy. Vzťah vývoja jazyka a jazykovedy sa rôzni kvantitatívne napr. tým, že počet závažných zmien v spoločnosti, ktoré nájdú odraz v objektovom jazyku, je omnoho vyšší ako nimi vyvolaný počet zmien, ktoré nájdú odraz v jazyku jazykovedy a zapracujú sa do jej gnozeologických nástrojov. Kvalitatívne odlišnosti vznikajú v procese jazykovednej interpretácie, pripisovania istých kvalifikátorov a hodnôt prvkom objektového jazyka, závisia teda od celkovej parametrizácie, ktorá umožňuje, aby metajazyk bol esenciálne bohatší ako objektový jazyk tým, že pracuje aj s entitami vyššieho logického rádu.

Načrtnuté nehomogenity medzi živelným vývojom prirodzeného jazyka a disciplinovanejším vývinom systému metajazyka sú teda zdrojom problémov pri poznávaní jednotlivých dynamík, preto opis zdroja týchto diferencií považujem za podstatný pre pochopenie povahy vzájomných vzťahov týchto dvoch existenčných podôb jedného jazyka. Vývin v akomkoľvek systéme si predstavujem ako sled zmien, ktoré sú zodpovedné za všetky diferencie medzi jednotlivými štádiami, a predpokladám, že o dynamike vývoja vypovedá sama klasifikácia zmien. Známe jazykovedné triedenie sa sústreďuje na identifikáciu a opis rôznych tenzií ústiacich do protikladných tendencií, ktoré organizujú pohyb vo vnútri jazykového systému, napr. intelektualizácia – demokratizácia, terminologizácia – determinologizácia a iné, teda vždy ide o vnútro systémové klasifikácie. Tie vystihujú pohyb v systéme objektového

jazyka, no pre skúmanie vývoja metajazyka v zmysle potreby sebareflexie jazykovedy (porov. Horecký, 1994) je žiaduca medziodborová konfrontácia, ktorá by zohľadňovala aj širšie (interdisciplinárne a historické) pozadie zmien. Odtiaľ pochádza potreba oprieť sa v reflexii aj všeobecnú klasifikáciu zmien vo vede, aké vymedzuje v svojich prácach napríklad L. Kvasz (1996).

Jeho triedenie vzniklo v interdisciplinárnej diskusii nad otázkou vývinu pojmov (vývin áno či nie?) ako argument v prospech vývinu a ukazuje podstatu odlišností vývinu v objektovom jazyku a jazyku vied. Autor predpokladá vo vývine pojmov 6 druhov zmien, ktoré ovplyvňujú systémovú reštruktúraciu jazyka a 4 typy zmien predstavujúcich vedeckú evolúciu (ideácia, reprezentácia, objektácia, reformulácia). Ilustruje ich na pozadí vývoja geometrie a jej pojmov, no základné tendencie sú univerzálne ako pre vývin objektového jazyka, tak i ostatných metajazykov, otázne ostáva, do akej miery sú použiteľné na vysvetlenie vývoja v slovenčine, jej jazykovede a používanom metajazyku.

Prvou vývinovou zmenou kognitívno-jazykového charakteru so širokým spoločenským dosahom je *zmena spôsobu referencie*. Prebieha postupne a odráža sa v spôsobe verbalizácie a deklaratívnej reprezentácie sveta v jazyku. Ten čoraz zložitejšie, nepriamejšie a bohatšie dokáže referovať o objektoch, ktoré pomenúva, a používatelia jazyka sa tejto zmene permanentne prispôbujú tak, ako sa prispôbujú globálnym civilizačným vplyvom, ktoré snovajú niečo ako „myšlienkovú štruktúru doby“ (porov. Trnka, 1945). Deje sa tak vďaka evolúcii poznávacích schopností človeka s odrazom v dobovej autorite i hodnote poznania a s vplyvom aj na vývin pojmových schém. V mnohých prestávajú byť ontologicky dominantné pojmy odkazujúce na materiálne objekty a empirické skúsenosti a na dôležitosti získavajú abstraktné pojmy, ktoré nemajú materiálny denotát, ale iba jeho virtuálny korelát. Veľmi zjednodušené by sa mohol vzťah medzi konkrétami a abstraktami pripodobniť vzťahu techniky a technológie či hardvéru a softvéru. Množstvo termínov, pomenúvajúcich virtuálne entity s latentnou existenciou a v špecifickom médiu rastie značne rýchlejšie než počet termínov, pomenúvajúcich nové materiálne produkty. Podstatné pritom je, že tento spôsob referencie už prestáva byť výsadou jazykov vied, že sa rozširuje aj v objektovom jazyku bežnej komunikácie, ktorý zohľadňuje nové spoločenské ako i technologické pomery, podieľa sa na utváraní spomínanej myšlienkovvej štruktúry doby a prispôsobuje jej spôsob pomenúvania objektov.

Napr. v diskurze informatikov, ktorý zaznamenáva veľmi dynamický vývoj, sa pomaly vytráca rozdiel medzi výrazovými prostriedkami žargónovými, slangovými a spisovnými, pretože technizujúci spôsob referencie prezentovaný slangom informatikov v predstihu rieši pomenovacie potreby používateľov jazyka, preto ho akceptuje a uplatňuje čoraz väčší počet ľudí a jeho zvládnutie je navyše predpokladom porozumenia a účasti v predmetnom diskurze, bytia „in“.

Jednou z lingvistických reakcií na tento proces (podľa: Bozděchová, 1997, s. 105, 112) je prehodnocovanie chápania špeciálnej slovnej zásoby na osi terminológia – slang, pretože terminológia z tejto oblasti sa síce fixuje v špeciálnych slovníkoch a normách, ale pre nadobúdanie všeobecného poznania a počítačovej gramotnosti je relevantný práve slang, ktorý nepodlieha zásahom lingvistov a je preto charakteristický terminologickou neustálenosťou, variantnosťou, interdisciplinárnym a nadnárodným charakterom. Zásluhou spomínaných vlastností jazyk tohto diskurzu rýchlo a intenzívne preniká aj do jazykov ostatných komunikačných situácií (jazyka reklamy i beletrie), zvlášť efektne prostredníctvom rôznych metafor, a expanduje do komunikačných sfér ďalších sociálnych skupín a vekových kategórií. Vznik a obsah prenesených pomenovaní vypovedá nielen o zmenách v spôsobe referencie, ale aj o zmenách v spôsobe interpretácie.

Podľa L. Kvasza „paralelne s tým, ako sa referencia jazyka stáva zložitejšou a nepriamejšou, mení sa spôsob, akým sa výrazom jazyka priraduje zmysel“ (Kvasz, 1996, s. 395). Zmenou perspektívy, uhla pohľadu sa posúvajú hranice interpretácie a menia (rozširujú) sa tým aj medze vedných disciplín, hlavne prostredníctvom inovačných procesov interpretácie pojmov na základe podobnosti alebo príbuznosti. Rozšírenie horizontu jazyka predstavuje možnosti postrehnúť rôzne ďalšie súvislosti medzi existujúcimi prvkami, vďaka ktorým vznikajú nové analógie zodpovedné za reinterpetáciu. Zaujímavý je pohyb na osi hlavných uzlov utváraných analógií – človek (antropologické) – príroda (biologické) – stroj (mechanické), kde staršie príklady biologizujúcich analógií (napr. človek ako *Animal rationale*, jazyk ako živý „*naturorganismus*“, „*naturprodukt*“ napr. u A. F. Potta) a antropomorfizujúcich (napr. Zem ako *matka*, *bohynia Gaia*) trocha ustupujú technizujúcim analógiám, ktoré zvýrazňujú vzťah človek – stroj. Odráža sa to v samotnej formulácii výrokov a v navodení novej optiky vnímania, napr. „homunkulárneho funkcionalizmu“ u H. Putnama, ktorý o mentálnych stavoch hovorí ako o *programoch* a *softwarových stavoch* (cit. in: Mysel', telo, stroj, 1992, s. 74), alebo v jazyku T. Learyho, pre ktorého je *mozog mocný procesor vedomia chránený kostným krytom lebky*, kým *počítač je výkonný procesor obalený kovovou ambalážou*, *srdce je obyčajný dipól omotaný kľbkom siločiar*, *človek je vždy buď v excitačnom (alebo inhibičnom) mode* a nepoužiteľný je napr. *človek fungujúci na 2 bity*. Transterminologizáciou vzniklo aj množstvo nových termínov, konštituuujúcich nové nazeranie na ducha človeka ako na *myšlienkový softvér*, na jeho telo ako na *biologický hardvér*, na individuuum ako na *súhrn genetických informácií*, pomenúvajú sa tým nové vedecké odvetvia ako *genetické programovanie* či *genetické inžinierstvo*. Interpretáčny posun predstavuje aj oživovanie jazyka informatiky križením neodborných výrazov z centra slovnej zásoby a špecializovaných termínov, ako to vidieť na príklade *neurónových sietí*, *neurónových osobností* (virtuálnych kópií reálnych osôb na zázna-

movom médiu), *počítačových virusov, koreňových adresárov* (root-directories), *myši* (mouse), *horúcich, kľúčových klávesov* (hot-keys), *užívateľsky prívetlivých programov* (user-friendly softwares) alebo pomenovaním nových objektov doslova kuchynským štýlom ako v prípade *sušienok* (cookies), balíkov správ, slúžiacich na vzájomnú identifikáciu kontaktujúcich sa počítačov alebo *Javy*, programovacieho jazyka, nazvaného podľa druhu kávy.

Spomínané zmeny v referencii a interpretácii pojmov vedú podľa Kvasza ďalej k *zmenám hranice jazyka* a k paralelným procesom *zúplňovania pozadia jazyka* a tým i *zúplňovania pozadia jazyka ideálnymi objektami*. Zámerne sa pritom odkláňa od Wittgensteinovej tézy o identickosti hraníc jazyka a myslenia, keď predpokladá, že jazyk nielenže zobrazuje svet, ale je schopný prekročiť hranicu sveta a zobrazit' objekty, ktoré sú za touto hranicou. Príkladom sú pomenovania zobraziteľných euklidovských objektov, predstavujúce hranice jazyka v určitom období. Prekročenie týchto hraníc je možné pomocou pojmov, ktoré pomenúvajú prostredie a objekty niektorej z neeuklidovských sústav, napr. Lobačevského geometrie. Z toho vyplýva, že samotný pojem možno chápať ako dynamický proces, ktorým sa realizujú spomínané zmeny. Prirodzene, súvisí to s premenlivou a kontextuálne podmienenou platnosťou jednotlivých pojmov v rôznych komunikačných prostrediach, teda v jazyku vedy bude mať ten istý pojem inú výpovednú hodnotu ako v bežnom objektovom jazyku. No zmeny v referencii zrejme nastávajú práve preto, že pre čoraz väčší počet používateľov jazyka je prirodzené v týchto pojmoch myslieť a v týchto termínoch komunikovať. Proces prenikania odborných termínov do rozličných sfér života, do neterminologickej vrstvy sa všeobecne považuje za determinologizáciu (Poštoľková, 1984, s. 93), ktorú charakterizuje aj strata odborného významu. S tým sa však nedá úplne súhlasiť, pretože ak termíny fungujú zároveň v odbornom i laickom diskurze a ak sa tieto diskurzy prelínajú, tak dochádza skôr k reterminologizácii, určitým modifikáciám štruktúry termínov, zmenám ich výpovednej hodnoty, zmenám významovej priezračnosti v jednotlivých komunikačných prostrediach, pričom reterminologizácia určite neznamená definitívnu stratu odborného významu, skôr predstavuje dôsledky jeho profanácie a inflácie.

Posledný, šiesty typ zmeny súvisí so *zmenou povahy synonymity v jazyku* (Kvasz, 1996, s.397). Ani táto zmena neexistuje sama osebe, ale vzniká zásluhou zúplňovania pozadia jazyka a spôsobuje ju nanášanie ekvivalentných pojmov na zmenené pozadie pojmovej schémy. Väčšina pojmov označovaných za synonymné a ekvivalentné sa na rozšírenom pozadí pojmovej schémy líši – či už v konotačnom príznaku, v kolokabilite, v situačnom príznaku alebo v sémantickej štruktúre. Ako sa menia prístupy, postoje a reflexia javov podľa aktuálneho hľadiska, podľa toho sa mení i prezentovaná synonymia. Závažnosť tejto zmeny potvrdzujú aj lingvisti, napr. F. Daneš v štúdií *Jazyk vedy* (1997, s. 74) otázku synonymie v jazyku predkladá ako jeden z hlavných

problémov terminologickej práce a napokon aj autori *Dynamiky slovej zásoby súčasnej slovenčiny* súdia, že sú to práve konkurenčné a predovšetkým synonymické vzťahy, čo tvoria základné stimuly zmien v lexikálnom systéme (1989, s. 12).

Po načrtnutí jednej z možných dynamizujúcich klasifikácií zmien sa ešte raz vrátim k zdroju mojich problémov, ku vzťahu vývinu jazyka lingvistiky a objektového jazyka. Je zrejmé, že ak má metajazyk dobre slúžiť na opis predmetu v zmysle uvedených zmien pri referencii, formulácii, interpretácii, atď., mal by aktualizovať a dynamizovať nástroje tohto opisu, teoretické konštrukty i samotné pojmy ukotvené v termínoch, predovšetkým tie, ktoré sa vžili, ba zažrali tak, že okrem odborného významu nadobudli platnosť axiomy, nespochybniteľného argumentu, dostali sa do súradnicového systému jazykovedy a ovládajú výklad dynamických javov, snažiac sa ho vtesnať do súradnicového systému štrukturalizmu.

Príkladmi termínov – axióm silno zakorenených v slovenskom, hlavne preskripčnom jazykovednom diskurze sú predovšetkým *pružná stabilita*, *generačná kontinuita*, *stabilná dynamika*, *systémová rovnováha*. Prirodzene, problémom nie sú samotné slovné spojenia, ale nimi realizovaný opis a interpretácia dynamiky jazyka, pretože nezohľadňujú a skôr zmierňujú existujúce kontrasty, antinómie a polarity, ktoré sú zdrojom dynamiky, a vypovedajú v prospech iluzórnej stálosti, konštantnosti, podsúvajú a udržiavajú presvedčenie, že ideálny jazykový systém je rovnovážny, ustálený, že výchyľky síce môžu byť, ale iba marginálne, aby sa vtesnali do rámca bližšie neurčenej stability a podobne aj dynamika by mala prebiehať v intenciách stability – a tak sa v konečnom dôsledku ráta iba s minimálnou dynamikou vývoja. Odráža to viac stav v hodnotovom systéme skúmajúceho subjektu ako reálny stav v skúmanom objekte – jazyku a stav pred zmenou v referencii a interpretácii. Vďaka poznaniu, ktoré umožňuje naplniť tieto zmeny, už existuje dosť alternatívnych prístupov a veľa lingvistov, ktorí uznávajú, že práve nespojitosti, nestabilita, dysfunkcie, afunkcie, chaos v systéme a neusporiadanosť sú charakteristickými vlastnosťami aj kultúrnych a sociálnych systémov, napr. S. Gajda, 1997 (v istom zmysle i J. Dolník, 1997 či J. Kořenský, 1998). Toto poznanie je predpokladom pre zmenu v interpretácii základných vlastností jazykového systému a vytvára nový diskurz, či už vôkol teórie kultúrnej zmeny, synergetiky alebo tzv. dynamickej logiky a sémantiky, na pozadí ktorých sa modifikuje aj rozloženie a aktuálnosť mnohých doterajších problémov, dochádza k reformulácii centrálnych axióm a k novej objektácii lingvistického nazerania. Myslím si, že permanentná reflexia vlastných teoreticko-metodologických východísk, samo pomenovanie, vymedzenie a charakterizovanie zdroja týchto premien i ťažkostí z nich vyplývajúcich je aspoň také užitočné, ako čakanie na nového Saussura.

Literatúra

- ALTMANN, G.: On the Dynamic Approach to Language. In: *Linguistic Dynamics*, ed. by T. T. Ballmer. Walter de Gruyter. Berlin. New York 1985, s. 181 – 189.
- BALLMER, T. T.: Introduction. *Linguistic Dynamics*, ed. by T. T. Ballmer. Walter de Gruyter, Berlin, New York 1985, s. 1 – 25.
- BARROW, J. D.: *Teorie všeho*. Praha, Mladá fronta 1996.
- BOZDĚCHOVÁ.: Jazyk počítačů. In: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Zost. F. Daneš. Praha, Academia 1997, s. 105 – 113.
- BUZÁSSYOVÁ, K.: Opis dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny a jeho podnety pre výskum jazykovej komunikácie. In.: *Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii*, Bratislava 1990.
- ČERNÍK, J. – VICENÍK, J. – VIŠŇOVSKÝ, E.: *Historické typy racionality*. Bratislava, Iris 1997.
- ČERNÝ, J.: *Dějiny lingvistiky*. Praha, Votobia 1996.
- DANEŠ, F.: Jazyk vědy. In: *Čeština na přelomu tisíciletí*. Zost. F. Daneš. Praha, Academia 1997, s. 68 – 83.
- DAVIDSON, D.: K vlastnej myšlienke pojmovej schémy. *Organon F*, 1996/4, s. 368 – 382.
- DOLNÍK, J.: Spontánne jazykové zmeny a kultivovanie jazyka. *Jazykovedný časopis*, 48, 1997, s. 30 – 41.
- Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii*. Zost. J. Bosák. Bratislava 1990.
- Dynamika súčasnej češtiny z hľadiska lingvistické teorie a školské praxe*. Zost. R. Brabcová, F. Štícha. Praha 1988.
- GAJDA, S.: Najnowsze przemiany językowe z metodologiczno-językoznawczego punktu widzenia. In: *Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*. Zost. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1997, s. 15 – 27.
- HORECKÝ, J.– BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK J. a kol.: *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava, Veda 1989.
- HORECKÝ, J.: O predmete jazykovedy. *Jazykovedný časopis*, 45, 1994, s. 45 – 48.
- KOŘENSKÝ, J.: *Proměny myšlení o řeči*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 1998.
- KREMPASKÝ, J.: *Synergetika*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1988.
- KVASZ, L.: Vývin pojmov – tretie pokračovanie. *Organon F*, 4, 1996, s. 394 – 408.
- POŠTOLKOVÁ, B.: *Odborná a běžná slovní zásoba*. Praha, Academia 1984.
- RUISEL, I. – RUISELOVÁ, Z.: *Vybrané problémy psychológie poznávania*. Bratislava, Veda 1990.
- TRNKA, B.: Jazykozpyt a myšlenková struktura doby. *Slovo a slovesnost*, 10, 1948, s. 73 – 80.

K otázkam zvukovej kultúry javiskovej reči na činoherných scénach SND

Juliana Beňová

Filozofická fakulta UK, Bratislava

Skúmaniu javiskovej reči, zostavovaniu poradcov a príručiek správnej výslovnosti a techniky prednesu sa venovali mnohí teatroológovia a lingvisti už od začiatku nášho storočia. V priebehu niekoľkých desaťročí došlo k vzájomným stretnutiam divadelníkov a jazykovedcov, aby sa spoločne podujali na výskum javiskovej reči a zhodnotili stav jazykovej kultúry slovenského činoherného divadla, no články a príspevky jazykovedcov často nenašli adekvátny ohlas u predstaviteľov divadelného umenia. Kritika dramatického umenia v jazykovej oblasti narážala na odpor u divadelných tvorcov, pretože tí proklamovali voľnosť v umeleckom narúšaní platných jazykových noriem, ozvlášťňovanie prejavu a potrebu „civilnej reči“ vyznačujúcej sa jednoduchosťou, bezprostrednosťou, neštylizovanosťou a predovšetkým tým, že sa približuje reči bežného diváka (pozri Ondrejovič, 1995). Za jazykovo čistý a kultúrny sa považoval taký prejav, ktorý spĺňal všetky kritériá teórie jazykovej kultúry kladené na javiskovú reč, kde sa pripúšťa i narušenie normy a ozvlášťňovanie prejavu ako charakterizačný a charakterotvorný prvok postavy (porov. Král – Rýzková, 1990). Funkčné porušovanie normy z hľadiska tvorivého umeleckého zámeru inscenátorov je nevyhnutné, s takýmto porušovaním sa však často stretávame aj tam, kde už o funkčnosti nemožno hovoriť. Objavuje sa tak pred nami otázka hraníc funkčnosti. V ktorých prípadoch môžeme k porušovaniu normy priradiť kvalifikátor funkčný – a z hľadiska akých kritérií?

Činoherná scéna SND ako vzor a model kultivovanej slovenčiny je dnes skôr anachronizmom ako realitou. Ak sa budeme pridŕžiavať tézy, že jednou zo základných podmienok jazykovej kultúry je dodržiavanie noriem spisovného jazyka (z nášho pohľadu noriem ortoepických, s výnimkou funkčného narušenia tejto normy), výsledky analýz zvukovej kultúry jednotlivých predstavení SND nám ukazujú jazykový prejav tejto scény ako nekultúrny a nekultivovaný. Jazyková úroveň reči herca sa javí ako neuspokojivá, príčiny sa hľadajú v jej používateľoch – hercoch, prípadne tvorcov divadelných inscenácií. Toto tvrdenie je opodstatnené, keď sa na jazykovú prax (javisková reč) nazerá z prízmy hotového jazykového konštruktú, z teórie jazykovej kultúry. Môžeme tu hovoriť o neustálom napätí medzi kodifikovanou normou (ilúziou) a rečou plynúcou z javiska (realitou). Toto existujúce napätie medzi úzom a kodifikáciou sa pokúsime dokumentovať na predloženej analýze zvukovej kultúry (dodržiavania platných ortoepických noriem) jednotlivých divadelných hier z repertoáru činohry SND.

Zvukový záznam sme robili počas predstavenia písomne – fonetickou transkripciou a po jeho skončení sme pristúpili k celkovej analýze sledovanej divadelnej hry z ortoepického hľadiska. Na základe čiastkových rozborov jednotlivých predstavení podávame teraz zhrnutie zvukovej kultúry na činoherných scénach SND, ktoré by mohlo poskytnúť ucelenejší a komplexnejší pohľad na súčasný stav tejto problematiky u nás.

Výsledky získané analýzou jednotlivých divadelných predstavení

1. Vyslovovanie spoluhlásky *l'*

Odôvodňovať vyslovovanie spoluhlásky *l'* jej systémovosťou v spisovnej slovenčine už vari netreba. Myslíme si, že najmä v kolektíve umelcov SND nie je nutné neustále pripomínať, že z ortoepického hľadiska je dôležité, aby sa zachovával dostatočný rozdiel medzi *l* a *l'*, a to najmä v takých slovách, kde sa môžu vyskytnúť obe tieto spoluhlásky a mäkkosť tu slúži ako prvok na významové odlišenie slov a tvarov. Stačí uviesť niekoľko príkladov: *lavica – ľavica, uhol – uhoľ, rola – roľa, hľadí – hladí, ľak – lak, osľa – osla, ľad – lad*. Uvedené príklady dokazujú, že spoluhláska *l'* má pevné miesto v inventári slovenských spoluhlások a je plnoprávnym stavebným prvkom zvukovej podoby slov v spisovnej slovenčine. Preto je potrebné vyslovovať túto spoluhlásku všade tam, kde si ju kodifikovaná norma žiada (porov. Kráľ, 1986).

Zanedbávanie spoluhlásky *l'* má v SND rozličné stupne, od takých prípadov, kde sa v pravopise nevyznačuje (*ale, lebo, len, povedali*), až po také, kde sa pri nej možno oprieť o pravopis (*tolko, veľa, ľudia, pohľad, chvíľa*). Nedodržovanie jej výslovnosti v takých slovách, kde je v pravopise označená mäkkeňom, sa dnes považuje za ortoepickú chybu, čo si istotne uvedomujú aj sami účinkujúci. Komplikovanejšie je to s ich jazykovým vedomím tam, kde sa *l* objavuje v pozícii pred *e, i*. Tu by sa malo podľa normy vyslovovať aspoň polomäkké, respektíve zmäkkené *l'*. V bežnej výslovnosti je však rozšírená tvrdá výslovnosť skupín *le, li*, a to aj u ľudí s vysokou rečovou kultúrou, preto sa mnohí umelci vyslovujú za to, aby sa tvrdá výslovnosť *le, li* neodmietala ako nesprávna, ale pripúšťala sa ako spisovný variant. Je naozaj vylúčené, aby [ʎe, ʎi] vyslovovali postavy, ktoré predstavujú súčasníkov alebo ľudí z mestského prostredia, keďže výslovnosť slabík *le, li* sa postupne stvrdzuje skoro u všetkých používateľov spisovného jazyka. Výslovnosť *l'* v rozličnej miere zanedbáva väčšina účinkujúcich a jej zachovávanie v zmysle platnej ortoepickej normy dosahujú len niektorí herci, a to predovšetkým predstavitelia najstaršej hereckej generácie. U ostatných hercov badať vo výslovnosti *l'* akési váhanie, kolísanie – popri správnom vyslovovaní tejto hlásky sa objavuje aj jej nesprávna výslovnosť.

2. Vyslovovanie samohlásky ä

Výslovnosť samohlásky *ä* vždy spôsobovala a bude spôsobovať používateľom slovenského spisovného jazyka nemalé problémy. Táto hláska sa v ortoepickej teórii slovenčiny považuje za súčasť vysokého štýlu výslovnosti a v neutrálnom (a nižšom) štýle sa jej výslovnosť nežiada. Namiesto *ä* sa vyslovuje *e*, v niektorých prípadoch aj *a*. Zaujímavé však je, že pri výslovnosti tejto samohlásky na scéne SND sme nepozorovali vážnejšie ortoepické chyby. Výslovnosť hlásky *ä* uplatňujú na scéne najmä tí herci, ktorí sa ju naučili dokonale vyslovovať alebo ju vedia z domu. Okrem príslušníkov najstaršej hereckej generácie, ktorí túto hlásku správne artikulujú, pozorujeme jej výslovnosť aj u mnohých mladých hercov, najmladších absolventov VŠMU. Myslíme, že jemné, nenápadné a predovšetkým nenásilné používanie samohlásky *ä* sa postupne udomácňuje na našej prvej činohernej scéne a nepôsobí tu ako anachronický prvok, ale ako prvok spisovnej slovenčiny.

3. Vyslovovanie dlhých samohlások

Zanedbávanie kvantity samohlások pozorujeme u všetkých účinkujúcich a herci sa mu nevyhli ani v jednom zo sledovaných predstavení. Skracovanie dĺžky samohlások je jednou z najčastejších sa vyskytujúcich ortoepických chýb v rečových prejavoch účinkujúcich. Sme si vedomí toho, že táto ortoepická chyba veľmi úzko súvisí s technikou prednesu, pretože vzniká ako dôsledok nesprávneho narábania s hlasom, nedostatočného ovládania dychových ústrojov. No musíme pripomenúť, že v umeleckej tvorbe je dokonalé ovládanie techniky prednesu nutné, pretože tvorí jednu z hlavných zložiek hereckého prejavu. Ak sa u herca vyskytnú nedostatky v rečovej technike, zákonite sa odrazia aj v ortoepickej rovine. Vznikajú potom také chyby, akým je zanedbávanie kvantity samohlások, vypadávanie začiatočných a koncových spoluhlások na hranici slov, nedodržiavanie správnej výslovnosti spoluhláskových skupín a mnohé iné.

4. Výslovnosť dvojhlások

Správna výslovnosť dvojhlások *ie*, *iu* a predovšetkým *ô* robí dnes mnohým hercom značné ťažkosti. V analyzovaných hrách sme pozorovali nahrádzanie dvojhlásky *ie* samohláskami *e*, *é* a nahrádzanie dvojhlásky *iu* samohláskou *u*. Tieto ortoepické chyby sa však nevyskytovali až v takej miere ako chyby vo výslovnosti dvojhlásky *ô*.

Vo výslovnosti diftongu [üo] sa vyskytli najmä tieto chyby: prvý segment dvojhlásky nahrádzali účinkujúci spoluhláskou *v*, takže namiesto [üo] bolo

počuť [vo], alebo nahradili dvojhlásku *ô* samohláskami *o*, *ó*. Chyby vo výslovnosti *ô* sme zaznamenali predovšetkým v prívlastňovacom zámene *môj* [moi], v tvaroch slovesa *môcť* [možem, ňemožeš] a v príslovkách *kvôli*, *vôbec* [gvoli, vobec, vóbec].

5. Výslovovanie zdvojených spoluhlások

Zdvojené spoluhlásky majú v slovenčine dôležitú významovotvornú úlohu. Preto je potrebné zachovávať ich v spisovnej slovenskej výslovnosti všade tam, kde si ich kodifikovaná norma žiada. Ak by sme totiž vyslovovali tieto spoluhlásky jednoducho a nie zdvojene (tak ako to pozorujem u viacerých účinkujúcich), často by vznikali nejasnosti a dvojzmysly. Napr. *bude musieť / budem musieť*, *podat' / poddať (sa)*, *bude žiť / budež žiť* atď. (Kráľ, 1984).

Zanedbávanie výslovnosti zdvojených spoluhlások sme zaznamenali:

a) tam, kde sa na slovotvorných švíkoch alebo na hranici samostatných slov stretávajú dve rovnaké spoluhlásky alebo spoluhlásky líšiace sa iba zneľosťou alebo aj mäkkosťou,

b) tam, kde sa na konci koreňa slova a odvodzovacej prípony stretla niektorá zo spoluhlások *t*, *d*, *t'*, *d'* so sykavou úžinovou alebo záverovoužinovou spoluhláskou.

Pozorovali sme, že zásadné zachovávanie výslovnosti zdvojených spoluhlások je jedným z vážnych ortoepických problémov takmer všetkých účinkujúcich v činohre SND. V praxi výslovnosť zdvojených spoluhlások vyzerá tak, že vyslovujeme jednu spoluhlásku s dvojnásobne predĺženou tenziou. Teda s pritlačením, akcentom na prvej z dvoch spoluhlások, pričom druhú spoluhlásku vyslovujeme bez rozochvenia hlasiviek. Nevyslovujeme jednoduchú spoluhlásku, ale treba vysloviť predĺženú spoluhlásku (*choť'e* – vyslovíme predĺžené *t'*, *presvedč'ený* – vyslovíme predĺžené *č*, *otca* – vyslovíme predĺžené *c*).

6. Výslovnosť spoluhláskových skupín

Vo výslovnosti spoluhláskových skupín *stn*, *stň*, *zdn*, *zdň*, *stl*, *štn* sa dá pozorovať vypadávanie spoluhlások *t*, *d*. Platná ortoepická norma však hovorí o nezjednodušovaní týchto spoluhláskových skupín – vyslovujeme všetky spoluhlásky (*šťastní*, nie *šťasní*; *vlastňe*, nie *vlasňe*; *prázdni*, nie *prázni*). Táto výslovnostná chyba sa objavila v každej analyzovanej divadelnej hre, ale jej výskyt sa obmedzoval len na malé množstvo prípadov.

7. Vypadávanie začiatočných a koncových spoluhlások na medzislovných hraniciach

Ako sme už vyššie uviedli, vypadávanie spoluhlások na hraniciach slov je spolu s nezachovávaním kvantity samohlások najčastejšie sa vyskytujúcou ortoepickou chybou. Pozorovali sme ju v každej z analyzovaných hier a nevyhol sa jej ani jeden z účinkujúcich. Príčin, na základe ktorých táto ortoepická chyba vzniká, je viac:

- a) môže vzniknúť v rýchlom rečovom tempe ako snaha o uľahčenie artikulačnej námahy, o úsporu energie,
- b) je výsledkom nedbanlivej a nestarostlivej artikulácie,
- c) jej výskyt sa viaže na bežný hovorený prejav, v ktorom sa tento jav stáva samozrejším a herec si ho prenáša do scénickej výslovnosti (porov. Kráľ, 1989).

8. Ojedinele sa vyskytujúce ortoepické chyby

Na tomto mieste uvádzame tie výslovnostné chyby, ktoré sa síce nevykytovali vo veľkej miere, ale na javiskách sú stále prítomné.

a) Vyslovovanie [sme] namiesto [zme] je častou ortoepickou chybou mnohých účinkujúcich. Z hľadiska súčasnej slovenčiny sú tieto slová pravopisnými výnimkami, a tak výslovnostné chyby môže spôsobovať práve táto skutočnosť. Spisovná slovenčina však pripúšťa len výslovnosť [zme].

b) Výslovnosť slov *však*, *všetci*, *všetko* sme zaznamenali bez začiatočného spoluhláskového segmentu: [šak, šeci, šetko]. Takáto výslovnosť je podľa platnej ortoepickej normy nesprávna. Jej častý výskyt však nie je spôsobený neznalosťou normy, ale vzniká v dôsledku rýchleho rečového tempa a snahy o uľahčenie artikulačnej námahy.

9. Znelostná asimilácia

Závažnou ortoepickou chybou je nezachovávanie znelostnej asimilácie. Narúšanie znelostnej asimilácie sme však na javisku SND nepozorovali, resp. tie prípady, ktoré sme zaznamenali, napr. výskyt neznelých spoluhlások pred samohláskou na medzislovných hraniciach, považujeme za náhodné.

Uvedené výsledky podávajú len čiastočný obraz o zvukovej kultúre javiskovej reči činoherných scén SND. Poskytujú údaje o tom, v akom stave sa nachádza jazykové (herecké) spoločenstvo z pohľadu prijatého štandardu kultúry javiskovej reči. Rešpektovanie a zachovávanie platných ortoepických noriem v hereckých prejavoch sa ukazuje ako jeden z hlavných problémov

scénickej reči. Nemyslíme si však, že by problémy vo výslovnosti súviseli s neznalosťou platných ortoepických noriem (herec predsa dostáva jazykové školenie) či nedbanlivou artikuláciou, skôr sú výsledkom dlhoročne zaužívanej praxe pri príprave divadelných inscenácií, keď sa jazykovému prejavu nevenuje pozornosť, pretože sa necíti potreba práce „na rečovom prejave herca“. Ovládanie ortoepickej normy zo strany herca sa pokladá za samozrejmé a jej dodržiavanie na scéne už nik nesleduje, pretože hercova reč sa ešte stále považuje za „reč reprezentatívnu“. Herec je však aj človek. Účastník bežnej komunikácie. Nachádza sa v dynamickom komunikačnom priestore, z ktorého preberá a osvojuje si nielen prvky spisovné, ale i nespisovné a tie prináša na scénu. Výsledkom je približovanie sa k hovorovému prejavu, scivilnenie reči, pričom zo strany diváka sa takáto reč vôbec nepocituje ako ne-kultúrna, znivočená, zhanobená.

Opäť sa dostávame k dvom základným otázkam:

1. Jazyk v rukách jeho používateľov, reálny stav scénickej reči vo vzťahu ku štandardu kultivovaného spisovného jazyka.
2. Čo je ešte funkčné?

Literatúra:

- Encyklopédia dramatických umení Slovenska. 1. Bratislava, Veda 1989. 696 s.
Encyklopédia dramatických umení Slovenska. 2. Bratislava, Veda 1990. 712 s.
KRÁL, Á.: Analýza slovenskej javiskovej reči a reči v rozhlase a televízii. Slovenská reč, 51, 1986, s. 324 – 337.
KRÁL, Á.: Javisková reč. Kultúra slova, 23, 1989, s. 257 – 263.
KRÁL, Á.: Pravidlá slovenskej výslovnosti. Bratislava, SPN 1984. 632 s.
KRÁL, Á.: Technika reči a ortoepia v Divadle P. O. Hviezdoslava v Bratislave. Kultúra slova, 23, 1989, s. 289 – 294.
KRÁL, Á. – Rýzková, A.: Základy jazykovej kultúry. Bratislava, SPN 1990. 128 s.
ONDREJOVIČ, S.: Z výskumu jazykových postojov dramatických umení. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1995, s. 74 – 81.

**Взаимодействие различных приемов авторской
интерпретации фразеологизмов в газетных текстах
(на материале украинно- и русскоязычной прессы Украины)**

А. М. Григораш

Киев

Сложные образы, обладающие яркой экспрессивностью, создаются путем взаимодействия различных приемов авторской интерпретации фразеологизмов. Не учитывая взаимодействия различных способов слово- и фразообразования, невозможно перейти от простого инвентаря приемов к его динамической структуре, к сходствам и различиям между “идиостилями” в синхронии и диахронии.

В нашей работе мы выделяем синтезированные, комбинированные и комплексные приемы авторской интерпретации фразеологических единиц.

1. Синтезированные приемы объединяют внутрифразеологические приемы авторской интерпретации устойчивых словосочетаний. К ним относятся сочетания таких способов авторской интерпретации:

1) Синтаксические приемы:

а) эллиipsis + расширение границ фразеологизма: *“Я не вірю, що нема прийняттого для всіх виходу з цього вкрай складного становища. Невже Українська держава з таким великим науковим, технічним потенціалом не в змозі сама розпорядитися своїми ракетами? Якщо їх забагато, то залишити тільки потрібну кількість, налагодити їх обслуговування, ні на кого їх не націлювати. Хай стоять собі на сторожі. Всі ж інші – розібрати, пальне пустити на мирні цілі, шахти, корпуси носіїв – на господарські потреби”* (Українська газета”, 3. – 16. 03. 1994). Первоначальная форма рассматриваемого фразеологизма – *шукати вихід із скрутного становища*. Пропущен глагольный компонент; расширение границ устойчивого словосочетания произведено за счет определений обоих именных компонентов, определения находятся в препозиции (прилагательное и местоимение) и в интерпозиции (местоимение и прилагательное в превосходной степени)

б) контаминация + расширение границ фразеологизмов: *“Одне слово, цей “видатний артист” лив як з відра нестримний жахливий бруд на шанованого багатьма в Україні працівниками культури діяча. Зупинити його було важко, і ми швидко попрощалися”* (“Українська газета”, 27. 10. 1994). Контаминируются фразеологизмы *дощ лив як з відра* и *лити брудна кого, на що*. Контаминированное устойчивое словосочетание

распространяется причастием и прилагательным, находящимися в интерпозиции.

в) контаминация + сегментация (расщепление) фразеологизмов: *“Та хто з “ідеологічних бійців” Компартії України, що свого часу так дружно накидалися на Олександра Ісасвича, дає тепер відкоша його безцеремонному посяганню на суверенитет нашого народу? Авжеж, знову чекають, щоб кивнули з Москви, а вона собі не ворог! То як за соломинку, то як за батіг, хапаються там за слово “інтеграція”. Мовляв, іде до неї весь світ, то чого ж ви стаєте дибки?”* (“Голос України”, 4. 01. 1991). Контаминуються фразеологизмы *хапатися за соломинку* и *хапатися за батіг*. Разновидностью сегментации является превращение части устойчивого словосочетания (в данном случае – контаминированных частей фразеологических единиц) в сравнительный оборот

г) инверсия + расширение границ фразеологизма: *“Розрахунок примітивно простий, як і все, власне, в політиці, хоча кінці, як правило, ховають у каламутну воду псевдобротби із псевдоворогами демократії”* (“Демократична Україна”, 9. 06. 1994). Первоначальная форма фразеологической единицы – *ховати кінці у воду*. Распространяются два компонента устойчивого словосочетания, распространители – вводная конструкция *як правило* и определение *каламутну* – находятся в интерпозиции.

2. Словообразовательные и синтаксические приемы:

замена опорного компонента глагольного фразеологизма другой глагольной формой + расширение границ этого фразеологизма: *“Корінь зла шукаю в собі. Коли зазнаю невдач, то не нарікаю на долю, а думаю, де і кого ненароком образив, коли й для кого став за причину прикроців, гадки про те не маючи”* (“Слово”, число 2 – 3, 1993). Первоначальная форма глагольного фразеологизма – *гадки не мати*, опорный глагольный компонент заменен деепричастием. Распространитель – указательное местоимение – находится в интерпозиции.

II. Комбинированные приемы авторской интерпретации фразеологизмов объединяют разновидности контекстных преобразований устойчивых словосочетаний. Они встречаются реже. Например:

транспозиция + повтор компонентов в свободном употреблении: *“Вынужденный покинуть в свое время СССР, классик современного поэтического слова Иосиф Бродский, ныне живущий на Западе, вложил в уста подобного себе изгнанника эпохи Римской империи (Овидия? Марциала?) четверостишие:*

*Если выпало в империи родиться,
Лучше жить в глухой провинции у моря.
И от Цезаря далеко, и от вьюги,
Лебезить не нужно, трусить, торопиться..*

Не знаем точно, как там было на самом деле в Древнем Риме и каковы потаенные мысли нынешних ссыльных стихотворцев, но поэты веков минувших в империи Российской проявляли очевидное неравнодушие отнюдь не к безвьюжной “глухой провинции”, а, напротив, к промозглой и слякотной столице империи. Сочиняли гневные строки, направленные против кровожадных властителей, а на деле – жались поближе ко дворам царствовавших “сатрапов”... Кого-то заметили из окон Зимнего, приблизили и приласкали. Кому-то не повезло. На то и рулетка, чтобы не каждый выигрывал” (“Киевские новости”, 1. 07. 1994). Транспозиция часто сопровождается комментарием, то есть авторской интерпретацией устойчивого словосочетания, необходимого автору для раскрытия поставленной им задачи. В данном случае используется прием “доказательства от противного”: авторский комментарий противоречит приведенной цитате И. Бродского. Используется здесь и “кавычный прием”, цель которого – обратить внимание читателя на подтекст, то есть на оценочно-эмоциональное звучание части устойчивого словосочетания.

III. Комплексные приемы авторской интерпретации фразеологических единиц объединяют внутрифразеологические и контекстные приемы авторской интерпретации устойчивых словосочетаний:

а) распространение фразеологизма + переносное его употребление вследствие расширения: *“Головний бухгалтер Іван Бараненко:) – Візьmemo для прикладу сьогоднішнього голову райраді Григорія Калача, який знову претендує на цю посаду. Знаю Григорія Федоровича як здібного й відповідального керівника. Ми його не раз обирали депутатом і переконались, що він вміє працювати. Та сьогодні на нього звалюють усі гріхи держави”* (“Демократична Україна”, 5. 07. 1994). В препозиции и интерпозиции добавочные компоненты традиционно являются местоимениями (в первом случае личным местоимением заменяется фамилия героя газетного материала, во втором – определительное местоимение выполняет традиционную атрибутивную функцию). Постпозитивное распространение фразеологизма также традиционно: это имя существительное. Но именно его употребление в постпозиции рождает метафору, образованную по наиболее употребительному типу “неживому – живое” (гріхи держави)

б) распространение фразеологизма + переносное его употребление + переносное его употребление вследствие расширения + инверсия: *“Урядові структури, починаючи з найвищих, свого обов’язку перед хлібом не виконують”* (“Демократична Україна”, 5. 07. 1994). Устойчивое словосочетание в препозиции распространено притяжательным местоимением в функции определения, в интерпозиции – именем существительным. *“Урядові структури... не виконують обов’язку” – мета-*

фора, образованная по типу “неживое – живому”. Распространение же фразеологизма в интерпозиции именем существительным порождает еще одну метафору, образованную по противоположному типу – “живое – неживому”: *не виконувати обов’язку перед хлібом*. Что же касается инверсии, то поскольку устойчивое словосочетание образовано по модели “отрицательная частица НЕ + Глагол + Имя существительное”, в данном случае наблюдается вынесение в препозицию управляемого слова, что характерно для разговорной речи. Поскольку специфической особенностью рассматриваемой газетной статьи является стилизация под разговорную речь, порядок компонентов фразеологической единицы служит одним из знаков, сигналов ее разговорной окраски (хотя сам по себе фразеологизм *(не) виконувати обов’язку* давно перешел в разряд официально-деловых штампов и разговорной окраски не имеет. Следует отметить, что в данном примере инверсионные компоненты расположены дистантно: “*Урядові структури... обов’язку перед хлібом не виконують*”, что тоже способствует стилизации газетного материала под разговорную речь

в) сегментация (расщепление) фразеологической единицы + инверсия: “*Генеральный прокурор Украины, кстати, жаловался на давление (совершенно, по его словам, бесперспективное), которое он испытывает со стороны некоторых народных депутатов. Со всеми ветвями власти у него отношения хорошие, рабочие*” (“Ведомости Daily” (“Копейка”), 27. 01. 1996). Первоначальная форма фразеологизма – испытывать давление. Одной из разновидностей сегментации является развертывание фразеологизма, имеющего структуру словосочетания, в сложное предложение. Такие случаи реализации экспрессии устойчивых словосочетаний пересекаются с контекстными, поскольку создают внутрифразовый контекст

г) распространение фразеологизма + замещение одного из компонентов устойчивого словосочетания синонимом + сегментация (расщепление) фразеологической единицы: “*Проте людська порядність, якщо вона справді порядність, а не черговий пропагандистський антураж, завжди торжествує. Так було і тоді. На вимогу-прохання учасників ансамблю й Анатолій Григорович, і художній керівник “Таврії” Анатолій Васильович Онуфрієнко вирішують припинити репетицію і віддати зал Товариству. Милі люди, золоті люди!*” (“Літературна Україна”, 10. 01. 1991). Первоначальная форма рассматриваемого фразеологизма – *правда завжди торжествує*. Замена компонента не сопровождается изменением стилистической окраски устойчивого словосочетания, но расширяет семантику всего выражения (при сохранении смыслового стержня фразеологической единицы), указывая, в данном случае, на меру проявления определенного человеческого качества. Компонент-синоним в препозиции

распространен прилагательным людська. Наконец, фразеологизм, имеющий структуру простого предложения, развернут в сложное предложение, причем сегментация устойчивого словосочетания осложнена повтором компонента-синонима *порядність*

д) параллельное линейное сопряжение слов в свободном употреблении и фразеологической единицы + эллипсис этого устойчивого словосочетания + сегментация (расщепление) фразеологизма: *“Кроме того, Георгий Трофимович, побывавший в Четверг у нас в гостях, расставил все знаки препинания (где надо- точки, в других местах – запятые, многоточия и т.д.) во многих “громких делах”* (“Ведомости Daily” (“Копейка”), 27. 01. 1996). Первоначальная форма рассматриваемого фразеологизма – *расставить все точки над і*. В результате сокращения устойчивого словосочетания сохранились первые три компонента, но также в трансформированном виде: в контексте линейно сопряжены сначала общее, родовое понятие знаки препинания, а затем его видовые составляющие (запятые, многоточия), среди которых находится и базовый компонент фразеологической единицы точки. Фразеологизм, имеющий структуру словосочетания, развернут в сложное предложение, то есть расщепляется

е) нанизывание фразеологизмов (амплификация, то есть сочетание синонимических устойчивых словосочетаний) + контаминация: *“Они отправились в мир иной, а третий тоже одной ногой уже шагнул туда”* (“Ведомости Daily” (“Копейка”), 10. 01. 1996). Исходная форма второй фразеологической единицы, встречающейся в данном контексте – *стоять одной ногой в могиле*. Контаминация создается путем аппликации одного устойчивого словосочетания на другое на основании общего компонента, причем общим является не фразеологический, а лексический компонент: *туда, то есть в мир иной*. Нанизывание же синонимических устойчивых словосочетаний в небольшом по объему контексте стилистически оправдано тем, что журналист не захотел повторяться и одинаково называть одно и то же состояние (“умирание”) в коротком предложении

ж) переносное употребление фразеологизмов + расширение границ фразеологизмов + изменение морфологического облика фразеологизма: *“Україна не була ядерною державою, на її території розташовувались союзні стратегічні сили. Україна ніколи не була учасником ДНЯЗ, бо зовсім не потребувала цього. Виходить, що вона зробила велику помилку, підписавши Лісабонський протокол і тим самим загнавши себе в своєрідну пастку. При добрій волі світової спільності цей підпис треба було просто скасувати, як юридично безпідставний. Та тільки тепер до цього нікому ніякого діла немає, всі вимагають: лізть, Україно, у зашморг, який сама для себе приготувала”* (“Українська газета”, 3. – 16. 03. 1994). В данном примере присутствует метафора “неживому – жи-

вое”; границы фразеологизмов расширяются прилагательными, местоимением и существительным, находящимися в интерпозиции; глагольный компонент устойчивого словосочетания *заганяти (загнати) в пастку* заменен деепричастием *загнавши*

з) нанизывание фразеологизмов (амплификация, то есть сочетание синонимических фразеологических единиц) + расширение границ фразеологизмов + переносное их употребление: *“Дедалі більше негативного в нашому житті, дедалі менше позитивного. Це псує характер народний і руйнує людські долі, такі беззахисні перед історією”* (“Слово”, число 2 – 3, 1993). Синонимические фразеологизмы расширяются по-разному: в первом случае распространитель – имя прилагательное – находится в постпозиции, что придает контексту характер непринужденности и вместе с тем возвышенности. Второе устойчивое словосочетание распространяется одновременно находящимся в интерпозиции именем прилагательным и находящимся в постпозиции причастным оборотом. В данном примере также присутствует метафора “неживому – неживое”

з) переносное употребление фразеологизма + замещение его опорного компонента синонимом + расширение границ устойчивого словосочетания: *“Хоча, проводячи розумну митну політику, держава, що інертно спостерігає кризь пальці, як перекочуються, наче ртуть, з однієї країни в іншу товари і гроші, могла б за цей рахунок підлатати хоч трохи свій бюджет”* (“Україна молода”, 10. 11. 1992). Исходная форма фразеологизма – дивитися кризь пальці на кого, на що. Замена компонента не сопровождается изменением стилистической окраски фразеологической единицы, но расширяет семантику всего выражения, указывая, в данном случае, на меру проявления действия. Распространитель устойчивого словосочетания – наречие *інертно* – стоит в препозиции и создает эффект “приращения смысла”, понятного только в данном контексте. Наконец, присутствует метафора “неживому – живое”

и) эллипсис + повтор компонента эллиптированного фразеологизма в свободном употреблении: *“Де б він не трудився, йому всюди ставили палиці (і палиці часто залізні, розпечені). Йому заважали комісіями, доганами, інсинуаціями, змовами, підтасуванням фактів, цифр. Його не навиділи за те, що він знав, як треба добиватися успіхів”* (Українська газета”, 27. 10. 1994). Первоначальная форма фразеологической единицы – *ставити палиці в колеса*. Определения *залізні, розпечені* указывают на повтор компонента колеса в свободном употреблении.

Комплексные приемы неисчерпаемы в своих комбинациях.

Таким образом, комбинирование различных приемов авторской интерпретации фразеологизмов в целом представляет собой широкое поле для творчества, для создания неповторимого индивидуально-публицистического стиля.

Vývoj české žurnalistiky po roce 1945 a její reflexe v lingvistice

Miloš Mlčoch

Pedagogická fakulta UP, Olomouc

ÚVOD

Obecně lze říci, že po roce 1989 u nás vzrostl význam a vliv novin, časopisů, rozhlasu a televize. Jednou z významných změn v naší společnosti je i změna pozice tisku a ostatních médií. Zatímco před listopadem 1989 byla média pod ideologickým tlakem, který nepřipouštěl výrazné odchylky od požadované normy, svoboda tisku umožnila jednak svobodně informovat a jednak přinesla vznik nových deníků, periodik, rozhlasových a televizních stanic. Dnes už se sotva pozastavíme nad tím, že publicista polemizuje s názory nebo činy předsedy vlády, zvykli jsme si na záběry televizních kamer, které ukazují novináře s mikrofony a diktafony a politiky, kteří odpovídají na jejich ne vždy příjemné otázky. Mění se rovněž požadavky na práci novinářů, požadavky na publicistický styl obecně a v neposlední řadě se mění či modifikuje terminologie zabývající se oblastí hromadných sdělovacích prostředků.

„Na širším lingvistickém fóru se hovoří o publicistickém stylu až v první polovině 50. let, a to přibližně od lingvistické konference věnované stylu a stylistice a uskutečněné v r. 1954 v Liblicích“ (Chloupek a kol., 1991, s. 203). Je tedy zřejmé, že doba, kdy se výzkumu jazyka a stylu novin jazykovědci věnují, je relativně krátká, zároveň však lze konstatovat, že za necelé půlstoletí vzniklo velké množství monografií a článků, které se touto problematikou zabývají.

Cílem této práce je charakterizovat (vzhledem k omezenému rozsahu pouze rámcově) současný stav jazyka žurnalistiky jako výsledek určitého vývoje a postihnout jeho dynamiku. Budeme se také snažit popsat obecné tendence vývoje současné češtiny a demonstrovat jejich projevy na příkladech z denního tisku.

1. SOUČASNÝ STAV JAZYKA ČESKÉ ŽURNALISTIKY

„Stylová sféra publicistických projevů se plně vyčlenila z ostatní komunikace jako osobitá komunikační sféra a adekvátně s ní vznikl i funkční styl publicistický“ (Chloupek a kol., 1991, s. 204). S touto tezí souvisí i skutečnost, že se současná česká lingvistika o žurnalistiku intenzivně zajímá. Neměli bychom opomenout ani to, že zatímco četba krásné literatury prochází po r. 1989 krizovým obdobím ve srovnání s předcházejícími desetiletími, náklady vlivných

deníků (MF Dnes, Právo) rostou, resp. se stabilizovaly. *Podle agentury GfK četlo ve druhé polovině roku 1996 MF Dnes, nejčtenější deník v České republice, denně 1 265 000 lidí a Právo, třetí v pořadí, 741 000.* Rovněž sledovanost televizních zpráv obecně vzrůstá. Jinými slovy, vliv žurnalistiky jako formy mezilidské komunikace, primárně pracující s jazykem se stále zvyšuje.

Čeští lingvisté věnují žurnalistice oprávněnou pozornost, vznikají četné články i monografie, k této problematice se pravidelně pořádají konference. Zájem lingvistů o jazyk žurnalistiky pozoruhodně zhodnotil mj. Z. Hlavsa (1990) Zkoumání jazyka masmédií se podle autora ubírá trojím směrem – ten první usiluje o popis jazyka jako komplexního kódu, druhý se soustřeďuje na analýzu textu z hlediska „v úzkém smyslu jazykového“, zatímco třetí okruh problémů je zaměřen na příjemce textu. Právě práce z třetího okruhu získávají v poslední době na významu, opírají se o lingvistické výsledky z oblasti sociolingvistiky, psycholingvistiky, textové lingvistiky a dalších směrů současné jazykovědy, ale čerpají i z vědeckého bádání příbuzných oborů jako sociologie, psychologie, teorie masové komunikace atd. V českém kontextu lze jmenovat např. překladovou práci M. Kunczika *Základy masové komunikace*, J. Kořenského *Komunikace a čeština*, J. Bartoška *Jazyk současné české politiky* nebo E. Lotka *Lexikálně-stylistická stránka textů politické propagandy*. Konkrétní promluvy a jejich analýzu předkládá práce autorek Müllerové – Hoffmannové – Schneiderové *Mluvená čeština v autentických textech*. Za velmi přínosné považujeme i práce, v nichž se jazykovědci obracejí k veřejnosti (pravidelně se v nich objevují pasáže o jazyce publicistiky), z posledních lze jmenovat knihu *Čeština, jak ji znáte i neznáte* (1996) nebo *Český jazyk na přelomu tisíciletí* (1997). Zde je autorem kapitoly Jazyk žurnalistiky J. Bartošek, jenž podobně jako Z. Hlavsa považuje za nutné rozlišovat **žurnalistiku**, jejímž primárním cílem je informovat, a **publicistiku**, která slouží k přesvědčování a hodnocení (srov. Bartošek, 1997, s. 42).

2. LITERATURA O ČESKÉ ŽURNALISTICE V LETECH 1945 – 1989

V návaznosti na činnost Pražského lingvistického kroužku, jehož vůdčí představitelé V. Mathesius, B. Havránek a R. Jakobson rozpracovali *funkční rozvrstvení jazyka* (srov. U základů Pražské jazykovědné školy, 1970), se k funkčním stylům prostě sdělovacímu, odbornému a uměleckému v 50. letech připojuje i *styl publicistický*. Na tomto místě je třeba připomenout některé mezníky v naší společnosti i v české lingvistice (srov. Novák, 1991).

Tři roky po skončení druhé světové války, během nichž začal znovu intenzivně pracovat PLK, byť oslaben o významné osobnosti (Mathesius, Jakobson, Trubeckoj), přišel únor 1948 a změna politické situace v Československé republice. Jazyk českých žurnalistů se začal podřizovat ideologickým požadavkům. Vedoucí strana ve státě používala noviny jako prostředek politického boje.

Politicky zaměřené články v novinách výrazně ovlivňovaly veřejné mínění, závislé do značné míry právě na denním tisku. V novinách „byly nastartovány“ politické kampaně, svoje názory v tisku zveřejňovali rovněž představitelé kultury – básníci, spisovatelé, literární kritikové – někteří z nich se nechvalně prezentovali v obhajobě politických procesů. V padesátých letech se v jazyce publicistiky objevovaly expresivně zabarvené obraty jako *imperialistické rejdy, američtí štváči*, s dobou korespondují i metaforická vyjádření *sítě amerických rozvědek, kolonialismus opět ukázal své drápy, zvrátit kolo dějin, odhalit ledví apod.* (srov. Daneš – Doležel – Hausenblas – Váhala, 1957, resp. Stich 1965). Česká lingvistika se vyrovnávala se sovětským vlivem. Stalinovy stati o jazyce byly citovány předními lingvisty a sloužily ve své době jako ideologická zástita. Změny ve společnosti i v lingvistice se projeví až po 20. sjezdu KSSS v r. 1956. České jazykovědě se podařilo zareagovat na změny v sovětské lingvistice, která se začala orientovat na moderní metody a obory jako kybernetika, teorie informace, sémiotika, strojový překlad, matematická lingvistika a v neposlední řadě strukturalismus (srov. Daneš – Sgall, 1964).

V roce 1954 se v Liblicích uskutečnila lingvistická konference věnovaná stylu a stylistice. Její přínos lze dnes spatřovat ve dvou oblastech – jednak charakterizovala publicistický styl a obhájila jeho svébytnost v soustavě funkčních stylů, jednak vzbudila velký ohlas a zájem lingvistů o jazyk novin. Hned v následujícím roce vyšly *Kapitoly z praktické stylistiky*, ve své době tolik potřebná příručka pro novináře pracující jak pro celostátní, tak pro regionální deníky. Setkala se s velkým zájmem, byla rychle rozebrána a autoři mohli přistoupit k vydání druhého, přepracovaného vydání. Tato publikace analyzovala texty z dobového tisku a neztratila na zajímavosti – může být zdrojem pro srovnání obsahové i formální stránky žurnalistických projevů v 50. letech a dnes.

Další významnou práci s názvem *O jazyce a stylu novin* vydal v roce 1957 M. Jelínek. Zabýval se v ní jak otázkami teoretickými, jako např. vlastnostmi jazyka a stylu novin, funkcemi publicistického stylu, tak praktickými, mj. metodikou jazykové úpravy novin nebo rozbořením nejčastějších nedostatků v žurnalistických projevech z hlediska pravopisného, hláskoslovného, tvaroslovného, lexikálního i syntaktického. Mezi požadavky, které kladl na publicistický styl, autor uvádí *obecnou srozumitelnost, zřetelnost větné a souvětí, přesnost, přehlednost, přesvědčivost a rozmanitost* (Jelínek, 1957).

Od druhé poloviny 50. let vycházejí jazykovědné příspěvky zaměřené na oblast žurnalistiky v *Naší řeči*, ve *Slově a slovesnosti*, v *Novinářském sborníku* (vycházel periodicky), v *Sešitech novináře* nebo ve sbornících jednotlivých vysokoškolských pracovišť, novinářským jazykem se zabýval i *Jazykový koutek* Československého rozhlasu. Přehlednou a i pro dnešní dobu inspirativní studii *Novinářský jazyk a publicistický styl v letech 1945 – 1965* vydal v *Naší řeči* A. Stich. Autor v ní konstatuje zvýšenou úroveň novinářského jazyka především v oblasti tvarosloví a pravopisu, více nedostatků nachází ve

skladbě. Stich kritizuje např. nadměrné užívání „opsaných tvarů trpného rodu, tzv. rozložených výrazů slovesně jmenných a všech prostředků těsného vyjádření“ (Stich, 1965, s. 145). Upozorňuje také na obsahové nesrovnalosti, anakoluty, na řetězce vztažných vět. V oblasti slovní zásoby vyzdvihuje podíl novinářského jazyka na rozvoji a stabilizaci spisovného jazyka. Zatímco neživotné lexikální jednotky jako *člověkohodina*, *protiplán*, *stát bokem* postupně vymizely, přínosem se stalo užívání nových potřebných termínů, k nimž patří např. skupina terminologických abstrakt typu *nehodovost*, *poruchovost*, víceslovná pojmenování jako *živočišná výroba* a také některé nové vazby u sloves – *vzdát něco*, *orientovat se na něco* apod. (srov. Stich, 1965). Autor si všímá i problematiky automatizace a aktualizace, naznačuje možnosti, které později česká lingvistika zpracovala podrobněji (srov. např. Chloupek, 1978a; Jodas, 1993; Minářová, 1993).

V roce 1973 vyšla v edici Knihovnička novináře příručka J. V. Bečky *Jazyk a styl novin*. Za úkoly žurnalistiky považuje *informovat*, *formovat čtenáře*, *aktuálnost a široké masové zaměření* (Bečka, 1973). Z terminologického hlediska rozlišuje denní tisk (žurnalistika) a periodický tisk (publicistika), oba pojmy zastřešuje opět *publicistika*. Lze podotknout, že toto pojetí je dnes už překonané (srov. Jedlička, 1974; Mistrík, 1985; Hlavsa, 1990; Bartošek, 1997). Bečka dále konstatuje, že novinářský sloh se blíží stylu odbornému, nově se vytváří sloh esejistický (srov. Mistrík, 1985), píše rovněž o beletrizaci slohu novinářů. V podrobně zpracované kapitole Novinářská frazeologie autor rozlišuje frazeologické obraty *intenzifikační*, *verbalizační a konkretizační*, rozlišuje frazeologismy a rčení, kde obrazný je celý obrat (*mlátit prázdnou slámu*), všímá si také příkladů obměn a parafrází frazeologismů (srov. Minářová, 1993).

V 70. a 80. letech se publicistického stylu dotýkaly další přínosné práce, např. sborníky *Stylistické studie I, II, III*, Chloupkův článek *Dialektika stálého a proměnného v publicistickém stylu* a přednáška téhož autora *Publicistický styl jako pole jazykového vývoje* (Chloupek, 1978a, 1978b). Problematiky spisovného jazyka a výběru jazykových prostředků v publicistice si Chloupek všímá i v monografii *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti* (1986). Z dalších autorů, kteří se jazyku žurnalistiky věnovali, můžeme jmenovat např. J. Krause, V. Křístka, K. Štorkána, V. Flégla, I. Svobodovou a další.

3. ZMĚNY V ŽURNALISTICE PO ROCE 1989

Společenské změny a jejich reflexe

17. listopad 1989 se stal signálem k rozsáhlým společenským, ekonomickým a politickým změnám. Změny ve společnosti pochopitelně přinesly i změny

v hromadných sdělovacích prostředcích, nověji nazývaných *masmédia*. Brzy byla uzákoněna svoboda tisku a projevu, jež patří ke každé svobodné demokracii. Žurnalistika, jejímž hlavním cílem je informovat čtenáře, musela reagovat na vývoj a rychle se měnící vztahy, okolnosti a skutečnosti, přičemž se měnila i samotná žurnalistika. Vznikaly nové deníky i periodika, z nichž některé časem opět zanikly, jiné noviny získaly svého majitele a poté zpravidla i svůj profil. Objevilo se množství soukromých rozhlasových stanic, jak regionálních, tak s celostátním dosahem, vysílání zahájily dvě soukromé televize – *Nova* a *Premiéra* (od r. 1997 *Prima*). Jejich činnost lze obecně označit za *nástup audiovizuálních médií*. Díky rozvoji počítačové techniky byl vyvinut informační systém *Internet*, který umožňuje získávat informace v obrovském rozsahu nejen agenturám, ale i jednotlivcům. Začala se uplatňovat konkurence, žurnalistika se stala obchodním artiklem, některé deníky či stanice musely z ekonomických důvodů ukončit činnost – jmenujme např. velkoformátový *Prostor*, *Lidová demokracie* se stala součástí *Lidových novin*, podobně neúspěšný *Metropolitan* se sloučil s *Telegrafem*. Z nově vzniklých týdeníků si kredit postupně získal a udržel např. *Respekt*. Některé deníky změnilý název: *Mladá fronta* – *Mladá fronta Dnes*, *Rudé právo* – *Právo*, *Svobodné slovo* – *Slovo*. Někteří novináři opustili svou profesi a naopak v novinách našli zaměstnání lidé, kteří neměli se žurnalistikou žádné zkušenosti.

Svobodný tisk a svobodní žurnalisté

Lze konstatovat, že společenská prestiž denního tisku vzrostla, profese novináře je považována za atraktivní. Nabídka však v tomto oboru neodpovídá poptávce, jinými slovy jednotlivé redakce by přivítaly především profesionálně lépe vybavené novináře. Součástí novinářské profesionality by přirozeně měla být *dobrá znalost jazyka a schopnost účelně a kreativně jej užívat*. Skutečnost je však taková, že i v tzv. seriózních redakcích pracuje mnoho nekvalifikovaných zaměstnanců. Na druhé straně je však třeba zdůraznit, že ti, kteří se rozhodli u novinářské profese zůstat, mají za sebou už několik let práce v podmínkách, které jim přinesly zkušenosti a profesionální růst. Dalším impulsem se stal nástup nové generace novinářů ve druhé polovině 90. let, kteří už absolvovali polistopadové žurnalistické fakulty a nezatížení minulostí začali pracovat v našich masmédiích (mnoho mladých novinářů publikuje např. v *Lidových novinách*, které u závažnějších úvah, komentářů či analýz uvádějí stručný medailon autora s rokem narození a fotografií).

K cenným zkušenostem žurnalistů a publicistů patří i to, že po roce 1990 se noviny měnily „za pochodu“, překotný vývoj situace v nově vzniklé *pluralitní společnosti* si vyžadoval okamžité reakce. Stačí připomenout přípravu

prvních poválečných svobodných voleb v r. 1990 a úlohu, kterou v této souvislosti sehrály tisk, rozhlas a televize. Volby v roce 1992 už proběhly v odlišné atmosféře, tábor vítězů voleb 1990 se rozštěpil, vznikly nové, agilní a vlivné politické strany. Významnou roli začala hrát reklama, která svoji moc znovu výrazně připomenula při prezentaci Harvardských fondů v první vlně kupónové privatizace.

I když se u nás *svoboda projevu a tisku* považovala za samozřejmost, výklady tohoto pojmu byly různé a případy, kdy byla svoboda projevu a tisku zneužita, nebyly ojedinělé. Pozitivní roli sehrálo vydání *Příručky pro novináře střední a východní Evropy* (1991), která seznamovala žurnalisty s jejich právy a povinnostmi a brala ohled na specifické podmínky v postkomunistických zemích. Přesto i nadále docházelo a dochází k porušování novinářské etiky a v některých případech i k porušení zákona (těmto potížím se nevyhnuly některé soukromé rozhlasové a televizní stanice, některé deníky prošly soudním řízením s politiky nebo jinými osobnostmi veřejného života ve sporech kvůli zveřejnění nepravdivých údajů apod.). Tyto skutečnosti svědčí někdy o nedostatku profesionality, jindy o politické poplatnosti, patří však k vývoji a formování demokratického tisku, rozhlasu a televize.

Nelze opomenout, že masmédiá ovlivňují veřejné mínění, a kdo je ovládá, disponuje značnou mocí (srov. Bozděchová, 1997). Dalším důležitým faktorem, který se projevil v tržní společnosti, je to, že média slouží mimo jiné i k tvorbě zisku, který plyne především ze zveřejňování reklam (srov. Bartošek, 1997). Během osmi let od listopadu 1989 mnohé deníky či televizní stanice měnily majitele, koncepci i zaměstnance. Většinu našich deníků fakticky vlastní zahraniční kapitálové společnosti, které samozřejmě ovlivňují jejich profil (tyto vlivy lze pozorovat např. na změnách postoje *Mladé fronty Dnes* nebo *Lidových novin* vůči politice vládní koalice).

Nová technologie, nové postoje, nové žánry

Rozvoj elektroniky se projevil i v žurnalistice. S nástupem *nových technologií*, především počítačové sazby, se změnila grafická podoba našich novin. Zlepšila se kvalita papíru, tištěných textů i fotografií. Totéž nelze říci o jazykové úrovni, přičemž počítačová technika usnadňuje opravy v textu. Některé technické nedostatky byly omezeny (nesprávné rozdělování slov), jiné jsou způsobeny potřebou aktuálně informovat. Některé deníky na jazykovou úroveň svých článků nedbají, tak jak by měly.

Lze zaznamenat i značnou proměnu postoje k popisované události. Místo různých brýlí socialistické žurnalistiky zaujal podle našeho názoru rovněž nežádoucí a škodlivý *negativismus*. Tuto tendenci lze sledovat nejen v bulvárních, ale i v seriózních denících. Zvláště výrazně se projevuje v novi-

nových titulcích. V šesti vybraných vydáních *MF Dnes* ze srpna 1997 jsme napočítali 35 titulků na první straně. Jen 2 je možno označit za pozitivní, zatímco 27 za negativní, 5 z nich lze chápat jako neutrální nebo neurčité. Např. 11. 8. se na titulní straně nejčtenějšího deníku objevilo 5 titulků, a všechny se zaměřily na negativní témata – 1. *Příroda se bude ze záplav vzpamatovávat mnoho let*, 2. *Důvěřivců kupujících zázračné recepty přibývá*, 3. *Pro řadu lidí končí zlaté časy u makléřských firem*, 4. *Vulkán změnil podobu ostrova, ale i lidské osudy*, 5. *Zřítilo se letadlo hubící komáry*. Podobný poměr pozitivních/negativních zpráv vykazují např. i Televizní noviny stanice Nova. V tisku i v audiovizuálních médiích se ve zvýšené míře objevují informace o násilí, dochází ke zkreslování skutečného stavu, které negativně působí na společnost (srov. Kunczik, 1995, s. 145 – 158).

Nové skutečnosti a potřeba nově je popisovat, zobrazovat přinesly i vznik nových žánrů v žurnalistice. I v seriózních denících našel uplatnění příběh (*story*), stojící na pomezí zpravodajství a publicistiky. Jde o drobný útvar, v němž se mísí nebo doplňuje neutrální popis autora s vyprávěním zúčastněné osoby, přičemž jazyk obou subjektů lze odlišit. Čtenářskou oblibu si po počátečních rozpacích získala i fraška. Některá periodika se zaměřují výhradně na tento způsob humoru či satiry (Sorry, Hrom), fraška se objevuje i v Lidových novinách (agentura Wild Duck) nebo v *MF Dnes* (Objev). Už titulky či popisky budí úsměv a přitahují pozornost – *Stanislav Gross je patrně zombie a není v ČSSD sám*, *Lidovci byli obviněni ze zoofilie*, *Jan Ruml: veselý spokojený bezdomovec, nebo obávaný král žebráků?* (Magazín *MF Dnes*).

V rozhlasu našel své místo *feature* (fíčr, *dramatizovaný příběh*), který kombinuje zprávy a povídání s hudbou. V rozhlase i v televizi si získávají popularitu pořady na pomezí publicistiky, umění a zábavy. Patří sem polemiky, diskusní a zpravodajské pořady jako *Debata*, *Aréna* (ČT 1), *7 čili Sedm dní*, *Gilotina*, *Áčko* (Nova), *Akta* (Prima), *Respektování*, *Sněží* (ČT 2), zábavné programy *S politiky netančím*, *Talk Show Milana Markoviče* (ČT 1), *Čundrcountry show* (Nova) atd. Zvyšuje se tak význam *zábavní funkce* médií (srov. Čmejrková, 1996; Hoffmannová, 1996).

4. ZMĚNY V JAZYCE ŽURNALISTIKY

Jazyk žurnalistiky po r. 1989 prochází rychlými proměnami, projevuje se jeho dynamičnost. Morfologie a syntax podléhají změnám v menší míře než ostatní roviny jazyka. Přesto lze postřehnout nápadné projevy, např. sklon k hyperkorektnosti ve vyjadřování (*naši reprezentanté*), užívání přechodníků, sloužících jako prostředek aktualizace – *neznaje poměry v této straně*, nebo tvoření nesprávných tvarů – *najmulí si bezpečnostní agenturu*, *vzdvihnúvše obětavost občanů své země* atd. Lze zaznamenat změny ve slovosledu, patrně

pod vlivem angličtiny (srov. Bozděchová, 1997), její vliv je markantní při postavení neshodného přívlastku – *hifi souprava*, *LCD display*.

Dynamické změny ve slovní zásobě

Velké proměny vykazuje slovní zásoba, a to jak slova domácí, tak hlavně přejatá. Některé lexikální jednotky se používají ve zvýšené míře, jiné získávají nový význam – *zviditelnit se*, *vstřícnost*, *sebevědomí*, *otvírat se*, *obzor*, *záležitost*, *pojmenovat* (ve významu označit), vznikají nová slovní spojení jako *praní špinavých peněz*, *balíček opatření* (srov. Daneš, 1997). Ve velké míře se prosazují slova přejatá, zejména z angličtiny. Jejich vliv je patrný v mnoha oblastech: v politice – *lídr*, *brifink*, *mítink*, *lobby*, v ekonomice – *marketink*, *manažer*, *kontrakt*, *majorita*, *cash*, v kultuře – *technopop*, *mega-show*, *topmodelka*, *superstar*, *underground*, v počítačové technice – *reset*, *delete*, *mailovat*, *hard disk*, *CD room*, ve sportu – *streetball*, *floorball*, *brejknout*, *surfer*, i v samotné žurnalistice – *lead*, *feature*, *talk show*, *brainwashing*, *press-show* atd.

Do módy se dostávají i další přejatá slova, většinou původně z latiny či řečtiny, jako *kandidát*, *vize*, *deficit*, *disident*, *diskuse*, *dialog*, *horizont*, *lustrace*, *provatizace*, *prémie*, *export*, *expert*, *psychika*, *memento*, *subjekt*, *symbol*, *latentní*, *luxusní*, *lukretivní*, *psychický*, *symbolický*, *deklarovat*, *prezentovat*, *dramatizovat*, *traumatizovat*, *polemizovat*, *intervenovat*, *ironizovat* a mnoho dalších.

Pro 90. léta jsou rovněž příznačné nové frazeologismy, jako vždy spřízněné s dobou svého vzniku. Některé z nich zřejmě použili nejprve politikové, jiné vyšly z dílny novinářů. Od listopadové revoluce jsme se mohli setkat s obraty *sametová revoluce*, *scénář ekonomické reformy*, *vstup do Evropy*, *temné síly*, *zahrát na populistickou strunu*, *vymezit mantinely*, *dramatický pokles*, *nabourat rozpočet* atd.

Užívání slov cizího původu souvisí mimo jiné s tendencí *intelektualizace* a *profesionalizace jazyka*. Intelektualizace se projevuje v náročnějších analýzách či komentářích, v televizních a rozhlasových besedách s politiky, filozofy, spisovateli či žurnalisty, profesionalizace se uplatňuje jednak v odborných člancích v denících (populárně-vědecké články na téma zdravá výživa, dieta, aerobik, kalenetika, jóga, opalování, ekologie, psychologie atd.), jednak v odborně zaměřených listech, např. v Hospodářských novinách a v odborných časopisech.

V opozici k tendencím intelektualizace a profesionalizace jazyka stojí jistá *pseudodemokratizace* či *pseudolidovost*. Pokleslému vyjadřování odpovídá výběr témat (násilí, kriminalita, život slavných osobností a pikantní zprávy z jejich života), přístup ke zpracování informací – neověřené zprávy, polo-

pravdy, nepravdy, lži, překroucené výroky, výroky vytržené z kontextu apod., grafická podoba – palcové titulky, barevné fotografie (např. Dívka Blesku), užívání vulgárních výrazů, nadměrné používání slangových prostředků. Výrazně se projevuje negativismus ve výběru témat a v hodnocení skutečnosti. Vedle deníku *Blesk* můžeme za bulvární označit periodika *Ring*, *Story*, *Hrom*, přičemž stále vznikají další.

Spisovná čeština a pravopis

Je jistě pravda, že k tzv. demokratizačním tendencím, ke snahám sblížit spisovný jazyk s obecnou češtinou (srov. Sgall – Hronek, 1992) přispěl i jazyk současné žurnalistiky. Pokud se dříve uvádělo, že jazyk žurnalistiky má mj. oficiální ráz (Bečka, 1973), dnes už to v plné míře neplatí. V novinách se častěji objevují slangové výrazy (z oblasti sportu, kultury, politiky apod.), nespisovná slova, někdy dokonce vulgární výrazy (hlavně v bulvárním tisku). Jejich užití záleží na situaci a někdy je i lingvisté považují za funkční (Hoffmannová, 1996, s. 196). V našem tisku se po r. 1989 ve větší míře objevují nedostatky tvaroslovné a pravopisné, které většinou pramení z neznalosti a které nelze tolerovat. Odlišné je to u slovtvorných inovací – *brejknout*, *čendžnout*, *returnovat*, *nasmlouvat*, *skejťák*, *hipík*, *androš*, *vyprojektovat*, *vydiskutovat*, *rozléčít*, *zohledňovat* atd. Je možné, že některá z těchto slov překonají období módního užívání a získají trvalou platnost. Obecně lze hovořit o *odklonu od kodifikace v jazyce žurnalistiky*.

Podíl na rozkolísanosti úrovně jazyka české žurnalistiky sehrálo i vydání nových pravopisných pravidel v r. 1993. Radikální zásah do pravopisu, zejména u slov cizího původu, vyvolal množství rozhořčených reakcí nejen z řad veřejnosti, ale i některých jazykovědců, novinářů, učitelů a také Obce spisovatelů. Několik měsíců trvající diskuse přinutila autory vydat k Pravidlům dodatek, který umožnil dvojí způsob psaní u slov typu *kurz* – *kurs*, *milion* – *milión* apod. Některé dublety však uvedly veřejnost do zmatků, přisadily si i některé redakce – např. Český deník odmítl Pravidla respektovat, MF Dnes dosud píše *vánoce* a ne *Vánoce*. Smutnější však je, když se do tisku dostane chyba ve shodě přísudku s podmětem, v poslední době bohužel dost častá. Dvojí chápání pravopisu a jeho prezentace v novinách způsobují mimo jiné i problémy ve škole, ve vyučování českému jazyku.

Literatura

- BARTOŠEK, J.: Jazyk současné české politiky. Olomouc 1993.
BARTOŠEK J.: Jazyk žurnalistiky. In: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha 1997.

- BEČKA J. V.: Jazyk a styl novin. Praha 1973.
- BOZDĚCHOVÁ, I.: Vliv angličtiny na češtinu. In: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha 1997.
- ČMEJRKOVÁ, S. – DANEŠ, F. – KRAUS, J. – SVOBODOVÁ, I.: Čeština, jak ji znáte i neznáte. Praha 1996.
- DANEŠ, F.: Situace a celkový stav dnešní češtiny. In: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha 1997.
- DANEŠ, F. – DOLEŽEL, L. – HAUSENBLAS, K. – VÁHALA, F.: Kapitoly z praktické stylistiky. Praha 1957.
- DEFLEUR, M. L. – BALLOVÁ-ROKEACHOVÁ, S. J.: Teorie masové komunikace. Praha 1996.
- HAUSENBLAS O.: K tzv. pronikání obecné češtiny do spisovného jazyka. Slovo a slovesnost, 54, 1993, s. 97 – 106.
- HAVRÁNEK, B.: Funkce spisovného jazyka. In: Studie o spisovné češtině. Praha 1963.
- HLAVSA, Z.: K jazykovědné analýze komunikace v hromadných sdělovacích prostředcích. Slovo a slovesnost, 51, 1990, s. 124 – 130.
- HLAVSA, Z.: K persvazivním prostředkům české publicistiky. In: Spisovná čeština a jazyková kultura 1993. Praha 1995.
- CHLOUPEK, J.: Dialektika stálého a proměnného v publicistickém stylu. Slovo a slovesnost, 29, 1978a, s. 317 – 320.
- CHLOUPEK, J.: Publicistický styl jako pole jazykového vývoje. In: Čs. přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu. Praha 1978b, s. 35 – 41.
- CHLOUPEK, J.: Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti. Praha 1986.
- CHLOUPEK, J. – ČECHOVÁ, M. – KRČMOVÁ, M. – MINÁŘOVÁ, E.: Stylistika češtiny. Praha 1991.
- JEDLIČKA A.: Spisovný jazyk v současné komunikaci. Praha 1974.
- JELÍNEK M.: O jazyku a stylu novin. Praha 1957.
- JODAS, J.: K aktualizaci frazeologismů v současné české publicistice. In: Frazeologie vo vzdelávání vede a kultúre. Nitra 1993.
- KUNCZIK, M. Základy masové komunikace. Praha 1995.
- LOTKO, E.: Lexikálně-stylistická stránka textů politické propagandy. In: Studia Bohemica VII. UP Olomouc 1996.
- MINÁŘOVÁ, E.: Frazeologismy ve stylu publicistickém, jeho proměny a funkce. In: Frazeologie vo vzdelávání vo vede a kultúre. Nitra 1993.
- MISTRÍK, J.: Štylistika. Bratislava 1985.
- MÜLLEROVÁ, O. – HOFFMANNOVÁ, J. – SCHNEIDEROVÁ, E.: Mluvená čeština v autentických textech. Praha 1992.
- NOVÁK, P.: K poválečným osudům české lingvistiky. Slovo a slovesnost, 52, 3, 1991, s. 183 – 192.
- POŠTOLKOVÁ, B. – SOCHOVÁ, Z.: Co v slovnících nenajdete. Praha 1994.
- SGALL, P. – HRONEK, J.: Čeština bez příkras. Praha 1992.
- STICH, A.: Novinářský jazyk a publicistický styl v letech 1945 – 65. Naše řeč 48, 1965, 144 – 153.

Přirovnání ve staré češtině

Zlataše Braunšteinová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

0. Při sledování historického vývoje českého jazyka se setkáváme s jazykovými jevy, které přetrvávají od dob nejstarších až po dnešek. Ze široké skupiny pojmenování, která jsou jedním ze základních prostředků jazykové komunikace, jsem se zaměřila na vývoj přirovnání. Vznikají jako nepřímá pojmenování (vedle metonymie, synekdochy a metafory; srov. Bečka, 1992, s. 130), která umožňují co nejpřesněji vyjádřit myšlenku, zvl. objasnit význam abstraktních nebo neznámých pojmů pomocí konkrétní. Při srovnávání dvou objektů se využívá podobnosti mezi nimi, a to z hlediska celku, části, kvality, kvantity, intenzity, děje, stavu nebo činnosti.

Dnešní pojetí přirovnání se velmi často omezuje na ustálené, idiomatické výrazy, v jazyce však nacházíme mnohem rozsáhlejší skupinu přirovnání individuálních, originálních, často jedinečných. Ve své práci jsem sledovala, do jaké míry je možné najít právě ve staré češtině základy dnešních přirovnání ustálených, která se ve staré češtině buď ještě nevyskytovala, nebo se nedá hovořit o jejich ustálenosti.

Na bohatém staročeském materiálu jsem sledovala výskyt přirovnání z hlediska stylově-funkčního, z hlediska ustálenosti a částečně z hlediska strukturního. Pro označení jednotlivých členů struktury přirovnání používám terminologie F. Čermáka (1983, s. 476 – 483): komparandum (to, co přirovnáváme) – relátor (spona) – tertium comparationis (společná vlastnost) – komparátor (formální ukazatel) – komparátum (to, k čemu přirovnáváme). Pojetí ustálenosti z hlediska novočeského jsem konfrontovala se *Slovníkem české frazeologie a idiomatiky* (dále jen SČFI). Ze sbírek archivu *Staročeského slovníku* (dále jen StČS) jsem vybrala pouze taková přirovnání, která jsou formálně tvořena jako doplnění verba, adjektiva nebo substantiva ve funkci predikátu s komparátorem *jak/o/ž*, popř. *jakožto*, který je zřejmě nejvýraznější a nejčastější.

Pro zajištění dostatečné prokazatelnosti výsledků tohoto sledování by bylo nutné použít statistických metod, ale některé základní rysy přirovnání se vydělují i při výzkumu empirickém. Z utříděného materiálu např. vyplynulo, že je možné najít jisté shodné rysy přirovnání u památek, které jsou podobně zaměřeny. Stylově-funkční klasifikace je proto základním hlediskem pro rozčlenění staročeských přirovnání do skupin. Hledisko ustálenosti je průběžně sledováno u každé skupiny, ale zejména u děl lyrických (4. oddíl). V rámci jednotlivých skupin jsou přirovnání charakterizována jako názorná (popisná), explikativní (pro objasnění abstraktních nebo neznámých pojmů), intenzifikační (zesilující účinek) nebo výrazově expresivní (srov. Bečka, 1992, s. 130 – 135).

1. Přírovnání nacházíme už v nejstarších památkách, tj. v žaltářích, evangeliářích, v biblích, kde jsou užita primárně pro názornost, explikativnost, ale i pro expresivitu nebo intenzifikace. Proto i konkrétní v pozici komparáta jsou vybírána tak, aby přírovnání bylo co nejsrozumitelnější. Popisují-li obecně lidské pojmy, bývají tak běžná, že často není explicitně obsaženo tertium comparationis, srovnávaná vlastnost. Používají se často i v nové češtině, proto bychom mohli hovořit o ustálených přírovnáních. Jedná se o biblické výrazy, které většinou najdeme již v latinské předloze. (V oddíle 3 a 6.1. se zmiňuji i o přírovnáních, která mají svůj původ v biblických obrazech, ale svou formu získala až zprostředkovaně). Překladatelé bible se snažili o doslovný překlad a stejně tak najdeme překlady celých přírovnání např. v latinsko-českých abecedních slovnících (SlovOstřS, VýklKruml) z 1. poloviny 15. století. Větší problémy měli překladatelé zejména s abstraktními pojmy, které byly pro středověkého čtenáře, resp. posluchače nesrozumitelné. Podobně činila potíže i biblická slovní zásoba, spojená s neznámými reáliemi (moře, poušť...).

Naproti tomu nacházíme četná spojení typu *být jako lev, vrabec, ovce...*, která považujeme za ustálená i v dnešní době. Jejich srovnávaná vlastnost zůstává srozumitelná, přestože nemusí být explicitně vyjádřena.

Porovnáním různých rukopisů bible či jejich částí můžeme dokázat, že mnohá dnes běžná přírovnání mají svůj původ v bibli¹, přestože je dnešní čtenář jako biblická někdy již nepociťuje: *chtěl jsem shrnutí syny tvé tak, jako slepice hrne kuřátka svá pod křídla* **EV PRAŽ 2b** (Mt 23,37), což je překlad latinské předlohy: *volui congregare filios tuos quemadmodum gallina congregat pullos suos sub alas*. Stejný překlad najdeme i v ostatních evangeliářích a v biblích.

2. Další výraznou tematickou skupinou památek, ve které se často vyskytují přírovnání, jsou odborné spisy, zejména lékařské, alchymistické ap., většinou z 1. poloviny 15. století. Přírovnání v nich bylo prostředkem zcela nezbytným pro výstižné, co nejpřesnější vyjádření míry, intenzity či kvality, jedná se tedy především o přírovnání názorná, intenzifikační nebo explikativní. Dnes bychom jejich období našli spíše v populárně-vědeckém stylu, ve kterém je potřeba objasnit neznámé pojmy způsobem pro čtenáře co nejprůhlednějším (naproti tomu pro úzce odborný styl už existuje dostatečně rozsáhlá a přesná odborná terminologie).

Přírovnání typu *být malý/velký jako lískový ořech, být hustý jako těsto, být tvrdý jako kámen*, ap. můžeme považovat za ustálená, neboť se s nimi setkáváme v různých památkách a jsou i pro dnešního čtenáře průhledná do té míry, že někdy není nutné explicitně uvádět tertium comparationis.

¹ Podrobným studiem biblických výrazů se zabýval mj. P. Ouředník: *Aniž jest co nového pod sluncem*, Praha 1994. U výrazů, které v této práci označuji jako spojení biblického původu a neuvádím přímo biblické místo, vycházím z této publikace.

Nicméně najdeme i mnohá přirovnání ojedinělá, která většinou potřebovala doplnit *tertium comparationis* nebo rozšířit komparátum: *o neštoviciech bielych jako jáhly* LÉKSAL 206, *má květ [borák] jako hvězdu modré barvy* LÉK Vodň 261a.

3. Velmi oblíbené náboženskovzdělávací či mystické spisy nejrůznějších vykladačů bible nebo kritiků církve se z časového hlediska prolínaly s výše uvedenou skupinou a svým stylově-funkčním zaměřením by mohly být řazeny poblíž skupiny první. Přirovnání se pro autory těchto děl stala především prostředkem ozvláštňení jazyka, ale i zdůraznění nebo zpřesnění myšlenky. Zejména pro kazatele (J. Hus, V. Koranda...) bylo nutné ozvláštňení mluveného projevu proto, aby posluchače zaujali a zároveň aby jejich výklad byl srozumitelný. Mají tedy především funkci estetickou, výrazově-expressivní, ale i intenzifikační. Důležitá byla i funkce explikativní (pro objasnění abstraktních nebo neznámých pojmů). Při hlubším studiu autorských stylů však zjistíme, že mnohá zdánlivě individuální přirovnání byla převzata z biblických překladů a díky častému opakování se ustalovala (viz dále oddíl 6.3.).

Z Husových předchůdců často užíval přirovnání Tomáš ze Štítného. Pro srovnání využíval konkrétní i abstraktní: *hřiech proti šlechetnostem bojije jako pýcha proti pokoře* ŠTÍTVYŠ 1b; *srdce lakomé jest jako jáma bezedná* ŠTÍTVYŠ 67a1.

Podobně jako Štítný i Jan Hus se ve svých výkladech snažil o výstižnost, o ozvláštňení stylu, přičemž zajímavým způsobem dokázal využít srovnání abstraktní s konkrétní: *neurodil se [člověk] v svět na hody, ale k pracování, jako pták k létání* HUSZRC M31b; *vyleji duši z sebe jako sysla z dúpě* HUSBETL 2,7; *[tajnosti] jako vodu z prohlubně dobýváme* VÝKLŠAL 85a, 18.

U Václava Korandy ml. je možné uvažovat i o přirovnání ustálených, popř. o spojení přechodných, v 15. století již běžných a průhledných, byť užitých v kontextu poněkud netypickém: *budú li hřiechové vaši jako brunat, budúť jako snieh zbieleni* KORMAN 115b; *jsem proholen jako blázen, opásán jsem provazem jako zloděj* KORMAN 79a.

Novočeské přirovnání *být (někde) (platný) (jako) páté kolo od vozu/u vozu* nese stejný význam jako ve staré češtině: *jsú [bosáci] tak lidem platni k jich spasení, jako potrebie pátého kola u vozu* KORMAN 39b. Přirovnání člověka k neživé věci zde slouží k znevážení, zesměšnění.

Příklady z děl reformačních autorů mohou být stejně jako předchozí citáty dokladem na využití biblických výrazů v textu, aniž by byl uveden odkaz na biblické místo: *víra bez skutkuov mrtva jest jako tělo bez duše* AKTABRATR 1,374 (165b); *měl by se [kněz věrný] radějie zbaviti těch lidí, kteříž sú obykli hřiechóm těžkým, ustavičně v nich se váleti jako svině v kališti* AKTABRATR 1,574 (355b).

4. Přirovnání jako oblíbený výrazový prostředek nacházíme v různých staročeských textech, ale nejčastěji ve veršovaných skladbách epických či lyrických. Plní v nich především funkci estetickou.

4.1. V povídce o Bruncvíkovi z 2. poloviny 14. století nacházíme zajímavé příklady přirovnání, která jsou využívána při popisu osob, zvířat i dějů. V pozici komparáta převládají konkrétní pojmenování. Vedle ustálených spojení typu *být ostrý jako břitva*, *svítit jako plamen*, *být červený jako liška* jsou častá i spojení blízká některým dnešním přirovnáním: *mnohé hrbovaté [lidé] jako velblúdvé* **BRUNCBAW** 7a; *skučie [potvory] jako psi* **BRUNCBAW** 7a.

Pochopitelně nacházíme i přirovnání pro dnešního čtenáře méně srozumitelná: *na kusy jej [draka] roztrhachu [Bruncvík se lvem], až z něho pramenové jako z drilinka jedu s hradu plaváchu* **BRUNCBAW** 11a.

4.2. Ve sborníku různých veršovaných a prozaických skladeb Hynka z Poděbrad z konce 15. století se vyskytují četná přirovnání, často ke konkrétním, ale i abstraktům: *meci se celú noc jako ryba a zdá mi se noc jako rok* **HYNMIL** 64b. (Ustálená novočeská podoba prvního přirovnání je pro dnešního čtenáře bližší: *házet sebou jako ryba na suchu*.)

Některá přirovnání byla zřejmě ustálená již ve staré češtině: *a bych já zpíval jako slavík* **HYNSTESK** 88a, jiná mohou být pro dnešního čtenáře nesrozumitelná, protože v pozici komparáta se vyskytuje slovo již zaniklé: *maje státi před ní jako dvořák, i stojím jako lelek anebo žák* **HYNMIL** 57b.

4.3. Větší množství materiálu jsem excerpovala z edice Jana Vilikovského Staročeská lyrika (1940). Zahnuje písně milostné, lyriku reflexivní, dobovou a satirickou, lyriku náboženskou a drobné popěvky a průpovědi. Při sledování cesty od přirovnání neustálených směrem k přirovnáním ustáleným jsem vybraná přirovnání pracovní rozdělení do tří skupin: na nelexikalizovaná přirovnání (4.3.1.), na přirovnání lexikalizující se (tj. přechodného typu, většinou zřetelně motivovaná – 4.3.2.), a na přirovnání lexikalizovaná (tj. ustálená, frazeologická – 4.3.3.).

4.3.1. Nelexikalizovaná přirovnání jsou originální, víceméně jedinečná, mnohdy jistě ovlivněná potřebou udržení básnického tvaru, rýmu (srov. Němec, 1987, s. 119 – 120; v StčS jsou nelexikalizovaná přirovnání signalizována závorkou za dokladem: (fig.)). Mohou mít funkci výrazově-expressivní, intenzifikační i názornou. Podle zaměření skladeb je z nich čitelná ironie, kritika nebo se jedná o přirovnání čistě poetická z oblasti milostné lyriky: *milovanie bez vídanie jakožto noc bez svítanie. A vídanie bez mluvenie jako černá role bez osenie* (s. 164).

Staročeské přirovnání *být čerstvý jako květ* je dnešnímu čtenáři sice srozumitelné, ale mezi ustálenými spojeními ho nenajdeme, přestože v nově češtině chybí podobné přirovnání pro vyjádření této skutečnosti (nejbližší podobné přirovnání je k adjektivu 'svěží', popř. 'čilý') *ktož se večer opie, ten ať to dobře vie, ten pí ráno opět, budeť čerstev jako květ* (s. 170).

Některá spojení jsou zcela průhledná: *nebí jest druhdy ženská viera jista jako v plotě diera* (s. 116).

Jiná jsou pro dnešního čtenáře nesrozumitelná, což může být dáno použitím dnes neživého lexikálního prostředku ze staročeské slovní zásoby: *an druh na druha říhají a jako věžník smrkají* (s. 112). Výraz *věžník* ve staré češtině označoval hlídacího psa. Přesto, že v nové češtině najdeme přirovnání ke psu velice často, bývá spojeno vedle převážně negativního hodnocení i s hodnocením kladným (*být věrný jako pes* [srov. Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání, 1983, s. 262 – 268]). Ve staré češtině však vyjadřuje téměř výhradně negativní postoj (srov. Němec, I. a kol, 1980, s. 192 – 193). (Pes byl pro lidi z hlediska hospodářského užítku bezcenný, znamenal pro ně spíš nebezpečí, než aby byl symbolem věrnosti, přátelství ap. Naproti tomu Husovo přirovnání kněze k volku mělo význam kladný, přestože dnes bychom totéž spojení chápali jako pejorativní).

Neprůhlednost přirovnání však může být dána i tím, že je použito pojmenování označující realitu, která je dnešnímu čtenáři již neznámá, popř. v kombinaci s pojmenováním přejatým z němčiny jako u přirovnání *zavíjejit se [bekyně] v roskop jako v německý hunškop* (s. 119). Výraz „roskop“ je přejatý z němčiny, označoval pokrývku ženské hlavy; hunškop, rovněž přejatý z němčiny, označoval koňskou ohlávku. V uvedeném verši by dnešní čtenář na první pohled neviděl ironii autora.

4.3.2. Lexikalizující se přirovnání jsou na přechodu mezi původně jedinečnými nelexikalizovanými (i zde se může jednat i o biblické překlady) a ustálenými, tj. lexikalizovanými (srov. Němec, 1987, s. 120 – 121 v StČS jsou lexikalizující se výrazy uváděny se specifikací v nonpareji za pomlčkou: – *fig.*). Pro dnešního čtenáře jsou průhledná, přesto, že bývají více či méně pozměněná ať už v části komparanda nebo komparáta, tedy v pravé či levé části přirovnání.

Často jsou motivována biblickými spojeními (typickým komparátem bývá: had, anděl, ďábel..): *v uokénečku stáše jakožto anjelík* (s. 163). V nové češtině známe přirovnání *být krásný jako anděl* (kromě dalších významových variant – viz SČFI, 1983), ale používá se spíš o ženě nebo o dítěti, v uvedeném případě se jedná o muže.

Jiná přirovnání souvisejí s přírodními motivy (v pozici komparanda nacházíme výrazy jako růže, květ): *již tak vymyšlený květ jako ruože prokvitá* (s. 29) – jedná se o významovou obdobu novočeského přirovnání *být jako růže mezi trním*.

Zcela průhledné je i následující spojení: *svět se točí jako kolo, miluj každý věda koho* (s. 171).

Zdánlivě neprůhledné přirovnání *an sebu vrže jako zmek* (s. 112) nám pomůže objasnit *Malý staročeský slovník*. *Vrci sebu jako zmek* znamená ‘mrskat sebou jako zlý duch, čert, ďábel’. V nové češtině pak známe frazém *být jako čertem posedlý*, popř. *všichni čerti s ním šiji*. (Přirovnání k čertu [byť se jedná o jinou srovnávanou vlastnost] má svůj původ hluboko v historii, naj-

deme ho již ve svatojiřském přípisku z přelomu 13. a 14. století: *Berhel, socius Viti černý jako zmek* **PŘÍPJŘ** 143a.)

4.3.3. Třetí skupina by měla zahrnovat přirovnání lexikalizovaná, tj. ta, která byla za ustálená považována již ve staré češtině (sr. Němec, 1987, s. 121; lexikalizované přirovnání je v StČS uváděno jako samostatný význam ve zvl. odstavci nebo zahrnovaný za pomlčku se zkratkou: – *obr.* bez údaje nebo se sémantickým údajem v závorce). Jedná se o nadindividuální, zobecnělá přirovnání. Opět bychom mezi nimi našli spojení inspirovaná biblickými výrazy.

Typickým přirovnáním této skupiny (včetně plně obsazené formální struktury) může být: *jenž má řeč sladkú jako med a v srdci jako lýtý jed* (s. 59), popř. spojení, ve kterém není explicitně vyjádřeno tertium comparationis ani ve staré češtině: *tut' vždycky na se hledie a jako svině jedie* (s. 113).

Za ustálené snad můžeme považovat i přirovnání: *otáza mne jeden z nich jsa v černé kápi jako mnich* (s. 106), přestože je formálně obsažnější než novočeská podoba *být/žít jako mnich*.

5. Pokud rozčleňujeme přirovnání z hlediska stylově-funkčního, bylo by vhodné zmínit se i o těch textech, ve kterých se přirovnání vyskytují pouze okrajově. Jedná se o spisy úřední povahy, listiny, půhony, které jsou ve staročeském excerpovaném materiálu hojně zastoupeny. V těchto spisech měla být zaznamenána úřední jednání nebo jejich výsledek, různá oznámení ap. Zde nebyl prostor pro záměrné ozvláštňování stylu, natož zveličování, tj. pro využití přirovnání názorných, explikativních, intenzifikačních nebo výrazově expresivních.

6. Je otázkou, do jaké míry můžeme ve staré češtině hovořit o lexikalizovaných (resp. ustálených) přirovnáních, ale jisté je, že některá spojení nacházíme opakovaně ve víceméně ustálené formě v různých staročeských textech. Kromě toho se mnohá spojení zachovala v téměř nepozměněné podobě až do současnosti. Již na materiálu, který jsem excerpovala, je zřejmé, že skupina ustálených přirovnání nebyla ve staré češtině příliš rozsáhlá. Nicméně je velká skupina spojení lexikalizujících se, tj. přechodného typu (což je způsobeno variabilitou či neustáleností spojení) a skupina přirovnání nelexikalizovaných (vývoj frazeologizace a klasifikaci frazémů z diachronního pohledu popisuje J. Skladaná, 1982, 1993).

6.1. Postup frazeologizace přirovnání je možné sledovat konkrétně na několika případech. Velice často bychom jako původní, nelexikalizovanou variantu, našli biblické spojení, které se zachovalo až do dnešní doby. U některých přirovnání už nepocítujeme jejich biblický původ (*sladký jako med*), zejména pokud oblast lexika, ze které čerpá komparátum, se týká obecně lidských pojmů. U jiných spojení je naopak díky výraznému lexiku biblický původ zřetelnější (*chodit jako tělo bez duše*).

Některé obrazné výrazy původně neměly formu přirovnání, často byly inspirovány nejrůznějšími kazatelů, kteří jim teprve dali formu přirovnání pro

ozvláštňení textu. Úpravy biblických výrazů na formu přirovnání nejsou pochopitelně svázány pouze se středověkou češtinou, ale můžeme je sledovat mj. u Komenského a dalších autorů (rozborem přirovnání ve spisech J. A. Komenského se zabýval E. Michálek, Praha 1992). Tato přirovnání mohou nést konotaci biblického původu i v dnešní době, jiná nám naopak připadají neutrální, bez výrazné motivace. Ekvivalent novočeského přirovnání *válet se jako svině* můžeme najít i ve staré češtině: *měl by se [kněz věrný] raději zbaviti těch lidí, kteříž sú obykli hřiechóm těžkým, ustavičně v nich se váleti jako svině v kališti* **AKTABRATR** 1,574 (355b). Dnešní čtenář jistě už nepocituje biblický původ spojení, který navíc nemá ani formu přirovnání: *pes se vrátil k vlastnímu vývratku a umytá svině se zase válí v bahništi* (2P 2,22). (Pochopitelně, že ani v nejstarších biblich nenajdeme tento biblický výraz ve formě přirovnání.) Postup frazeologizace by bylo možné sledovat při porovnání několika dokladů z 15. století. Zatímco u Štítného je zřetelná inspirace výše uvedeným biblickým místem, forma přirovnání ještě není použita: *svině, ješto umyjíc se v čisté vodě opět uvalí se v své kaliště* **ŠTÍTNSVÁTA** 222b. Proti tomu u Chelčického nebo v Rešeliově slovníku můžeme najít doklady na přirovnání *válet se jako svině v kališti* podobně jako v Aktech bratrských, což můžeme považovat za doklad ustálenosti.

Bylo by zajímavé sledovat, zda se v některých případech pozměněných přirovnání nejedná o aktualizované autorské varianty (k pojmu aktualizace viz Havránek, 1932, s. 53) původních biblických překladů či jiných, víceméně ustálených přirovnání, tj. o úmyslné změny na levé nebo pravé straně přirovnání se záměrem vyvolat nebo zesílit účinek výrazově-exprexivní, intenzifikační. Tento jev bychom mohli pozorovat při podrobném studiu jednotlivých autorských stylů.

6.2. Z hlediska formálního nacházíme ve staré i nové češtině téměř totožné struktury. Typickým příkladem plné struktury přirovnání může být: *otok byl tvrdý jako kámen, kčicě bieše ostrá jako meč* ap. Na levé straně přirovnání se nejčastěji vyskytuje predikát a na pravé straně substantivum. Jedna či druhá strana však může být podstatně rozvinuta: *jsú [bosáci] tak lidem platni k jich spasení, jako potřebie pátého kola vozu*.

Proti tomu nacházíme i časté příklady na vynechání *tertia comparationis* u známých spojení typu *být jako lev* ap.

6.3. Z hlediska sémantického můžeme konstatovat, že inventář pojmenování se při srovnání staročeského a novočeského lexika v podstatě nemění. Pokud se nám dochovala ustálená spojení typu přirovnání, jsou buď zcela totožná, nebo mívají pouze pozměněné kombinace na pravé či levé straně. Dnešnímu čtenáři nastanou problémy s porozuměním jen tehdy, setká-li se v přirovnání se staročeským výrazem, který se už nepoužívá: *an druh na druha řihají a jako věžnik smrkají*, popř. nese-li jiný význam: *protož v pekle svázán jest jako pes*. Zcela neprůhledným se dnes může stát spojení, které

vychází ze staročeských reálií, je odrazem jiné organizace společnosti: *maje státi před ní jako dvořák, i stojím jako lelek anebo žák*, popř. popisuje-li autor nám již neznámou věc s využitím cizích slov: *zavíjet se v roskop jako v německý hunškop*. Podobně neprůhledná bývají i spojení, která čerpají z biblických exotických reálií, která jsou pro nás neznámá.

Ve staré i v nové češtině bývá komparandem většinou člověk, v odborných textech popisovaný objekt nebo jev, proti tomu komparátum bývá tvořeno velmi často konkréty, ale i abstrakty (zejm. ve výkladové náboženské literatuře). U zcela běžných sousloví (většinou již ve staré češtině ustálených) bývá tertium comparationis, srovnávaná vlastnost objektu, vyjádřena pouze implicitně: *[adamant bývá] jako léskový ořech*. Díky tomu může docházet k nepochopení staročeského výrazu nebo k posunutí významu: *jsa v černé kápi jako mnich*. Není jasné, zda se jedná pouze o srovnání vnějšího znaku nebo charakteristické povahové vlastnosti, přisuzované mnichům. V nové češtině je za ustálené spojení považováno přirovnání *chodit (kolem) jako žebravý mnich* pro označení neodbytného, dotěrného člověka, popř. *žít jako mnich*, které je motivováno asketickým životem mnichů.

6.4. Když si vybavíme historické podmínky vývoje českého jazyka, je pozoruhodné, jak si jazyk dokáže udržet nejen základní strukturu a lexikální prostředky, ale právě i prostředky nepřímého, obrazného pojmenování, zdánlivě okrajové, které stejně jako ve středověku i dnes jazyk obohacují, zpřístupňují, oživují a prohlubují poznání. Přirovnáním nám autoři různých literárních děl (zejména básníci) zprostředkovávají nový pohled na svět.

Za zmínku jistě stojí i to, že už koncem 14. století se v české literatuře objevují pokusy zaznamenat soudobá česká přísloví (a v rámci nich i některá přirovnání). Jedná se např. o sbírku připisovanou Smilu Flaškovi z Pardubic, která obsahuje téměř 300 přísloví. Mezi nimi jsou uvedena i některá přirovnání (např. *některý chodí jako nekropený, druhý chodí jako nespět*). Přesto, že je nemůžeme považovat za ustálená a že jejich původ není zcela jasný, dokazují, že už středověcí autoři si byli vědomi důležitosti různých stylistických prostředků v textu.

O historii této výrazové struktury ostatně svědčí i to, že ji obsahuje jeden z prvních písemných dokladů českého jazyka z konce 13. nebo počátku 14. století – tzv. svatojiřský přípisek v latinském antifonáři jeptišek svatojiřských: *Aldík krásen jako anjelik, jenž u blátě sě válé* **PŘÍPÍJÍŘ** 137a.

Literatura

- BAUER, J.: Vývoj českého souvětí. Praha 1960.
BEČKA, J. V.: Úvod do české stylistiky. Praha 1948.
BEČKA, J. V.: Česká stylistika. Praha 1992.
BĚLIČ, J. – KAMIŠ, A. – KUČERA, K.: Malý staročeský slovník. Praha 1978.

- ČELAKOVSKÝ, F. L.: Mudrosloví národu slovanského v příslovích. Praha 1893.
 ČERMÁK, F.: Česká přirovnání. In: SČFI, Praha 1983, s. 463 – 492.
 FILIPEC, J. – ČERMÁK, F.: Česká lexikologie. Praha 1985.
 FLAJŠHANS, V.: Smil Flaška z Pardubic. ČČM 79, Praha 1905, s. 298 – 299.
 FLAJŠHANS, V.: Česká přísloví. Praha 1911.
 GEBAUER, J.: Slovník staročeský. Praha 1970.
 HAVRÁNEK, B.: Spisovná čeština a jazyková kultura. Praha 1932.
 MICHÁLEK, E.: K přirovnáním v českých spisech J. A. Komenského. In: Listy filologické, Supplementum II. Praha 1992, s. 5 – 11.
 NĚMEC, I.: Neplnohodnotnost jako zdroj expresivity. In: Miscellanea linguistica. Ostrava 1971.
 NĚMEC, I. a kol.: Slova a dějiny. Praha 1980.
 NĚMEC, I. – HORÁLEK, J. a kol.: Dědictví řeči. Praha 1986.
 NĚMEC, I.: Obrazné výrazy a jejich lexikalizace. Slovo a slovesnost, 48, 1987, s. 110 – 123.
 OUŘEDNÍK, P.: Aniž jest co nového pod sluncem. Praha 1994.
 SKLADANÁ, J.: Problémy frazeologie z hadiska diachronie. In: Jazykovedné štúdie XVII: Z dejín slovenskej lexiky. Bratislava 1982.
 SKLADANÁ, J.: Frazeologický fond slovenčiny v predpisovnom období. Bratislava 1993.
 Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání. Praha 1983.
 Staročeský slovník. Praha od r. 1968.
 ZAORÁLEK, J.: Lidová rčení, Praha 1963.

Popis lidského těla ve slovnících mistra Klareta a jeho následovníků

Alena Černá

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Mistr Bartoloměj z Chlumce řečený Klaret (Claretus) patří k těm velkým osobnostem, které kolem sebe dokázal soustředit král český a císař římský Karel IV. k realizaci svých snah o všestranný rozvoj českých zemí.

Jedním z největších počinů v oblasti duchovní bylo zajisté již dlouho diskutované založení univerzity. Velká idea byla naplněna, avšak přinesla s sebou řadu drobných, a přesto velkých úkolů, které bylo třeba řešit, aby univerzita vůbec mohla účinně fungovat. Vedle na první pohled všedních starostí, jakými bylo třeba ubytování vyučujících a žáků či správa zemědělské půdy v držení univerzity, vyvstala též potřeba vytvoření české terminologie (porov. Michálek, 1978). Přednášet na pražské univerzitě také česky se žádalo

nikoliv z důvodů nacionálních, ale spíše demokratických. Izolace nové univerzity vzhledem k ostatní Evropě nehrozila, neboť primárním výukovým jazykem setrvala i nadále latina.

Požadavek vytvořit českou terminologii všech oborů vyučovaných na univerzitě byl formulován možná samotným císařem či určitě některým z jeho blízkých vysoce postavených přátel. O formálním ztvárnění tohoto požadavku také nebylo třeba dlouze diskutovat. Scholastická filozofie podnítila vznik množství encyklopedických prací, např. sum, a také prací slovníkových. Požadavek doby způsobil, že první česká encyklopedie je vlastně překladovým slovníkem.

Tyto texty vznikly v 60. a 70. letech 14. století. Slovníky jsou spojeny se jménem mistra Klareta (a jeho družiny). Vytvářejí jakousi vývojovou stupnici, nejstarší z nich jsou psány latinsky a částečně jsou opatřeny českými glossami: např. *Complexionarius* (o letorách; okolo r. 1366), *Medicaminarius* (léčiva, dietetika; okolo r. 1366), *Fysiologiarius*, *Astrionomiarius* ad. Slouží současně jako shromaždiště materiálu k velkým překladovým dílům příštích let, t.j. k *Vokabuláři gramatickému*, *Bohemáři* a obsahem stejnému, avšak rozšířenému *Glosáři*.

Těžko dnes určíme, jakou úlohu při tvorbě těchto slovníků sehrál mistr Klaret. Zdá se, že Klaret zaujímal funkci vrchního redaktora, že příspěvky, které mu jeho spolupracovníci vypracovali, přeložil do češtiny, zrymoval a uspořádal do veršů. Jeho tým tvořily největší osobnosti tehdejších Čech. Některé jsou ve slovnících jako autoři (ve středověkém slova smyslu) uvedeny, jiné zůstaly více či méně utajeny. Lze očekávat, že danou slovní zásobu shromažďoval vždy odborník v daném oboru. Máme-li zde pojednávat o terminologii lékařské, je třeba se zmínit o možném autorství kapitol o lékařství. V *Glosáři*, jehož rozbořem se budeme nejnintenzivněji zabývat, jsou „lékařské“ kapitoly dvě: anatomická a chorobopisná. (K lékařské vědě – o pojmenování vědního oboru *lékařstvo* viz Michálek, 1978, s. 238 – se též váže kapitola *De radicibus*, pojednávající o léčivech.) Jako pramen je zde zmíněn jakýsi *Glosář* a jakási *Anatomie*, z (lékařských) autorit je citován Galenos, Hippokrates a Aristoteles (o vlivu antiky viz též Michálek, 1978). V *Glosáři* na jiném místě však přece jen nalézáme i jméno významného soudobého lékaře – je jím lékař Karla IV., hvězdář a matematik, mistr Havel Boleslavský (Strahovský) – avšak je mu připisáno autorství kapitoly o živnostech. Z pohledu moderního odborníka jsou lékařské kapitoly hodnoceny jako velmi zasvěcené (Vinař, 1959, s. 53).

Klaretovy slovníky byly první syntézou na českém poli terminologickém. Avšak dílčí terminologické soustavy již český jazyk obsahoval. Dosti propracovaná je v 2. půli 14. století především terminologie teologická a církevní (biblické texty, práce na překladu bible), terminologie právní a správní a také terminologie botanická (rostlináře). Česky psané odborné spisy lékařské jsou

ovšem vesměs mladšího data, než je doba Klaretova působení, a to o padesát až sto let.

Klaretův popis lidského těla je obsažen především v kapitole anatomické (šíře chápáno), latinsky označované *De membris*.

Zde se je třeba pozastavit a upřesnit spojení „popis lidského těla“. Bylo by zcestné očekávat souvislý a úplný popis ve stylu dnešních lékařských příruček. Ve skutečnosti se jedná především o popis vnější stavby (nebo podoby) člověka doplněný tehdy známým pohledem na člověka zevnitř. V kapitole, kterou dnes pracovně zveme anatomická, se tak objevují výrazy, které při nejlepší vůli s anatomii nemají nic společného, např. způsoby úpravy vlasů (*pútec, kačeřec, kadeře*) ap. Důležitým rysem tohoto anatomického popisu je jeho směřování, které postupuje od hlavy dolů. Tento způsob je charakteristický nejen pro lékařské popisy lidského těla již od nejstarších dob, ale je dodržován ve většině lékařských spisů vůbec (ostatně je to dodnes běžná praxe), např. v chirurgiích se vždy začíná od poranění hlavy (temene). Toto směřování odshora dolů je akcentováno dále středověkým filozofickým názorem o polaritě vznešeného a nízkého, kdy (na celkově hříšném těle) je hlava preferována jako „čistě“, vznešené sídlo rozumu a druhý pól lidského těla je pak spojen s „nečistými“ projevy tělesnosti (pohlavní a vylučovací orgány, sr. stč. *nádoby hanby* ap; k tomu též Čornej, 1987, zvl. s. 97).

Rovněž tedy Klaret: postupuje od hlavy (oko, vlasy, pleť) přes hrdlo, rameno, ruku, hrudník, vnitřní orgány, pohlavní orgány k noze. Nesporně se zde řídí cizími předlohami. Mimo to je ke konci připojena originální pasáž o žilách (cévách, nervech) a svalech. Tento doplněk je po mnohých stránkách velmi samostatný a bude podrobněji popsán dále.

V dalším textu pracujeme s excerpčními anatomickými výrazy, která byla pořízena především z *Glosáře* (v zanedbatelné míře též z *Bohemáře*), publikovaném v edici Klaretových slovníků, kterou pořídil v r. 1926 Václav Flajšhans. Základním textem edice *Glosáře* je rukopis A z konce 14. století, další rukopisy jsou uvedeny v různočtení. Rukopis A jako jediný obsahuje téměř celý *Glosář* a jako jediný dodržuje veršovanost originálu. Je obsažen v tzv. *Prešpurském sborníku*, jenž je dnes chován již mimo naši republiku, v Bratislavě (Bratislava, Kapitulní knihovna 50, fol. 186a – 203b). V ostatních rukopisech *Glosáře* lékařské kapitoly chybějí, až na rukopis B, tzv. *Rajhradský sborník* (Brno, Zemský archiv, dč. Rajhradský klášterní archiv, H f 27, fol. 4a – 15b) ten však již není veršovaný. Fotokopie obou těchto rukopisů jsme použili k revizi příslušných pasáží Flajšhansovy edice.

Už bylo řečeno, že *Glosář* je veršem psaný věcný slovník (nomenklátor). Obsahuje téměř výhradně substantiva, pokud nepočítáme opakující se krátké latinské metrické výplňky veršů typu *est, dat*. Pořízená excerpce anatomické kapitoly čítá více než dvě stovky českých a stejně tolik latinských substantiv. Máme-li kromě způsobu popisu lidského těla u Klareta hovořit také o jeho

přínose pro rozšíření české slovní zásoby, je třeba excerpci rozdělit především na výrazy, které v češtině existovaly již z doby dřívější, a výrazy u Klareta doložené poprvé (u této skupiny však nemusí být Klaret nutně jejich tvůrcem, může zde jít pouze o absenci dokladu staršího). Poměr těchto dvou skupin je vyrovnaný.

Výrazy poprvé doložené u Klareta zahrnují:

- 1) výrazy, u nichž je velmi pravděpodobné, že pocházejí z doby před Klaretem (a často jsou všeslovanské),
- 2) výrazy, které mohou být produkty Klaretova sdružení a které (na čas) pronikly do češtiny,
- 3) výrazy, které mohou být produkty Klaretova sdružení a které dodnes přetrvávají v češtině,
- 4) výrazy, které pravděpodobně jsou produkty Klaretova sdružení a které zůstaly omezeny na Klaretovy slovníky (resp. Glosář).

Dříve než přistoupíme k formálnímu a významovému výkladu jednotlivých lexémů podle uvedených skupin, je nutná metodologická odbočka. Vzhledem k specifčnosti Klaretových textů musíme zmínit faktory, které budou tento výklad zákonitě ovlivňovat.

Je to především fakt, že slovník je překladový. Výhoda možnosti využít při výkladu druhého jazyka (latiny) je však velmi diskutabilní, neboť Klaretova latina je specifický jazykový útvar založený sice na středověké latině, ale nesoucí výrazné stopy Klaretových zásahů. Leckdy se jedná o nově utvořené a jedinečně doložené výrazy. Slovník středověké latiny je označuje jako ‚*vox Claretiana*‘).

Dalším faktem, který nelze opominout, je svázanost výrazů veršem. Klaret byl nucen vytvářet výrazy (jak české, tak latinské), které by „pasovaly“ do struktury verše a byly rýmované.

Značnou výhodou při dešifraci je fakt, že se jedná o věcně řazený slovník, který kumuluje jména vztahující se k jednomu tématu. Věcný kontext je často jediné vodítko při výkladu této části slovní zásoby. Věcný kontext je v anatomické kapitole ještě podpořen zmíněným územ popisovat lidské tělo od hlavy dolů. Tento slovníkový kontext je ovšem zcela jiného charakteru než ten, o který se opírá historická lexikografie mimo slovníkové prameny. Nevýhodou nomenklátoru naopak je nemožnost využít vodítka abecedního řazení (občas se však proslýchá, že největším nepřítelem lexikografa je právě abeceda).

Při výkladu jednotlivých lexémů je nakonec stále nutno mít na mysli, že vždy je při interpretaci těchto nepřehledných a čitelných rukopisů možný omyl při čtení. Z části edice, kterou jsme srovnávali s rukopisy, můžeme však jen konstatovat preciznost a věrohodnost Flajšhansova vydání.

Dříve zmíněné třídění výrazů poprvé uvedených u Klareta můžeme demonstrovat takto:

ad 1) Mezi výrazy předpokládané i před Klaretem, avšak v historické češtině nedoložené, řadíme výrazy jako *mozk cerebrum*, *chřbetnicě spina*, *cecek mamilla*, *kadeře crispicies*, *mozol callus*, *palček allux*, *pravicě dextra* ad.

ad 2) Výrazy, které se v češtině Klaretovy doby na čas objevují, a to především ve slovnících z navazující epochy, o nichž bude řeč dále, jsou např. *chřtálek cartilago* chrupavka, *kosmy pillus* chomáček vlasů, *lalok mentum*, *ledvino ren*, *záloktie lacertus* ad.

ad 3) Do nové doby přetrvaly zřejmě Klaretovy výrazy *děloha matrix*, *plicnicě pulmatica*, *mediána mediana* druh cévy.

ad 4) Z lingvistického hlediska je nejzajímavější část výrazů, které tvoří závěr anatomické kapitoly v *Glosáři* a které neobsahuje ani starší (předlohový?) Bohemář. Tato skupina výrazů, tvořená názvy tepen, žil a (snad) svalů, zůstala omezena jen na *Glosář*, nenalezla odezvy ani u Klaretových následovníků. Tyto výrazy zůstaly dodnes v češtině jen jednou doložené.

Odpověď na otázku, proč právě doplněk o cévním systému, je nabíledni. Zde se totiž dotýkáme základního principu starého lékařství. Jednou z neaplikovanějších terapií totiž bývala regulace tělesných tekutin. Medicína zastávala téměř 2000 let, od dob Hippokratových, tzv. princip humorální patologie (humorální fyziologie). Tento názor vysvětloval původ nemocí z disharmonie čtyř tělesných tekutin (krve, černé žluči, hlenu a žluté žluči). Nenechme se zavést stě. terminologií, podle výkladů, které nalezneme např. u Avicenny, nacházely se tyto tekutiny všechny v krevním řečišti a jednalo se tedy o složky krve (plazma, masa červených krvinek ad.). Přemíra šťáv (nebo jen jedné) kazila nejcennější z tekutin – krev. Staří lékaři považovali krev za nositelku života, neboť si dobře všimli, že s krví život z těla uniká. Tělesné šťávy a jejich tvorbu tedy bylo třeba regulovat – užívaly se dávkivé prostředky, projímadla, klystýry a především se pouštělo žilou (ať již příkládáním baněk či pijavic). *Púščenje* bylo téměř všelékem a bylo třeba dobře vědět, kdy pouštět, aby se vyléčilo dané onemocnění. K tomu dobře posloužila astrologie, která vypracovala systém pouštění v závislosti na pohybu Měsíce. Jednotlivým lidským orgánům pak byly přiřazeny znamení zvěrokruhu. Když se Měsíc ocitl v daném znamení, bylo povoleno (nebo zakázáno) pouštět žilou k uzdravení daného orgánu. Za druhé bylo třeba velmi dobře vědět, odkud pouštět, aby pacient zákrok lékaře přežil. Proto se zřejmě mistr Klaret pokouší o diferenční pojmenování cévního systému.

Krevního systému se týkají především tyto výrazy (pro jejich výjimečnost je ocitujeme souvisle z rkp. A i s jejich cizojazyčnými protějšky: *timpola zdvice*, *glosupa dásněnka*, *jázla fibra sit*, *anguca zřě(ie)nka*, *narex chřepodna*, *rtěna labira*, *lasuba zpronda*, *hlavnice cephalica*, *manea zruč*, *epatica játrka*, *zubnice faula*, *brachon pažina sit*, *břesnice vasklon*, *intrapola pladich*, *čecha poblica*, *vensina lebřiech*, *prepuncia rempest*, *nožipla pedo*, *subtala hlempest*, *extilium výhle(z)d*, *magipes vě(ie)čina*, *veta pupcen*, *plicnice pulmatica*,

salvacella *meziřična*, *mestola basilica*, sed mediana sit *medina*, *stavnice cardiaca*, *nerius lodven*, *umla medica*, *kvedna sciatica*, *znuš caurarius*, *abortica sedúš*, est *koleník gennula*, *stehnice crula*, *zlokna cubina*, *hýždice coxira*, *lýtkona tibula*, *splenica slezna*, *occipa týlněnka*, *cervix zšeha*, *mucia hrbenka*, atque *ieculentum jestník*, *dásněnka palatum*. *Glosarius membra, venas dedit Anatomia* (Flajšhans, 1926, s. 154 – 155; rkp. A fol. 194b – 195a; rkp. B fol. 10b).

Při vytváření výše uvedených názvů stál Klaret před úkolem označit nejedinečné části těla a rozlišit je navzájem. Byl zbaven možnosti užít obvyklý a nadále (dodnes) zvláště v terminologii využívaný způsob pojmenování více-slovným lexémem, neboť byl vázán pevnou strukturou verše, která mu diktovala optimálně tříslabičné slovo (pro daktyl).

Citované české názvy jsou částečně odvozeniny (desubstantiva, deadjektiva) a částečně vznikly složením či jiným, pro Klareta příznačným, způsobem (srov. Michálek, 1975, s. 77 – 81; o poměru obvyklých a neobvyklých slovo-tvorných způsobů u Klareta viz týž, 1976, zvl. s. 222.). Z lexémů, které současná lexikologie dostatečně interpretovala, jmenujme výrazy *nožipla*, *pažina*, *pladich*, *plícnice* (Staročeský slovník) a *hlempest*, *rempest* (Michálek, 1989, s. 21).

Ucelenou skupinou, která se vyznačuje shodnými rysy gramatickými (rod, tj. femininum, stejně jako výrazy *žila*, *cieva*) a slovo-tvornými (odvozeniny), je vlastní okruh pojmenování cév. Patří k nim i výše uvedená jména *pažina* a *plícnice*. Jejich společným slovo-tvorným významem je ‚céva, vztahující se k určité části těla‘. Motivujícím slovem je buď adjektivum nebo substantivum vztahující se k části lidského těla (hýždice, stehnice, lýtkona, slezna, týlněnka, zubnice, rtěna, koleník m. (ale rkp. B kolenice), *meziřična* ad.). Na takto vytvořená pojmenování není jistě adekvátní vyhoceně negativní hodnocení Flajšhansovo, že „...nedostatek jazykového citu je také hlavní a základní vadou velikého podniku Klaretova“ (Flajšhans, 1926, s. 102). Spíše než od nedostatku jazykového citu by se dalo hovořit o snaze (neuskutečnitelné) vyhovět několika požadavkům najednou.

Lingvistika, ani historická, jistě nestojí a nepadá s dešifrací jednotlivých, v Klaretových slovnících jedinečně doložených lexémů. Závažnější otázkou je dopad celé Klaretovy snahy na rozvoj českého jazyka a na rozvoj českého písemnictví.

Klaret stojí na počátku období, které s sebou přináší rozvoj odborné literatury, k níž můžeme počítat i vznik prací lexikografických jako jejího speciálního typu. Do roku 1500 máme zachováno několik desítek slovníků a slovníkových torz, jejichž analýza by na danou otázku o Klaretově vlivu přinesla odpověď.

Byly excerpovány anatomické termíny ze slovníků sepsaných v období přibližně sto let po Klaretovi. Slovníkovou tvorbu při excerpci reprezentují tyto

alfabetáře a nomenklátory (seřazeno chronologicky, zkratky uvedeny podle *Staročeského slovníku*, Úvodních statí, soupisu pramenů a zkratk, Praha 1968):

1. nomenklátor kapitulní z 1378/9, zlomek (SlovKap),
2. slovník svatovítský z 2. pol. 14. stol. (SlovVít),
3. slovník Bohemarius minor z 2. pol. 14. stol. (SlovBoh),
4. tzv. Nomenclator z konce 14. stol. (SlovNom),
5. slovník UKE z konce 14. stol., proužek na předešlý (SlovUKE),
6. Vokabulár muzejní ok. r. 1400, zlomek na předešlý (SlovVokMuz),
7. tzv. Anonymus z 1. pol. 15. stol. (SlovAnon),
8. slovník muzejní z 1. pol. 15. stol. (SlovAnon),
9. slovník weisenberský z 1. pol. 15. stol. (SlovWeisn),
10. tzv. Catholicon z 1. pol. 15. stol. (SlovCath),
11. slovník Velešínův z r. 1458 (SlovVeleš),
12. slovník Jana Holubáře z pol. 15. stol. (SlovHol).

Většina uvedených slovníků vykazuje styčné body s Klaretem. Velmi zřetelné jsou paralely slovníku svatovítského, Nomenclatoru, vokabuláře muzejního, slovníku weisenberského, Velešínova a Holubáře. Tyto slovníky využily především Klaretova soupisu výrazů již dříve doložených a výrazů neodporujících svou slovtvorbou českému jazykovému systému. Zcela vyřadily Klaretovy české a latinské novotvary (o nichž byla řeč výše). Některé slovníky dále vylučují názvy považované za vulgární a názvy vztahující se ke genitáliím.

Nutno podotknout, že žádný z excerpovaných slovníků nebyl vázán veršovou stavbou. K naprosto přesvědčivými důkazům konkrétních souvislostí a předloh by bylo třeba provést komplexní analýzu celých slovníků pomocí počítače.

Již mimo naši excerpci stojí slovníky pozdější, např. velmi významný *Lactifer* Jana Vodňanského, u něhož je rovněž prokazován vliv Klareta. Prostřednictvím Vodňanského, Veleslavína, Komenského a Jungmanna se tato Klaretem poprvé souborně zachycená slovní zásoba dostává až do moderní doby.

Odezva Klaretovy práce v novějších středověkých slovnících je způsobena několika faktory: kromě nesporné ceny slovníků jako pramene vzhledem k šíři shromážděné slovní zásoby české i latinské zde jistě působí i Klaretova autorita coby předního muže královského vědeckého dvora (je proto zarážející, že o tak významné postavě, kterou Klaret jistě byl, je nám dosud známo tak málo nesporných informací). Dále musíme mít na mysli, že charakteristickým středověkým tvůrčím přístupem v souladu se scholastickou filozofií byla kompilace: platilo, že čím více autorit a předloh středověký autor využije, tím hodnotnější (podle tehdejších měřítek) dílo vzniká. Nové a originální by totiž mohlo být chápáno i jako zárodek možné hereze.

Shrnuto: státní zakázka takového rozsahu nemohla zůstat opominuta.

Význam Klaretovy práce pro český jazyk a českou kulturu je proto především význam průkopnický a ideologický. To, že zdaleka ne vždy proble-

matically ustrojené české novotvary v češtině dlouho nepřežily, je do jisté míry nutno přičíst na vrub i v této době nízké úrovni medicíny vůbec a ve 14. stol. v podstatě neexistenci české odborné literatury, kde by bylo možno tyto nově utvořené výrazy okamžitě publikovat, a tak je zakonzervovat. Moderní lékařskou terminologii silněji ovlivnily překlady a hojně další opisy chirurgického lékařství Saličeta a Rhazeze a v Čechách vzniklé české práce a překlady mistra Křišťana z Prachatic. Ty však pocházejí až ze století patnáctého, kdy se otvírá možnost rychlého šíření literatury díky vynálezu knihtisku.

Velikost myšlenky vytvořit první českou encyklopedii a míra tvůrčí vůle, kterou Klaret se svými druhy prokázal, je však naprosto srovnatelná s ostatními počiny tohoto českého středověkého obrození; ostatně též přední český historik P. Spunar konstatuje, že „ve svém úhrnu šlo o čin, který se vyrovnal smělosti tvůrců katedrál“ (1985, s. 354).

Literatura

- ČORNEJ, P.: Tajemství českých kronik. Praha 1987.
FLAJŠHANS, V.: Klaret a jeho družina I – II. Praha 1926 – 1928.
GEBAUER, J.: Slovník staročeský. Praha 1903 – 1916.
HANKA, V.: Zbírka nejdávnějších slovníků latinsko-českých. Praha 1833.
JUNGMANN, J.: Slovník česko-německý. Praha 1835 – 1839.
MICHÁLEK, E.: Česká slovní zásoba v Klaretových slovnících. Praha 1989.
MICHÁLEK, E.: K ohlasům antiky v nejstarších českých slovnících. Slovo a slovesnost, 39, 1978, s. 142 – 149.
MICHÁLEK, E.: K rozvoji české slovní zásoby v době Karlově. Naše řeč, 61, 1978, s. 233 – 240.
MICHÁLEK, E.: K zvláštním způsobům Klaretova tvoření slov. Naše řeč, 58, 1975, s. 77 – 81.
MICHÁLEK, E.: Ke Klaretovu slovtvornému systému. Slovo a slovesnost, 37, 1976, s. 220 – 223.
Slovník středověké latiny v českých zemích. Vydává AV ČR od r. 1980.
SPUNAR, P.: Kultura českého středověku. Praha 1985.
Staročeský slovník. Vydává AV ČR od r. 1968.
VINAR, J.: Obrazy z minulosti českého lékařství. Praha 1959.

Substantivizovaná adjektiva označující poplatky, dávky a platy ve staré češtině

Miloslava Vajdlová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Lexikografické zpracování staročeských lexikálních jednotek nabízí mnohé podněty k zamyšlení se nad obecnými problémy sémaziologickými, lexikologickými i sémanticko-syntaktickými, přičemž poskytuje též dostatek materiálu, z něhož můžeme při formulování obecných problémů vycházet. Mezi hesly zpracovanými ve III. dílu *Staročeského slovníku* nalezneme početnou skupinu lexémů se shodnou morfologickou charakteristikou, s obdobnou morfemickou stavbou a s totožným sémanticko-funkčním zařazením typu *pařežné, pobečné, podkovné*. Jedná se o substantivizovaná adjektiva patřící do sémantického pole pojmenování staročeských poplatků, platů, dávek apod.

Substantivizace adjektiv je jev, kdy přídavná jména primárně sloužící k vyjádření nedějových příznaků substančně pojatých jevů se přehodnocují na samostatně fungující pojmenování substancí (např. adjektivum *nemocný, -á, -é* se mění ve zpodstatnělé adjektivum *nemocný: opice nemocná k lékaři šla jest* Čtver 65a¹; *bude li člověk mdlejí a nemocnějí, tomu nemají púštěti* [žilou] LékMuz 24b – zpodst. *bíše jeden nemocný jmenem Lazař* EvRajhr 113b (J 11,1); *tehdy ten nemocný má bolest pod pupkem* LékMuz 8b). Základem tohoto přechodu je změna původní sémantiky přídavného jména, která je provázena změnou syntaktické funkce i gramatické charakteristiky přehodnocovaného adjektiva. V celkovém souboru staročeských substantivizovaných adjektiv nalezneme jednotky v různém stadiu zpodstatnění: od kontextové elipsy určovaného podstatného jména (*těch [nehodných božího smilování] osmery nalézáváme v Písmě svatým: najprvé všechny nekřtěné..., druhé arcikacieře* ŽidSpráv 91) až po plně substantivizovaná adjektiva, která se významově i formálně oddělují od výchozího přídavného jména a vystupují nadále jako samostatné lexikální jednotky (*opovědné, pivovarné*).

Staročeská substantivizovaná adjektiva slouží k pojmenování osob (*po-hajný, slepý*), zvířat (*hadový, plachá*) i neživých substancí (*osědlé, zlatý*). Výjimečné postavení mezi lexémy označujícími neživé substance zaujímá soubor substantivizovaných adjektiv sloužících k označení právních termínů finančního charakteru – staročeských poplatků, platů, dávek apod. (*cěstné,*

¹ Doklady citujeme a zkratky staročeských památek uvádíme v souladu se Staročeským slovníkem, v. Staročeský slovník. Úvodní stati. Soupis pramenů a zkratk. Praha 1968.

čtvrtletné, kosné, měřičné, nedoperné, pokudné, zástupné).² Tato skupina pojmenování je homogenní po stránce slovtvorné, morfologické, stylistické i sémantické a obsahuje lexémy velice staré, jež byly během celého staročeského období hojně užívány, aniž by se výrazněji měnila jejich forma. Všechna tato pojmenování mají vyhraněnou terminologickou povahu a náleží do oblasti názvosloví právního.

Jednotlivé písemné památky, v nichž se právní termíny pojmenovávající dávky a poplatky nacházejí, jsou mnohdy velmi staré a vznikly v době, kdy ještě nebyly produkovány souvislé česky psané texty. Česká slova, mj. pojmenování poplatků a dávek apod., jsou tudíž v cizojazyčných, v našem případě výhradně latinských, textech užitá jako bohemika: *elemosinam, quam magnus dux S., scilicet homutne in Olzana, ... Olomucensi ecclesie contulerant* CDB 1,254 (1174 – 1178); *Et quot dicitur ceztné, pertinens an beneficium forestarii* t. 2,411 (1220). Bohemikum v textu zbytečně neduplikuje latinské vyjádření, latinský text opisem vyjadřuje význam českého terminologického pojmenování. Shodný latinský termín, označující jednu a tutéž skutečnost není užit a ve většině případů ani užit být nemůže, protože neexistuje. I v pozdější době, kdy jsou již běžně doloženy české texty nejrůznější proveniencí a nejrůznějšího zaměření, bývají některé úřední spisy psány latinsky, přičemž české substantivizované adjektivum pojmenovávající poplatek, dávku apod. je v nich i nadále užito izolovaně jako bohemikum: *de succisione vulgaliter ochozne per 1 gr. [solvunt]* UrbEml 95 (1390); *rex ... jus suum regium Boemie, ostrozne wulgaliter nuncupatum..., pro decorando sansti Wenzeslai... sarthosago... donavit* SSL, ArchBřevn 4 (1391).

Substantivizovaná adjektiva sledovaného sémantického pole jsou hojně doložena již od nejstarších dob českého písemnictví. Jejich nejvýraznější kvantitativní nárůst a nejčetnější výskyt v celém staročeském období však zaznamenáváme v 15. století. Příčinou je rozvoj právního i úřednického života, který se odráží i v rozvoji právní a úřednické zaměřené literární produkce.

Zpodstatnělá přídavná jména označující dávky, poplatky apod. se vyznačují vysokou mírou substantivizace – všechna tato pojmenování bez výjimky můžeme hodnotit jako plně zpodstatnělá. Touto svou jednotnou mírou zpodstatnění se odlišují od jiných významových skupin staročeských substantivizovaných adjektiv. Často se používají pouze k označování substancí samých (*hrnečné, měřičné*), jen některá z nich existují souběžně též jako přídavná jména nezpodstatnělá, fungující v primární atributivní funkci (*písařský, mléčný*). Míra zpodstatnění celé sledované skupiny je však tak vysoká, že v přípa-

² Kromě substantivizovaných adjektiv se k označení poplatků, dávek apod. ve staré češtině používají též substantiva neutra (*opovědčie, podýmie*) a víceslovné lexémy (*plat osepný, plat solný*).

dě koexistence adjektiva substantivizovaného a nesubstantivizovaného bývají zpodstatnělá adjektiva, označující substance, a adjektiva vlastní, pojmenovávající příznaky substancí, důsledně odlišována tvarově. Zpodstatnělá adjektiva užívaná pro označení substancí se vyskytují pouze v singuláru středního rodu (*obědné, ženné, pivovarné*), kdežto adjektiva vyjadřující přívlastek mají tvary všech tří rodů v obou číslech (*mléčný, -á, -é; odevzdaný, -á, -é*). K mnohým substantivizovaným adjektivům této skupiny původní nezpodstatnělá přídavná jména vůbec neexistují (např. je doloženo pouze zpodstatnělé *pobečné, podýmné, pokrčemné*). V některých případech, zvl. v mladším staročeském období, byly totiž nové lexémy tohoto sémantického pole tvořeny analogicky podle již existujících pojmenování se shodnou sémantickou strukturou (*pobečné, posudné*). Tento typ pojmenování si udržel svoji produktivitu až do současnosti. Podle potřeby i v současnosti vznikají nová jména se shodným významovým obsahem (pojmenování poplatků a dávek) a shodnou formální charakteristikou (substantivizovaná adjektiva, neutra, užívaná pouze v singuláru), sr. novočeské *vodné, stočné, jízdné, hovorné*.

Poněkud problematické je slovnědruhově zařazení lexikálních jednotek zakončených na *-ie*. Je nutno rozlišovat substantivizovaná adjektiva patřící k měkkému typu skloňování a substantiva neutra *ŕjo*-kmenové deklinace, typ *znamenie*. Substantivizovaná adjektiva patřící k *ŕjo*-kmenové deklinaci přídavných jmen jsou doložena převážně jako slovo-tvozné varianty zpodstatnělých přídavných jmen derivovaných sufixem *-ný* (*plecné/plecnie; podýmné/podýmnie; pomocné/pomocnie*). Substantiva neutra (*opovědčie, podacie*) jsou fundována současně nominem i verbem (*opovědčie* vychází ze základových slov *opověd* a *opověděti*, *podacie* je fundováno slovy *podati* a *podací*). Jejich primární paradigma je substantivní, avšak druhotně, působením analogie mohou přejímat též tvary adjektivní (*právo dáti, komuž opoviedáš, dva haléře opovědčieho* RožmbA 63).

O pevném a stálém postavení celé sledované skupiny substantivizovaných adjektiv ve staročeské slovní zásobě svědčí též to, že jen zřídka byla pojmenování v ní zahrnutá nahrazena konkurujícími substantivy. Ve sledovaném souboru se takovéto nahrazení realizovalo pouze u lexémů *mýtné – mýto* a *colné/cělné/celné – clo*. V ostatních případech, byla-li v pozdějších obdobích zpodstatnělá přídavná jména nahrazována, bylo použito víceslovných opisů (*čižebné*, později *poplatek za možnost lovu a odchytu ptáků*) a ve zcela ojedinělých případech nahradilo staročeské substantivizované adjektivum jiné zpodstatnělé přídavné jméno s totožným významem (jako protějšek staročeského *nákrmné* existují novočeské lexémy *stravné, výživné*). Některá staročeská pojmenování této významové skupiny se do současnosti nezachovala (*čižebné, chomiútné, pařezné*). Jsou to převážně lexémy označující zaniklou realitu.

Při podrobnějším významovém členění sémantického pole pojmenování staročeských poplatků, dávek apod. můžeme vydělit tyto podskupiny:

1. pojmenování poplatků (*colné, čestné, písařské, pomlýnné*);
2. pojmenování dávek (*nákrmné, opravné, orné*);
3. pojmenování platů (*měřičné, podružné*);
4. pojmenování pokut (*nezpravné, otběžné*);
5. pojmenování odměn (*pochopné*).

Nejpočetněji jsou zastoupeny podskupiny 1. a 2., pouze ojediněle se vyskytují pojmenování patřící do skupiny 5.

Stejně jako je toto sémantické pole jednotné po stránce významové či z hlediska dosaženého stupně substantivizace, je homogenní i po stránce slovtvorné a morfologické. Mezi pojmenováními poplatků, platů, dávek apod. se nevyskytují adjektiva původní. Všechna pojmenování jsou derivována buď od sloves (*nákrmné, nosné*), nebo od podstatných jmen (*pomlýnné, pokosné*). Nejrozšířenějším slovtvorným typem jsou pojmenování odvozená pomocí sufixu *-né* (*pomocné, jemné*), častý je též smíšený typ používající kombinaci předpony *po-* a přípony *-né* (*podomvné, posudné*).

Omezení paradigmatu, k němuž dochází u těchto adjektiv, je velice rozsáhlé a na rozdíl od jiných významových skupin staročeských substantivizovaných adjektiv i důsledné. Zachovány zůstávají pouze singulárové tvary rodu středního, jiné tvary se nevyskytují.

Celkově lze říci, že celý soubor substantivizovaných adjektiv pojmenovávajících právní skutečnosti finančního charakteru (poplatky, platy, dávky apod.) tvoří jednotný a sourodý celek vyznačující se několika základními rysy. Jsou zde zahrnuty četné lexikální jednotky velmi staré, mající terminologickou povahu. Soubor je jednotný co do míry zpodstatnění i co do morfologické charakteristiky a na rozdíl od jiných významových skupin staročeských substantivizovaných adjektiv nezaniká se změnou označované skutečnosti jako celek, ale jako produktivní slovtvorný typ zůstává zachován až do období novočeského.

Literatura

- BLANÁR, V.: Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Bratislava 1984.
- DOKULIL, M.: K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvl. transpozice. *Slovo a slovesnost*, 43, 1982, s. 257 – 271.
- FILIPEC, J.: K otázce konverze a přechodu slovních druhů v dnešní češtině. *Slovo a slovesnost*, 33, 1972, s. 122 – 129.
- GEBAUER, J.: Slovník staročeský. I – II. Praha 1970.
- Mluvnice češtiny. I – III. Praha 1986 – 1987.
- NĚMEC, I.: Vývojové postupy české slovní zásoby. Praha 1968.
- NĚMEC, I.: Rekonstrukce lexikálního vývoje. Praha 1980.
- Staročeský slovník. Úvodní stati. Soupis pramenů a zkratek. Praha 1968.
- Staročeský slovník. I – III. Praha 1968 – 1996.
- TLUSTÁ, E.: K substantivizaci adjektiv v češtině, zvl. ve starším období jazyka. *Slovo a slovesnost*, 18, 1957, s. 158 – 164.

Přitažlivost gramatické formy kladných a záporných výrazů při přesvědčování

Jiří Mezuláník

OPF Slezské univerzity, Karviná

1. Úvod

Součástí studia na Obchodně podnikatelské fakultě v Karviné je komunikační příprava, kterou posluchači prochází v bakalářském i magisterském studijním programu. Jedním z volitelných předmětů komunikační přípravy je kurz *Argumentace a přesvědčování pro manažery*. V tomto kurzu jsou posluchači – budoucí manažeři – seznamováni s komunikačními, psycholingvistickými a sociolingvistickými aspekty persvázního procesu, s faktory přesvědčování, se způsoby formulování teze a argumentu a základními metodami přesvědčování. V rámci kurzu si posluchači sestavují též svůj individuální profil přesvědčovatele, který je zpracován podle metodiky R. Eales-White (Eales-White, 1992).

Při podrobnější analýze těchto individuálních profilů (celkem přibližně 100 testů) se ukázalo, že posluchači nedokáží využívat v procesu přesvědčování kladných odpovědí (srov. Mezuláník, 1997), což může vést k různým problémům v pozdější obchodně podnikatelské praxi. Proto jsme se otázkám kladných a záporných odpovědí začali věnovat pozorněji.

2. Kladné a záporné odpovědi v persvázním procesu

Z psychologických výzkumů i vlastní zkušenosti víme, že kladné výrazy působí v komunikaci jako stimulační prostředek, na rozdíl od záporných výrazů, které působí spíše inhibičně. Kromě toho schvalující výrazy stimulují k daleko pestřejším a rozmanitějším činnostem než signály záporné. Tuto skutečnost lze doložit i srovnáním různých cizích jazyků, kde má verbální výraz *ano* rozmanitější vyjádření než výraz *ne*, který ve většině jazyků začíná hláskou *n* (Grác, 1985). Z gramatického hlediska lze oba výrazy – *ano* i *ne* – používat univerzálně pro pozitivní i negativní reakce, například *ne* může být odmítnutím něčeho nežádoucího, stejně jako *ano* schválením něčeho nežádoucího. Z gramatického hlediska tedy není podstatné, zda se používá více výrazů *ano* nebo *ne*. Z hlediska psychologického je situace jiná, kladné (souhlasné) výrazy jsou pro recipienta přitažlivější než výrazy záporné (nesouhlasné). Proto se při přesvědčování doporučuje používat spíše kladných výra-

zů než výrazů záporných na straně jedné a na straně druhé získávat i od přesvědčovaného kladné výrazy. Dosažení kladné odpovědi či souhlasného vyjádření může však být v procesu přesvědčování problém, protože jedním ze základních požadavků na formulování teze je její kontradiktivnost. V případě, že nemáme dvě protikladné teze, není o čem přesvědčovat. Překonání této zjevné kolize umožňuje jednak vhodná formulace teze, jednak využití metodiky kladných odpovědí.

Při formulování teze se snažíme o zmírnění její kontradiktivnosti s tezí protivníka. Doporučuje se vyhnout formulaci absolutně kontradiktivní teze, tedy antiteze, ale využít spíše tezí diferencních nebo problémových. Diferenční teze jsou středně kontradiktivní, liší se od sebe jen v některých momentech, v jiných se naopak shodují. Recipient se k takto formulované tezi staví daleko pozitivněji. Proto je vhodné již východiskové teze formulovat tak, aby obsahovaly co nejvíce shodných prvků. Diferenční tezi lze vytvořit již prostým rozvitím jednoduché teze zavedením modality času, místa, způsobu. Problémové teze jsou ještě méně kontradiktivní. Jsou založeny na pochybnosti o absolutní platnosti teze přesvědčovatele i přesvědčovaného, což vytváří příznivé podmínky pro snazší dosažení souhlasného vyjádření. Protikladné a diferenční teze se tedy vyjadřují v podobě asertorického soudu, t.j. přítomnost nebo nepřítomnost určitého znaku se definují jako existující skutečnosti (S je P , S není P) nebo apodiktického soudu (S musí být P , S nemusí být P). Oproti tomu problémové teze se vyjadřují v podobě problémového soudu, který vyjadřuje pouze pravděpodobnost nebo možnost přítomnosti či nepřítomnosti určitého znaku.

Problém kontradiktivnosti persvázního procesu lze zmírnit též užíváním metodiky kladných odpovědí, která rozlišuje tzv. *úplné ano* a *částečné ano*, kromě toho počítá s kladnými odpověďmi recipienta i přesvědčovatele. Vychází se z dokázané skutečnosti, že pokud přesvědčovaný řekne *ne*, těžko bude ochoten měnit svůj názor na *ano*. Je proto vhodné dosahovat přesvědčení cestou parciálních *ano*, aby se v závěru dosáhlo *úplného ano*. Snažíme se nedostat přesvědčovaného do situace, aby byl nucen říci *ne*. Úspěch persvázního procesu je podmíněný nejen souhlasnými reakcemi recipienta, ale i přesvědčovaného. V metodice kladných odpovědí se tento problém řeší uplatněním tzv. *nepodmíněných ano*, které lze vyjádřit formulí *ano bez ale* (ita sine sed) a uplatňováním tzv. *podmíněných ano*, které lze vyjádřit formulí *ano s ale* (ita cum sed).

Znalost těchto persvázních technik je důležitá i v obchodně podnikatelské činnosti, protože řada komunikačních situací v obchodně podnikatelské praxi je na argumentaci a přesvědčování přímo založena (např. vyjednávání, pracovní pohovory, interview, tiskové konference, arbitrážní řízení a pod). Při vyjednávání (např. o ceně výrobku, výhodnosti služby či výrobku apod.) se s pomocí výše uvedených persvázních technik snažíme dosáhnout spíše výsledku

win – win, kdy oba účastníci vyjednávání odcházejí z jednání úspěšně, než výsledku *win – lost*, kdy jeden z účastníků obchodního jednání odchází „poražen“. Tento úspěch nevytváří dobré podmínky pro budoucí obchodní spolupráci.

Případ, kdy účastníci obchodního jednání trvají na svých absolutně formulovaných tezí, může vést k výsledku *lost – lost*, kdy ani jeden z účastníků persvázního procesu neustoupí ze své pozice. Je pochopitelné, že kromě komunikačních přístupů výsledek negociačních aktů ovlivňují i jiné faktory – ekonomické, kulturní, časové apod.

Přitažlivost gramatické formy kladných a záporných výrazů

Přitažlivost kladných či záporných výrazů má kromě aspektů sociálních, psychologických též svůj rozměr komunikační, který se může s ostatními aspekty shodovat nebo rozcházet. V rámci kurzu *Argumentace a přesvědčování* byl proto proveden test přitažlivosti gramatické formy kladných a záporných výrazů. Využili jsme upravenou metodiku J. Gráce (Grác, 1982, s. 264). Šetření proběhlo přibližně u 100 posluchačů druhého a třetího oboru Marketing a management. Posluchačům byly čteny dvojice protikladných slov, posluchači měli za úkol zapsat to slovo z dvojice, které pro ně bylo přitažlivější, a to bez ohledu na souvislosti, ve kterých se užívá. Jednotlivé dvojice byly rozděleny do třech skupin:

- přímé kladné a záporné výrazy v 2. osobě imperativu (*udělej – neudělej*)
- přímé kladné a záporné výrazy v 3. osobě pasíva (*souhlasí se – nesouhlasí se*)
- nepřímé kladné a záporné výrazy v infinitivu (*dát – nedát*).

Výsledky šetření jsou v uvedeny tabulce.

Přitažlivost gramatické formy kladných a záporných výrazů

	Kladné výrazy		Záporné výrazy	
	celkem	%	celkem	%
1. skupina	425	85	75	15
2. skupina	380	76	120	24
3. skupina	345	69	155	31
Celkem	1125	75	375	25

Z tabulky je zřejmé, že z přibližně 1500 slov, které respondenti zvolili bylo 75 % kladných a pouze 25 % záporných.

U přímých podnětů vyjádřených v 2.osobě imperativu bylo z 500 slov zvoleno 75 %, záporných 25 %.

U přímých výrazů vyjádřených v 3. osobě bylo z 500 slov 76 % kladných a 24 záporných.

U nepřímých výrazů vyjádřených v infinitivu bylo 69 % kladných a 31 % záporných.

Recipientům se tedy jednoznačně více líbí výrazy v kladné formě. Poměrně výrazný se ukázal rozdíl mezi skupinami výrazů přímými a nepřímými. Šetření potvrdilo, že kladná forma je o něco méně přitažlivá a záporná forma o něco snesitelnější, pokud jsou vyjádřeny v infinitivu.

Literatura

EALES-WHITE, R.: Power of Persuasion. Improving Your Performance and Leadership Skills. London Kogan Page, 1992.

GRÁC, J.: Persuázia. Ovplyvňovanie človeka človekom. Martin 1982.

MEZULÁNÍK, J: K některým aspektům komunikace v bankovní sféře. Sborník z mezinárodní konference *Perspektivy bankovníctví po roce 2000 v ČR a ve světě*. Karviná 1997.

Neverbální reklamní komunikace

Monika Javorská

OPF Slezské univerzity, Karviná

1. Kompatibilita obrazu a textu v reklamním sdělení

Součástí reklamy je nejen text, ale také jeho obrazová (výtvarná) část. Zde hrají důležitou roli především barvy, grafika a samotný nápad. Obrazové sdělení by mělo být symbolické, aby podtrhlo textovou část a vzájemně se tyto obě části reklamy doplnily. Pokud reklamu doplňuje fotografie, pak je většinou lichotivá nebo pozitivně stimulující. Obrazová a textová část reklamy tvoří komplex, kde jsou obě složky naprosto vyvážené. Stejně tak musí být vyvážena složka informační a emoční. Obě složky spolu úzce souvisí. Pokud obsahuje obrazová část informační složku reklamy, musí textová doplnit složku emoční a naopak.

Neverbální projevy vyjadřují emoce, pocity, nálady, vzájemnou náklonnost, dojem. Mohou záměrně ovlivnit postoj partnera i řídit chod vzájemného styku. Přestože rozebíráme mimoslovní komunikování po jednotlivých druzích, je třeba brát neverbální projev jako celek. V televizní reklamě je ob-

vykle zastoupena složka vizuální i verbální. V této kombinaci obrazu a textu mohou nastat tři vzájemné vztahy: dominance textu, dominance obrazu, či jejich vzájemná vyváženost.

Srovnáním textu a obrazu v televizní reklamě jsme zjistili, že 95 % analyzovaných reklamních textů je v souladu s obrazem. V textech se většinou několikrát opakuje název výrobku, slova doprovází a zdůrazňují děj v reklamě. Obraz je většinou několikrát proložen řadou nabízených výrobků, atmosféra reklamy podněcuje chuť výrobek použít. To neplatí stoprocentně. Příkladem nesouladu obrazu a textu je reklama na vodku, kde kdybychom slyšeli jen text, nevíme o jaký výrobek se jedná. Nebo reklamy na různá pojištění a spoření, kde rovněž do poslední chvíle nevíme, na co je reklama zaměřena. Dalšími příklady nesouladu obrazu a textu jsou reklamy *Ori flame*, *Azurit*, *Mitsubishi*, *Rama*, *Lumene*, *Primus*, *Multiservis*, *Privatizační fond*, *Korunní kyselka*. Naopak vyváženost textu a obrazu byla zjištěna u reklam na kosmetické přípravky (*Max Faktor*, *Cliff*, *Johnson*, *Taft*, *Kamill*, *Gillette*, *Lux*, *Claire*, *Pantene*, *Old Spice*, *Shamtu*, *Wella*), na spotřební zboží (*Silhouettes*, *Mr Proper*, *Ciff*, *Blend-a-med*, *Pereto*, *Pampers*, *Vizír*, *Ariel*, *Colgate*, *Reach*), na potravinářské zboží (*Orbit*, *Vitana*, *Uncle Bens*, *Orion*, *Bujón*, *Hellmans*, *Wrigleys*, *Knorr*, *Hera*, *Peppies*, *Danone*, *Jacobs*, *Mexavit*, *Milford*, *Cornflakes*, *Mattoni*), na elektronické zboží (*Grundig*, *Solac*, *Braun*, *Durex*, *Operator*, *Goldstar*, *Rowenta*).

Celkově jsme v našem výzkumu podrobili analýze šest hodin videonahrávek televizních reklam. Zvuk i obraz se společně shodovaly v 58 %, naopak neshodovaly se v 19 % případů. Ve zbývajících 23 % neodpovídala zvuková či obrazová složka propagovanému výrobku. Roli v zjišťování hrál i fakt, zda byla reklama zhlédnuta poprvé. Při posouzení obrazu s utlumeným zvukem bylo možné u 71 % dekódovat propagovaný výrobek. U 29 % naopak samotný obraz nestačil. V obdobném zkoumání zvuku bylo možno u 73 % rozpoznat propagovaný výrobek, u 27 % ne. Obrazová názornost byla zcela jasná např. u reklam na žvýkačky (*Orbit*, *Wrigleys*). Všeobecně u reklam na potraviny a pochutiny lze snadno na základě obrazu poznat propagovaný výrobek.

U reklamy v časopisech, které jsou většinou inspirovány televizní reklamou, dochází k častějšímu rozporu mezi textem a obrazem. Příkladem jsou reklamy na časopis *Reader's Digest*, *Výběr*, *Eurotel*, *Škofin s.r.o.*, kde je samotný obraz k pochopení nedostačující a bez textu by čtenář nepoznal, na co je reklama orientována.

2. Rozbor reklamního obrazu dle jednotlivých prostředků

Neverbální komunikační prostředky jsou tedy důležitými složkami reklamního sdělení, neboť je s nimi spojena vyšší pravděpodobnost uchování pre-

zentovaných jevů. Toto uchování je ještě umocněno, pokud reklama působí na více lidských smyslů. Televizní reklama je tímto spojením obrazu a textu neobyčejně mocným propagačním nástrojem, neboť umožňuje současně působit na zrak i sluch percipienta a tuto jedinečnou kombinaci ještě posiluje schopnost zachytit pohyb. Právě obrazové prezentace mají velký vliv na zapamatovatelnost, protože percipient si lépe vybavuje konkrétní podněty. Účinnost reklamy se rovněž podstatnou měrou zvýší, je-li verbální sdělení upřesňující výhody ještě zopakováno v podobě psaného titulku na dolní části obrazovky.

Televizní reklamy lze dělit na ty, kde je vedle představovaného produktu hlavním činitelem člověk, nebo na ty, kde je člověk pouze doplňkem, či na případy zobrazování pouze samotného výrobku nebo značky. V následujícím rozboru jsme se zaměřili na člověka jako na komunikátora používajícího neverbálních prostředků.

Mimika

Mimikou se rozumí vyjadřování vlastních pocitů pomocí nejrůznějších výrazů obličeje. Může se tak navodit pocit zklamání radosti, smutku a podobně (Křivohlavý, 1988, s. 34). V rámci reklamy, a především u televizních spotů, hrají výrazy v obličeji důležitou roli. Ukazují nám, co právě hrdina či hlavní aktéři televizního spotu pociťují, co u nich použití daného výrobku či služby vyvolává. Jejich reakce se pak odráží ve výrazu obličeje. Většinou jsou to projevy radosti, spokojenosti, přátelství či pohody, které ukazují, že si zákazník zvolil dobře a se svým výběrem je maximálně spokojen. Jako velmi výstižný příklad může sloužit reklama na BMW, kde stojí usmívající se muž, o kterém je řečeno, že si koupil nové auto nejmenované značky. Poté je mu pošeptáno jaké výhody by dosáhl, kdyby si vybral BMW. Jeho usmívající se obličej se rázem změní na zklamaný a zasmušilý a vše je umocněno přitisknutím obličeje na skleněnou desku, která ukončí proces destruktivní přeměny jeho tváře. V reklamě se objevují úsměvy šťastné, spokojené i pochybovačné, uznalé pokyvování hlavou i vrtění hlavy na důkaz nedůvěry nebo obdivu. Uvedme některé další příklady:

Pronto – zděšení starší ženy z nepořádku

Operátor – muž se nedovolá a tak zkriví obličej

Proxemika

Je proces sdělování vzájemným se přibližováním a oddalováním. V souvislosti se vzájemnou vzdáleností se hovoříme o zóně intimní, osobní, společenské a veřejné (Křivohlavý, 1988, s. 43). Nejmenší zóna (intimní) se v reklamě nejčastěji používá při propagaci sprejů nebo vod po holení. Velmi časté je rovněž použití při navození rodinné pohody a klidu jako např. v reklamách: spojení s liškou nebo v reklamě na kávu *Douwe Egberts*. Často

frekventovanou je i zóna osobní. Zatímco v reálném životě by jejich narušení vyvolalo odmítavou reakci, bývá situace v reklamě doprovázená úsměvem. Např. reklama na *Mentos*, kdy kluk prolézá autem, které mu zatarasilo cestu při přecházení vozovky. Společenská a veřejná zóna mají v reklamních spotech minimální zastoupení. Prakticky platí v reklamních záběrech přiblížení o jednu až dvě zóny oproti skutečnosti. Příčinou je užší záběr kamery (120 stupňů) ve srovnání s lidským okem a snaha vměstnat účinkující do záběru s co nejlepším detailem. Dochází pak k situacím, kdy dvě kamarádky jsou od sebe vzdáleny asi 4 centimetry (reklama na párty po telefonu), nebo prodavač se při obsluze téměř dotýká zákazníka.

Spoření s liškou – celá rodina je v intimní zóně
Sebamed – rodiče drží v náručí své dítě

Haptika

Představuje taktilní – dotekové sdělení, které může mít přímou či nepřímou podobu. Může být projevem přátelství i nepřátelství. Rovněž mohou být vyjádřeny informace o vzájemném vztahu mezi aktéry (Křivohlavý, 1988, s. 54). V reklamách se objevuje pohazení dítěte, podání ruky, polibky i poplácání po rameni jako odměna za dobře vykonanou práci.

Crossmen a Old Spice – žena pohladí muže po tváři
Jar – matka pohladí syna se slovy: „Podívej, jak jsou mé ruce jemné.“

Posturologie

Je nauka o polohách těla – poloha vsedě, vleže a ve stoje, patří sem také různá natočení těla (Křivohlavý, 1988, s. 58). Tyto projevy rovněž napovídají o pocitech aktéra v dané situaci či názoru mluvčího, aktéra reklamy. V reklamních televizních spotech se objevují zejména polohy ve stoje a vsedě zřídka i polohy vleže.

Oil of Olaz – aktérka je stále čelem ke kameře
Shamtu – vlasy jsou zachyceny v pohybu

Kinezika

Tento neverbální projev představuje řeč pohybů a gest, jde o pohyby, které mají výrazové sdělení a blízkou spojitost se symboly, ilustrátory, regulátory a adaptéry (Křivohlavý, 1988, s. 65). Často se objevuje přiložení ručnicku k tváři, mluví-li se o hebkosti, oddálení ruky držící telefon, když slyší špatnou zprávu, poškrábání se po hlavě, když něco neví, nebo tření si očí na důkaz ospalosti.

Tutovka – babička zvedne palec na znamení úspěchů (se slovy tutovka)
Knorr – kuchař ukáže krouživým pohybem na nabídku polévek uložených v půlkruhu

Řeč pohledů

Velmi důležitou roli v neverbálních projevech hrají oči. Právě u televizních spotů je toto neverbální sdělení důležité a v mnohém doplňuje gesta a mimiku mluvčího. Projevuje se přivřením očí blahem a všechny druhy pohledů (tázavé, nedůvěřivé i vyzývavé).

Planta – pohled kuchaře na balení Planty

Kinder surprise – pohled matky na vajíčko Kinder surprise, které může splnit všechna tři přání jejich dětí.

Paralingvistika

Je sdělování svrchními tóny řeči a představuje tyto oblasti: hlasová dimenze (klesání a stoupání hlasu), časový charakter řečeného projevu (rychlost mluvení), interakční vztahy (přednes, diskuze) a mimoslovní složky (Křivohlavý, 1988, s. 87 – 88). V reklamě se dá použít v situacích, kdy člověk hovoří o výrobku a chce některé skutečnosti zdůraznit. Například suché zakašlání v reklamě na léky, uznané vyslovení částice h-mmm, nebo opakování slabiky cha se snahou naznačit spontánní smích. Odříkání reklamního textu monotónním hlasem by působivostí reklamy neprospělo.

Tutovka – vyslovení slova tutovka po slabikách

Veselý drát – změna mluvčího pro název služby

Úprava zevnějšku

Tento neverbální projev silně působí na příjemce reklam, kteří si jednotlivých složek všímají a jsou jimi ovlivněni. Patří sem například oblečení, líčení účes, ale i úprava bytu a volba auta.

Libresse – žena je v každé situaci dokonale upravena

Penzijní fond české pojišťovny – všechny úřednice jsou perfektně upravené

Jiné členění umožňuje dělit neverbální signály na symboly, ilustrátory, regulátory a adaptéry:

1. Symboly, mají přímý verbální překlad. Např. závěr reklamy na mentolové bonbóny *Mentos*, kdy je vždy statický záběr na hlavního představitele se zdviženým palcem, což je jistě dobře srozumitelné.
2. Ilustrátory, doprovodné ilustrativní gestikulace, které jsou spojeny s řečí a mohou být využívány pro zdůraznění slov nebo frází, naznačení vztahů, nakreslení obrazu ve vzduchu, udávání tempa a rytmu mluvenému slovu. Ačkoli jsou většinou vyjadřovány pomocí rukou a paží, může být jako ilustrátor označen každý druh pohybu těla, který hraje roli ve vztahu k verbální komunikaci. Příkladem zde může být např. reklama na Českomoravskou stavební spořitelnu, kde hlavní představitel v jednom okamžiku říká „vidíte“ a ukazuje při tom prstem na televizního diváka.

3. Regulátory (usměrňující a řídicí signály) jsou signály změn, které mají často důležitou roli pro započetí nebo ukončení komunikace, či usměrňování jejího průběhu a mohou být použity např. v reklamním dialogu.
4. Adaptéry, jsou pohyby gesta a ostatní činnosti, používané pro zvládnutí našich pocitů a k řízení našich reakcí. Jako příklad může sloužit reklama na *Aral*, kde si muž s kanystrem u benzínové pumpy nejmenované značky masíruje zátylek hlavy a dívá se na kanystř s nápisem *Aral*, což zdůrazňuje jeho rozhodování, zda koupit benzín zde, nebo pěšky pokračovat v hledání čerpací stanice *Aral*.

Rozbory reklamních textů

Následující rozbory si kladou za cíl popis neverbální složky reklamního sdělení.

Cliff – balsám po holení

V obličejí muže – aktéra reklamy – lze vidět dva různé výrazy při jeho porovnávání, které provádí mezi vodou po holení a balzámem po holení. Nejprve je z jeho tváře znát pocit pálení – to protože použil špatnou vodu po holení. Avšak při použití balzámu *CLIFF* vyjadřuje tvář muže opak – pocit svěžesti, uspokojení a dobrého ošetření pleti.

Název *Cliff* (ang. útes) je ve spotu vizualizován, když muž skáče z útesu do moře. Znázornění moře vyvolává chladivý svěží pocit. Tyto pocity vyvolává také použití převážně modré barvy.

Azurit

Tato reklama je podle našeho názoru citově laděná – ukazuje dítě, které najde zajička v matčině koši s prádlem, neboť je toto prádlo tak měkké. Zde dochází ke změně poloh mezi polohou v sedě a polohou vleže. Chlapec oblečený v pyžamu vyjadřuje svými pohyby, gesty a mimikou měkkost, kterou má prádlo vyprané v *Azuritu*.

Velice důležitou roli v této reklamě hraje užití barev, a to modré a zelené. Modrá vyvolává příjemno, pocit bezpečí, čistoty, zelená pak pocit svěžesti a uklidnění.

3. Role barev v reklamním sdělení

Jedním z prostředků vizualizace reklamy jsou barvy. Encyklopedický slovník definuje barvu jako zrakový vjem vyvolaný tzv. viditelnou částí elektromagnetického záření. Z fyzikálního hlediska rozlišujeme: 1) barvu světla – je určena poměrným zastoupením viditelného záření různých vlnových délek.

2) barvu zvuku – barvitost je dána vzájemným poměrem intenzit jednotlivých tónů, které tvoří výsledný zvuk. Z psycho-fyziologického hlediska se barvy dělí na achromatické a chromatické. Barvy achromatické (od bílé k černé), jejichž podnětem je sluneční nebo jemu podobné světlo. Podle koeficientu pohltivosti a podle vztahu k okolní ploše vidíme buď barvy tmavší, nebo světlejší. Podnětem barev chromatických je elektromagnetické vlnění určité délky nebo určité kombinace délek. Sytost barev jejím opakem je bledost a kalnost, závisí na převaze jedné délky. Jasnost barev závisí na energii vlnění a na adaptaci oka. Barvy jsou důležitou součástí našeho života. Působí na naše citění, myšlení a chování a to i podvědomé. Četné vědecké experimenty ukázaly, že barvy ovlivňují nejen psychické ale i fyziologické reakce těla. Dr. Bettina Rodeck, vedoucí *Institutu psychologie barev* v Mainzu uvádí, že barvy způsobují tělesné pochody jako jsou: výměna látek, dechová frekvence, puls, tlukot srdce, krevní oběh a funkce hormonů. Již staletí se vědci a umělci zajímají o účinek barev. Jmenujme například fyzika Isaaka Newtona, básníka Johanna Wolfganga Goetha, Wassila Kandinského, ruského malíře, jednoho ze zakladatelů abstraktního umění činného v Německu a Francii nebo Keith Haring.

Mimo pochybnost stojí poznatek rozlišující barevné prostředí na uklidňující a aktivizující, dále pak členění barev na studené a teplé. Vše vychází z našeho zrakového rozlišení barev a jejich dalšího účinku na mozek.

Hlavní úlohou každé reklamy je motivace lidí k nakoupení určitého produktu. Nejlépe se daří motivovat prostředky, kterým se nelze bránit. Jedním z takových prostředků jsou barvy, protože našemu tělu signalizují, jak se má chovat. Nelze je však označit za vynález reklamy nebo barvířského průmyslu, nýbrž za smysluplnou metodu, jak ovládat organismy žijící na zemi a pomoci jim přežít. Symbolické významy barev, například při různých církevních rituálech, dalece přesáhly jejich fyziologické účinky.

Analogicky reaguje lidský organismus na barvu také v reklamě. Červené elementy nás upoutají nejdříve, modré nás uklidňují, protože signalizují jistotu a důvěru. Obsáhla studie *Psychotechnického institutu* ve Vídni poprvé upozornila na souvislost jistých značek produktů a barev. Studie rovněž obsahuje zakotvení produktů v trvalé paměti spotřebitelů na základě barevného kódu a jejich představ o kvalitě. V rámci této studie psychologie barev se v Rakousku nejlépe umístila *Milka*. Fialové plakáty tohoto výrobku posilují prezentaci značky. Barva je až 200 x rychleji vnímána než text a obrázek. Člověk může v automobilu míjet fialový billboard a získat chuť na čokoládu bez toho, aniž by vůbec věděl, co je na plakátu znázorněno. Fialová barva také současně vyvolává představy vyšší kvality, jemné a rozplývající se čokolády. Navodí u spotřebitele představy příjemného zážitku. Na druhém místě v žebříčku úspěšnosti působení barev nestojí překvapivě žádné známé jméno, ale značka *Frosch*. Je jednoznačně spojena se zelenou barvou. 15 % z 500 do-

tázaných v souvislosti se zelenou barvou uvádí tuto firmu, ačkoliv má celkem vysoké ceny. Červená barva není typická pouze pro firmu *Coca Cola*, ale i pro *Felix Ketchup*, jehož výrazně červenou barvou jsou konzumenti jednoznačně asociováni. Většina značek je jednobarevných, nebo alespoň jedna barva je silně dominující, jako například *Nivea*. V tomto případě je primární modrá a sekundární bílá. U *Mannera* je zase dominantní růžová, ale užívá se i hnědá. Díky silné prezentaci barev jsou spotřebitelé výrobcem značně ovlivněni. Fialová barva typická pro všechny výrobky *Milka* signalizuje potenciálnímu zákazníkovi, že se jedná o kvalitní vysoce jakostní výrobky a dobrou čokoládu. Výzkumy ukázaly, že tato strategie úspěšně funguje. Zelené produkty bývají rovněž často spojovány s bonusem životního prostředí a tzv. ochrannou zelenou značkou. S ochranou životního prostředí nebývají spojovány například červené produkty. U křiklavě červených nadpisů očekáváme agresivní produkt. Například nový, výkonný, rychlý, sportovní vůz. Růžový toaletní papír se používá měkčeji než například šedý, protože v lidském mozku je růžová úzce spjata s měkkostí. Chybně zvolená barva může vést až k odmítnutí výrobku. Výzkumy prokázaly, že ženy pocítují žlutý prostředek jako příliš ostrý, rovněž zelený změkčovací prostředek vyvolává negativní asociace. Když byl tavený sýr *Milka* zabalen do zlatého alobalu místo původně stříbrného, stoupl výrazně jeho prodej.

Obdobná pozornost, včetně aplikace poznatků psychologie, se věnuje výkladním skříním a vystavení zboží v regálech. Výkladní skříň je nezvratně významným reklamním médiem, protože může upoutat pozornost zákazníků, upozornit na hlavní sortiment uvnitř obchodu a podtrhnout novinky. Vedle estetických hledisek jsou zde i hlediska psychologická. Při zkoumání účinku barev ve výkladní skříni vzhledem k upoutání pozornosti kolemjdoucích bylo zjištěno následující pořadí atraktivnosti: žlutá, červená, modrá, zelená a bílá.

Pozornost ovšem upoutává i řada dalších prvků: kontrast (např. černá a bílá), velikost písma (obrázků), netradiční pojetí (např. postava kráčejíci po vodě) a pohyb (otáčení, mihotání). Při vyvolání pocitů nehraje pravdivost rozhodující roli. Dr. Susanne Hackl-Grümm uvádí žebříček nejúspěšnějších výrobků v souvislosti s užitím barev v Rakousku: *Milka, Frosch, Felix, Chiquita, Nivea, Manner, Cosy, Iglo, Fanta, Levis*. Časopis *Werbung* aktuell 12/94 Vien str. 22. Karel Fischer, zabývající se rovněž psychologii barev označil působení barev v souvislosti s prostorem. Pro tvůrce reklamy je rovněž důležitá kombinace barev. Rovněž je třeba zvážit, jaké barvy se hodí k nabídce. Nemusí být vždy nejúčinnější zelená pro reklamu na výtažek ze smrkového jehličí. V oblasti pracích prostředků bývá často využívána modrá, zelená nebo tyrkysová barva. Lze však konstatovat četné výjimky. S jistotou nelze rovněž rozhodnout, které barvy přináležejí mužům a které se hodí k ženám. Platí-li např. v Německu základní pravidlo pro dětské prádlo: modrá pro chlapce, růžová pro děvčata, pak ve Švýcarsku je tomu opačně. Rovněž módní trend

a skutečnost, že mnozí lidé mají své oblíbené barvy, nelze opomíjet. Občas se na určité barvy fixují dokonce celé skupiny (např. příslušníci spolků a stran). Není pochyb, že užití barev v reklamě zvyšuje náklady. Reklamní průzkumy však prokázaly, že zvýšené náklady jsou vysoce vráceny. Při použití barvy totiž prudce vzrůstá upoutání a udržení pozornosti. Většina produktů je v barvě lépe vyvedena, to platí zejména u potravin. Barvou může být zákazník i ovlivněn. Barevný reklamní inzerát utkví déle v paměti, zvýší výmluvnost zprávy a dokáže pozvednout i prestiž a image firmy. Barevné reprodukční techniky dosáhly, zejména v časopisech, vysokého stupně kvality. V poslední době se barevné produkce objevují stále častěji i v novinách. Zde jsou však barvy standardizované. Stále zlepšující se technologii tisku dochází ke snižování nákladů, lze tedy předpokládat, že barevné reklamní inzeráty se budou vyskytovat stále častěji. V době, kdy na trh přichází velké množství podobných výrobků, mohou být právě barvy klíčem k vyvolání správné představitosti, pocitů a vzbuzení zájmu zákazníka.

S reklamním úspěchem je spojena i hudební složka, která konečný efekt reklamy může vhodně doplnit, podmalovat nebo zvýraznit. V závislosti na předmětu reklamy je pak hudba volena. Např. u reklamy na kávu *Douwe Egberts* je použita hudba malebná, uklidňující, která ještě více zdůrazňuje rodinnou pohodu a klid. Naproti tomu u reklamy *Pepsi Max* je použita hudba aktivní, povzbuzující a plná energie. Jakoby tím chtěla ukázat, že tento produkt je plný energie a aktivity.

V televizní reklamě je kromě složky verbální hojně zastoupena též složka neverbální (analýza neverbálních prostředků reklamy je součástí Přílohy č. 5). Projevuje se převážně formou lidského projevu, pominout však nelze ani roli prostředí, barev a hudebního doprovodu. Analýza ukázala vyváženost verbální a neverbální složky. Vyskytují se i extrémní případy, kdy je zastoupena jen jedna složka komunikace, např. reklama na mobilní telefony *E-Plus*, která je pojata formou němé grotesky, a veškeré informace jsou zprostředkovány neverbálními prostředky. Opačným extrémem je reklamní spot, tvořený černou obrazovkou a čteným textem, který je nositelem informací. Prostor, ve kterém se reklama odehrává, je dáno charakterem výrobku. Často se vyskytuje domácnost v souladu s reklamou na potraviny, polotovary, prací prášky, aviváže a saponáty. Četné zastoupení má rovněž přírodní prostředí pro reklamu na automobily, nápoje, pojištění a kosmetické přípravky. V spotech německého původu je přírodní prostředí velmi oblíbené. Výrobci se touto cestou snaží předat divákovi informaci o tom, jak je daný výrobek šetrný k životnímu prostředí. V reklamách se vyskytují i prostředí restaurace, města, hotelu, kanceláře, ale i např. kosmického prostoru. Posuzujeme-li osoby vyskytující se v reklamách, pak převažují ženy. Důvodem je pravděpodobně fakt, že většina kampaní je určena právě jim. Tvůrci reklam se pak snaží dostat do povědomí žen určité vzorce chování. Dětským aktérům se daří lépe

zapůsobit na city, děti jsou obvykle v předškolním věku, což působí velmi roztomile. Zajímavé jsou i role zvířat, která slouží spíše jako maskoti nebo poznávací znamení pro určitý výrobek. V reklamě se vyskytují i loutky a animované postavičky. Oděv mužů v reklamách tvoří převážně obleky nebo košile s kravatou, což je jistě symbolem serióznosti. Mají-li vystupovat jako odborníci dané profese, pak mají patřičné oblečení (bílý doktorský plášť, kuchařskou zástěru nebo pracovní montérky). Ženy mají obvykle pěkné oblečení odpovídající dané situaci. Vždy jsou dokonale krásné, svěží a žádoucí, což jim lze jen závidět. Mnohá neverbální sdělení probíhají mimo úroveň našeho běžného vnímání. Působí podvědomě na naše myšlení i pocity. Mnohdy si percipient změnu svých pocitů ani neuvědomí a v tom je hlavní význam neverbální komunikace. Důležitou roli hraje rovněž prostředí. Také hudba má velký vliv na dokreslení závěrečného působení reklamy.

Literatura

- BERNSTEIN, M.: Die Schönheit der Farben. München 1921.
BINDER, H.: Zum Verhältnis von verbaler und visueller Kommunikation in Werbefildern. *Linguistik und Didaktik*, 6, 1975.
EHMER, H.: Visuelle Kommunikation. 1971.
EICKE, D.: Die Werbelawine. München, Kuesbeck und Schuler 1991.
HEITZ, A.: Wie argumentiert Werbung? Zur verbalen und imaginalen Konzeption von Werbebotschaften. 1978.
KŘIVOHLAVÝ, J.: Jak si navzájem lépe porozumíme. Praha, Svoboda 1988.

Jednojazyčné slovníky při výuce mateřštiny (projekt dotazníkového průzkumu)

Albena Rangelová – Zdenka Tichá – Zdenka Opavská

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

V souvislosti s úvahami o budoucím výkladovém slovníku češtiny se ukázalo žádoucí zabývat se sociolingvistickými aspekty tohoto typu slovníku. To nás stimulovalo k podání grantového projektu *Sociolingvistické aspekty výkladového slovníku*, který je řešen s podporou Grantové agentury České republiky (r.č. A0061702). Zde se soustředíme na východiska našeho výzkumu a na jeden z jeho dílčích aspektů.

Zatímco dříve byl jednojazyčný výkladový slovník pojímán jako dílo určené pro celé jazykové společenství, u produkce z posledních desetiletí se do popředí dostává základní otázka souvztažnosti mezi typem slovníku a typem předpokládaného uživatele, tj. otázka specifčnosti jeho potřeb (viz Hartmann, 1989).

U předešlé slovníkové produkce se zjišťování uživatelských aspektů opíralo především o nepřímé metody, např. o analýzu středoškolských učebnic, o ukázkové sešity a reakci veřejnosti na ně. Dnes se důraz přenáší na metody přímé, tj. na zjišťování potřeb uživatele. Tato tendence je zvláště patrná v zahraničí, kde se uplatňují jak ankety, tak experimenty i přímá pozorování (viz Benbow a kol., 1990; Atkins – Varantola, 1997). Jak ukazují zahraniční zkušenosti (srov. též Urban, 1991; Oravcová, 1991 aj.), podobné výzkumy jsou přínosné a respondenti jsou k nim vstřícní.

Aktuálnost průzkumu v našich podmínkách je dána též další skutečností: *Slovník spisovného jazyka českého* a *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* se opíraly o představu středoškolsky vzdělaného uživatele, zejména pokud jde o složku odborného lexika. Dnes je však středoškolsky vzdělaný člověk vystaven mnohem většímu informačnímu toku (a jeho potřeby jsou proto jiné), než tomu bylo při vzniku zmíněných slovníků. Uživatelské hledisko může mít vedle toho různou konkretizaci, např. podle zřetele k cílovému adresátovi (tj. komu bude slovník sloužit) je *Slovník spisovného jazyka českého* zaměřen svým širokým záběrem lexikálních jednotek nikoli na běžného mluvčího, ale spíše na profesního uživatele jazyka (novináře, spisovatele, překladatele, učitele aj.). Z hlediska percepce textu (srozumitelnost, dostupnost) se však počítá s představou středoškolsky vzdělaného jinak nespecifikovaného potenciálního uživatele.

Pro budoucí výkladový slovník se jeví relevantní korespondence mezi určitým typem uživatelů (určitými profesními skupinami) a určitým typem slovníku: jedna z možných cest lexikografie je tedy specifický výkladový slovník pro určité profesní okruhy uživatelů oproti tradičnímu slovníku pro všechny (výkladový slovník všeobecného zaměření a velkého rozsahu). Požadavky uživatele jsou podstatné jak pro rozsah slovníku – pro množství a výběr jednotek, tak pro jeho obsah – množství informací, které slovník nabízí, a způsob podání informace (např. do jaké míry je pro uživatele přijatelné hnízdování či zhušťování informací pomocí zkratk, zda-li uživatel preferuje stručný jazykový výklad, nebo výklad rozvolněný, s encyklopedickými elementy aj.).

Pro získání informací o užívání slovníku a jeho uživatelích jsme zvolili dotazníkový průzkum, který bude proveden korespondenční metodou.

Okruh respondentů je v přímé korelaci s typologií uživatele (podle ní lze vymezit relevantní uživatelské skupiny). V zahraničních studiích se tento problém zpravidla řeší v opozicích typu: rodilý – nerodilý, poučený – nepoučený, profesní – laický, pravidelný – nahodilý (viz Hartmann 1987, 1989). Jde

však spíše o škály s množstvím stupňů a s různými kombinacemi. Domníváme se, že pro typologii uživatele je též velmi důležité, ve kterých sférách společenské činnosti se využívá typ jazykového (všeobecného) výkladového slovníku popisujícího lexikální jednotky ve všech jejich parametrech. Pro další výzkum jsou relevantní přinejmenším tyto profesní okruhy: výuka mateřštiny (učitelé/studenti), mediální sféra (žurnalisté), nakladatelská sféra (redaktoři, spisovatelé, překladatelé), vědecká sféra (badatelé prezentující své výsledky písemně) včetně jazykovědy, kde dochází k zužitkování lexikografického materiálu i pro další výzkum.

V tomto širokém rámci pokládáme za velmi důležitou sféru výuky mateřského jazyka. Jednak představuje dva relativně kompaktní a vzájemně závislé typy uživatelů, jednak jde o velice speciální situaci uplatnění slovníku: učitel informace o češtině zprostředkovává a zároveň své studenty vede k tomu, aby dovedli potřebnou informaci vyhledat sami. Měl by tedy vytvořit u nich návyk slovníky používat nejen při hodinách, ale i v problémových jazykových situacích. Z toho vyplynulo naše rozhodnutí připravit zvláštní dotazníkovou akci, která by přinesla poznatky o uplatnění slovníku jak při výuce v hodinách češtiny, tak i při práci doma či ve volném čase.

Proto jsme se v této fázi práce na grantovém projektu soustředili na vypracování dotazníků pro učitele a ve zjednodušené formě i pro studenty. Dotazníky byly konzultovány s učiteli, sociology a psychology. Anketa bude provedena ve vybraných školách v Praze a okolí a má poskytnout prvotní informaci o „slovníkové situaci“ na středních školách: např. které slovníky či příručky se používají při výuce češtiny, jak často, jakým způsobem, při jakých činnostech apod. Zajímavá bude rovněž informace o tom, co uživatel ve slovníku postrádá, co od něj očekává apod. Výsledky bude možné zužítkovat pro přípravu detailnějšího a rozsáhlejšího průzkumu uplatnění slovníků při výuce češtiny. V rámci našeho projektu má tato dotazníková akce splnit úlohu sondy, tj. zabezpečit ověřovací vzorek pro vytřídění dotazníku pro základní výzkum. Z rozsahových důvodů uvádíme jen dotazník pro učitele (viz příloha).

Literatura

ATKINS, B. T. S. – VARANTOLA, K.: Monitoring Dictionary Use. *International Journal of Lexicography*, 1997, s. 1 – 45.

BENBOW, T. – CARRINGTON, P. – JOHANNESSEN, G. – TOMPA, F. – WEINER, E.: Report on the New Oxford English Dictionary User Survey. *International Journal of Lexicography*, 1990, s. 155 – 203.

HARTMANN, R. R. K.: Four Perspectives on Dictionary Use: A Critical Review of Research Methods. In: *The Dictionary and the Language Learner*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1987, s. 11 – 28.

HARTMANN, R. R. K.: Sociology of the Dictionary User: Hypotheses and Empirical Studies. In: Wörterbücher / Dictionaries / Dictionnaires (An International Encyclopedia of Lexicography). Berlin – New York 1989, s. 102 – 111.

ORAVCOVÁ, A.: Postoje k jazykovému výskumu (Na základe sociolingvistickej ankety). Slovenská reč, 56, 1991, s. 288 – 294.

URBAN, K.: Wzorce językowe w opinii społecznej. Socjolingwistyka, 10, 1991, s. 7 – 19.

Příloha

DOTAZNÍK – UČITELÉ

Vážený přítel,

v Ústavu pro jazyk český AV ČR vznikl projekt zaměřený na výzkum sociolingvistických aspektů výkladového slovníku. V rámci tohoto projektu se na Vás obracíme s dotazníkem, pomocí kterého bychom chtěli zjistit způsob a frekvenci používání *výkladových slovníků češtiny* (např. Příruční slovník jazyka českého, Slovník spisovného jazyka českého, Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost) a *slovníkových příruček* (např. Pravidla českého pravopisu) na střední škole. Dotazník je sestaven tak, aby zahrnul různé aspekty užívání slovníků a příruček jak ve škole, tak i doma. Nesmí Vás znepokojovat skutečnost, že s některými publikacemi uváděnými v dotazníku jste se dosud nesetkali.

Prosíme Vás, abyste zvolenou odpověď označili křížkem v políčkách, která jsou k tomu určena. U některých otázek může platit více uváděných možností, nebo dokonce všechny – v takovém případě označte všechny odpovědi, jež jsou pro Vás přijatelné. Některé otázky vyžadují písemnou odpověď – prosíme o co nejužitečnější.

Budete-li mít po vyplnění dotazníku pocit, že zůstává nějaká skutečnost o práci s výkladovými slovníky a slovníkovými příručkami, na kterou jsme se Vás nezeptali, ale kterou byste nám chtěli sdělit, napište tuto informaci na konec dotazníku, po zodpovězení všech otázek.

Děkujeme Vám za Vaši ochotu a čas, který věnujete vyplňování tohoto dotazníku.

ČÁST A

1. Typ školy, na které vyučujete:
 gymnázium střední odborné učiliště
 střední odborná škola jiný (vypište):
2. žena muž
3. Věk: 19-24 let 41-50 let
 25-30 let 51-60 let
 31-40 let 61 a více let
4. Vzdělání: jednooborová čeština
 čeština + cizí jazyk
 čeština + jiný předmět
 jiné (vypište):
5. Jak dlouho učíte češtinu?

6. Učíte i nějaký jiný předmět?

a) ano ne

b) pokud ano, uveďte jaký:

ČÁST B

1. Používáte **ve svých hodinách** češtiny výkladové slovníky a slovníkové příručky?

a) ano ne

b) pokud ano, které:

Příruční slovník jazyka českého

Slovník spisovného jazyka českého

první vydání (čtyřdílný)

druhé vydání (osmidílný)

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (jednodílný)

první vydání

druhé vydání

Co v slovnících nenajdete

Slovníky cizích slov

Slovníky frazeologie

Slovníky synonym

Pravidla českého pravopisu

školní

akademická

Dělení slov

Jiné (vypište):

2. Jak často používáte **při svých hodinách** výkladové slovníky a slovníkové příručky? (Označte křížkem odpovídající políčko. Pokud užíváte jiné slovníky a příručky, uveďte odpovídající údaje mimo tabulku.)

		každou hodinu	několik- rát týdně	jednou týdně	několik- rát měsíčně	jednou měsíčně	několikrát za školní rok	vůbec ne
1	Příruční slovník jazyka českého							
2	Slovník spisovného jazyka českého							
3	Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost							
4	Co v slovnících nenajdete							
5	Slovníky cizích slov							
6	Slovníky synonym							
7	Slovníky frazeologie							
8	Pravidla českého pravopisu							
9	Dělení slov							

jiné:

3. Jak byste hodnotil(a) Vámi uvedený stav?

☐ postačující	☐ přijatelný
☐ nepostačující	☐ optimální
4. Myslíte, že práce s výkladovými slovníky žáky baví?

ano ☐	ne ☐
------------------------------	-----------------------------
5. A baví taková práce Vás?

ano ☐	ne ☐
------------------------------	-----------------------------

 Uveďte důvod:
6. Má vaše škola knihovnu?

ano ☐	ne ☐
------------------------------	-----------------------------
7. Které z publikací uvedených v bodě 2 jsou v ní k dispozici? (Stačí uvést číslíci z tabulky.)
8. Které z publikací uvedených v bodě 2 můžete používat v hodině? (Pokuste se naznačit poměr jedna kniha vs. počet studentů.)
9. **Vyžadujete** od studentů, aby si opatřili některou z publikací uvedených v bodě 2?

a) ano ☐	ne ☐
---------------------------------	-----------------------------

 b) pokud ano, uveďte kterou (stačí uvést číslíci z tabulky):
10. **Doporučujete** svým studentům, aby si opatřili některou z publikací uvedených v bodě 2?

a) ano ☐	ne ☐
---------------------------------	-----------------------------

 b) pokud ano, uveďte kterou (stačí uvést číslíci z tabulky):
11. S výkladovými slovníky a se slovníkovými příručkami pracujete:

a) spíše v hodině ☐	b) spíše zadáváte domácí úkoly ☐
--	---
12. Jakou látku procvičujete pomocí **výkladového slovníku**?
13. Jakou látku procvičujete pomocí **slovníkových příruček**?
14. Používáte v hodinách češtiny encyklopedické slovníky?

ano ☐	ne ☐
------------------------------	-----------------------------
15. Uveďte/popíšte některá typická cvičení, při kterých studenti pracují s **výkladovým slovníkem**:
16. Uveďte/popíšte některá typická cvičení, při kterých studenti pracují se **slovníkovými příručkami**:
17. Procvičujete se žáky též samotné vyhledávání ve výkladovém slovníku?

a) ano ☐	ne ☐
---------------------------------	-----------------------------

 b) pokud ano, kolik času (vyučovacích hodin) tomu věnujete v jednotlivých ročnících?
18. Domníváte se, že Vaši žáci vědí, jaké informace lze získat ve výkladovém slovníku češtiny?

ano ☐	ne ☐
------------------------------	-----------------------------
19. Užíváte výkladové slovníky pro zábavu v hodině?

a) ano ☐	ne ☐
---------------------------------	-----------------------------

 b) pokud ano, uveďte nějaká zábavná cvičení:
20. Máte některou z publikací uvedených v bodě 2 i doma ve své knihovně?

a) ano ☐	ne ☐
---------------------------------	-----------------------------

 b) pokud ano, uveďte kterou (stačí uvést číslíci z tabulky):

21. Navštěvujete knihovnu (veřejnou, školní) i proto, abyste se tam podíval(a) do nějakého výkladového slovníku češtiny?
 a) ano ne
 b) pokud ano, napište do kterého:
22. Jak často hledáte **sám(a)** informaci v uvedených publikacích? (Označte křížkem odpovídající políčko. Pokud užíváte jiné slovníky a příručky, uveďte odpovídající údaje mimo tabulku.)

	každý den	několikrát týdně	jednou týdně	několikrát měsíčně	jednou měsíčně	několikrát za rok	vůbec ne
Příruční slovník jazyka českého							
Slovník spisovného jazyka českého							
Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost							
Co v slovnících nenajdete							
Slovníky cizích slov							
Slovníky synonym							
Slovníky frazeologie							
Pravidla českého pravopisu							
Dělení slov							

jiné:

23. Při jakých činnostech užíváte výkladový slovník?
 čtení
 psaní vlastních textů
 opravy domácích úkolů
 redigování textů
 jiné (vypište jaké):
24. Do které skupiny uživatelů výkladového slovníku byste se zařadil(a):
 pravidelní uživatelé
 občasní uživatelé
 náhodní uživatelé
25. Užíváte výkladové slovníky češtiny ve svém volném čase, při zábavě (např. luštění křížovek)? ano ne
26. Čtete si ve výkladových slovnících češtiny, třeba jen ze zvědavosti? ano ne

27. Jaké informace nejčastěji hledáte **Vy osobně**? (Označte křížkem odpovídající políčko. Pokud užíváte jiné slovníky a příručky, uveďte odpovídající údaje mimo tabulku.)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	význam	pra- vo-pis	výslov- nost	syno- nyma	anto- nyma	příklady na užívá- ní slova	stylistická charakte- ristika	gramatatická charak- teristika	původ
Příruční slovník jazyka českého									
Slovník spisovné- ho jazyka českého									
Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost									
Co v slovnících nenajdete									
Slovníky cizích slov									
Slovníky synonym									
Slovníky frazeologie									
Pravidla českého pravopisu									
Dělení slov									

jiné:

28. Jaké informace hledají nejčastěji Vaši studenti (podle vašich zkušeností a pozorování)? (Pokuste se pomocí číslic z tabulky v bodě 27 sestavit stupnici začínající nejčastěji hledanou informací.)

29. Označte křížkem typ informace, který byste ve výkladovém slovníku češtiny uvítal(a):

- pro pro
sebe studenty
- výklad významu slov, obsažených v učebnicích a příručkách jednotlivých předmětů
- výslovné uvedení vzoru (např. u podstatných jmen)
- podrobnější vysvětlení jazykovědných termínů
- podrobnější stylistická doporučení
- zvýraznění nových slov (např. těch, která se objevila po r. 1989)
- dělení slov
- etymologie
- obrázky
- jiné informace (vypište jaké):

30. Uvítal(a) byste speciální výkladový slovník, který by obsahoval všechny tyto informace? ano ne

31. Jak byste si představoval(a) Vy osobně speciální výkladový slovník určený pro střední školy?
32. Máte doma či v práci k dispozici počítač? ano ne
33. Umíte s ním zacházet? ano ne
34. Baví Vás to? ano ne
35. Máte přístup k elektronicky zpracovanému slovníku, např. na CD-ROMU nebo na Internetu?
- a) ano ne
- b) pokud ano, uveďte o jaký typ slovníku jde
 encyklopedický
 výkladový
 překladový
36. Jak často jej používáte?
- každý den několikrát měsíčně
 několikrát týdně jednou měsíčně
 jednou týdně několikrát za rok
 vůbec ne
37. Je Vám užitečný při přípravě vyučování? ano ne
38. Disponuje Vaše škola počítačovou učebnou? ano ne
39. Využíváte tuto učebnu (počítače) pro výuku češtiny?
 ano ne
40. Uvítal(a) byste výkladový slovník češtiny v podobě elektronického kapesního díáře?
 ano ne
41. Pokud byste nám chtěl(a) sdělit ještě něco ze své zkušenosti s výkladovými slovníky češtiny, můžete to napsat zde.

Besedotvorje v zahodnih prleških govorih

Drago Unuk

Pedagoška fakulteta Maribor

M. Orožen (1980, 28) ugotavlja: „Če npr. primerjamo popis besedotvornih obrazil pri Metelku¹ in Dajniku,² prvi podaja osrednji, drugi vzhodno-slovenski sestav), na prvi pogled ne gre za občutne oblikovno pomenske razlike. Inventar besedotvornih obrazil je, razen nekaterih glasoslovnih uresničitev, skozi isti. Opazno je pri Dajniku le obrazilo *-itelj/-telj*“; „Uvedba tega obrazila (in obrazila *-lec*) v osrednji knjižni jezik“ (...) „je povzročila preureditev obrazil v kategoriji delujočih oseb: obrazili *-nik* in *-vec* sta vidno zožili svoj prvotni obseg oziroma se uveljavili v drugih besedotvornih pomenskih vzorcih. Natančnejša primerjava besednih tvorb pri Metelku in Dajniku kaže različno razvrstitev isti obrazil ob različnih podstavah, različen obseg besedotvornih vzorcev“ (...) „V tem je razlika v sestavu slovenskega besedja osrednjega in vzhodnega tipa.“

O značilnih obrazilih (zlasti v priimkih), ki kažejo na jezikovne podobnosti med hrvaškim kajkavskim in slovenskim severovzhodnim ozemljem, je pisal F. Ilešič (1937, 93 – 143.). Tako je za splošna poimenovanja izpostavil obrazilo *-jak* (*lešnjak*, *kolednjak*, *coprnjak* idr.) kot vzporednico osrednjeslovenskemu obrazilu *-nik* (*travnik*). V obravnavanih govorih sem našel primere, ki izpričujejo to obrazilo : 'li:ēšjāk, 'ku:rjāk, čābāl'jā:k, bāl'jā:k, rumān'jā:k ('z̩o:čāk), mrav'li:jāk, 'li:stjāk, L̩o'vi:jāki, 'Žā:bjāki, 'Ž̩o:trāki, T'r̩o:čjāki (*-jāk* < *-jak*).

Razlikovanje med osrednjeslovenskimi in vzhodnoslovenskimi besedotvornimi priponami je videl tudi v tvorbi manjšalnic. Za ozemlje na severovzhodu podaja obrazilo *-ek*, ki se neposredno dodaja osnovi (*pes-ek*, *kot-ek*, *voz-ek*), za osrednji prostor pa predstavlja drugačne ubeseditvene postopke (*psiček*, *kotiček*, *voziček*). V gradivu sem našel primere manjšalnic z obrazilom *-äk*: mār'ti:nčāk, 'ku:ošāk, 'vo:zāk, k̩l'ā:čāk, 'mo:žāk (ledvica), lu'pi:jāk, g'lā:žāk.

¹ Metelko : Lehrgebäude der Slowenische Sprache im Königreiche Illirien und in den benachbarten Provinzen (Ljubljana, 1825).

² Dajniko : Lehrbuch der Windischen Sprache (Gradec, 1824).

Podajam prikaz besedotvornih postopkov³ in pogostnosti posameznih besedotvornih obrazil, kakor ga izpičuje zbrano gradivo. Obseg ponazarjalnega gradiva je skladen s produktivnostjo posameznih tipov tvorbe in produktivnostjo posameznih obrazil. Predstavljena je zadnja stopnja tvorjenosti.

1. IZPELJANKE, TVORJENKE IZ PREDLOŽNE ZVEZE IN MEDPONSKO-PRIPONSKE ZLOŽENKE

1.1. Navadne izpeljanke

1.1.1. Tvorjenje samostalnikov

Vršilec dejanja

-äc (< -äc)	'ku:osäc, 'žã:njäc, nãkupo'vä:läc, proðã'jä:läc, pripovãðo'vä:läc
-ävãc	'di:elävãc
-i:läc	gã'si:läc
-ã:läc	plã'sã:läc, t'kã:läc, sä'jä:läc
-väc	läb'ri:väc, krad'li:väc
-i:č	m'lä'ti:č
-är/-ã:r	'rø:mär, stro'jä:r
-ã:č	kø'vä:č, bã'xã:č, v'rã:č/o'rã:č, prätã'pã:č, läf'rã:č
-in	'žø:nin
-i:r	pãs'ti:r
-är	'jä:gär
-ni:k	sød'ni:k
-i:täl/-i:tʃ (< -itelj)	u'çi:täl/u'çi:tʃ
-i:cã	žã'ji:cã, prä'di:cã
-i:lã (< -iljä)	ši'vi:lã
-i:jã (< -inja)	gospo'di:jã.
Dejanje	
-ø	prä'te:p, poğ're:p
-ø	m'lã:t (/m'lã:čvã/m'lã:tvã)
-ãš	'mø:tãš
-vä (< -äv)	m'lã:čvã/m'lã:tvã (/m'lã:t)
-jä (< -njã)	'ku:øšjä, p'ru:øšjä
-bã	s'lu:žbã

³ Besedotvorne postopke in besedotvorne pomene povzemam po Vidovič-Muha 1985, 1986 in po Toporišič 1984, 114–173.

-njä	v'rá:jä, p'rá:jä, pə'me:tâ:jä, 'cu:kâjâ; 'ze:gnâjâ, 'pe:glâjâ
-i:lə	əpxâ'ji:lə, kâ'di:lə, prâ'di:və
-e:jä (< -e:njä)	živ'le:jä
-täf	tər'gâ:täf.
Lastnost	
-u:əbâ	lä'nu:əbâ.
Konkretizirana lastnost	
-i:nâ/-inâ	gləbə'çi:nâ, 'me:sâčinâ.
Rezultat dejanja	
-ə	'mərək
-k (< -ək)	z'vi:rk
-ki	ž'gâ:ŋki
-â	'xu:əjâ, 'nu:əšâ
-ə	s'pə:vât
-âjâ (< -anje)	'žâ:mâjâ.
Sredstvo dejanja	
-a:ɥc (< -alac)	kâ'za:ɥc
-âr	'rə:dâr 'priprava za izkopavanje krompirja'
-câ (< -ica)	g're:bļcâ
-â:čâ	vâ'jâ:čâ
-i:lɥcâ (< -ilnica)	mlâ'ti:lɥcâ
-i:lə	stra'si:lə
-â:lə	stə'pâ:lə.
Nosilec lastnosti/povezave (človek, žival)	
-âc (< -ac)	v'du:əvâc, krad'li:vâc, cârt'li:vâc/cârt'li:ɥc, v'- mâ:zâ'nâc, pi'jâ:nâc, g'lu:xâc, s'le:pâc, p'le:šâ:vâc, dəmiš'lâ:vâc, Vg'ra:ɥc (-âc > -c) 'tisti, ki živi za ograjo'
-âr/-â:r	'bâ:târ, 'me:žnâr, 'kə:čâr, ä'le:tričâr, 'pə:štâr, m'li:nâr, 'šə:štâr, ž'ni:dâr, vätäri'nâ:r, säd'lâ:r, lən'čâ:r, sə'dâ:r, kə'lâ:r, pä'čâr, dər'vâ:r, stäk'- lâ:r, čäbâ'lâ:r, vərt'nâ:r, mä'sâ:r, klu'čâ:r, stra'- žâ:r, k'ra:vâr/kra'vâ:r, däbâ'lu:x, pəžâ'ru:x, lä'nu:x
-u:x	ftiräg'lu:n
-u:n	bâ'xâ:č
-â:č	xu'di:č
-i:č	s'kərbnâš, 're:vâš
-âš	ču'dâ:k
-â:k	'A:pâcân, 'Se:stəržân
-ân	žu'pâ:n

-nik	<i>du'xɔ:vnik</i>
-kå	<i>'si:ɥkå, ər'jå:ɥkå.</i>
Nosilec lastnosti (stvar, predmet)	
-cå (< -ica)	<i>'ki:sɥcå, 'mərɥcå</i>
-jå:k	<i>bål'jå:k, rumän'jå:k (/ʒɔ:čåk)</i>
-i:kå	<i>lās'ni:kå</i>
-'ni:kå	<i>vɔdä'ni:kå.</i>
Mesto dejanja	
-nica/-ɥcå (< -nica)	<i>spoväd'ni:cå, kɔ'vå:čɥcå, k'lu:čåncå</i>
-i:lnå/-i:nå	<i>gos'ti:lnå tərɔ'vi:nå.</i>
Mesto, prostor, kraj, kjer je kaj	
-nik	<i>'ri:bnik, pä'pɛ:lnik</i>
-jå:k (< -njak)	<i>čäbäl'jå:k</i>
-jäk (< njak)	<i>mrav'li:jäk, 'ku:rjäk, 'li:stjäk</i>
-ä:lnicå/-ä:lɥcå (< <i>alnica</i>)	<i>s'pä:lnicå, kɔ'på:lɥcå</i>
-ɥcå (< -ica)	<i>'mi:zɥcå, 'bɔ:lɥcå</i>
-ärɥcå (< <i>arnica</i>)	<i>dər'vå:rɥcå, kɔ'lå:rɥcå</i>
-i:nå	<i>lä'di:nå, kərčä'vi:nå, vɔt'li:nå, dup'li:nå, räv'ni:nå</i>
-čå	<i>'ku:rjäčå, s'lå:mjäčå, sɔl'jå:čå, pä'trɔ:ljäčå</i>
-ijå	<i>kmä'ti:jå</i>
-i:šå/-iščå (< -išče)	<i>stər'ni:šå, kɔ'ru:zišå, ɔf'si:šå, 'dɛ:tälšå, 'bu:ɔbɔšå, tra'vi:šå, kɔ'si:šå, grab'li:šå, stra'-ni:ščå, pɔkɔpå'li:ščå, žup'ni:ščå, ɔg'ni:ščå, sɔ'-di:ščå, kri'zi:ščå.</i>
Drugi pomeni (gozd in drugo) – skupno ime	
-jä	<i>gər'mɔ:ɥjä, kɔ'pi:šjä, 'rɛ:sjä, 'i:vjä.</i>

1.1.2. Tvorjenje glagolov

Dejanje/lastnost:	<i>kɔžu:xåt, kmä'tu:våt, 'jä:måt, v'ra:tɔ'ra:t, st'-ra:žit, präst'ra:šit, zå'ku:rit.</i>
Rezultat dejanja:	<i>z'lå:gåt, kɔ'på:t, 'pi:såt, vb'ra:čåt, 'ri:ezåt, 'si:ɛkåt, prä'bå:rvåt.</i>
Sredstvo dejanja:	<i>kɔ'si:t.</i>
Način dejanja:	<i>su'si:t.</i>

1.1.3. Tvorjenje pridevnikov

Svojlilnost	
-ɔf (< <i>ov</i>), -ɔvå, -ɔvɔ	<i>'Kərčåkɔvo, Kərčåkɔ'vi, 'Pɛ:trɔf, 'Xɛ:ndrixtvå, 'Vi:kätɔf</i>
-in	<i>'Da:nin, 'må:tärin.</i>

Povezanost s tem, kar imenuje samostalniška podstava

-ji	'bâ:bjî, 'bu:õžji, k'ra:vji, 'ju:tranji, f'sâ:g'de:nšji, gõ've:ji
-ŋ (< ən)	p'ri:dŋ, s'kərbŋ, 'zi:ũčŋ, 'mu:õčŋ, rã'zi:ũn, s'ku:pŋ, zãdo'võ:lŋ, 'gõ:zdŋ/'gõ:šŋ
-õf (< õv)	sm'ri:ekõf, 'bu:kõf, b'ri:nõf, b'ri:eskõf, 'ze:lõf, xu'di:čõvi
-ski	pã'či:nski, 'ze:nski, 'šõ:štãrski, 'kõ:iŋski, 'ci:mãrmã:nski, gõspõ'dã:rski, 'vi:nski, kãrš'- čã:nski, 'rõ:mãrski, 'pã:vãrski, s'vi:nski, 've:r'mã:xt'ša:ftãrski, mãdi'ci:nski, rõ'dõ:vniški, 'bõ:rããfski, st'rã:iŋski, gõ've:ski
-ški	'se:stãrški, 'ã:pãški, 'vã:ški, člõ've:ški, mãrt'vã:ški, nã'bõ:ški, 'tu:rški
-ni	'zã:dni, 'põ:čni, ãd've:ntni, cãrk've:ni, 'fã:rni, 'mõ:šni, 'šõ:čni, 'kãrstni, ã'lõ:trični, 'ze:lni, 'zi:mni.

Snovnost (tudi naklonskost)

-e:n	lã'sõ:n, lã'sõ:ni
-ŋ (< ən)	k'ru:šni, žã'lõ:zni, 'ze:lni
-õf (< õv)	'si:rõf, kõs'tã:jõf
-nãt	'li:stnãt, s'lã:mnãt
-ni:t	kãm'ni:t.

Obilnost

-ãf (< av)	dõmiš'lã:f, š'kãrbãf/'šãrbãf, š'pu:rãf, 'pu:klãf
-ã:t	gõzd'nã:t
-ãst	'tãrmãst, 'pu:klãst, k'ru:mpãst.

1.1.4. Tvorjenje prislovov

Iz samostalnika (za pomene kje, kam, kdaj):

-õ	'du:l, 'gu:õr, 'nu:õtãr/'nu:õtãr, z'gu:õr, 'dã:nãs, 'nã:s (< danes)
-ã	'gu:õrã, 'du:õlã, 'nu:õtrã, 'vu:nã, 'ju:trã
-u: (< õv)	dã'mu:/dã'mu:
-ã:	dõ'mã:.

Iz pridevniške besede:

-õ/-õ:	'lõ:põ/lã'põ:, 'xu:dõ, 'gãrdõ, 'bõ:gõ, tã'kõ:/tã'kõ:, 'mã:lõ, st'ra:šnõ, 'tã:k, 'kã:k (-õ > õ)
-k'ra:t	'ã:ŋk'ra:t, d've:k'ra:t, 'kõ:kõk'ra:t, g'rõ:bõk'ra:t, 'du:õstik'ra:t, 'ti:stik'ra:t/'ti:stik'ra:ti

-ä:/-aj (< -daj)	z'a:ĩ/'z'dä:/'zä:
-dä: (< -daj)	kä'dä:, g'dä:
-i	dər'gä:či.
Iz predložne zveze:	
v – -äĩ (< -aj)	f'čē:räĩ
pə – -lä (< lej)	'pu:tlä/'pu:ɔklä/'pu:ɔt.

1.2. Tvorjenke iz predložne zveze

Gradivo:

pəɔ'çi:t, pər'pā:sāt, pə'cē:nit, ɔtslə'vi:t, pədrä'di:t, ɔb'rɔ:bit, ɔbnɔ'vi:t,
znɔ'ri:ət, ɔxlä'di:t, ɔži'vi:t, pəvā'li:čät, ɔts't'ra:nit.

1.3. Medponsko-priponske zloženke

so redke: kə'lɔ:vrät, ɔɔlə'sē:k, 'kä:mnɔ'lɔ:m.

2. MEDPONSKOOBRAZILNE ZLOŽENKE

so prav tako redke:

'bē:lɔ'u:škä, 'pə:'nɔ:čpçä, ərdē:čä'lä:säc, ži'vi:nɔzdrav'ni:k, 'kä:ži'pɔ:t.

Najpogostejše so zloženke, prevzete iz nemščine:

b'ri:tɔf, 'i:bär'cu:k, 'mi:tʃ'tē:nä, 'ra:ɥfŋ'ki:rər, š'nä:c'ti:ex],
š'pä:r'xä:rt, 'ti:rš'tɔ:k, 'tɔ:tp'kä:mra, 'u:ntär'ki:klä, 'ru:g'zä:k,
'fē:där'mē:sär, 'ci:mär'mä:n, 'mä:ĩ'pā:n, 'fä:r've:rkär,
'Wē:r'ma:xt'sa:ft.

3. MODIFIKACIJA

3.1. Modifikacijske izpeljanke

3.1.1. Tvorjenje samostalnikov

Feminitivi⁴

-i:cä/-cä (< ica)	vu'či:cä, lä'si:cä, kər'ti:cä, tã'li:cä, pri'jä:tʃcä
-kä	'mä:čkä, brat'rä:ŋkä
-injã/-i:jã (<inja)	v'nu:kinjã, nã'čä:kinjã, ɔɔspɔ'di:jã
-ičnä	säst'ri:čnä

⁴ Predstavljen je vzorec tvorbe ženskih imen ne glede na besedotvorni postopek; na istem mestu so podani vsi tipični primeri izpeljave.

Hišna imena se ohranjajo po rodovnih imenih ustanoviteljev domačij tudi, če se je priimek tam živečih oseb spremenil. So v množinski obliki moškega spola in kažejo na nekdanjo rodovno skupnost.

V tvorbi ženskih parov se pojavljajo naslednja priponska obrazila:⁵
-kâ (č < k po palatalizaciji velara pred priponskim obrazilom *-č+ka*, kadar se podstava konča na nezveneči nezvočnik, ki ni velar medpona *-of* je iz priponskega obrazila *-ova* posamostaljenih pridevniških besed) je najbolj tvorno obrazilo, in sicer za nenagl. *-äk*, *-ič*, *-äk* (< *-ac*), *-än* (< *-an*), *-of* (< *-ov*), *-är* (< *-ar*), *-ø*:

'Žu:mräčkâ (Žumrek, Žumreki), *'Kərčäčkâ* (Krček, Krčeki), *'Ä:jdäčkâ* (Ajdek, Ajdeki), *Tran'tu:räčkâ* (Trantur, Tranturi), *'Bâ:rbäčkâ* (Barbek, Barbeki – samo še hišno ime), *'Bu:öbäčkâ* (Bobek, Bobeki – samo še hišno ime), *G're:gäčkâ* (Gregec, Gregeci – samo še hišno ime), *Š'tru:kläčkâ* (Štruklec, Štrukleci), *'Lä:jdäčkâ* (Lajdek), *Bø'xä:čkâ* (Bohak), *'Bē:läčkâ* ('Belac – hišno ime), *'Gø:bäčkâ* (*Gø:bäc*), *'Re:bärničkâ* ('Re:bärnik), *X'le:pčkâ* (*X'le:p*), *'Cø:rläčkâ* (Corlek), *'Gø:ičičkâ* ('Gø:ičič), *'Žu:mrøfkâ* (*'Žu:mär*), *F'ri:čøfkâ* (*F'ri:čøvi* – hišno ime), *Pätä'li:ŋkâ* (Petelin), *Päz'di:rkâ* (*Päz'di:r*), *G'ri:lkâ* (Gril), *Kø'lä:rkâ* (Kolar), *Mø'tä:lnøfkâ* (Motalen, Motalni), *'Pē:trøfkâ* (Peter – Petrov, Petrovi), *'Re:g'bä:vrøfkâ* (Rechtbauer, Rechtbauri), *'Gå:špäričkâ* (Gašperič), *'Må:järičkâ* ('Må:järiči), *'Mu:šičkâ* ('Mu:šiči hišno ime je *Mät'li:čär*), *X'ru:pkâ* (Hrupec – samo še hišno ime)

-čâ (č < k) za nenagl. *-äk* (< *-ak*):

V'ro:jäčâ (Vrojeki – samo še hišno ime)

-câ (< *ica*) za nenagl. *-ar*, *-äk* (< *-ak*), *-ik*, *-älj* (< *-alj*):

'Ku:šârcâ (Kušari – samo še hišno ime), *K'ra:pŋšcâ* (Krapnšek, Krapnšeki – samo še hišno ime), *Sø'lä:tŋcâ* (Solatniki – samo še hišno ime), *K'ru:mpļcâ* (Krumpl, Krumpli – po hišnem imenu), *'Kø:rpâ:rcâ* ('Kø:rpâr, 'Kø:rpârøvi), *'Mø:izârcâ* ('Mø:izär), *'Cē:zârcâ* (Cezar), *Zä'fø:šŋcâ* (Zafošnik), *'Fi:nžgârcâ* (Finžgar)

-lâ (< *lja*) za nenaglašeni samoglasnik oz. *-ø* (Če se moška oblika končuje na nenaglašeni samoglasnik, se *le-ta* zamenja s pripono *-lâ*, sicer se pripona samo pridaja na osnovo):

⁵ Ker za vsa moška in hišna imena nimam potrditve v gradivu, nekatere navajam v nefonetičnem zapisu.

S'ku:ɔklā (Skok, Skoki – samo še hišno ime), *Šā'li:glā* (Šeliga, Šeliget – samo še hišno ime), *Tā'pɛ:xlā* (Tepeh, Tepehi – po hišnem imenu), *Tɔmā'zu:ŋklā* (Tomažunc – po hišnem imenu), *Črā'pi:ŋklā* (Črepinko – samo kot priimek), *Mā'lɛ:zlā* (*Mā'lɛ:zāti*), *'Rā:ixlā* (*'Rā:xɔvi*)

-ovā (posamostaljene pridevniške besede):

'Šɛ:ɔɔɔvā (*'Šɛ:ɔɔɔvi*), *'Zā:ičɔvā* (*'Zā:ic*), *S'li:ɛdārɔvā* (Sledarjovi), *'Mu:rkɔvā* (Murkovi), *G'rɔ:sɔvā* (Grosi), *'Jā:kɔvā* (*'Jā:kɔvi*).

Skupna imena

-i:nā/-nā (< inā) *pārut'ni:nā, ži'vi:nā, g'lā:žɔvnā*
 -ād *žɔ'vā:t*
 -jä *'pɛ:rjä, lu'si:jä, 'lu:bjä, kã'mɛ:jä, 'li:stjä, 'si:bjä, 'rɛ:sjä, kɔ're:jä, kɔ'pi:šjä, 'tərxjä, b'ri:jä, š'pi:čjä, šä'ti:jä.*

Slabšalno

-āč/-ā:č *bã'xã:č, 'lã:frãč*
 -ä *p'sã:nã* (ščene).

Mladič/nedoraslo

-ɛ: *prã'sɛ:, mã'čɛ:, žrã'bɛ:, pi'sɛ:.*

Manjšalno

-äc (< əc) *'pɔ:tãc, brat'rã:nãc, b'ra:tãc, š'ti:bɟc, 'pu:šɟc, k'ru:xãc*
 -ič *'u:ɔtãvič*
 -äk (< ək) *mãr'ti:nãk, 'ku:ɔšãk, 'vɔ:zãk, kɔlã:čãk, 'mɔ:žãk*
 (ledvica), *lu'pi:jãk, g'lã:žãk*
 -kã *'rɛ:čkã, 'gɔ:skã, 'ši:škã, 'pu:nčkã, 'pi:sãŋkã*
 -i:cã *rɔ'ci:cã* (pri vozu)
 -i:nã *dãk'li:nã.*

3.1.2. Tvorjenje pridevnikov

je slabo produktivno: *'lɛ:pši, 'vɛ:čji.*

3.1.3. Tvorjenje glagolov

Gradivo: *v'žã:gãt, ɔt'xã:jãt, dɔ'ba:ulãt, jã'mã:t, pɔ'bi:rat, z'lã:gãt, nã'lã:gãt, v'mi:rat, pɔ'kã:pãt, prãs'tɔ:pãt sã.*

3.2. Modifikacijske sestavljenke

3.2.1. Tvorjenje samostalnikov

Primerov je le manjše število: *p'ra:'di:et*, *'ni:əkä*, *'nə:gdə*, *'mä:rsig'də*.

3.2.2. Tvorjenje glagolov

je zelo produktivno:

v'bi:t, *z'ra:st*, *z'mu:əçit*, *z'mə:šät*, *z'm'li:et*, *sp'rä:st*, *f'sä:xɳt*, *z'vi:t*, *də'čä:kät*, *də'ti:pät*, *dəxi'ti:et*, *zä'pə:t*, *zä'jə:kät*, *zä'lu:bit*, *spräg'le:dät*, *präd're:t*, *prästrä'li:t*, *prä'dä:t* (*se*), *prä'bəɳt*, *prä'v'zə:t*, *prä'dä:t* (*kaj*), *prä'di:elät*, *präki'pi:et*, *prak'li:cät*, *prak'ri:t*, *pək'ri:t*, *pəts'tä:vit*, *pəgnə'ji:t*, *näs'li:kät*, *nä'li:t*, *ə'di:t*, *pəs'lä:t*, *pə'pä:dät*, *präts'tä:vit*, *pəg'lu:odät*, *əb'ri:ezät*, *ət'ku:opät:t*, *ət'slu:žit*, *əb'rə:bit*, *pə'ci:ηglät*, *pə'sə:st*, *pə'si:əkät*, *posä'di:t*, *pədr'e:mät*, *pək'lä:kɳt*, *pop'lä:xɳt*, *pəg'le:dät*, *pə'ru:žit*, *znə'ri:et*, *əkämä'ni:et*, *əp'ču:tit*, *fk'li:cät* (*oklicati*), *əs'tä:t*, *əgulju'fä:t*, *präki'pi:et*, *präxi'ti:et*, *ətsä'di:et*, *əd'zə:jät sä*, *ətcvā'ti:et*.

4. SKLAPLJANJE

Primerov je izredno malo: *'bə:k've:*, *pə'nu:əçi*, *näv'b're:k*, *zä'ni:č*.

Besedotvorna obrazila, značilna za raziskovalno področje:

-u:n : *fträg'lu:n* *-äk* : *'və:zäk* *-jäk* : *'ku:rjäk* *-čä* : *pät'rə:ljäčä* *-ji* : *f-sä:g'de:nšji* *-u:* : *dä'mu:/dä'mu:* *-kä* (*-č+kä*, *-of+kä*) : *'Kərčäčkä*, *X'le:pčkä*, *'Žu:mrofkä* *-čä* : *V'rə:jäčä* *-cä* : *'Ku:särcä* *-lä* : *S'ku:əklä* *-əvā* : *'Šə:əgəlvā* *-äd* : *žə'vā:t* *-e:* *prä'sə:* *-äc* : *'pə:täc*.

Analiza⁶ besedotvornih postopkov in pogostnosti posameznih besedotvornih obrazil pokaže, da se besedotvorje v obravnavanih govorih bistveno ne razlikuje od knjižnega jezika. Največ je navadnih izpeljank in tvorjenk iz predložne zveze, medponsko-priponskih zloženek je malo. Redke so tudi medponskoobrazilne zloženke, največ primerov je pri zloženkah, ki so prevzete iz nemščine. Pogoste so modifikacijske izpeljanke, med modifikacijskimi sestavljenkami pa je najproduktivnejša tvorba glagolov. Izredno malo je primerov sklapljanja. Hišna imena se ohranjajo po rodovnih imenih ustanoviteljev

⁶ Pregled glagolskih besedotvornih predpon po pomenih, ki jih izražajo, je podan v Unuk 1996.

domačij tudi, če se je priimek tam živečih oseb spremenil. So v množinski obliki moškega spola. Kažejo na nekdanjo rodovno skupnost.

V tvorbi ženskih parov se pojavljajo naslednja priponska obrazila:
-*kâ* (*č < k*) je najbolj tvorno obrazilo, in sicer za nenagl. -*äk*, -*ič*, -*äk* (< -*æc*), -*än* (< -*æn*), -*of* (< -*ov*), -*är* (< -*ær*), -*ø*: 'Kärčäčkâ
-*čâ* (*č < k*) za nenagl. -*äk* (< -*æk*): V'ro:jäčâ
-*câ* (< *ica*) za nenagl. -*ar*, -*äk* (< -*æk*), -*ik*, -*älj* (< -*älj*): K'ru:mpjčâ
-*lä* za nenaglašeni samoglasnik oz. -*ø*: Šä'li:glâ, Tä'pe:xlâ
-*ovâ* (posamostaljene pridevniške besede): G'ro:sovâ.
Druga besedotvorna obrazila, značilna za raziskovalno področje:
-*u:n* : firâg'lu:n -*äk* : 'vø:zäk -*jäk* : 'ku:rjäk -*čâ* : pä't'ro:ljäčâ -*ji* : fsâ:g'-
de:nšji -*u* : dä'mu:/dâ'mu: -*äd* : žø'vâ:t -*e*: prä'se: -*äc* : 'pø:täc.

Navedenke

ILEŠIČ, F.: Neke kajkavske (slovenačke i hrv.-kajkavske) jezičke pojave, naročito u prezimenima. Jugoslovenski filolog. XVI. knjiga. Beograd 1937.

OROŽEN, M.: Besedotvorne pomenske kategorije knjižnih besedil v začetku 19. stoletja. XVI. SSKLJ. Ljubljana 1980.

TOPORIŠIČ, J.: Slovenska slovnica. Maribor, Založba Obzorja 1984.

VIDOVIČ-MUHA, A.: Tvorbeni vzorci glagola. SSJLK ZP XXI. Ljubljana 1985.

VIDOVIČ-MUHA, A.: Besedni pomen in njegova stilistika. SSJLK ZP XXII. Ljubljana 1986.

UNUK, D.: O pomenih predpon v narečju. In: Varia VI. Bratislava, SJŠ pri SAV 1996.

Słowotwórcze i leksykalne formacje będące nazwami osób wykonujących czynności zawodowe

Maria Magdalena Nowakowska

Katedra súčasného poľského jazyka Lodzkej univerzity

Przeoglądając ogłoszenia prasowe dotyczące pracy, znajdujemy w nich struktury jedno- lub wielowyrzowe będące nazwami osób wykonujących czynności zawodowe¹. Dla osób nie zainteresowanych treściami anonsów są one nierzadko źródłem kpín i żartów. Nazwy tego typu zamieszczane w prasie często są twórami okazjonalnymi, tworzonymi *ad hoc* dla potrzeb druku ogłoszenia, które z racji kosztów winno być krótkie i treściwe². Podobne reakcje rozbawienia budzą też nazwy o takim samym charakterze (jest ich ok. 2400), zebrane w monumentalnym pięciotomowym dziele (w sumie 14 ksiązek, 3358 stron druku) pt. *Klasyfikacja zawodów i specjalności* (1995) wydanym przez Ministerstwo Pracy i Polityki Socjalnej oraz Główny Urząd Statystyczny, w którego tworzeniu brały udział setki autorów, będących specjalistami z różnych dziedzin. Część terminologii zaczerpniętej z prasy można odnaleźć w ww. *Klasyfikacji...*, choć w głównej mierze dotyczy to tylko rzeczowników będących elementami nazw wielowyrzowych.

Nazwy osób wykonujących czynności zawodowe należą do współczesnego słownictwa techniczno-zawodowego, które to, jak choćby zasób nazw zamieszczonych w *Klasyfikacji...*, podlega próbom normalizacji, a także ujednoliceniu i dopasowaniu do norm innych krajów europejskich (bazą jest Międzynarodowy Standard Klasyfikacji Zawodów – ISCO). Zbyt często jednak terminy tego typu nie spełniają kryteriów poprawności, budząc zastrzeżenia pod względem budowy i znaczenia, co dowodzi, iż wymykają się ich twórcom spod kontroli (Szymczak, 1961, s. 269 – 278).

¹ Termin *osoba wykonująca czynności zawodowe* zapożyczony został od J. Wróblewskiego (1986, s. 307 – 310.) i wydaje się w pełni oddawać ogólne znaczenie omawianych nazw. W terminologii językoznawczej istnieją bowiem terminy prostsze: *nazwa zawodu*, *nazwa wykonawcy zawodu*, jednak ich znaczenie zawężone zostało do odrzeczownikowych rzeczowników nazywających osobowych wykonawców czynności (por. *Encyklopedia języka polskiego*, 1991, s. 214 – hasło: *Nazwy działacza odrzeczownikowe*, opr. R. Laskowski). Obok ww. terminów w socjologii i ekonomii stosuje się też inne, jak np. *nazwa stanowiska*, *nazwa funkcji*, *nazwa specjalności*, *nazwa zawodowa*. Ze względów stylistycznych używam tych terminów zamiennie.

² O ogłoszeniach prasowych w funkcji komunikatu językowego pisałam w artykule pt. *Ogłoszenia prasowe jako specyficzny rodzaj komunikatu językowego*, wygłoszonym na Trzeciej Konferencji o Komunikacji pt. *Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu*, która odbyła się w Bańskiej Bystrzycy – Donovalach w dniach 11 – 13 września 1997 r. (w druku).

Terminy, stanowiące podstawę niniejszego opracowania (jest ich ponad 700), zebrano na podstawie drobnych ogłoszeń dotyczących pracy, drukowanych codziennie od maja 1996 r. do września 1997 r. w łódzkiej gazecie – „Expressie Ilustrowanym“.

Struktura nazw

I. Nazwy jednoczłonowe

1. Rzeczowniki odczasownikowe

a) powstałe w wyniku dodania do podstawy sufiksu:

-acz, -aczka³ (53)⁴, np. *cerowaczka, drążacz, formowaczka, nakładaczka, nawijacz, oczyszczacz, podprasowywacz(ka), prasowacz(ka), przewijacz(ka), stabilizowacz, skręcacz(ka), wprasowywacz, wypruwaczka, zalewacz*

-arz, -arka (38), np. *barwiarz, czyściciel, farbiarz⁵, gipsiarz // gipsarz, klejarz, kreślarz(-arka), kańczarka, ostrzarz, tokarz, wykańczarka, wytaczarz*
-ator, -atorka (14), np. *dekorator, inwentaryzator, kalkulator, koordynator(ka), laminator*

-ent, -entka, (11), np. *asystent(ka), konwojent, rewident*

-nik, -niczka, (10), np. *kierownik(-niczka), polernik // polerownik, przewoźnik*

-er, -erka (10), np. *frezer, galwanizer, izolator, kolporter(ka)*

-ant, -antka (8), np. *projektant(ka), reprezentant(ka)*

-(aw)ca (6), np. *doradca, dozorca, wykonawca*

-erz, -erka (5), np. *formierz(-erka), szlifierz, tancerz(-erka)*

-ka (3): *przędka, stębnówka, wróżka*

-iciel // -yciel (2): *nauczyciel, przedstawiciel*

-unka (1): *opiekunka*

b) powstałe w wyniku derywacji paradygmatycznej (3), np. *grawer, pośrednik, statysta*.

2. Rzeczowniki odrzeczownikowe

³ Rzeczowniki oznaczające osobę płci żeńskiej mają zwykle podwójną motywację (czasownikową lub rzeczownikową), a co za tym idzie podwójną interpretację: jako *nomina agentis* (kobieta zajmująca się czynnością określoną w podstawie) lub jako nazwy żeńskie (kobieta jako żeński odpowiednik męskiego wykonawcy czynności). Ze względu na to, że niektóre z tych formacji występują tylko w formie żeńskiej, inne zaś tylko w formie męskiej, a jeszcze inne w obu formach (co zaznaczone jest umieszczeniem sufiksu *-ka* w nawiasie obok formy męskiej) wszystkie one zostały włączone do tego samego typu słowotwórczego.

⁴ W nawiasach podaję ogólną liczbę danych formacji, które wystąpiły w materiale.

⁵ Niektóre z derywatów mają motywację podwójną, tzn. czasownikową lub rzeczownikową, np. *farbiarz < farbować lub farba, klejarz < kleić lub klej*.

a) powstałe poprzez dodanie do podstawy sufiksu:

-arz, -arka (64), np. *chłodniarz, guzikarka, gorseciarka, gumiarcka, korzuszkarz, kwiaciarz(-arka), koszularka, kołnierzyczkarka, marmurkarz, parkieciarz, rękawiczarka*

-ista, -istka (41), np. *akordeonista, epizodysta, fakturzyst(k)a, manikiurzystka // manicurzystka // manicurzystka, montażyst(k)a, wokalistka*

-owiec (21), np. *filmowiec, klawiszowiec, komputerowiec, marketingowiec, metalowiec, narzędziowiec, placowiec, udziałowiec*

-(ow)nik, -(ow)niczka (18), np. *cukiernik, ciepłownik, glazurnik, kożuszownik, obuwnik, ogrodnik(-niczka), pończosznic*

-ant, -antka (11), np. *deserant, kosztorysant, laborant(ka), serwisant*

-owy, -owa (11), np. *bufetowa, ciastowy, księgowy(-owa), kadrowy(-owa), podjazdowy, rozbiórkowy*

-er, -erka (8), np. *garmażer, magazynier(ka), pizzer, stripteaser(ka)*

-ik // -yk (5), np. *diagnostyk, gastronomik, protetyk*

-anka (1) *przedszkolanka*

-ka (7), np. *kosmetyczka, rytmiczka, overloczka*

b) powstałe w wyniku derywacji paradygmatycznej (12), np. *agent, biolog, farmaceuta, grafik, informatyk pedagog, stomatolog.*

3. Wyrazy niepodzielne słowotwórczo (w tym zleksykalizowane) – (17), np. *aktor, cieśla, jubiler, hydraulic, kaletnik, rzeźnik, ślusarz.*

4. Wyrazy złożone:

a) zrosty (7), np. *babysitter⁶, barman, gazmonter, pizzerman // pizzermen // picerman*

b) złożenia właściwe (17), np. *elektromechanik, elektroenergetyk, gumopaskarka, nakładaczko-rysowaczka⁷, sprzedawco-ekspedientka, sprzedawco-kierowca, tokarzo-szlifierz*

c) konstrukcje pośrednie między złożeniami a zestawieniami⁸ (82), np. *akwizytor – kierowca, glazurnik-płytkarz, inwentaryzator-kalkulator, frezerytaczarz, krojczyńni – konstruktorka, kelner-barman, kożuszkarz-kuśnierz,*

⁶ Tego rodzaju derywaty, oprócz *gazmontera*, są wyrazami pochodzenia obcego lub tworzone na ich wzór.

⁷ Konstrukcje tego typu zostały w tym opracowaniu zaliczone do złoża właściwych na podstawie morfemu łącznikowego -o-, pomimo że stosunek członów wyrazu złożonego jest współrzędny lub pozornie współrzędny.

⁸ Nazwy te powstały na podstawie dwu podstaw, połączone są łącznikiem. Żaden z elementów odrzeczownikowych nie ma formalnie charakteru podrzędnego. O tym w dalszej części artykułu.

malarz-alpinista, ogrodnik-kwiaciarz, portier-rewident, pracz-marmurkarz, stolarz-pilarz, tokarz-ostrzarz.

II. Zestawienia

1. Dwuczłonowe

a) rzeczownik + przymiotnik (imiesłów przymiotnikowy) – (81), np. *analityk finansowy, dziewiarz skarpetkowy, drążacz wglębny, hafciarz komputerowy, lakiernik przemysłowy, montażystka offsetowa, ślusarz energetyczny, szydełkarka cylindryczna, tapicer meblowy, wiertacz koordynacyjny, wykańczarka kuśnierska*

b) rzeczownik + rzeczownik (składnia zgody) – (10), np. *artysta plastyk, inżynier ciepłownik, lekarz stomatolog*

c) rzeczownik + rzeczownik (składnia rządu)

– modyfikator rzeczownikowy w l. poj. (53), np. *brukarz kostki, dealer akwizycji, krajacz papieru, konstruktor obuwia, pracownik produkcji, pomocnik cieśli, prasowacz konfekcji, trener akwizycji*

– modyfikator rzeczownikowy w l. mn. (37), np. *akwizytor usług, arka-downnik osnów, kolporter pocztówek, montażysta okien, monter wykładzin, nastawiacz maszyn, układaczka latek, wypruwaczka skarpet*

2. Trójczłonowe:

a) rzeczownik + rzeczownik z przymiotnikiem (składnia rządu):

– modyfikator rzeczownikowy w l. poj. (28), np. *projektant odzieży damskiej, przedstawiciel dystrybucji kawy, technolog przemysłu spirytusowego,*

– modyfikator rzeczownikowy w l. mn. (27), np. *dystrybutor czujników gazowych, kosztorysant robót sanitarnych, monter suchych tynków, operator maszyn intraligatorskich, ustawiacz automatów tokarskich*

b) rzeczownik + wyrażenie przyimkowe (8), np. *akwizytor do ciastek, szlifier do płaszczyzn, wychowawca do przedszkola*

c) rzeczownik + przymiotnik + przymiotnik (1): *krawiec skórzany miarowy.*

3. Czteroczłonowe:

a) z wyrażeniem przyimkowym (9), np. *mistrz na dziewiarnię okrągłą, referent do spraw celnych, specjalista w branży filtrowentylacyjnej*

b) inne (1): *monter płyt kartonowo-gipsowych.*

4. Pięciorzłonowe (4), np. *mistrz mechanik maszyn wykańczalniczych włókienniczych, specjalista do diagnostyki układów wtryskowych.*

Nazwy osób wykonujących czynności zawodowe to przede wszystkim struktury wieloczłonowe. Ich główny człon rzeczownikowy jest najczęściej pochodny słowotwórczo, podobnie jak w przypadku nazw jednoczłonowych. Formacje te derywowane są od czasowników i rzeczowników, przede wszystkim poprzez dodanie sufiksu, który jest wykładnikiem kategorii semantycz-

nej, określanej jako nazwy wykonawców czynności (dewerbalne) i nazwy wykonawców zawodów (denominalne).

Najczęściej wykorzystywanym przyrostkiem do tworzenia analizowanych nazw jest *-arz*, *-arka*, który to przyłączany może być do podstaw odczasownikowych (np. *czyściciel*, *kreślarz*) i odrzeczownikowych (np. *ciastkarz*, *kożuszkarz*). W wielu jednak przypadkach podstawa słowotwórcza ma motywację podwójną, zarówno odczasownikową, jak i odrzeczownikową, np. *barwiarz* < *barwić*, *barwa*; *klejarz* < *kleić*, *klej*; *pompiarz* < *pompować*, *pompa*. O sufiksie *-arz* w terminologii technicznej pisał M. Szymczak, twierdząc, że pozycja formacji z tym przyrostkiem w kategorii nazw wykonawców zawodu (a więc rzeczowników denominalnych) we współczesnym języku słabnie (Szymczak, 1961, s. 256) Zebrany materiał świadczy jednak o czymś innym, albowiem konstrukcje tego rodzaju stanowią 35 % wszystkich derywatów analizowanego materiału językowego. Formacje z *-arz*, *-arka*, pojawiające się w prasie, zwykle tworzone są zgodnie z systemem, tzn. spółgłoska kończąca temat słowotwórczy jest miękka lub funkcjonalnie miękka, zaś podstawa dewerbalne pochodzi od czasowników niedokonanych. Oczywiście są i takie, które tych kryteriów nie spełniają. Obok poprawnej formy *gipsiarz* pojawia się *gipsarz*, w której spółgłoska tematyczna zachowała twardość. Z kolei *kańczarka* utworzona została od nie istniejącego czasownika **kańczać*.

Formacje z sufiksem *-arz*, *-arka* są przejrzyste strukturalnie i wygodne w tworzeniu analizowanego typu nazw. Te, które pochodzą od rzeczowników w swej podstawie nawiązują najczęściej do przedmiotu czynności (np. *bukieciarka*, *cholewkarcz*, *koszularka*), środka pomocniczego (np. *pilarz*, *pompiarz*), materiału (*blacharz*, *kwiaciarz*) lub miejsca (np. *kucharz*, *szatniarz*).

Do tworzenia nazw osób wykonujących czynności zawodowe również często wykorzystuje się sufiks *-acz*, *-aczka*, przyłączany do podstaw odczasownikowych, np. *kopacz*, *nakładaczka*, *nawijacz*, *wypruwaczka*. Aby rzeczownik z tym przyrostkiem był zgodny z normą, winien być utworzony od czasownika niedokonanego. Większość badanych formacji kryterium to spełnia. Zdarzają się jednak nazwy systemowo niepoprawne, np. *podprasowywacz(ka)*, *wprasowywacz(ka)*. Duża frekwencja form z sufiksem *-acz(ka)* spowodowana jest łączliwością tego przyrostka z czasownikami zakończonymi na *-ować*, które to można tworzyć potencjalnie od każdego rzeczownika lub innego wyrazu, albowiem zakończenie to nie powoduje zmian w podstawie, co czyni powstałe na ich bazie formacje przejrzyste słowotwórczo, choć niekiedy tylko pozornie, np. *cakowaczka*, *belowacz*, *lagowaczka* – pozwalają odtworzyć formy czasowników, będących wyrazami podstawowymi, ale czy na pewno wyjaśniają, czym zajmują się w ten sposób nazwane osoby? Ponadto sufiks *-acz(ka)* może tworzyć w polszczyźnie ogólnej nazwy narzędzi, elementów maszyn, z którymi to mogą kojarzyć się pojawiające się w mate-

riale formacje, np. *krajacz*, *nawijacz* czy *wypruwaczka*. W języku ogólnopolskim za pomocą tego przyrostka tworzy się też formacje denominalne, co potwierdza tylko jeden przykład pochodzący z anonsów prasowych: *ćwiekacz* ('szewc przybijający ćwiekami podeszwy'). Derywaty tworzone za pomocą *-acz(ka)* zbyt często przypominają potoczne konstrukcje tworzone doraźnie, na potrzeby chwili, dlatego też należy odnieść się do nich z dużą ostrożnością.

Często do tworzenia nazw wykonawców czynności zawodowych wykorzystuje się sufiksy *-(ow)nik* (np. *ciepłownik*, *kożusznik*, *pończosznik*) i *-owiec* (np. *komputerowiec*, *marketingowiec*, *placowiec*), przyłączane tylko do podstaw denominalnych. Nazwy tego typu charakteryzuje duża przejrzystość strukturalna, ale nie semantyczna, gdyż rzeczowniki tylko w bardzo luźny sposób nawiązują do swoich podstaw, choć trzeba zauważyć, że obok *-arz* i *-acz*, to właśnie *-owiec* jest najczęściej wykorzystywanym przyrostkiem w tworzeniu słotwórczej kategorii nazw zawodów.

Uwagę zwracają też konstrukcje z przyrostkiem *-owy*, *-owa*, tworzone od rzeczowników⁹ określających przedmiot lub narzędzie pracy wykonawcy czynności, (np. *ciastowy*, *kadrowy*, *porządkowy*), ale też i jej miejsce (np. *bufetowa*, *kutrowy*, *podjazdowy*). Przez wiele lat konstrukcje takie należały do jednych z najczęściej wykorzystywanych (obok tych z sufiksem *-arz*, *-ec*, *-owiec*) typów nazw osób wykonujących czynności zawodowe (por. Satkiewicz, 1969, s. 31), dziś jednak jego produktywność zdecydowanie maleje, co wydaje się potwierdzać zebrany materiał.

Stosunkowo niemałą frekwencję mają formacje z obcymi przyrostkami, zwłaszcza *-ant(ka)* i *-ent(ka)*, przyłączanymi do podstaw od czasowników zakończonych na *-ować*, np. *projektant(ka)*, *reprezentant(ka)*, *asystent(ka)*, *konwojent*, i – w przypadku *-ant(ka)* – od rzeczowników, np. *laborant(ka)*, *rehabilitant*. W analizowanym materiale typ ten reprezentują też konstrukcje *deserant* 'cukiernik zajmujący się przygotowywaniem deserów', *kosztorysant*, *serwisant* 'pracownik zakładu usługowego, zajmującego się naprawą jakiegoś sprzętu' (występuje też w zestawieniach, np. *serwisant rowerowy*, *serwisant kas fiskalnych*). Struktury te obce są polszczyźnie, brak ich też w *Klasyfikacji zawodów i specjalności*, ale z racji kondensacji treści mogą one okazać się przydatne w tworzeniu tego rodzaju terminologii zawodowej.

Wiele z analizowanych konstrukcji wystąpiło zarówno w gramatycznym rodzaju męskim, jak i żeńskim. Formacje żeńskie to przede wszystkim nazwy z rozszerzonym o morfem *-ka* sufiksem męskim. Wydaje się, że takie różnicowanie użycia przyrostków wpływa na zróżnicowanie nazw osób wykonujących czynności zawodowe pod względem płci. Jest to jednak tylko różni-

⁹ Niektórzy językoznawcy, np. H. Satkiewicz, traktują te konstrukcje jako subiektywizowane przymiotniki (Satkiewicz, 1969, s. 32).

cowanie pozorne. Co prawda jeśli pracodawca poszukuje pracownicy, to najczęściej zaznacza to za pomocą wykładnika formalnego, np. *bukieciarka*, *maglarka*, *operatorka*, *telefonistka*, ale użycie formy męskiej nie daje gwarancji chęci zatrudnienia mężczyzny, bowiem niektóre z konstrukcji, będących przedmiotem analizy, występują tylko w postaci męskiej (choćby z sufiksem *-owiec*, np. *filmowiec*, *metalowiec*). Ponadto używanie form męskich w nazwach osób wykonujących czynności zawodowe w języku polskim ma charakter neutralny. Zdarza się też, że to formy żeńskie nazw niektórych zawodów są zneutralizowane. Być może jest to specyficzną cechą regionu łódzkiego, gdyż w przemyśle i rzemiośle charakterystycznym dla Łodzi najczęściej zatrudniane są kobiety, a więc nazwy ich stanowisk pracy mają znamiona rodzaju żeńskiego, np. *szwaczka*, *gorseciarka*, *higienistka*, *telefonistka*. Oczywiście nie wyklucza to możliwości zatrudnienia na tych stanowiskach mężczyzn, mało tego, nie ma też żadnych przeszkód w tworzeniu męskich odpowiedników omawianych nazw, jednak w powszechnym użyciu funkcjonują one w formach żeńskich (na kilkaset form żeńskich tylko dwa razy pojawiła się forma męska *szwacz*).

Łódzkie rzemiosło związane jest z sąsiadującymi największymi w Europie targowiskami, na których królują wyroby przemysłu lekkiego, zwłaszcza odzieżowego. Lektura ogłoszeń prasowych pozwala stwierdzić, że najbardziej poszukiwaną profesją jest właśnie *szwaczka*. Jednak w związku z wysoką specjalizacją stanowisk pracy konieczne stało się precyzowanie zakresu jej czynności za pomocą nazw denominalnych, których podstawa określa nazwę konkretnego elementu, ew. fragmentu przedmiotu czynności lub nazwę narzędzia, np. *dziurkarka*, *guzikarka*, *gumopaskarka*, *hafciarka*, *kołnierzyczarka*, *koszularka*, *rękawiczarka*, *overloczka*, *stębnówka*. Ten sposób dążności do precyzji nie wydaje się najwygodniejszy, gdyż wymienione nazwy, co prawda krótkie, stanowią często homonimy z nazwami maszyn, na których pracują tak samo nazwane pracownice (ew. pracownicy). W związku z tym wykorzystuje się jeszcze inny sposób precyzowania znaczenia – poprzez tworzenie konstrukcji analitycznych, np. *szwaczka-chalupniczka*, *szwaczka-koszularka*. Występowanie konstrukcji analitycznych obok syntetycznych dotyczy również pozostałych nazw osób wykonujących czynności zawodowe, np. *rozbieracz* to też *fachowiec do rozbioru mięsa*, *magazynier* to *robotnik magazynowy* lub *pracownik magazynu*, *elektroinstalator* to *instalator urządzeń elektrycznych*, *komputerowiec* to *wdrożeniowiec systemów komputerowych*. Przyczyną dużej ilości konstrukcji analitycznych jest brak jednoznaczności konstrukcji syntetycznych, bowiem np. *marketingowiec* może być *specjalistą do spraw reklamy i marketingu*, ale też *konsultantem do spraw marketingu* lub po prostu *pracownikiem działu handlowego*, czyli *swojskim handlowcem*, a co za tym idzie również *przedstawicielem handlowym* i *pośrednikiem handlowym*. Równie często takie same nazwy syntetyczne nazywają zupełnie

różne profesje, np. *konserwator* to zarówno sprzątaczk(a), jak i osoba pracująca w punkcie napraw jakiegoś sprzętu (np. *konserwator komputerów*). Zdarza się też, że do takiej samej podstawy przyłącza się różne sufiksy nazywające tę samą osobę, np. *kożuszkarz // kożusznik, montażysta // monter*.

Z nazw analitycznych na szczególną uwagę zasługują dwuczłonowe, złożone z dwóch rzeczowników w formie mianownikowej, np. *akwizytor-kierowca, kelner-barman, malarz-tapeciarz*. Formalnie są to złożenia o członach współrzędnych, bowiem istnieje możliwość ich przestawienia, co nie pociąga za sobą zmiany semantycznej, np. *asystentka-sekretarka* lub *sekretarka-asystentka*. Niektóre z nich mają jednak trochę inny charakter, albowiem człon pierwszy jest nazwą o charakterze ogólnym, zaś człon drugi ją precyzuje, np. *plastyk-dekorator, mechanik-dziewiarz, ogrodnik-kwiaciarski, pracz-marmurkarz*. Composita takie niekiedy dostosowywane są do bardziej tradycyjnych złożań, dlatego można w badanym materiale natknąć się na konstrukcje: *nakładaczko-rysowaczka, tokarzo-szlifierz, sprzedawco-magazynier*. Dążenie do precyzji dochodzi czasami do absurdu, czego dowodzą nazwy typu: *sprzedawco-ekspedientka, dystrybutor-akwizytor, czy też cholewkarz do szycia cholewek i pracownik do pracy*.

Ponieważ nazwy osób wykonujących czynności zawodowe są elementem języka ogólnonarodowego, odpowiadają tym samym kryteriom poprawnościowym co pozostałe wyrazy pospolite. Jednak struktury takie mogą też nie uzyskać akceptacji użytkowników ze względów pozajęzykowych (np. poprzez niewłaściwą charakterystykę czynności zawodowych, wybór złego pojęcia).

Badany materiał, choć często budzi zdziwienie, a niekiedy i rozbawienie, okazuje się przydatny jako podstawa do dyskusji nad obowiązującą w Polsce od 1995 r. nową klasyfikacją zawodów i specjalności, nad którą pracował cały sztab specjalistów, a która to budzi podobne uczucia jak zanalizowane w tym opracowaniu nazwy. Nazwy osób wykonujących czynności zawodowe są potrzebne w specjalistycznych odmiankach polszczyzny (choć nie tylko), wymagają jednak rozsądnego do nich podejścia i większej dbałości o zgodność z normami języka ogólnego.

Literatura

Encyklopedia języka polskiego. Red. S. Urbańczyk. Wrocław – Warszawa – Kraków 1991.

Klasyfikacja zawodów i specjalności. T. 1 – 5, Warszawa 1995.

NOWAKOWSKA, M. M.: Ogłoszenia prasowe jako specyficzny rodzaj komunikatu językowego. In: Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu. (w druku).

SATKIEWICZ, H.: Produktywne typy słowotwórcze współczesnego języka ogólnopolskiego. Warszawa 1969.

SZYMCZAK, M.: Uwagi słowotwórczo-semantyczne o polskim współczesnym słownictwie technicznym. *Poradnik Językowy*, 1961, z. 6, s. 269 – 278.

WRÓBLEWSKI, J.: Nazwy osób wykonujących czynności zawodowe. *RKJ ŁTN*, t. XXXII, 1986, s. 307 – 310.

Galicizmy v slovenčine. Vzťah morfematickej a slovotvornej štruktúry

Marta Bystrianska

Filozofická fakulta PU, Prešov

Podnetom pre naše uvažovanie o súčinnosti a vzájomnej podmienenosti morfolologickej a slovotvornej stavby pri prevzatých slovách francúzskeho pôvodu bola potreba formulovať zistené tendencie spojené s preberaním slov a vplyvom stupňa adaptácie na zreteľnosť ich morfematickej štruktúry. Vychádzali sme z analýzy súboru francúzskych lexikálnych výpožičiek, ktoré sú zachytené v *Slovníku cudzích slov* (Šaling – Ivanová-Šalingová – Maníková, 1997).

Naším cieľom je ukázať na niekoľkých príkladoch, aké sú dôsledky slovotvornej adaptácie tohto úzkeho, ale iste reprezentatívneho súboru cudzích slov na vyčleniteľnosť slovotvorne relevantných morféme – teda takých, ktoré sú nositeľmi slovotvorných a lexikálnych významov.

V jazykovednej literatúre sa tradične rozlišuje niekoľko spôsobov a stupňov zdomácnenia – ide najmä o hláskovo-pravopisné adaptačné úpravy, o ktorých rozhoduje potreba začlenenia do foneticko-fonologickej a ortografickej sústavy slovenčiny (*káro, bordó, livrej, esej, turnaj, negližé, adié*).

Tvaroslovné zaradenie vyplýva z potreby upraviť prevzaté slovo tak, aby sa včlenilo do deklinačného a konjugačného systému – napr. prehodnotením pôvodných relačných morféme (*slová kontes-a, nobles-a*) alebo adaptáciou gramatikalizačným formantom pri substantívach (*griot-ka, pralin-ka*), pri prídavných menách (*pikant-ný, nonšalant-ný, běž-ový, oranž-ový*) a slovesách (*prefer-ovať, retabl-ovať*) alebo univerbizačným formantom pri substantívach (*slová vizit-ka, rekomand-o*).

V procese integrácie do jazykového systému slovenčiny prevzaté slová nevstupujú do jednotlivých jazykových vzťahov oddelene, ale sa permanentne ozrejmuje podľa svojich nadobudnutých vlastností v celom jazykovom systéme. Máme na mysl hlavne vstupovanie do motivačných vzťahov.

Preto preberanie už hotových pomenovaní z cudzích jazykov predstavuje istú komplementaritu k domácim pomenovacím spôsobom.

Niektoré slová sa v jazykovom vedomí pociťujú ako nemotivované, iné sa stávajú slovotvorne priehľadnými. Tieto fakty majú dvojaké dôsledky: oba typy nadobúdajú motivačnú potenciú a stávajú sa východiskom pri tvorení nových pomenovaní. Slová s ozrejmou slovotvornou štruktúrou sa zaraďujú do slovotvorných typov s cudzími formantmi. Uvedomenie si motivačných vzťahov a motivačnej potencie nadobudnutej alebo ozrejmej môže vplývať na vyčleniteľnosť morféme nasledovným spôsobom:

a) Ak sa do slovenčiny preberú aspoň dve slová s rovnakým koreňom a s odlišnými pôvodnými formantmi a je medzi nimi významová, a teda aj motivačná súvislosť – napr. *reportér* – *reportáž*, *kombiné* – *kombinéza*, *naivný* – *naivita*, *nóbl* – *noblesa*, *interes* – *interesantný*, *šarm* – *šarmantný atď.*, segmenty medzi koreňovou a relačnou morférou sa hodnotia ako derivačné morfémy.

Pravda, nie vždy ide o vzťahy fundujúce – fundované slovo alebo o bezprostrednú motiváciu.

Ak nejde o takú dvojicu, teda ak pôvodné významové súvislosti nie sú citeľné alebo sa neprebral dostatočný počet prvkov istej slovotvornej paradigmy, nemôžeme uvažovať o zdôvodniteľnosti existencie jedného slova druhým (*typ pasáž* – *pasážier*), a ani o osobitných derivačných morfémech – aj napriek tomu, že je možné poukázať na analógiu práve v rámci dobre etablovaných slovotvorných typov s cudzími formantmi: *Zv* + *-áž*, *Zv* + *áda*, *Zs* + *-antný*. Keby sme analogicky v slove *pasáž*, *promenáda*, či *eklatantný* segmenty *-áž*, *-áda*, *-ant-* hodnotili ako derivačné morfémy, vznikol by paradox – nemotivované slovo s derivačnou morférou, teda takou, ktorá je nositeľom slovotvorného významu. Podľa zásad minimálnej a funkčnej segmentácie (pozri Sokolová – Šimon – Moško, 1996) je možné v týchto prípadoch hovoriť o segmentoch s klasifikačnou, nie derivačnou funkciou.

b) Ak sa do slovenčiny preberie iba jedno nemotivované slovo a v procese integrácie sa stane východiskom pre tvorbu derivátov s domácimi slovotvornými formantmi, môže dôjsť k remotivácii (termín Furdík, 1993, s. 26) tak, že sa k nemu dodatočne prívori sloveso, ktoré sa potom podľa analógie s inými súvzťažnými dvojicami začne chápať ako východiskové, motivujúce:

napr. *mix-áž* – *mix-ovať* (*mix*, *mixér*)
 defil-é – *defil-ovať*
 komunik-é – *komunik-ovať* (*komunikácia*)
 rand-e – *rand-it'*
 angaž-mán – *angaž-ovať*
 marin-áda – *marin-ovať*

V týchto prípadoch segmenty *-áz, -é, -mán, -ád-* sú jednoznačne hodnotené ako derivačné morfémy. Zaujímavý je príklad s derivačnou morférou *-e*, pretože tu dochádza k slovotvornej adaptácii, ale nie k adaptácii tvaroslovnej. Slová *defilé, komuniké, rande* sú nesklonné a nezaraďujú sa do žiadneho deklinačného typu. Na slovotvornej úrovni ide o obohatenie inventára slovotvorných formantov. Slovotvorná aktivita prevzatých slov a vytváranie slovotvorných hniezd, ktorých členy sa zaraďujú do „domácich“ slovotvorných typov a slovotvorných kategórií, sa považuje za najvyšší stupeň adaptácie, za udomácnenie (porov. Furdík, 1994). Udomácnené slová majú v slovenčine obyčajne vyššiu (slovotvornú) motivačnú potenciú ako vo francúzštine. Z množstva príkladov vyberáme jeden:

MASQUE – MASKA

masque – **masquer** (maskovať, sa/ - **masqué** /maskovaný, zamaskovaný, /maska/ maškarný/

- **masquage**

/maskovanie, zamaskovanie/

maska – **mask-ový**

mask -ér – **maskér-ka**

– **maskér-ňa**

– **maskér-sky** – **maskér-stvo**

maskovať – **maskovať sa**

– **maskova-nie** – **maskova-ný**

– **maskova-tel'**

– **maskov-ací**

maskov-itý

Pritom ekvivalentom slova *maskér* je *maquilleur* (odvodené od *maquiller* – *maľovať niekoho*), ekvivalentom *maskérne* je pomenovanie *atelier de maquillage*, atď.

Vyššia slovotvorná potecia je dôsledkom typologických odlišností slovenčiny a francúzštiny v oblasti tvorenia pomenovaní. Na záver jedno konštatovanie: uvedenými poznámkami sme nechceli absolutizovať slovotvorný pohľad na morfeematickú členiteľnosť cudzích slov, chceli sme sa však podporiť názor J. Horeckého, že pri prevzatých slovách je slovotvorná analýza, resp. zisťovanie motivačného vzťahu predpokladom pre morfeematickú analýzu v ešte vyššej miere ako pri domácich slovách (Horecký, 1995, s. 16.)

Literatúra

FURDÍK, J.: Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča, Modrý Peter 1993. 199 s.

- FURDÍK, J.: Integračné procesy pri lexikálnych prevzatiach. Jazykovedný časopis, 45, 1994, s. 95 – 102.
- HORECKÝ, J.: Obsah, forma a funkcia morfémy. Jazykovedný časopis, 46, 1995, s. 17 – 22.
- SOKOLOVÁ, M. – ŠIMON, F. – MOŠKO, G.: Zásady morfeatickej analýzy v morfeatickom slovníku slovenčiny. Jazykovedný časopis, 47, 1996, s. 41 – 50.
- ŠALING, S. – ŠALINGOVÁ-IVANOVÁ, M.– MANÍKOVÁ, Z.: Veľký slovník cudzích slov. Bratislava – Veľký Šariš, SAMO 1997. 1310 s.

Funkcje vocativu we współczesnej polszczyźnie

Wiesław Tomasz Stefańczyk

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

Polszczyzna należy do tych języków słowiańskich, które w swej strukturze fleksyjnej zachowały pierwotny system kazualny zgodny nie tylko ze stanem prasłowiańskim, lecz także bliski jego praindoeuropejskiemu wzorcowi. Do najbardziej osobliwych i kontrowersyjnych członów owego systemu należy vocativus.

Warto wspomnieć, że obecnie oprócz polszczyzny vocativus występuje także w języku czeskim, górnołużyckim, bułgarskim, macedońskim, serbskim, chorwackim i ukraińskim (także w niektórych gwarach białoruskich). W języku słowackim natomiast, jak również dolnołużyckim, słoweńskim, rosyjskim i białoruskim wołacz, jak wiadomo, zanikł (Stieber, s.107 – 132). Z przytoczonej wzmianki wynika, że vocativus utrzymuje się także w tych językach słowiańskich, które zatraciły swą pierwotnie fleksyjną strukturę, a więc bułgarskim i macedońskim.

Wołacz jako przypadek odziedziczony z praindoeuropejszczyzny, występował w wielu językach klasycznych, wywodzących się z owego prąźródła, znany był sanskrytowi, grece i łacinie. Rozkwit starożytnej lingwistyki, zwłaszcza w Indiach za czasów Paniniego, a w okresie późniejszym również w Grecji i Rzymie sprawił, że przedmiotem dociekań stał się język i jego struktura. Analiza lingwistyczna obejmowała więc systemy przypadkowe wspomnianych języków, a obecność w nich vocativu, pociągała za sobą konieczność jego ujęcia. Szkoła Paniniego z uwagi na brak funkcji składniowych nie traktowała wołacza jako przypadku, rangę casusu nadali mu dopiero gramatycy starożytnej Grecji, co przejęły również europejskie ujęcia lingwistyczne.

We współczesnym językoznawstwie podejście do wołacza i sposobu jego opisu nie jest jednolite, czego dowodzi najobszerniejsza dotychczas, zawierająca obfitą bibliografię monografia poświęcona wołaczowi „Występowanie

i funkcje wołacza w języku polskim” (Dąbrowska, 1988). Część badaczy mianowicie wychodzi z założenia, że wołacz nie wchodzi w związki składniowe, inni natomiast nie podzielają tego poglądu, wykazując jednocześnie różne funkcje syntaktyczne pełnione przez vocativus (Dąbrowska, 1988, s. 3 – 4). Inni lingwiści natomiast z uwagi na bardzo wąskie zastosowanie zaliczają wołacz wraz z celownikiem (dativem) do przypadków peryferycznych. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że rzeczownikowe formy vocativu stanowią 1,16 % wszystkich używanych w procesie komunikacji postaci przypadkowych (por. genetivus: 33,97 %), przymiotnikowe i imiesłowowe – 0,1%, zaimkowe zaledwie 0,04 %, liczebnikowe natomiast 0 % (Miodunka, 1992, s. 24 – 27). W związku z zasygnalizowaną niską frekwencją wołacza oraz możliwością zastępowania niektórych jego form postaciami mianownika, uznaje się go niekiedy, o czym mowa niżej, za przypadek recesywny, zanikający.

W języku polskim jedynie rzeczowniki rodzaju męskiego i żeńskiego liczby pojedynczej posiadają końcówki wołacza inne niż mianownik (por. masc.: -e, -u, np.: *panie, złodzieju*; fem.: -o, -i, -y, -u, np.: *panno, pani, młodzieży, Basiu*), przy czym vocativus masculinum poza formami *panie* i *Boże* jest równy miejscownikowi (locativowi) singularis. Natomiast wołacz rodzaju nijakiego liczby pojedynczej oraz rzeczowników rodzaju męsko- i niemęskosobowego w liczbie mnogiej jak również wszystkich pozostałych imiennych części mowy jest równy ich postaciom mianownika.

Ze względu na użycie form wołacza wszystkie nomina można podzielić na samodzielne i niesamodzielne, tzn. takie, które mogą występować w zdaniu jako autonomiczne formy bez połączenia z innymi częściami mowy, a więc rzeczowniki (por. *chamie, kolego, Basiu*) oraz takie, które pełnią wobec niego rolę służebną. Do drugiej grupy należą zatem, pomijając zaimki *ty* i *wy* oraz niektóre urzeczownikowione bądź nacechowane formy przymiotnikowe (np.: *cześć, gruby; co słyhać, stara*), wszystkie pozostałe imienne części mowy, por. *droga Basiu, panie nasz, ty chamie skończony*. Innymi słowy nie mogą samodzielnie funkcjonować wołaczowe formy typu *ładny, tani, mój, nasz* itp.

Osobliwość drugiej grupy polega nie tylko na wspomnianej niesamodzielnosci semantyczno-składniowej innych niż rzeczownik imiennych części mowy, lecz wyraża ją także fakt, że nie wszystkie nomina posiadają postać wołacza. Poza przymiotnikami i imiesłowami przymiotnikowymi, głównie biernymi, formy vocativu mają tylko dwa zaimki osobowe *ty* i *wy* oraz dzierżawcze *mój* i *nasz*, por. *drogi Andrzeju, panie mój, ty szelmo skończona*. Pozostałe zaimki oraz liczebniki form wołacza nie posiadają. W wypadku tych ostatnich użycie vocativu jest potencjalnie możliwe jedynie w specyficznych warunkach, np. w wojsku, por. *wy dwaj, do mnie!*

Przytoczone spostrzeżenia rzucają nieco inne światło na zaznaczone wyżej dane statystyczne. Trudno bowiem oczekiwać od zaimków frekwencji równej rzeczownikowi, a od liczebników większej niż 0 % częstości użycia.

W dotychczasowych opracowaniach gramatycznych jako główne funkcje wołacza wymienia się: funkcję apelatywną, emotywną, adresatywną i kompozycyjną (Dąbrowska, 1988, s. 76). Z uwagi jednak na używanie form wołacza lub zastępowanie ich postaciami mianownikowymi autorowi wydaje się słuszny następujący podział funkcji: 1) przywoływanie, tj. nawiązywanie kontaktu z odbiorcą oraz 2) zrywanie więzi z odbiorcą. W wypadku pierwszej z wymienionych funkcji w języku potocznym możliwe jest zastępowanie wołacza mianownikiem, np.: *Paweł gdzie byłeś?*; *Krzysztof, co wczoraj robiłeś?*; *Litwin, chodź tutaj*; *Facet, co ty wyprawiasz*; *Basia, co robisz*; *Krysia, pojedziesz ze mną?* Należy jednocześnie zaznaczyć, że nie jest to zjawisko nowe, lecz nierozdzielnie związane z dziejami języka polskiego, por. *Bogurodzica*, *Maryja* (Zaleski, 1963, s. 261 – 291).

Istnieje również zjawisko odwrotne, mianowicie niektóre wołaczowe deminutiva (Klemensiewicz, 1984, s. 72) i augmentativa męskie są używane w funkcji mianownika, np.: *Jasiu był u nas*, *Lesiu nas odwiedził*, *Krzysiu przyszedł na imprezę*, *Lechu strzelił gola*, *Przyszedł do nas jakiś gościu*, *Zięciu nas odwiedził*, por. też południowokresowe formy typu *Marianku to równy facet*, *Jaśku przyjedzie jutro*, *Zbyszku na serce był chory*. Przykłady te świadczą o popularności i żywotności form wołacza.

Zastępowaniem vocativu nominativem rządzą ściśle określone prawa. Jest ono możliwe mianowicie tylko wówczas, gdy rzeczownik występuje w funkcji samodzielnej, tj. bez określających go przydawek, por. *Krzysztof, co wczoraj robiłeś?*, *Basia, co robisz?* Jeżeli natomiast wołacz wyrażany jest konstrukcją typu: przymiotnik/zaimek + rzeczownik, to wtedy konieczne jest użycie form vocativu, por. *Kochany synu, koniecznie zadzwoń*; *Panie nasz, króluj nam*; *Droga Beato, wkrótce przyjadę*.

Druga funkcja wołacza polega na zrywaniu więzi z odbiorcą, wyrażaniu uczuć negatywnych, obrzucaniu odbiorcy inwektywami, wulgaryzmami, łajaniu go, np.: *Ty gamoniu, ty chamie skończony, ty łobuzie jeden, ty stary trupie, ty franco, ty świniu niemyta, wy sukinsyny, wy łotry jedne*. W wypadku tego typu form żaden z rodowitych użytkowników języka polskiego nie zastępuje wołacza postaciami mianownikowymi, lecz każdorazowo obligatoryjnie używa vocativu.

Z przedstawionych rozważań wynika, że vocativus – choć stanowi statystyczne peryferie polskiego systemu kazualnego, czego autor nie kwestionuje – nie jest przypadkiem wycofującym się z użycia. Jego zastosowaniem, a także używaniem bądź zastępowaniem formami mianownikowymi rządzą ściśle określone prawa, tj. nawiązywanie bądź zrywanie więzi z odbiorcą.

Literatura

BÜHLER, K.: Sprachtheorie. Stuttgart 1965.

- GOŁĄB, Z. – HEINZ, A. – POLAŃSKI, K.: Słownik terminologii językoznawczej. Warszawa 1970.
- DĄBROWSKA, A.: Występowanie i funkcje wołacza w języku polskim na materiale od połowy XIX wieku. Wrocław 1988.
- Język polski jako obcy. Program nauczania na tle badań współczesnej polszczyzny. Zbiór materiałów opracowanych przez Komisję Ekspertów Ministerstwa Edukacji Narodowej. Red. W. Miodunka. Kraków 1992.
- KLEMENSIEWICZ, Z.: Podstawowe wiadomości z gramatyki języka polskiego. Warszawa 1984.
- MAŃCZAK, W.: Problemy językoznawstwa ogólnego. Wrocław – Warszawa – Kraków 1996.
- POLAŃSKI, K.: Vocativus. [w:] Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. Red. K. Polański. Wrocław – Warszawa.– Kraków 1993.
- STIEBER, Z.: Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Warszawa 1989.
- ZALESKI, J.: Rozwój form wołacza żeńskich rzeczowników osobowych typu *Marysia, Anulka, paniusia*. *Onomastica VIII* 1963.

K typologickému postavení horní lužické srbštiny mezi západoslovanskými jazyky: nominální systém

Markus Giger

Slovanský seminár Zürišskej univerzity

0. Cílem tohoto příspěvku je vymezení místa spisovné horní lužické srbštiny (dále hls.) mezi západoslovanskými jazyky na základě strukturalistické jazykové typologie v pojetí V. Skaličky (sr. Skalička, 1935, 1941, 1951; přehled dává Skalička, 1979). Příspěvek se omezuje na nominální systém a navazuje tak přímo na mou jinou práci o hls. verbálním systému (Giger, 1998). Srovnávací jazyková typologie ve Skaličkově pojetí pracuje s pěti jazykovými typy: typ isolační, aglutinační, flexivní, introflexivní a polysyntetický, jejichž základem je poměr mezi jednotkami *morfém* a *slovo* na výrazové straně a jednotkou *sém* (gramém) na straně obsahové. Skalička nevidí své typy jako skupiny konkrétních jazyků, nýbrž jako ideálně typické konstrukty vzájemně si „příznivých“ jevů. Typ je „extrém“, kterému konkrétní jazyky odpovídají jen zřídka nebo vůbec ne. Proto každý jazyk obsahuje prvky různých typů; podíl jednotlivých typů v systému konkrétního jazyka se může měnit: „Dans toute langue il y a une lutte entre ces différents types“ (Skalička, 1946 – 1948, s. 14).

Slovanské jazyky jsou jazyky silně flexivní. Jejich typologické zkoumání se tedy může soustředit na otázku, jak silně je v nich flexivní typ vyvinut, kde ztratily flexivnost (ve srovnání se starším stavem) a elementy kterých typů nahradily flexivní elementy (případně může být flexivnost i posílena). V tomto smyslu lze používat Skaličkovu typologii jako „mikrotypologii“, to znamená jako typologii blízké příbuzných jazyků (k tomu podrobněji Giger, 1998; sr. dále např. Lotko, 1977; Weiss, 1983; Popela, 1988). Pro stručnost a přehlednost budu srovnávat v první řadě hls., dolní lužickou srbštinu (dále dls.) a češtinu (dále č.), jen v omezené míře přihlížím ke slovenštině (dále sl.) a polštině (dále pol.), nekodifikovaná kašubština a vymřelé západoslovanské jazyky (pomořanská slovinština, polabština) nejsou brány v úvahu.

1.1. Zásadním prvkem flexivního typu je akumulace několika významů (gramémů) v jednom morfému (koncovce). Koncovky se řadí do různých paradigmat. Typickým jevem flexivního typu je totiž *synonymie* a *homonymie* koncovek (Skalička, 1935, s. 52; 1951, s. 41).

Nejdříve bude analyzováno skloňování podstatného jména v obou lužicko-srbských (dále ls.) jazycích a v č. (sr. Faßke – Michalk, 1981, s. 487nn k hls. skloňování podstatných jmen; k dls. Janaš, 1984, s. 78nn; k č. MČ 2, s. 277nn). Hls. má sedm pádů a tři čísla; z toho vyplývá počet 21 pádo-číslových forem.¹ Dls. má 18 pádo-číslových forem (chybí jí vokativ), č. 14 (má pouze dvě

¹ Ke gramatickým kategoriím vyjádřeným koncovkami podstatného jména nepočítám *rod*. Společně se A. A. Zaliznjakem (1967, s. 66) chápu totiž rod jako soustavu kongruenčních tříd, jejíž gramémy jsou sice substantivům inherentní, jsou však vyjadřovány pouze v kongruenčních atributech nebo predikátech. V Zaliznjakově definici: „Согласовательным классом называется такая совокупность существительных, что любые два ее члена, будучи взяты в любой грамматической форме (но одной и той же для обоих), при атрибутивной связи требуют одной и той же совокупности сегментов любого слова-атрибута.“ (с. м.). Důležitá je při tom odlišnost od pádu a čísla: „Таким образом, существование числа (у существительных) и падежа как грамматических категорий в принципе не зависит от согласования: эти грамматические категории сохранились бы и в случае исчезновения правил согласования. Напротив, грамматическая категория согласовательного класса в подобном случае сразу же исчезла бы: ...“ (Zaliznjak, 1967, s. 74). Takové stanovisko zaujímá zřejmě i V. Skalička, když píše: „In anderen Fällen ist ein Morphem zweisematisch, z. B. Gen. Sg. *vir/i* drückt 1. den Genitiv, 2. den Singular aus.“ (Skalička, 1935, s. 16), nebo když zdůrazňuje rozdíl mezi deklinační třídou a rodem: „Ideální stav by byl ten, že rody a deklinace by úplně splynuly. Žádný indoevropský jazyk nedospěl však tak daleko.“ (Skalička, 1941, s. 12). Explicitněji se v tomto smyslu vyjadřuje L. Novák (1936, s. 10): „Konkrétně: v koncovce *-a* v *chlap|a* sú lokalizované iba sémy genitívu a jednotného počtu a v *žen|a* sémy nominatívu a jednotného počtu, kým séma rodu mužského, resp. ženského je skôr lokalizovaná v koreňoch *chlap-* a *žen-*.“

čísla). Silnou synonymií koncovek ukazuje následující tabulka na příkladě nom. a gen. sg.:

jazyk	pádo-číslová forma	
	nominativ singuláru	genitiv singuláru
horní lužická srbština	-0, -o, -a, -i ¹⁾ , -e	-a, (-u), -e, /-i/, -ě
dolní lužická srbština	-0, -o, -a, -e	-a, (-u), -e, /-i/, -ě
čeština	-0, -o, -a, -e, -í	-a, -u, -e, /-i/, -í

() koncovka vystupující pouze jako varianta
 // fonologická notace (ortograficky různé podoby)
 1) pouze *knjeni* ‚paní‘

V nom. sg. se vyskytují čtyři resp. pět různých morfů, stejně jako v gen. sg. Při zkoumání skloňování substantiva ve všech třech jazycích se ukazuje, že až na nepočtené výjimky má každá pádová forma ve všech číslech několik podob. Hls. má 85 morfů² ve skloňování podstatného jména, dls. 67 morfů a č. 74 morfy na 14 pádo-číslových forem. Synonymie je tedy výrazná.

Hls. má více koncovek než oba sousední jazyky, což odpovídá skutečnosti, že má o jeden gramém více než každý z obou srovnávaných jazyků. Tím je flexivnější než ony, protože ztráta flexivně vyjádřené kategorie je ztrátou flexivnosti (viz ke ztrátě duálu ve staročeštině u Skaličky, 1941, s. 34). Pozoruhodné však je, že poměr mezi počtem morfů a počtem jimi vyjádřených pádo-číslových forem na straně obsahové je v č. vyšší než v hls. (ještě nižší je v dls.), to znamená, že č. má více synonymních morfů než oba ls. jazyky.³

Na druhé straně má těchto 85 deklinačních morfů v hls. pouze 20 různých fonologických podob na straně výrazové (koncovka *-a* může např. vyjádřit nom., gen., ak., vok. sg. a nom., ak. a vok. pl.), v dls. je poměr 67: 21; v č. vy-

² Za samostatný morf považují fonologicky odlišnou koncovku, která se pravidelně vyskytuje v určité pádo-číslové formě. Hls. {-y} a {-i} ve formách jako *žony* ‚ženy‘ a *ruki* ‚ruky‘ (gen. sg.) jsou tak považovány za fonetické (a ortografické) varianty jednoho morfu /-i/. Výjimkou jsou případy jako morfy nom. pl. {-y} v *řeznicy* a *woły*, kde vzhledem k různému chování předcházející souhlásky (v prvním případě dochází k palatalizaci) vycházím ze dvou morfů, přestože se jedná o jednu fonetickou formu [-y] (fonologicky /-i/).

³ Význam tohoto konstatování musí zůstat otevřen, protože poměr mezi Skaličkovou typologií a kvantifikačními srovnáními není vyřešen: Skalička sice požaduje zjišťování procentuálního podílu různých typů v jednom jazyce (Skalička, 1974, s. 19), nedrží se toho však ani ve svých vlastních analýzách. D. Weiss (1983, s. 221) poukazuje na to, že srovnávané prvky v každé typologii musí mít stejný základ: není přípustné misit komparativní a kvantifikační pojmy, a základ Skaličkovy typologie je komparativní.

jadřuje 25 fonologických podob 74 morfy. Silná je totiž i homonymie koncovek.⁴

Hls. – stejně jako dls. – ukazuje v jednom ohledu ústup od flexivního principu, který je č. cizí: při srovnání uvedených synonymních koncovek v ls. jazycích a v č. je nápadné, že ls. koncovky jsou v daleko větší míře sjednocené a že ve většině pádů v dvojném a množném čísle existuje už pouze jedna základní koncovka pro všechna paradigmata a případné synonymní koncovky vystupují už jen jako fakultativní varianty. Koncovka *-u* v gen. sg. například sice vystupuje v obou ls. spisovných jazycích, avšak pouze jako varianta vedle *-a* (sr. Faßke – Michalk, 1983, s. 494; Janaš, 1984, s. 86n).

V du. jsou paradigmata v obou ls. jazycích s výjimkou nominativu zcela sjednocená (hls. *nanaj*, (dva) otcové, *wujej*, (dva) strýci, *žonje*, *slowje*, *wěcy*, *aleji*; Faßke – Michalk, 1981, s. 489; dls. *nana*, *tyženja*, *žonje*, *wěcy*, *aleji*; Janaš, 1984, s. 102nn), přičemž však hls. uvnitř nom. du. „mužského“ paradigmatu rozlišuje tvrdé a měkké paradigma (*nanaj*, *wujej*), zatímco dls. má jenom koncovku *-a* (*nana*, *tyženja*). V gen. du. však má dls. zvláštní koncovku (*nanowu*), zatímco v hls. se gen. du. nerozlišuje od gen. pl. (*nanow*).

V plurálu se vyskytují koncovky *-om*, *-och* dativu a lokálu v obou ls. jazycích rovněž výlučně jako varianty: hls. *konjom*, *wolom* vedle *konjam*, *wolam*; *konjoch*, *woloch* vedle *konjach*, *wolach* (Faßke – Michalk, 1983, s. 497n), dls. *konjom*, *žěšom*; *konjoch*, *žěšoch* vedle *konjam*, *žěšam*; *konjach*, *žěšach* (Janaš, 1984, s. 115nn). Přitom tyto varianty jsou vlastní jen malé skupině substantiv, která jsou vymezena sémanticky, nikoliv paradigmaticky: stejné koncovky *-om*, *-och* má totiž v obou ls. jazycích i podstatné jméno hls. *kruwa*, dls. *krowa* ‚kráva‘ (totiž *kruwom*, *kruwoch*; *krowom*, *krowoch*), ačkoliv je to a-kmen. Zřejmě jsou to vedle několika pojmenování osob slova označující domácí zvířata, která mají koncovky *-om*, *-och* jako varianty. Podle Faßke – Michalk (c. m.) jsou koncovky *-om*, *-och* obligatorní u hls. *ludžo* ‚lidé‘ a *džěči*, fakultativní u *kón*, *woł*, *hósć*, *kruwa*, *koza*, *swinjo*, *huso* a *kury* ‚slepice‘ (pl.); Janaš (c. m.) uvádí dls. *žěši*, *luže*, *gus*, *krowa*, *koň*, *swinja*, *kury*.

Jiný případ jsou koncovky, které se sice ještě vyskytují jako obligatorní, jsou ale jako takové omezené na perifernější podsystem podstatných jmen: platí to například pro nulovou koncovku gen. pl. v obou ls. jazycích, která až

⁴ Přesvědčivě vyvrací Skalička domněnku N. Trubeckého, že homonymie koncovek je výrazem oslabení flexivnosti („Ebenso, und vielleicht sogar noch mehr vorgeschritten [sic] ist der Verfall der Deklination im Tschechischen.“ Trubetzky, 1937, s. 42): „Skutečně v češtině často splývají tvary pádů. Neodpovídá však pravdě tvrzení, že tu jde o zánik pádů. Většina substantiv rozlišuje i ty pády, které menšina nerozlišuje. [...] Homonymie je prostě jedním z prostředků, který úžeji připíná koncovku ke kmeni, neboť pravý význam homonymické koncovky poznáváme z kmene“ (Skalička, 1941, s. 14n).

na nepatrné výjimky jako jediná koncovka vystupuje už pouze u vlastních jmen rodinných (příjmení) a geografických⁵ (hls. *Wićazec, Drježdžan*, patronymická označení rodin mají v hls. také obligatorní koncovku dat. pl. *-om*, Faßke – Michalk, c. m.; dls. *Nowakojc, Drježdžan*, Janaš, c. m.). Jedná se o plurálie tantum. Ale i jako varianta se vyskytuje nulová koncovka (a koncovka *-i*)⁶ v gen. pl. především u plurálií tantum (hls. *prózdnin* ‚prázdnin‘, dls. *źuri* ‚dveří‘), tedy ve zvláštním podsystemu (sr. i uvedené hls. *ludžo* ‚lidé‘ a *džěci*, která jako jediná zachovala obligatorní koncovky *-om* a *-och*).

Další možností vytěsnění synonymních forem na okraj systému je jejich omezení na speciální kontexty, jako například do pozice po předložce a číslovce, v níž se nulová koncovka a koncovka *-i* genitivu pl. v dls. převážně vyskytuje (*šesć jaj* ‚šest vajec‘, *do jatš* ‚do Velikonoc‘). Je patrné, že jde o pozici, kde je pád i bez jeho jinak typické koncovky jasný.⁷

Ačkoliv podobné jevy nejsou cizí ani č. (sr. zachování starých duálových koncovek u nepočtené skupiny podstatných jmen označujících části těla), je mezi č. a ls. jazyky značný rozdíl: paradigmata se v č. dosud nesjednocují. Rozdíl je patrný i ve vývoji nespisovných útvarů: zatímco v hls. se diference mezi měkkým a tvrdým vzorem maskulin stírají (*wučerjami* místo *wučerjemi*; sr. Faßke – Michalk, 1981, s. 492), v č. se tyto rozdíly zachovávají (*hradama, strojema*; Sgall et al., 1992, s. 103).⁸ Sjednocená flexe je znakem aglutinačního typu (Novák, 1936, s. 14).

Dalším charakteristickým jevem flexivního typu jsou *kmenové alternace* (Skalička, 1951, s. 43n). Velká část kmenových alternací vyskytujících se ve skloňování podstatného jména je ls. jazykům a č. společná (sr. např. dat. sg. *ruce* ve všech třech jazycích na rozdíl od sl. a ruského *ruke*, kde původní alternace

⁵ Jinak platí v obou ls. jazycích v gen. pl. generalizovaná koncovka *-ow* (k podobnému, avšak méně důslednému vývoji ve středoslovenských nářečích viz J. Štolc, 1994, s. 46).

⁶ Na rozdíl od spisovných jazyků se drží tato koncovka lépe v nářečích, především dls. (SSA 11, s. 218 - 223).

⁷ Podobné jevy byly i ve staré češtině: *do čas budem mieti hosti; padesát voz* (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 143).

⁸ K poměrům v ls. nářečích sr. SSA 11 (s. 192n. a 223); v č. nářečích je důsledné zachování diference mezi paradigmatickým měkkým a tvrdým především zvláštností č. nářečí v užším smyslu (sr. Bělič, 1972, s. 142nn), přičemž je typologicky důležité, že se hranice morfologického sjednocení (resp. dalšího diferencování) paradigmata a hranice provedení přehlásek nekryjí (Bělič, 1972, s. 144). Skalička se vyjadřuje podrobně ke zvláštní úloze přehlásek ve vývoji č. deklinace z typologického hlediska (1941, s. 30) a k rozdílům mezi č. nářečemi, které tímto způsobem vznikly (1941, s. 37 - 39).

byla eliminována).⁹ Fonologická interpretace alternací je částečně odlišná: hls., dls. *službe* se interpretuje fonologicky jako /swužb'e/ (Šewc, 1968, s. 42n; Faßke – Michalk, 1981, s. 491; Janaš, 1984, s. 44), č. *službě* jako /službje/ (MČ 1, s. 165), což v rámci morfolgie typologicky nehraje úlohu (sr. však Skalička, 1958, s. 73 – 76; k otázce spojení fonologie a typologie a aplikace jeho postulátů u Weisse, 1983, s. 223n; fonologie ovšem zůstává mimo tento příspěvek). Alternace v nom. pl. mužsko-osobových, resp. (v č.) mužsko-životných substantiv je také všem třem jazykům společná (hls. *bratr, bratřa*, dls. *bratš, bratši*, č. *bratr, bratři*), ale v dls. je omezena na poměrně nevelký počet slov a je fakultativní (existuje také nom. pl. *bratšy*).¹⁰ Dále jsou hls. a č. společné alternace jako hls. *wóz, woza; měd, mjedu; hora, hór* a č. *vůz, vozu; sněh, sněhu; houba, hub*.¹¹ V dls. náhradní dloužení bud' nenastalo, anebo jeho výsledky byly později zrušeny (viz k tomu Schaarschmidt, 1998, s. 57n; k poměrům v nářečích SSA 14, s. 171 – 175); alternace /ó/ – /o/ v případech jako /'dwór/ – /'na dworje/, kterou popisuje pro dls. Janaš (1984, s. 37), se dá interpretovat jinak: vzhledem k tomu, že výskyt fonému /ó/ v dls. je vázán na pozici pod přízvukem, jedná se o fonologickou neutralizaci.

Existují však početné kmenové alternace, kterými se srovnávané jazyky liší. V první řadě je tu třeba jmenovat pohyblivé samohlásky. Zatímco v č. se vyskytují hojně a jsou v rámci určitých sufixů produktivní (*pes, psa; mrkev, mrkve; kousek, kousku; domeček, domečku; hra, her; družstvo, družstev*, sr. MČ 1, s. 186), vykazují je ls. jazyky jen v omezené míře a nikdy v produktiv-

⁹ Ke ztrátě alternací v ruské deklinaci a z ní vyplývající snížené flexivnosti ruštiny sr. Weiss (1983, s. 225) a Popela (1988, s. 52). Přitom je důležité zdůraznit, že alternace v ruštině není zrušena jen v případech jako *пуке, ноге, мухе* (protože *k', g' a ch'* v ruštině nejsou fonematically; sr. Popela, c. m.), nýbrž i v případech jako *работе, бороде, ванне*, kde sice vystupují fonémy *t', d' a n'*, jejich výskyt je však před fonémem *e* automatický, fonologická opozice tvrdých a měkkých souhlásek je v této pozici neutralizována. – Na rozdíl od této v hls., dls. a č. pravidelné alternace jsou poměry ve vzoru „mužském“ a „středním“ velmi nejednotné, sr. k tomu Faßke – Michalk (1981, s. 495), Janaš (1984, s. 90, 99), MČ (2, s. 306n, 314n).

¹⁰ K významu forem s alternací píše Janaš (1984, s. 112n): „Nach den bisherigen Grammatiken bezeichnen die regulären Formen [t. j. formy bez alternace] *Einzelpersonen*, alle übrigen Formen die Kollektivität.“ Alespoň pro wětošowské nářečí potvrzuje tento názor SSA (11, s. 63).

¹¹ V případě gen. pl. je nutno ovšem poznamenat, že ls. a č. alternace jsou výsledky různých historických procesů: v případě hls. *hora – hór* se jedná o reflex novoakutové intonace resp. o náhradní dloužení (Schaarschmidt, 1998, s. 57), v případě č. *houba – hub* o krátkost jako reflex novocirkumflexové intonace (případně i o analogii těchto poměrů, sr. Trávníček, 1935, s. 258 a 262 – 264). Ls. alternace se historicky podobá spíše sl. alternaci *hora – hór* (sr. Stanislav, 1958, II, s. 154). Typologicky je tento rozdíl bez významu.

ních sufixech (hls. *pos*, *psa*; *džeň*, *dnja*; *woš*, *wšě*; *wjes*, *wsy*; fakultativně *posoľ*, *pósła*; *kucheuň*, *kuchnje*, ale *són*, *sona*; *kusk*, *kuska*; *domček*, *domčka*; také: *posoľ*, *posoľa*; *kuchnja*, *kuchnje*; jenom: *hra*, *hrow*; *drustwo*, *drustwow*; sr. Faßke – Michalk, 1981, s. 490; Janaš (1984, s. 77, 115) uvádí pro dls. o několik slov víc a jako vedlejší formu dls. *do woken*).¹²

S uvedeným sjednocením paradigmát přímo souvisí ztráta výsledků 2. palatalizace v lok. pl. v obou ls. jazycích: hls., dls. *wo wjelkach*, č. *o vlčích*.

Mezi hls. vokalickými alternacemi se najdou i takové, které v č. chybějí: sr. uvedené *posoľ*, *pósła* a *rjad* ‚řád‘, *w rjedže*. Výskyt obou alternací je však velmi omezen: první je fakultativní, druhá je vázána na sufix *-an* a slova *rjad* a *hlad* (a jejich odvozeniny), sr. *rjap* ‚páteř‘, *na rjapje* (Faßke – Michalk, 1981, s. 489n; tyto alternace nezná dls.). Rovněž chybějí č. analoga konsonantických alternací /w/ – /l/ (sr. hls. *posoľ*, *posoljo* vs. č. *oseľ*, *osli*) a /dž/ (v dls. /ž/) – /d/ v případě slova *den*, *dne* na rozdíl od hls. *džeň*, *dnja* a dls. *žeň*, *dnja*. Alternace sykavek jako /š/ – /s/ u uvedeného *bratš* – *bratši* zná jen dls. Jinak však lze v č. najít analogické alternace pro všechny ls. konsonantické alternace. Na druhé straně je č. mnohem bohatší na vokalické alternace, což vyplývá už z jejího bohatšího vokalického systému díky zachované kvantitativní korelaci (sr. např. č. *kámen*, *kamene*; *jméno*, *jmen*); silněji než ve skloňování se tyto alternace uplatňují při tvoření slov (sr. MČ 1, s. 185nn).

Důležité pro typologickou interpretaci jazyka jsou dále případy, v nichž se deklinace ztrácí zcela, tedy výskyt *indeklinabilií*. Indeklinabilia jsou v č. mezi podstatnými jmény cizího původu poměrně častá (sr. MČ 2, s. 335nn). Jedná se o substantiva, která kvůli koncové samohlásce nejsou začlenitelná do č. paradigmát, např. *emu* (m. živ.), *okapi* (f.; obligatorně nesklonné pouze v sg.), *angažmá* (n.), *alibi* (n.), *whisky* (f.). Částečně se projevují tendence začlenit taková substantiva do deklinačního systému č. přizpůsobením výslovnosti: *foyer* je buď s výslovností [foajě] nesklonné neutrum, nebo s výslovností [foajér] sklonné maskulinum (MČ 2, s. 343).

V hls. se vyskytují velmi podobné jevy, situace je však ještě méně pevná a existuje mnoho paralelních forem. V sg. nesklonná jsou jména mužského rodu končící na *-a*, která jsou v němčině středního rodu (*tón tema*, *tón drama* atd.), je však možné používat tato substantiva jako sklonná feminina, což je považováno za knižní (Faßke – Michalk, 1981, s. 402n, 493). Pouze mužského rodu a v sg. nesklonná jsou substantiva označující zvířata, která končí na *-a* a jsou v němčině rodu mužského nebo středního (*tón gorila*, *tón puma*, *tón cebra*). Integraci do a-deklinace a přechodu do ženského rodu (jak je tomu v č.) zde zřejmě brání německý vliv (sr. u slova *cebra* i výslovnost a pravopis ve srovnání s č. *zebra!*). Podobná je situace u jmen ženského rodu končící

¹² Vedle deklinace se tento jev týká zejména tvoření slov: sr. hls. *služba* – *službny* vs. č. *služba* – *služebný*.

souhláskou, která jsou v hovorové hls. vždy, a ve spisovném jazyce alespoň fakultativně, nesklonná (*ta skepsis*). I zde zřejmě přímý vliv německé podoby znemožňuje další integraci jako u č. *skepse*. Konečně lze v hls. pozorovat i tendence (ovšem proti kodifikaci) nesklouňovat vlastní jména: Dietrich Šolta upozorňuje v ls. kulturním časopise „rozhlad“ (1997, č. 5, s. 180) na případy z tisku jako *raznje za zachowanje Rogow* (místo *Rogowa*) a *džiwadlo z Konstanz*. Nelze však přehlédnout, že jsou také případy, kde hls. skloňuje tam, kde č. nesklouňuje: sr. hls. *dražej* (m.) vs. č. *dražé* (n.).

V dls. uvádí sice Janaš (1984, s.70) jen sklonné formy *ta drama, tema, koma*, v DNW je však i nesklonné *ten tema* (ale pouze *ta drama, ta koma*). Podobný rozpor je u pojmenování zvířat: zatímco *gorila* je uvedeno jako sklonné (!) maskulinum (podle vzoru *šolta*), je *cebra* označeno jako nesklonné maskulinum nebo sklonné femininum. Je zřejmé, že v tomto ohledu i kodifikace dls. kolísá, takže by bylo problematické dělat závěry o počtu indeklinabilii v ní.

Celkově je patrné, že č. deklinace podstatných jmen je flexivnější než hls., která je zase o něco flexivnější než dls.

1.2. Skloňování *přídavných jmen* je ve všech třech srovnávaných jazycích velmi podobné. Důležitý rozdíl však spočívá v tom, že v obou ls. jazycích jsou diference mezi tvrdým a měkkým paradigmatem pouze foneticko-ortografického rázu, tedy že koncovky obou „paradigmat“ jsou fonologicky stejné (hls. *slaby, slaba, slabe* vs. *džiwi, džiwiwa, džiwiwe*; Faßke – Michalk, 1981, s. 377n; dls. *dobry, dobra, dobre* vs. *tuni, tunja, tunje* Janaš, 1984, s. 124nn). Jedná se tedy o jedno paradigma. Jinak je tomu v č., kde se koncovky tvrdého a měkkého paradigmatu adjektiv částečně liší fonologicky (*mladý, mladá, mladého* vs. *jarní, jarní, jarního* MČ 2, s. 381nn), č. má tedy dvě paradigma. Dále je třeba připomenout skloňování přídavných jmen přivlastňovacích, které má v č. zvláštní, smíšenou nominálně-adjektivní deklinaci (MČ 2, s. 386), zatímco v obou ls. jazycích se neliší od skloňování ostatních přídavných jmen (Faßke – Michalk, 1981, s. 381; Janaš, 1984, s. 123; k podobným, ale méně důsledným jevům v obecné češtině viz Sgall et al., 1992, s. 113). Jmenné („krátké“) tvary adjektiv se v ls. jazycích nezachovaly vůbec.¹³

¹³ Nelze v té souvislosti zamlčet správný postřeh Weissův, že zachování jmenných tvarů adjektiv a příčestí v č. vede k méně zřejmému rozlišování slovních druhů (než jako je tomu např. v pol. nebo ls. jazycích), které je podle Skaličky typické pro flexivní typ (Skalička, 1951, s. 44). Zde je určitý rozpor ve Skaličkových typologických příznacích (Weiss, 1983, s. 233). Na druhé straně stojí za povšimnutí, že jmenné tvary adjektiv v č. značně ustupují (MČ 2, s. 385; k poměrům v obecné češtině viz Sgall et al., 1992, s. 114, 142). Produktivnost si uchovaly pouze u příčestí, kde přispívají ve spisovné češtině k rozeznávání dějového a stavového pasiva (sr. Štícha, 1980, s. 1, 5),

Hls. nerozlišuje ve skloňování adjektiv instr. a lok. sg. m./n. (*ze slabym, wo slabym*), zatímco dls. a č. mají různé formy (dls. *dobrym, dobrem*; č. *mladým, mladém*), v dls. se jedná o archaismus spisovného jazyka, který není v hovorových útvarech (Janaš, 1984, s. 125; v č. většina nářečí tyto tvary také vyrovnala, sr. Bělič, 1972, s. 169). Hls. a dls. mají zvláštní koncovku gen. sg. f. na *-eje* (*slabeje, dobreje*) a gen. du. všech rodů na *-eju* (*stabeju, dobreju*). Je nápadné, že hls. tím rozlišuje u adjektiva tvar, který u substantiva nerozlišuje (sr. 1.1.). Pouze hls. odlišuje v nom. du. mužsko-osobovost od ostatních rodů (*sylnaj hórnikaj* vs. *sylnaj dubaj*).¹⁴ Hls. a č. je společná alternace v nom. pl. mužsko-osobového, resp. mužsko-životného rodu: hls. *mlodzi mužojo*, č. *mladí muži*, dls. *mlode muže*. Hls. má větší počet souhlásek, které jsou touto alternací zasaženy, sr. hls. *hruby, hrubi* (/b/ - /b'/), *čily, čili* (/w/ - /l/) vs. č. *hrubý, hrubí, čilý, čilí*. V několika případech se vyskytují v hls. vokální alternace: *swjaty, swječi*, ale *rjany* ‚krásný‘, *rjani*.

Ve stupňování přídavných jmen tvoří ls. jazyky více analytických forem než č.: všechna adjektiva na *-iski* se stupňují v hls. jen analyticky (*typiski, bóle typiski, najbóle typiski*), dále adjektiva označující barvy aj. (Faßke – Michalk, 1981, s. 373; podobná je situace v dls., viz Janaš, 1984, s. 129), zatímco v č. se tato adjektiva stupňují synteticky¹⁵ (*typičtější, černější*).

Indeklinabilia se vyskytují také mezi adjektivy. Zatímco v č. jsou „ponejvíce cizího, neslovanského původu“ (MČ 2, s. 70; sr. dále s. 387, chybí však příklad pro nesklonné č. adjektivum slovanského původu), jsou nesklonná v hls. také adjektiva *ryzy, bosy* a *njeboh* ‚zesnulý‘ a různé další typy adjektiv: adjektiva na *na-* s kvantitativně-modifikující sémantikou (Faßke – Michalk, 1981, s. 354): *naběl* ‚bělavý‘, *nažolc* ‚nažloutlý‘, *nakisal* ‚nakyslý‘; adjektiva s předponou *z-*, *s-* jako *zwulka* ‚pyšný‘, *scicha* ‚tichý‘, *zlaha* ‚mírný‘; adjektiva odvozená od místních jmen a vyjadřující původ jako *Chroščan, Worklečan* (Faßke – Michalk, 1981, s. 353).¹⁶ Nesklonné je v hls. také *rady* ‚řád‘. Janaš

tedy kategorií *verbálních*, přičemž souvislost s odpovídajícími koncovkami substantiv je synchronicky a tím i typologicky málo významná.

¹⁴ Jedná se však o umělou kodifikaci bez opory jak v nářečích tak i ve starším jazyce (Faßke – Michalk, 1981, s. 379n).

¹⁵ Jedná se však zásadně o aglutinační, nikoliv o flexivní princip (Skalička, 1951, s. 72). K flexivnímu typu patří však početné kmenové alternace v syntetickém stupňování a supletivní stupňování (k tomu sr. Skalička, 1951, 20, 35). Aglutivní forma, kterou č. nezná, je hls. absolutiv (*nanaŵjetši*), který vyjadřuje „kontextfrei die Absolutheit der Höchstform des Merkmals“ (Faßke – Michalk, 1981, s. 372), jedná se totiž o elativ. V dls. je analogická forma „posílený“ superlativ (Janaš, 1984, s. 130).

¹⁶ Je však nutno zdůraznit, že první typ v dnešní mluvené, ale i spisovné hls. je většinou nahrazován sklonným typem *naběly, nažolty* atd. (Faßke – Michalk, 1981, s. 343). Poslední typ pochází z katolického nářečí (SD VI, s. 139; SD IX, s. 21), je ale v dnešní spisovné hls. rozšířen (sr. „Chroščan lajska dźiwadłowa skupina zavra dnja 2.

uvádí pro dls. přejatá adjektiva *fajn*, *richtich* ‚správný‘ a *dichtich* ‚zdatný, pořádný‘ jako nesklonná (Janaš, 1984, s. 130). Adjektiva na *na-* jsou v dls. sklonná (*nažolty*, *nacerwjeny*, *nakisaty*; DNW).

Příznačným jevem flexivního typu jsou *rody* (Skalička, 1951, s. 40). Všechny tři srovnávané jazyky rozlišují několik rodů. Hls. má však o jeden rod více než dls. a č.: tyto jazyky nemají gramém mužsko-osobovosti (který má hls. ovšem společný s pol. a se sl.): synkretismus ak. – gen., který existuje v sg. u všech podstatných jmen životných, se v du. a pl. vyskytuje jen u substantiv označujících mužské osoby (Faßke – Michalk, 1981, s. 406nn): hls. *Widžu sylneho nana, lawa / sylny dub. Widžu sylneju nanow / sylnej lawaj, dubaj. Widžu sylnych nanow / sylne lawy, duby.* Adjektiva zároveň mají zvláštní koncovku mužsko-osobovosti v nom. du. a pl.: *To staj sylnaj nanaj. To stej sylnej lawaj, dubaj. To su sylni nanojo / sylne lawy, duby.* Sr. naproti tomu dls. *Wižim mocnego nana, lawa / mocny dub. Wižim mocneju nanowu, lawowu / mocnej duba. Wižim mocne nany, lawy, duby.*¹⁷ *To stej mocnej nana, lawa, duba. To su mocne nany, lawy, duby.* Č. nezná synkretismus ak. – gen. v pl. vůbec, má však zvláštní koncovku adjektiv pro mužsko-životnost: *Vidím silného pána, lva / silný dub. Vidím silné pány, lvy, duby. To jsou silní páni, lvi / silné duby.*¹⁸

1.3. Ve skloňování *zájmen* projevuje hls. nápadnou tendenci ke splynutí instrumentálu a lokálu: *z nami, wo nami/nas; z wami, wo wami/was; z nim, wo nim; z nimi, wo nimi/nich; z kim, wo kim; z čim, wo kim; z tym, wo tym/tom.* Ve většině případů je forma, která je s formou instr. homonymní, běžnější; tento stav odpovídá i hls. nářečím (sr. Faßke – Michalk, 1981, s. 680nn; k historickému vývoji u plurálových forem osobních zájmen viz Wölkowa, 1997). Takový jev neznají ústřední variety č. (ke stavu v nářečích viz Bělič, 1972, s. 178n), v dls. je omezen (sr. *z kim, wo kim*, ale *z cym, wo com*). Homonymie koncovek sice v zásadě nesvědčí o ztrátě flexivnosti (viz pozn. 3), ale v tomto konkrétním případě zřejmě nejde o náhodné splynutí libovolných pádo-číslových forem z hláskoslovných důvodů, nýbrž o tendenci ke splynutí dvou určitých pádů, které má možná funkční důvody (sr. 2.). V dls. splynuly u několika osobních zájmen formy dat. a ak.: *mě, mnjo; sí, tebje; se, sebje* (poslední čtyři formy vyjadřují i genitiv, „dlouhé“ tvary i lokál; Janaš, 1984, s. 172nn). Podobné splynutí všech pádů až na nom. a instr. osobního zájmena *já* nastalo v mluvené č. (MČ 2, s. 390). Enklitické („krátké“) tvary neznají ls.

5. 97 wjeselohru „Tři lodowe muže“ w Budyšinje“; Rozhled 1997, č. 6, s. 227). Jiná podle Faßke – Michalk (1981, s. 353) „nesklonná adjektiva“ jako *zyna, škoda, trjeba* považují za predikativy; k nim viz Giger (1998).

¹⁷ Avšak *Wižim styrjoch sylnych nanow, lawow* (sr. Janaš, 1984, s. 74).

¹⁸ K podrobnému přehledu o vývoji kategorií mužsko-životnosti a mužsko-osobovosti ve slovanských jazycích viz Laskowski (1986).

jazyky u zájmena třetí osoby: sr. č. *mu, jemu; ho, jeho* vs. hls. *jeho, jemu* a dls. *jogo, jomu*. Celkem je rozeznávání pádů a rodů u zájmen větší v č. než v ls. jazycích: sr. č. *oni, ony, ona; ti, ty, ta* vs. hls. *woni, wone; ci, te* a dls. *woni; te*. Pro hls. je příznačná na rozdíl od dls. zase zvláštní forma mužsko-osobovosti v nom. du. *wonaj, wonej*, kde má dls. jenom *wonej*. Konečně č. má ve skloňování zájmen zvláštní, zájmenné tvary i tam, kde vystupují v ls. jazycích adjektivní koncovky: č. *těch, těm, těmi* na rozdíl od hls., dls. *tych, tym, tymi*.

1.4. Skloňování ls. *číslovek* se liší od poměrů v č.: oba ls. jazyky diferencují důsledněji než č. rody, sr. hls. mužsko-osobové tvary *třo, štyrjo, pječo* (*tři, čtyři, pječ* pro ostatní rody; Faßke – Michalk, 1981, s. 513 a 519), dls. mužsko-životné tvary *tšo, štyrjo, pěšo* etc. (vedle *tši, štyri, pěš* etc. pro ostatní rody, ale jen do *žasešo/žaseš* ‚deset‘; Janaš, 1984, s. 143n). Z hovorové hls. proniká do spisovného jazyka nová mužsko-životná forma *dwajo* (vedle mužsko-neživotné formy *dwaj* a femininní/neutrální formy *dwě*; Faßke – Michalk, 1981, s. 510).¹⁹

Odklon od flexivního typu lze pozorovat ve skloňování číslovek v obou ls. jazycích, kde je skloňování číslovek od pěti výše fakultativní. Většinou se v dnešním jazyce neskloňují (Faßke – Michalk, 1981, s. 515; Janaš, 1984, s. 155n). V nespisovných útvarech hls. se používají často neskloňně *tři, štyri* (Faßke – Michalk, 1981, s. 512). Podobné tendence se projevují sice i v č. (MČ 2, s. 407), nedošly však tak daleko; typologicky příznačné je přizpůsobení deklinace číslovek deklinaci adjektiv (*dvouch, třech, čtyřech* místo *dvou, tři, čtyř*; podrobněji k těmto stylisticky různým formám viz Sgall et al., 1992, s. 119n).

2.1. Vedle uvedených morfologických charakteristik jsou typologicky relevantní i jevy z oblasti *syntaxe*. Nápadná je v obou ls. jazycích ztráta volného užívání instrumentálu. Tím, že se instr. používá jenom s předložkami, resp. že je nahrazován předložkami s jiným pádem (sr. hls. *z autom pućować; konferenca bu wot předsydy zahajena; hić přez lěs; z wučerjom być* vs. č. *cestovat autem; konference byla zahájena předsedou; jít lesem; být učitelem*; poměry v dls. jsou analogické poměrům v hls.), je *frekvence předložek* vyšší, což je znak isolačního typu (Skalička, 1951, s. 15).²⁰ Instrumentál se tak stal druhým předložkovým pádem vedle lok.; je možné, že s touto skutečností souvisí

¹⁹ Není typologicky nezajímavé, že právě u rodů, v oblasti, kde je hls. silněji flexivní než dls. a č., dochází k posílení flexivnosti.

²⁰ Zdánlivý bezpředložkový lok. v ls. nářečích je většinou považován za fonetický jev (sr. např. Šewc, 1968, s. 68). Podobný jev se vyskytuje v nářečích severočeských (Bělič, 1972, s. 57, 206) a středoslovenských (Stanislav, 1958, I, s. 581n), i zde má hláskoslovné důvody. Jiný názor ovšem zastává Stone (1987), který zdůrazňuje morfologickou povahu bezpředložkového lok. v ls. nářečích, což by byl flexivní jev.

i tendence ke splynutí obou pádů v hls., které se projevují v deklinaci adjektiv a zájmen. Tendence k používání předložek místo volného instr. existuje sice i v obecné č. (Sgall et al., 1992, s. 144 a 148), nedá se však mluvit o ztrátě volného instr.²¹ Pro silnou flexivnost ls. jazyků a č. je příznačné, že predikativní instr., který je porušením pádové kongruence predikátu se subjektem, tedy odklonem od flexivního typu (Skalička, 1958, s. 79), nevystupuje obligatorně, ba má ráz knižní (v hls.; Faßke – Michalk, 1981, s. 436), resp. stylově příznakový (v č., např. pro odborný styl; MČ 3, s. 221; v obecné češtině je méně častý, viz Sgall et al., c. m.). Tím se srovnávané jazyky liší od pol. (sr. Weiss, 1983, s. 232). Ještě výrazněji platí omezení, knižnost a odlišení od pol. ve všech třech jazycích pro záporový genitiv (Faßke – Michalk, 1981, s. 457nn; MČ 3, s. 179), jehož interpretace je však v rámci Skaličkovy typologie problematická. Dalším oslabením flexivnosti je fakt, že hls. na rozdíl od č. nezná adnominální dativ (Faßke – Michalk, 1981, s. 463; MČ 3, s. 132, 141, 144).

2.2. Na dvě typologicky významné vlastnosti ls. jazyků z oblasti *tvoření slov* zde mohu upozornit jen krátce: lze předpokládat větší počet slov tvořených pod vlivem němčiny skládáním v případech, kde má č. syntagmata nebo odvozeniny (hls. *dompuć* podle něm. *Heimweg* vs. č. *cesta domů*, hls. *krótkodžělo* podle něm. *Kurzarbeit* vs. č. *zkrácená pracovní doba*, hls. *knihiwjednik* podle něm. *Buchhalter* vs. č. *účetní*, hls. *lódzymny* podle něm. *eiskalt* vs. č. *ledový*, *studený jako led*, hls. *mokrozymny* podle něm. *naßkalt* vs. č. *sychravý*, hls. *čiščakmany* podle něm. *druckreif* vs. č. *připravený do tisku*). Ls. jazyky mají také syntagmata tam, kde má č. odvozeniny (hls. *kruwjacy plinc* je bližší německé složenině *Kuhfladen* než č. *kravinec*). Složeniny (které ani v č. nejsou vzácné, sr. MČ 1, s. 451nn) jsou typickým jevem polysyntetického typu (Skalička, 1951, s. 54); tomuto typu jsou ls. jazyky vlivem němčiny bližší než č. (podrobněji viz Schuster-Šewc, 1977). Nelze ovšem přehlédnout, že evropské jazyky, v nichž dominuje flexivní typ, tvoří nová slova většinou aglutinačně (afixy); flexivní tvoření slov přenesením z jedné kongruenční třídy do druhé bez afixů je spíše výjimkou (lat. *equus* ‚kůň‘ – *equa* ‚kobyla‘, č. *pero* – *peří*), je však běžné v bantuských jazycích (Skalička, 1945/1979, s. 215; 1958, s. 77).²²

Konečně je nutno v ls. jazycích předpokládat i větší počet přijatých germanismů než v č. (sr. význam ls. jazyků pro statistiku všeslovanské slovní zásoby u Kopečného, 1981, s. 10n). Snadná *integrace cizích slov* je příznačná pro isolační typ, jelikož tento typ nepoužívá afixy a všeobecně vykazuje

²¹ Podobné tendence jsou i ve sl. (Isačenko, 1965, s. 97) a zvláště ve východoslovenských nářečích, kde „sa prenikavo uplatňuje predložkový instrumentál alebo iný pád“ (Štolc, 1994, s. 58). K úplné ztrátě volného instr. došlo vedle ls. jazyků ještě ve slovinštině.

²² Neoprávněná je tedy Sgallova kritika Skaličky, že mylně považuje tvoření slov afixy za flexivní (Sgall, 1979, s. 19).

krátká nemotivovaná slova, která vznikají buď konverzí nebo přejímáním (Skalička, 1951, s. 18n; podrobněji 1975, s. 409; sr. také Lotko, 1977, s. 144). Zůstává však otázkou, do jaké míry se tento určitě správný Skaličkův postřeh dá uplatnit na ls. situaci, v níž díky všeobecnému bilingvistu mluvčích dochází k početným interferencím (sr. texty v SD) a kde nelze mluvit o nemotivovanosti německých slov v uvedeném smyslu.

3. Není pochyb, že v oblasti nominálního systému je č. v rámci Skaličkovy typologie nejflexivnější západoslovanský jazyk. Hls. má sice s duálem a s mužsko-osobovým rodem o dva flexivně vyjádřené gramémy více, ukazuje však všude jinde (synonymie a homonymie koncovek, počet paradigmát, kmenové alternace, zachování vs. ztráta flexe vůbec atd.) značný odklon od flexivního typu. Pro dls., která má sice du., ale nemá mužsko-osobový rod, to platí ještě o něco více. Z toho vyplývá, že mezi třemi srovnávanými jazyky je pořadí flexivnosti v nominálním systému č. > hls. > dls. Tento závěr se liší od mého závěru pro verbální systém hls. (sr. Giger, 1998, kde je ukázáno, že verbální systém spisovné hls. je flexivnější než č. verbální systém, a to nejen díky většímu počtu gramémů v oblasti čísla a času, nýbrž i díky zachování alternací, které se v č. ztratily, a díky určitým syntaktickým prvkům). Typologický rozpor tohoto druhu mezi jednotlivými podsystémy jazyka není ničím výjimečným: existují jazyky, v nichž typologicky různý vývoj nominálního a verbálního systému vedl k mnohem dalekosáhlejším důsledkům než v hls., dls. a č., stačí připomenout románské jazyky anebo ze slovanských jazyků bulharštinu a makedonštinu (Skalička, 1955, s. 93; 1958, s. 82).

Problematictější než v oblasti verbálního systému je pokus o typologickou charakteristiku všech západoslovanských jazyků: že je pol. nominální systém méně flexivní než nominální systém č., ukázali Lotko (1977) a Weiss (1983). Z-e je nominální systém sl. méně flexivní než nominální systém č., ukázal např. Pauliny, který se sice neodvolává explicitně na Skaličkovu typologii, ale uvádí stejná kritéria (přehlásku a tím diferenciaci paradigmát v č., sjednocování vzorů a ztrátu alternací ve sl.; Pauliny, 1975, s. 246n). Nelze než souhlasit, když Pauliny píše: „Výsledok ukazuje, že i pri veľkej blízkosti oboch jazykov sa slovenská morfológia [...] vyvíjala typologicky inakšie ako česká“ (Pauliny, c. d., s. 256). Srovnání sl. a hls. nominálního systému je obtížnější: vnucuje se totiž otázka hodnocení různých způsobů odklonu od flexivního typu. Sl. většinou ztratila konsonantické alternace ve skloňování, zachovala si však ve větší míře paradigmatické rozdíly: sr. hls. *wulcy přeceljo, na noze* vs. sl. *vel'ki priatelja, na nohe*, ale hls. *dubow, wrónow, polow* vs. sl. *dubov, vrán, polí* (MSJ, s. 73nn, 223nn). Není proto možné bez podrobnější analýzy určit, ve kterém jazyce je flexivní typ v nominálním systému zastoupen silněji. Nelze však ani vyloučit, že v tomto případě už se rozdíly nedají jednoznačně popsat pomocí Skaličkovy typologie.

Literatura

- BĚLIČ, J.: Nástin české dialektologie. Praha 1972.
- DNW: K.-P. JANNASCH/P. JANAŠ: Deutsch-niedersorbisches Wörterbuch/Němsko-delnjoserbski słownik. Bautzen/Budyšin 1990.
- FASSKE, H. – MICHALK, S.: Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart. Morphologie. Bautzen 1981.
- GIGER, M.: Zur typologischen Stellung des Obersorbischen innerhalb der westslavischen Sprachen: Das Verbalsystem. In: Giger, M. – Wiemer, B. (vyd.): Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (POLYSLAV) 1. München 1998 (v tisku), s. 83 – 96. (=Die Welt der Slaven. Sammelbände/Sborniki 2)
- ISACĚNKO, A. V.: Grammatičeskij stroj ruskogo jazyka v sopostavlenii s slovačkim. Morfológija. I. 2. vyd. Bratislava 1965.
- JANAŠ, P.: Niedersorbische Grammatik für den Schulgebrauch. 2. vyd. Bautzen 1984.
- KOPEČNÝ, F.: Základní všeslovanská slovní zásoba. Praha 1981.
- LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J.: Historická mluvnice češtiny. Praha 1986.
- LASKOWSKI, R.: The development of the category of gender in the Slavic languages. In: Kastovsky, D. – Szwedek, A. (vyd.): Linguistics across Historical and Geographical Boundaries (Festschrift for Jacek Fisiak) 1. Berlin etc. 1986, s. 459 – 472.
- LOTKO, E.: Typologie slovanských jazyků, zejména češtiny a polštiny. In: Slavnica Lublinensia et Olomucensia. 2. 1977, s. 133 – 147.
- MČ: Mluvnice češtiny. 1. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov. Praha 1986. 2. Tvarosloví. Praha 1986. 3. Skladba. Praha 1987.
- MSJ: Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava 1966.
- NOVÁK, L': Základná jednotka gramatického systému a jazyková typológia. In: Sborník Matice Slovenskej XIV, 1936, č. 1, s. 3 – 14.
- PAULINY, E.: Kontrastívna analýza slovenskej a českej deklinácie. In: Studia Academica Slovaca. 4. 1975, s. 243 – 257.
- POPELA, J.: K porovnávací typologické charakteristice současné ruštiny a češtiny. In: Československá rusistika 33, 1988, s. 49 – 55.
- SCHAARSCHMIDT, G.: The Historical Phonology of the Upper and Lower Sorbian Languages. Heidelberg 1998. (=Historical Phonology of the Slavic Languages. VI)
- SCHUSTER-ŠEWC, H.: Die deutschen Lehnübersetzungen im Obersorbischen und ihre Stellung im System der obersorbischen Lexik und Wortbildung. In: Zeitschrift für Slawistik. XXII. 1977, s. 455 – 468.
- SD: Sorbische Dialekttexte. VI. Weißig und Lieske, Kreis Kamenz, mit Liebegast, Kreis Hoyerswerda. Bautzen 1968. IX. Säuritz, Ostro und Jauer, Kreis Kamenz. Bautzen 1971.
- SGALL, P.: Die Sprachtypologie V. Skaličkas. In: Skalička 1979, s. 1 – 20.
- SGALL, P. – HRONEK, J. – STICH, A. – HORECKÝ, J.: Variation in Language. Code Switching in Czech as Challenge for Sociolinguistics. Amsterdam-Philadelphia 1992. (Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe 39)
- SKALIČKA, V.: Zur ungarischen Grammatik. Praha 1935. (=Facultas Philosophica Universitatis Carolinae Pragensis. Práce z vědeckých ústavů. XXXIX)
- SKALIČKA, V.: Vývoj české deklinace. Studie typologická. Praha 1941. (=Studie pražského lingvistického kroužku. 4)

- SKALIČKA, V.: Über die Typologie der Bantusprachen. In: Archiv orientální. 15. 1945, s. 93 – 127. (Zde citováno podle Skalička 1979, s. 198 – 237)
- SKALIČKA, V.: Sur le rôle de la flexion interne dans la langue. In: Linguistica Slovaca. IV – VI, 1946 – 1948, s. 13 – 22.
- SKALIČKA, V.: Typ češtiny. Praha 1951. (=Slovanské jazykovědné příručky. 4)
- SKALIČKA, V.: Zákony vývoje jazyka. In: Sovětská jazykověda V, 1955, č. 2, s. 81 – 94.
- SKALIČKA, V.: Konstrukt-orientierte Typologie. In: Acta Universitatis Carolinae. Philologica 5. Linguistica generalia I, 1974, s. 17 – 23.
- SKALIČKA, V.: Lehnwörter und Typologie. In: Revue Roumaine de Linguistique. XX.1975, č. 4, s. 409 – 412.
- SKALIČKA, V.: Typologische Studien. Mit einem Beitrag von Petr Sgall. Braunschweig/Wiesbaden 1979. (=Schriften zur Linguistik. 11)
- SSA: Sorbischer Sprachatlas. 11. Morphologie: Die grammatischen Kategorien – Die Paradigmatik des Substantivs. Bautzen 1975. 14. Historische Phonologie. Bautzen 1993.
- ŠEWC, H.: Gramatika hornjoserbskeje řeči. 1. Fonematika a morfologija. Budyšin 1968.
- STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka. I. Úvod a hláskoslovie. II. Tvaroslovie. 2. vyd. Bratislava 1958.
- STONE, G.: Serbski lokativ bjez prepozicije. In: Lětopis A 34, 1987, s. 11 – 18.
- ŠTÍCHA, F.: Konkurence krátkých a dlouhých variant participiálních tvarů v přísudku. In: Naše řeč 63, 1980, s. 1 – 14.
- ŠTOLC, J.: Slovenská dialektológia. Bratislava 1994.
- TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice česká. Praha 1935. (Vysokoškolské rukověti. Řada spisů duchovědných 2)
- TRUBETZKOY, N.: Gedanken über die slovakische Deklination. In: Sborník Matice Slovenskej XV, 1937, č. 1 – 2, s. 39 – 47.
- WEISS, D.: Zur typologischen Stellung des Polnischen (ein Vergleich mit dem Čechischen und Russischen). In: Brang, P. et al. (vyd.): Schweizerische Beiträge zum IX. Internationalen Slavistenkongress in Kiev, September 1983. Bern etc. 1983., s. 219 – 245. (=Slavica Helvetica. 22)
- WÖLKOWA, S.: Wo wuwicu synkretizma lokatiwa a instrumentala w pluralu pola wosobowych pronomenow w hornjoserbšćinje. In: Lětopis 44, 1997, s. 5 – 14.
- ZALIZNJAK, A. A.: Russkoe imennoe slovoizmenenie. Moskva 1967.

Keltské výpožičky v latinčine

Wojciech Sowa

Uniwersytet Jagielloński, Krakov

Kelti sú prvým národom na sever od Álp, o ktorom starovekí autori zapísali historické údaje. Ako obyvatelia okrajových území žili v ovzduší akejsi tajupnosti. Starovekí ľudia ich stotožňovali s mýtickými Hyperborejcami alebo

s Homérom spomínanými Kimerijcami. V 6. stor. pred Kr. ich Herodotos nazýva Κελτοί; píše, že bývajú na území medzi Istrom (Dunajom) a Iberským polostrovom a že žijú za Heraklovými slápmi, najďalej na západ spomedzi všetkých národov Európy (Her. I 33). Pre Grékov boli popri Skýtoch a Peržanoch jedným z najpočetnejších národov. Treba podčiarknuť, že istý čas zohrávali v Európe dominantnú politickú a vojenskú úlohu, migrujúc v niekoľkých vlnách na veľkej rozlohe od Írska a Británie cez Strednú Európu až do Malej Ázie (3. stor. pred Kr.), kde svoju krajinu nazývali Galaciou. Vo väčšom počte však Kelti ostali na západe, a tu sa dostali do konfrontácie s Rímom.

Skupiny Keltov začali prenikať do Itálie už od kráľovských čias Tarquinia Prisca, ako nás o tom informuje Lívius. Usadiac sa na severe, zakladajú mestá Mediolanum a Bononia a celá Pádska nížina sa dostáva do ich moci. Od začiatku 4. stor. Kelti začali výboje v Itálii. Porazili rímsku armádu pri rieke Allia a vyplienili mesto. 18. júl, deň porážky rímskej armády pri Allii, sa mal už navždy považovať za „nepriaznivý“ – Rimania to Keltom nikdy nezabudli.

Od tohto momentu sú dejiny keltsko-rímskych kontaktov dlhou reťazou porážok a nešťastí galských kmeňov, ktoré zaznamenali udalosti ako bitku pri Telamone (225), koniec keltskej Hispánie – pád Numantie (133), dobytie Narbonskej Galie (154 – 122), pád keltských štátov pri Dunaji okolo roku 60, exodus Helvétov roku 58, bojovú operáciu Caesara v Galii a Vercingetorixovo povstanie, vojnu za Nerónových čias a podrobenie Británie. Galia sa stáva integrálnou časťou ríše Imperium Romanum a zachraňovateľkou rímskej civilizácie v čase útoku Hunov v 5. stor. po Kr. No Kelti a ich jazyk postupne začali vymierať a ich kultúra sa stala „folkloristickým“ javom – bola zničená a asimilovaná.

Stáročia spolunažívania a blízkeho susedstva našli odraz aj v jazyku. Italiccko-keltská jazyková skupina, postulovaná pred 150 rokmi, sa dnes už neprijíma bezvýhradne. Spoločné italiccko-keltské znaky sú: coniunctivus s dlhým *-ā-*, genitivus singularis koreňov na *-o-* s koncovkou *-ī-* (ktorá je aj v mesapskom a venetskom jazyku; v latinčine existuje aj gen. na **-osyo-* – Lapis Satricanus má *Popliosio Valesiosio*, porov. gr. hom. θεοῖο, gr. myk. *te-o-jo* /*theojó*/), sufix **-ti-on* (porov. stír. *toimtiu* „mienka; myseľ“ < **to-mn-ti-o*; umbr. *natine* „nazione“) má v arménskom jazyku responziu *-u-t'iwñ* (ւոյնիւն). Mediopasívna koncovka *-r-* je okrem keltských jazykov (napr. stír. *ro-cluinethar*) a latinčiny (*clueor*) známa aj v tocharskom, chetitskom a frýgickom jazyku. W. Cowgill (1970, s. 143) uvádza v podstate len dve italiccko-keltské inovácie:

– sekvencia ide. **p...k^w* sa v dôsledku asimilácie mení na **k^w...k^w* (**penk^we* > *k^wenk^we* – lat. *quinque*, stír. *coic*, galské *πεμπε-*),

1. superlatív so sufixom **-is-mmo-*; porov. lat. *plurimus*, stlat. *plourume* z r. 259 pred Kr. na Scipiónovom náhrobníku (**plo-is-mmo-s*); gal. Οὐξισαμη – bret. *Euša*, vel. *uchaf* „najvyšší“.

Nebudem sa zdržiavať pri teórii severozápadného zväzu, pretože sa týka skoršej epochy. Podčiarknuť však musím, že vedci hľadali itálicko-keltskú príbuznosť v najstaršom rímskom básnickom metre – v saturnskom verši – a porovnávali ho s pôvodnou staroírskou rytmickou poéziou.

Ak hovoríme o vzájomných interferenciách, treba povedať, že o vplyve latinčiny na keltské jazyky vedia všetci (porov. *Appendix k Old Irish Grammar* od Thurneysena, resp. Haarmanovu monografiu z r. 1970). O vplyve keltských dialektov na latinčinu však dodnes niet bohatsšej literatúry (porov. bibliografiu k *Latein als Indogermanische Sprache* K. H. Schmidta v *LRL*). Podstatnou prekážkou je príliš malá známosť galského (či starokeltského) jazyka, z ktorého máme približne len 200 slov u starovekých autorov, 150 nápisov z Itálie a Galie v latinskej, gréckej a severoetruskej abecede. K tomu ešte môžeme dodať niekoľko stoviek osobných mien a mnoho toponým. Z textov latinských autorov môžeme získať 150 až 200 slov s „možným“ keltským pôvodom. Bohužiaľ, v mnohých prípadoch sa to nedá zdôvodniť; len pri niektorých slovách môžeme uviesť keltskú praformu. Odvolávame sa totiž na mladšie jazyky, a to na staroírsky či waleský, no musíme rátať s tým, že keltské formy importované do írskoho či britského jazyka prešli cez latinský filter. Náš zoznam zachytáva keltské či „možné keltské“ slová, ktoré sme našli v etymologickom slovníku latinčiny od A. Ernouta a A. Meilleta (pozri Prílohu).

Keltské slová v latinčine sa navzájom líšia chronológiou. Všeobecne môžeme hovoriť o dvoch etapách výpožičiek keltskej lexiky. Prvá je doba pred rímskou expanziou mimo Itálie, doba keltskej dominácie. Druhou etapou je doba po dobytí Galie a za čias impéria, keď sa Galia stáva provinciou Rímskej ríše a zohráva v nej dôležitú úlohu.

Keltské výpožičky v latinčine môžeme zaradiť do niekoľkých skupín, ako sú názvy rastlín, živočíchov, šatstva atď.

V prvej skupine keltského pôvodu je bezpochyby názov brezy – lat. *betulla*. Ako nás informuje Plínius (*NH* 16, 74), *Gallica haec arbor mirabili candore atque tenuitate*. V latinčine sa názov odvodzuje z gal. **betu-* (porov. wel. *bedw-en*, storn. *bedw-en* [vo význame ‘populus’ – ‘topol’]); bret. *bezwenn* < **betua*, či už strír. *beithe* < **betuia*). Výpožičkou z neskoršej doby je názov tisu. Lat. *iuus* < gal. **iwo-* (porov. wel. *yw*, stir. *eo*; starohornonem. *iwa*, stang. *iw*, rus. *usa*). Írska forma je mladšia – zmena **-i- > -e-* a zánik intervokalického glídu sú pravidelné. Väčšina rastlín, ktorých názvy v latinčine považujeme za keltské, našla použitie v rímskej medicíne. Môžeme si položiť otázku, či to Kelti naučili potomkov Romula bylinkárstvu. Antické pramene nás presvedčajú o tom, že Kelti používali liečivé rastliny a pripisovali im aj sakrálnu funkciu (napr. rituál zbierania posvätného imela).

Medzi názvami zvierat sú veľmi zaujímavé mnohé názvy rýb, zvlášť pstruha a lososa. Lat. *esox*, *-cis* má svoje responzie v staroírskom *éo*, gen. *iach*, strwal. *ehawc*, storn. *ehoc*, strbret. *eheuc*. Porovnanie týchto foriem

vedie k všeobecne keltskému **es-ok-s* ako východiskovému bodu (v starej írčine na konci slova zanikajú konsonantické skupiny so -s-, porov. napr. lat. *rex* /*reg*-'s/, ale staroírské *rí*, a gal. *rix*). Je možné, že to súvisí s duchovnou kultúrou Keltov, v ktorej sa ryby – zvlášť pstruhy a lososy – považovali za nositeľov tajomnej vedy, odvekej múdrosti, ktorú mohol nadobudnúť len ten, kto rybu zjedol.

V tretej skupine výpožičiek sú dopravné prostriedky, z ktorých sa hodno zdržať pri forme *carpentum*. Je to jedno z najstarších keltských slov v latinčine – od čias Lívia Andronika. Staroírské *carpat*, *carpetoir*, strednowaleské *kerbyf*, starobretónske *cerpit* sú druhotnými výpožičkami z latinčiny. Ale *carpentum* pochádza z gal. **karpanto*/**karbanto* (porov. miestne názvy v Galii: *Carbantia*, *Καρβαντοριγόν*). G. Dottin (1920, s. 101) uvádza galské formy s kolísaním konsonantických skupín v strede slova: *Carpanto*-: *Carbanto*- (*Καρβαντο*-); *arcanto*-: *arganto*- (striebro); *verco*-: *vergo*-, čo môže svedčiť o udržiavaní sa /k/ i /p/ po /r/ (miesto očakávanej lenície), hoci to môže byť len kolísanie pravopisu (ako v starej írčine kolísanie vo výpožičkách z latinčiny, napr. *ort*: *ord* – lat. *ordo*).

Podobu keltských zložiek dobre dokazuje názov vojenského voza *essedum*, ktorý môžeme odvodiť z predložky **en* (lat. *in*, stír. *in*, *ind*, *en*) spojenej s ide. koreňom **sed*- (skt. *sádaḥ* ‘miesto na sedenie’, gr. *ἐνέδρα* ‘nástraha, pasca’, lat. *sedēre*) – gal. **en-sed* (*eð/ið*) (*OIG*). V staroírskom jazyku nachádzame formu *dessid* ‘sadol si’ < **de-en-s*..., v starej bretónčine *estid* ‘sedenie, sedadlo’. Zo skupiny **ns* vzniká v keltských jazykoch gemináta (ako napr. v starej írčine), no nezapričiňuje dlženie v kompozitách.

Grécko-keltským hybridom je názov poštového koňa *paraveredus*. Komponent *veredus* pochádza zo zložky gal. **ve-redo*-, kde **ve* presne zodpovedá gr. *ὑπό*, stír. *fo*; kmeň **redo*- (porov. lat. z kelt. *raeda* ‘druh voza’) má svoje ekvivalenty v stír. *riad* ‘a ride, a drive’ (*OIG*) či v už stír. *reithid* ‘to drive, to run’. Z latinčiny sa slovo *paraveredus* dostalo do germánskych jazykov a objavuje sa v starohornonemeckom *pferifrid*, *pferid* (porov. nem. *Pferd*). Novoírské *falafraidh* sa dostalo na Zelený ostrov z francúzštiny.

Kelti z Belgicka a Británie v dobe Caesara bojovali na vozoch a rydvanoch (ako Homérovi hrdinovia). Galovia vo vnútrozemí používajú vo veľkom počte rôzne druhy vozov a organizujú systém prepravy nákladov.

Z poľnohospodárskej terminológie si pozornosť zaslúži forma *candetum*. Označuje mieru pôdy so stranou sto stôp, ako čítame u Columella (5, 1, 6): *at Galli candetum appellant in areis urbanis spatium C pedum*... *Candetum* < **cantedum* pochádza z galského **kant*-(*p*)*edom*, s formou číslovky ‘sto’ v prvej časti (porov. waleské *cant*, stír. *cét* – lat. *centum*, gr. (ἑ)κατο, lit. *šimtas*, slov. *sto*), v druhej časti zasa máme formu príbuznú gréckemu *δα*-*πεδον* ‘povrch, plocha’, lat. *oppidum* ‘miesto ohradené valom, mesto’ (< **ob-ped-om*). Tento príklad ilustruje jednu z dôležitejších keltských inová-

cií, a to zánik zdedeného ide. *p na začiatku a v strede slova (porov. ide. *pə₂ter – lat. pater, skt. pitár-, gr. πατήρ, stir. athair).

Ďalšou inováciou je všeobecná lenícia – jej prítomnosť v galskom jazyku dokazujú také príklady, ako latinské (z keltčiny prevzaté) *ebulcalium*, pochádzajúce z gal. **ebulkalio*/**epulkalio*-, ktorého prvá časť znamená vo waleskom a bretónskom jazyku ‘žriebä’ (wales. *ebawl*, sbret. *ebol*). To by bol príklad lenície britského typu, so zmenou *p, *t, *k na b, d, g. Na zdôvodnenie formy s /p/ môžeme uviesť názov bohyně *Epona* alebo do latinčiny prevzaté *eporediae* – ‘bonos equos domitores’ (všetky formy kontinuujú ide. názov koňa **H₁ekʷ* – lat. *equus*, skt. *ašvah*, gr. myk. *i-go /hikkʷos/*, klas. ἵππος, stir. *ech* s vývojom *k^v podľa britského modelu.

Keď hovoríme o šatstve, musíme si všimnúť, že Kelti žili v drsnejšom podnebí ako Rimania. Zo zápisov vieme, že nosievali nohavice z látky s mriežkovým vzorom a plášte. Galské odevy boli veľmi praktické a tešili sa obľube u rímskych vojakov. Ako príklad môžeme uviesť názov nohavíc – lat. *brācae* (*bracēs, um*) z gal. **braka* (*brakka*), waleské *gwregis*. Diod. Sic. (5, 30) píše ἀναξυρτίσιν ἄς ἐκεῖνοι (scil. Γαλάται) βράκας προσαγορεύουσιν. Keltské **braka* je pravdepodobne výpožičkou z germánskeho **brok* ‘podex’ (porov. anglosas. *broc*, stang. *brec, bræc*, starohornonem. *bruoh* (porov. ako paralelu fr. *culotte* ‘Hose’ vedľa *cul* ‘Hinterteil’). Starou výpožičkou je názov plášt’a *sagum* (arch. *sagus*) z gal. **sagos*; objavuje sa už u Ennia a Afrania: *tergus igitur sagus pinguis opertat* (En. An. 508), či *quadrati sunt sagi* (Afr. 44). Tieto formy korešpondujú so stír. *sái* a *sachill*.

Plíniom spomínaný (NH 17, 44) názov druhu slieňa *acaunomarga* kontinuuje starý, zdedený názov kameňa – pochádzajúci z keltského **akauno*/**agauno*- so stopou lenície (porov. názov božstva *Agaunus*) – a presne zodpovedá skt. *ašman*-, gr. ἄκμων či lit. *ašmuo* vo význame ‘ostrie’, lat. *acumen*. Východiskovou formou pre IE by bolo **H₂ekʷ-mon*- (porov. M. Mayrhofer, *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen*, Heidelberg 1987).

Počet keltských slov v latinčine nie je veľký. Vo výskume keltsko-latinských jazykových stykov stále vznikajú nové problémy, treba v nich pokračovať. Odvolávanie sa na stav, aký poznáme z keltských jazykov, nám pri súčasnom rozširovaní komparatistického spektra môže pomôcť v odhaľovaní nových črt jazyka Keltov. Keď sa pozeráme na keltské výpožičky v latinčine, nemôžeme súhlasiť s názorom starovekých autorov o „barbarstve“ Keltov. Z keltskej lexiky sa nám ukazuje obraz civilizovanej spoločnosti, ktorá sa mohla postaviť proti stredomorskému svetu a zaútočiť na Rím a Delfy. Bola to spoločnosť hrdých, do zlata zaľúbených bojovníkov, ktorí sa nebáli nikoho a ničoho, iba toho, *aby sa im jedného dňa nebo na hlavu nezrútilo*.

Literatúra

- BEDNARCZUK, L.: Języki celtyckie. In: Leszek Bednarczuk (red.): Języki indo-europejskie. Tom II. Warszawa, PWN 1988.
- BIRKHAN, H.: Kelten. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1997.
- COWGILL, W.: Italic and Celtic Superlatives and the Dialects of Indo-European. In: Cardona, Hoenigswald, Henry M./Senn, Alfred (edd.): Indo-European and Indo-European. Philadelphia, Univ. of Pennsylvania Press 1970.
- DOTTIN, G.: Manuel pour servir à l'étude de l'Antiquité Celtique. Paris 1906.
- DOTTIN, G.: La langue gauloise. Paris, Klincksieck 1920.
- ERNOUT, A.: Aspects du vocabulaire latin. Paris, Klincksieck 1954.
- ERNOUT, A. – MEILLET, A.: Dictionnaire étymologique de la langue latine. 4. vyd. Paris, Klincksieck 1959.
- KLUGE, F.: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 23. vyd. Berlin – New York, Walter de Gruyter 1995.
- MEILLET, A.: Esquisse d'une histoire de la langue latine. Paris, Klincksieck 1931.
- PEDERSEN, H.: Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht 1909.
- SCHMIDT, K. H.: Latein als indogermanische Sprache. In: Lexikon der Romanistischen Linguistik. Vol. II, 1. Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1996.
- THURNEYSEN, R.: A Grammar of Old Irish. Dublin, Dublin Institute for Advanced Studies 1993 (reprint).
- WALDE, A. – HOFMANN, J. B.: Lateinisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, Winter 1938.

Index latinských slov možného keltského pôvodu

adarca, ae (adarde, es) – Plin. <i>NH.</i> 16, 167	bruscum, i – <i>výrastok na javore</i>
amellus, i (amella, ae; amellum, i) –	calliomarcus, i – <i>podbel'</i>
Verg. <i>Georg.</i> 4, 271 – <i>astra</i>	calocatanos – <i>poľný mak</i>
atinia, ae – <i>váz, brest</i>	catanus, i – <i>borievka, jalovec</i>
baccar, aris – Verg. <i>Ecl.</i> IV, 8 – <i>psica</i>	drauoca, ae – <i>lopúch</i>
baditis, is – <i>ľalia vodná</i>	ebulcalium, i – „ <i>ungula caballina</i> “ –
belinuntia, ae – <i>ľuľok biely</i> (Hyoscyamus	<i>podbel'</i>
albus. L)	exacum (on), i – Plin. <i>NH.</i> 25, 68 – <i>ze-</i>
bellocandium, i – <i>tarkan</i>	<i>mežľč</i>
berula, ae – <i>režucha vodná</i>	gigarus, i
betilolen – „ <i>herba personacia</i> “	glastum, i – Plin. <i>NH.</i> 22, 2 – <i>modridlo</i>
betulla, ae – Plin. <i>NH.</i> 16, 74 – <i>breza</i>	(Satis tinctoria L.)
blutthagio – <i>bahnitá rastlina</i>	ivus, i – <i>tis</i>
bolusseron – <i>brečtan</i>	larix, cis – Plin. <i>NH.</i> 16, 73 – <i>červený</i>
bricumus, i – <i>palina</i>	<i>smrek, smrekovec</i>

limeum, i – Plin. *NH.* 27, 101 – *čemerica*
marcus, i – Colum. – *druh viniča*
ratis, is – *druh paprade*
rusca, ae – *kôra* (4. stor.)
saliunca, ae – *valeriána*
samera, ae – Colum. 5, 6, 2 – *semeno*
brestu
samolus, i – Plin. *NH.* 24, 104 – *solnička*
(*na slaných lúkach*)
vela, ae – Plin. *NH.* 22, 158 – *trýzel'*
vettonica – Plin. *NH.* 25, 84 – *bukvica*

II. Zvieratá

alauda, ae – Plin. *NH.* 11, 121 – *škovránok*
alauca, ae – *aloza* (Clupea alosa L.)
ambicus, i – *druh ryby*
ancorago, inis – Cass. – *rynsky losos*
bardalla, ae (bardala, bardaia, bardea) –
dudok
beber, ris – *bobor*
cavannus, i – *výr*
craxtantus, i – *druh ropuchy*
damma, ae – Verg. *Ecl.* 8, 28 – *laň,*
kamzík
esox, cis – *losos*
lampraeda, ae (lampreta, lamprida) –
úhor morský
langa, ae – *druh jašterice*
lotta, ae – *druh ryby*
mannus, i – *poník*
naupreda, ae – *mihula morská*
redo, onis – Auson. *Mos.* 89 – *druh ryby*
salar, aris – *mladý losos*
salmo, onis – *losos*
samauca, ae – *druh ryby*
tecco, onis – *mladý losos*
tinca, ae – *lieň* (Cyprius tinca L.)
trucantus, i – *hrúz*
tructa, ae – *druh pstruha*

III. Vozidlá

benna, ae – *galský voz štvorkolesový*

canthericus, i – Plaut. *Aul.* 494 – *zvieranaložené batožinou*
carpentum, i – *veľký štvorkolesový voz*
(*od čias Lívia Andronika*)
carrus, i – *štvorkolesový voz*
cisium, i – *malý dvojkoľový voz*
colisatum, i – *druh voza*
covinnus, i – Mela, Lucan, Mart. – *dvojkoľový bojový voz Britov a Belgov vyzbrojený kosami*
curucus, i – *nákladná loď*
essedum, i – *bojový voz*
paraveredus, i – *striedajúci poštový kôň*
petorritum, i – Hor. *Epist.* 2, 1, 192 –
štvorkolesový voz
pilentum, i – Verg. *Aen.* 8, 669 – *dvojkoľový voz pre ženy*
plaustrum, i – Cat., Varr. – *dvojkoľový voz*
raeda, ae – Cic. *Mil.* 28 – *dopravný voz*

IV. Vojsa

ambactus, i (fem. derivát abantonia, ae) –
Enn. (porov. P. Fest. 4, 20) – *zbrojnoš, adjutant*
ambrones, um – P. Fest. 15, 29 – „*fuerunt gens quaedam Gallica, qui subita inundatione maris cum amisissent sedes suas, rapinis et praedationibus se suosque alere coeperunt... Ex quo tractum est ut turpis vitae homines ambrones dicerentur*“
andabata, ae (andobatta) – *gladiátor zápasiaci v prilbe bez otvorov pre oči*
battuo, ere – Suet. *Cal.* 54 – *šermovať*
crupellarius, i – Tac. *Ann.* 3, 43 –
šermiar v brnení
cateia, ae – *ťažký galský oštep*
caterva, ae – *oddiel*
drungus, i – *oddiel vojska, dav*
eporediae, arum – *jazdci*
gaesum, i – Varr., Cic. – *ťažký oštep*
gladius, i – *meč*

lancea, ae – Sall. *Cat.* 56, 3 – *kopija, oštep*
mataris, is (matara, ae) – *druh oštepu*

V. Poľnohospodárstvo, potraviny, domácnosť

arepennis, is – Colum. 5, 1, 6 – *miera (plocha) pôdy*
arinca, ae – Plin. *NH.* 18, 81 – *druh obilia*
beccus, i – Suet. *Vit.* 18 – *zobák*
beta, ae – Plaut *Pseud.* 815 – *repa*
bracis, bracies – Plin. *NH.* 18, 62 – *odroda jačmeňa*
briso, are – *lisovať hrozno*
bugillo, onis – *polievka, hovädzí vývar(?)*
candatum, i – Colum. 5, 1, 6 – *miera pôdy*
candosoccus, i – Colum. 5, 5, 16 – *ratolesť viniča*
cervesia, ae – Plin. *NH.* 22, 164 – *pivo*
cramum, i – *smotana*
crientas – *plevy*
fustis, is – Lex XII Tab. – *palica*
glenno, are – *zbierať klas*
imbractum, i – *ostrá omáčka*
olca, ae – Greg. Tur. *Conf.* 78 p. 795, 4 – „*campus tellure fecundus tales enim incolae olcas vocant*“
omasum, i (omassum) – Hor. *Epist.* 1, 15, 3 – *držky*
rica, ae – *brázda, ryha*
taxea, ae – *slanina, masť*
tucca, ae (tucetum, i) – Apul. *Met.* 2, 7, 2 – *druh paštéty*

VI. Odev

bardocucullus, i – Mart. 14, 128 – *galský plášť s kapučňou*
birrica, ae (byrrus) – „*cuculla brevis*“
braca, ae – *nohavice*
calo, onis – Plaut. *Poen.* 1168 – *druh obuvi*

camisia, ae – Hier. *Epist.* 64, 11 – *košľa, kaftan*
caracalla, ae – *dlhý plášť bez rukávov*
cucullus, i – Colum. 1, 8, 9 – *kapučňa*
drappus, i – *handra*
reno, onis – Varr. *L. L.* 5, 167 – *kožuch z vlčiaka*
sagum, i (arch. sagus, i) – Enn. *Ann.* 508 – *široký vojenský plášť z hrubej vlny*

VII. Civilizácia

acaunomarga, ae – Plin. *NH.* 17, 44 – *slieň*
attegia, ae – Juv., C.I.L. – *chalupa*
baccinon (-um), i – Greg. Tur. *HF.* 9, 28 – *lavór, umývadlo*
bagaudae, arum – *galskí povstalci*
bardus, i – Luc. 1, 449 – *bard, spevák*
bascauda, ae – Mart. 14, 991 – *vedro, džber*
bitumen, inis – Cato *Agr.* 95, 1 – *asfalt*
brigantes – Marcell. *Med.* 8, 127 – „*sive vermiculos habeant aut brigantes, qui cilia arare et exulcerare solebant*“
cambio, are – Apul. *Apol.* 17 – *meniť* – „*rem pro re dare*“
camminus – *cesta, trať*
canthus, i – Quint. *Inst.* 1, 5, 8 – *ráf, obruč na kolesách*
cectoria, ae – *hraničná brázda*
celtis, is – *dláto*
corrigia, ae – Varr. *Men.* 180 – *remeň*
crotta, ae – *hrkáľka*
cumba, ae – *tiesňava*
dannus, i – CIL XIII 4228 – „*curator vici*“, aj v komp.: *platiodynamus* – „*curator locorum*“; *arcantodanos* – „*curator argenti*“
draucus, i – Mart. 7, 67, 5 – *mladý atlét*
drenso, are – Suet. *Fr.* 161, p.251 – *kričať (ako labuť)*
druides (druidae) – *keltský kňaz*
dureta, ae – Suet. *Aug.* 82, 2 – *drevené sedadlo vo vani*

dusius, i – Aug. <i>Civ. D.</i> 15, 23 – „ <i>daemon immundus, incubus</i> “	sapo, onis – <i>prostriedok na umývanie vlasov</i>
gabalus, i – <i>šibenica</i>	soldurii, orum – Caes. <i>BG.</i> 3, 22, 1 – <i>zviazaní slovom</i>
gaitanus, a, um // gaitanum, i – <i>obväz</i>	segesius, i – <i>poľovnícky pes</i>
geusia, arum – <i>hrdlo</i>	toles, ium – P. Fest. p. 490 – <i>hrvoľ</i>
gilvus, a, um – Varr. <i>Men.</i> 358 – <i>žltkastý</i>	trunna, ae – <i>veľký sud</i>
glisomarga, ae – Plin. <i>NH.</i> 17, 46 – <i>slieň</i>	vertragus, i – <i>poľovnícky pes na diviaky</i>
gubia, ae – <i>dláto</i>	
gutuater, tri – <i>keltský kňaz</i>	
indrutico, are – <i>vybijať</i>	<u>VIII. Ostatné</u>
ledo, onis – Beda Ven., Isid. – <i>odliv</i>	basium, i – Catullus – <i>bozk</i>
leuca, ae – <i>miera, galská míľa</i>	bucca, ae – Plautus <i>Poen.</i> 1003 – <i>ústa, tvár</i>
lodix, icis – Mart. 14, 152, 1 – <i>prikryvka</i>	brauca, ae – <i>laba</i>
marga, ae – Plin. <i>NH.</i> 17, 42 – <i>druh hlíny</i>	volaema – Serv. in Verg. <i>Georg.</i> 2, 88 – „ <i>volema autem gallica lingua bona et grandia dicuntur</i> “
parada, ae – Auson. – <i>strecha; stánok na lodi</i>	
ploxenum, i – Catull. 97, 6 – <i>kufor</i>	

K rekonstrukci staropruské sociální terminologie (svobodní)

Bohumil Vykypil

Ústav pro jazyk český AV ČR, Brno

Osud baltských Prusů a jejich jazyka je všeobecně znám. Známé je také, jak silně přitahuje jazykovědce zkoumání stpr. jazykových památek. Jistě je to způsobeno také touto okolností, že fragmentárnost stpr. jazykových památek poskytuje mnoho příležitostí pro důmyslné hypotézy a smělé kombinace, a přitom se badatel pohybuje na uzavřeném, a tedy v jistém smyslu přehledném prostoru. Také my se chceme v tomto příspěvku do takového zkoumání pustit: chceme se zabývat stpr. sociální terminologií. K dispozici máme omezený prostor, budeme se proto zabývat pouze výrazy pro různé skupiny lidí svobodných.

Protože staropruština zanikla, je nutno, chceme-li poznat stpr. sociální terminologii, tuto terminologii rekonstruovat. Protože však každé soužití lidí má svůj aspekt statický i dynamický, je nutno předpokládat, že i struktura stpr. společnosti a jí odpovídající terminologie procházely změnami. Pokusíme se tedy nejen načrtnout jistý obraz stpr. sociální terminologie tak, jak jej je možno vidět na základě stpr. jazykových památek, ale pokusíme se také podat jeho dynamický aspekt tak, jak může být rozkryt pomocí jistých lingvistických (zejm. etymologických) nástrojů.

Jednou z vlastností stpr. jazykových památek, jež pøinášeji jisté komplikace, je – samozøejmi kromì toho, že se primárnì nevyjadøují k strukturaci stpr. spoleènosti – také ta okolnost, že nepocházejí z téže doby, nýbrž patøí rùzným èasovým obdobím 14. – 16. století. Zde však nutno poznamenat, že mluvíme-li o struktuøe spoleènosti a jí odpovídající terminologii a památkách, jež o ní vypovídají, tedy jevch synchronních – souèasných, máme na mysli nikoli souèasnost v úzkém smyslu èasovou, nýbrž daleko spíše souèasnost takøikajíc kulturní-historickou, tedy souèasnost jisté epochy, která mùže být reflektována – sama sebou nebo nikým jiným – jako celek. O co se zdá být existence takové epochy zøejmijší, o to ovšem, rozumí se, je tížší tuto pøedstavu zachytit a epochu vymezit.

Ze stpr. jazykových památek známe dva stpr. výrazy pro cizí vládcovské instituce, a to pro císaøe: v III 91, 2 nacházíme citát z Mt 22, 21: *Dāiti stesmu Keiserin ka steisei Keiserin ast* (*Gebet dem Keyser was des Keysers ist*) – nom. sg. znìl nejspíše **keizer(i)s*, a pro velmistra Øádu nìm. rytíøù: v III 91, 20 – 2 ètème citát z Tt 3, 1: *Poskuleis tennans kai stai stesmu Mistran bhe steise Auktimmiskan poklusmai bhe poseggīwingi boūsei* (*Ermane sie das sie dem Fu^rsten vnnnd der Oberkeyt vnterthan vnnnd gehorsam sein* – nom. sg. **mistr(a)s* (o tom, proè je výrazem pro velmistra pøekládáno nìm. *Fürst*, v. Mažiulis 1981, 183, pozn. 472, Milewski 1947, 34, Brückner 1898, 491).

Poté, co si Prusy podrobil Øád, byl jejich nejvyšším vládcem právi velmistr. Lze však poèítat s tím, že pøed pøíchodem Øádu mili Prusové nebo spíše jednotlivé pruské kmeny vlastního nejvyššího (suverénního, svrchovaného) vládce, vlastního „krále“. Hledáme-li stpr. výraz pro takovou instituci, pøicházejí v úvahu nejspíše výrazy pøekládající nìm. *König*: E 405 *konagis* a III 91, 25 *waldniku* dat. sg., III 91, 15 *wāldnikans* ak. sg. – na základì tichto dvou forem lze rekonstruovat nom. sg. **valdnīk(a)s*. Nyní vyvstává otázka, jaký je mezi *konagis* a **valdnīk(a)s* rozdíl.

Nejjednodušší by bylo považovat oba výrazy za náøeèní varianty (napø. *konagis* z pomesanského, **valdnīk(a)s* ze sembského dialektu). Než ale uèiníme takový závìr, bude dobré podívat se, co o vici mùže øíci etymologické zkoumání obou výrazù.

Myslíme si, že nejlepší výklad stpr. *konagis* podal Otrèbski (1966, 63; shodnì s ním i Mažiulis 1988, 2, 242n): výraz *konagis* ète [kunegis], což odpovídá otevøené výslovnosti stpr. *u* a *e*, které bývají èasto psány jako *o* a *a*,¹ a má jej pak za pøejetí ze støhnim. *kūnec* (gen. *kūneges*) ‘král’. Tento výklad má ovšem to omezení, že *kūnec*, tedy *e* v druhé slabice se zdá být doloženo právi jen ve støhnim. (sr. Lexer 1872, 1776, Schade 1872, 522n, Grimm 5, 1691). Pøejetí by tak muselo být považováno za pozdní: spadalo by

¹ K tomu v. Trautmann 1910, 97, 105, 110, 115, Endzelīns 1943, 22, 26, Smoczyński 1987, 32 – 6.

teprve do doby působení Óádu a doby příchodu mluvčích z hním. oblasti. Jestliže však nyní budeme *konagis* vykládat jako hním., relativně pozdní element, mohou z toho být ěininy závěry pro výše položenou otázku po rozdílu mezi *konagis* a **valdnĳk(a)s*: stpr. *konagis* by bylo možné považovat za pojmenování **cizí** instituce, totiž nim. krále. Je pravděpodobně, že poté, co byli podrobeni Óádem, nemili Prusové (jednotlivé pruské kmeny) žádného svého suveréna, „krále“, a bylo by tedy pochopitelné, že se přejetí stěhním. *kūnec* nestalo pojmenováním pro odpovídající domácí instituci.²

Ve **valdnĳk(a)s* pak lze spatřovat vzpomínku na starou domácí instituci, na stpr. „krále“. Tento výraz zjevně souvisí s lit. *valdyti*, lot. *vāldīt* ‘vládnout’. Dá se doboě předpokládat, že stpr. výraz byl odvozen sufixem *-nik-*, jímž byla ve staropruštině utvořena nikterá desubstantiva a deverbativa (nomina agentis),³ od odpovídajícího stpr. slovesa, které se nedochovalo.⁴ Stpr. **valdnĳk(a)s* lze tedy docela doboě považovat za deverbativum s původním významem nomina agentis, tzn. ‘ten, kdo vládne, vládce’.⁵ Užití takového nomina agentis pro označení krále nemusí být sémantická specializace (jak by se mohlo zdát): je pravděpodobné, že právě předešlým „král“ (tj. suverénní hlava společenské jednotky širší než rod-(velko)rodina) byl ten, kdo „vlád“; jinak ěěeno, že sloveso **vald-* platilo předešlým o takovém vládcu.

Vedle svrchovaného vládce, „krále“ existovala zcela jistě urĳitá privilegovaná vrstva urozenců, stpr. nobilita. O pramenech (z doby před vítězstvím Óádu) zmĳujících takovou vrstvu v. mj. Pařuto 1955, 9n, 14, 48 – 52, Biskup – Labuda 1986, 59n, 76n, ³owmiański 1989, 98 – 103. Jako je obtĳžné vyjádřit se urĳitĳším způsobem o povaze moci stpr. „krále“, je obtĳžné i pĳesnĳji vymezit a popsat stpr. nobilitu – v aspektu statickém i dynamickém – stejni jako povahu její moci a vzájemný vztah „krále“ a nobility (v. k tomu i nikterá poznámky Toporova 4, 128n, 281 – 3).

Budeme-li se ptát po stpr. výraze oznaĳujícím pĳĳsluřníka této nobility, lze jako předního kandidáta uvĳst výraz **vĳting(a)s*. Takový výraz mĳže být rekonstruován na základĳ lat.-stpr. *vitingi* (pl.) a stĳhním.-stpr. *weiting*, *waiting* (*ei/ai* lze doboě vysvitlit jako stĳhním. diftongizaci $\bar{i} > ei/ai$): tyto výrazy se vyskytují od samĳho konce 13. stol. v óádovĳch listinĳch a v rĳznĳch kro-

² Jinak, podle nás mĳnĳ pravĳěpodobně vykládají *konagis* Trautmann (1910, 361), Toporov (4, 127), Smoczyński (1987, 14, pozn. 3).

³ V. Leskien 1891, 521n, Endzelĳns 1943, 49n, Schmalstieg 1974, 50n. Jeho paralely je mĳžno vidĳt v lit. *-ininkas*, *-nykas*, lot. *-nieks* (sr. Otrębski 1965, 286 – 91, Endzelĳn 1923, 265 – 8).

⁴ Nĳm. *herrschen*, *regieren* je v III překládáno *rikawie* (sr. Trautmann 1910, 415) – to je zjevnĳ kalk nĳm. *herrschen* (ke stpr. *rikis* ‘Herr’)!

⁵ Z hlediska slovtvorby by nejbliřším protĳěřskĳm stpr. výrazu pak bylo lot. *vāldnieks* ‘vládce’.

nikách týkajících se Prus a označují domácí, stpr. svobodné vlastníky (držitele) pozemků, kteří si zčásti uchovali své privilegované postavení po té, co přijali křesťanství a uznali nadvládu Óádu, a později ve 14. stol. i úředníky Óádu pruské národnosti činné v různých oblastech správy. Otázkou ovšem je, zda se tato vrstva zformovala až po vítězství Óádu (a to snad na základě svého – relativně kladného – postoje k Óádu), nebo existovala už dříve a pouze se v nových podmínkách jistým způsobem přestrukturovala a redefinovala; a paralelně k tomu i, zda výraz pro příslušníka této vrstvy vznikl až po vítězství Óádu, anebo existoval v analogickém významu už dříve. Pěsnější a podrobnější interpretace by přesáhla prostor, který máme k dispozici, proto nezbyvá než dále odkázat na edice pramenů (s příslušnými indexy): *Preussisches Urkundebuch*. I – VI. Königsberg und Marburg 1882 – 1969, *Scriptores rerum Prussicarum*. I – V. Leipzig 1861 – 74; z liter.: Nesselmann 1873, 197, Perwolf 1885, 15, Toporov 4, 282.

K určitější interpretaci stpr. slova nám, jak se zdá, nepomůže ani jeho etymologie. Obvyklý výklad (Brückner 1898, 485, Kiparsky 1934, 268, Milewski 1947, 34, Stender-Petersen 1953, 40, 53) považuje stpr. **vīting(a)s* za přejaté ze sl.: na základě staroluž.-lat. *withasii* ‘in equis servientes’ (1181), hornoluž. *wicæaz* ‘leník’, dříve i ‘(Lehn)bauer’, dolnoluž. *wiczaß* ‘Freybauer’ (1749) (v. Eichler 1965, 134n, Schuster-Šewc 1594), staroč. *vítiz* ‘hrdina, udatný bojovník’ ‘vítiz, přemožitel’⁶, sln. *vítez*, sch. *vi* *ŕitēz* ‘rytíř’⁷ lze rekonstruovat prasl. **vitédzь* < **vīting-* a připsat mu význam přibližně ‘družiník, jízdní bojovník’. Tento výklad ale má – samozřejmě kromě toho, že uvedený prasl. význam je toliko hypotetický – ještě jistou obtíž chronologické povahy. Nepřijmeme-li (problematickou) domácí etymologii sl. výrazu (v. Machek 1968, 692, Schuster-Šewc 1594n) a budeme-li jej považovat za přejetí starosev. *vikingr* (v. Kiparsky 1934, 268 – 70, Stender-Petersen 1953, 21 – 63), pak jediným vysvětlením psl. *-t-* nenarážejícím na větší obtíže je pouze předpoklad substituce *k* před předním vokálem (po provedení obou regresivních palatalizací neobvyklá kombinace!) pomocí *t*, resp. *□* (Kiparsky 1934, 270, Stender-Petersen 1953, 31, 54). Existence prasl. **vīting-* a tím i možnost

⁶ Staroč. výraz má tedy, jak vidno, obecný význam. Na jeho někdejší funkci jako sociálního termínu však může ukazovat známá pasáž ze Života sv. Kateřiny: (císař Maxentius) *káza všem svým vítězóm, / pánóm, kniežatóm, rytieřóm* (v. Hrabák – Vážný 1959, 208 a 280).

⁷ Ve smyslu příslušníka jisté společenské vrstvy (nebo příslušníka rytířského řádu) i přeneseně ‘udatný bojovník, hrdina, kavalír’ ap., dříve i ‘jízdní bojovník’ (v. RHSJ s.v.; doklady v chorv. oblastech už od počátku 15. stol., v srb. vesměs až později, od 2. pol. 18. stol.). Jak ukázal Knutsson (1929 – 30, 11 – 3) je starosrb. *вумезь* ‘rytíř’ (v Alexandreidě), bulh. *вѣмезь* ‘hrdina, udatný bojovník’, staror. *вумязь* ‘družiník, chrabřý voják’ nejspíš sekundární literární výpůjčka. Sr. dále i maď. *vitez* ‘hrdina’, dříve i ‘bojovník, rytíř’.

pøejetí do stpr. je tak ovšem omezena pouze na dobu mezi 2. a 3. sl. palatalizační velár.⁸ Otázkou pak je, jak intenzivní byly sl.-stpr. styky **zrovna** v této době, resp. proč se pøejetí událo zrovna v této (pomírní rané) době.⁹ Jestliže však tento výklad pøijmeme, lze se domnívat, že pøedpokládaná vrstva, jejíž pøislušník se nazýval **vīting(a)s*, existovala (patrní však poněkud odlišným způsobem) už pøed vítězstvím Őádu.

Ve stpr. jazykových památkách lze najít i jiné výrazy, které je možno považovat za označení èlovíka s jistým zvláštním, privilegovaným (zvyhodniným) postavením vůči ostatním, kteøí takové postavení nemají (kteøí privilegovaní nejsou): E 404 *rikis*, III *rikijis*, gen. sg. *rikijas*, ak. sg. *rikijan* (kompletní doložené tvary v. Trautmann 1910, 415).¹⁰ Tímto výrazem se pøekládá *Herr*. V Katechismech je 76 dokladù. Vítšinou je øeè o Bohu a Kristu, èást dokladù se ale vztahuje i na lidi (všechny jsou z III); u nich pak lze rozlišit dva roviny významu:

a) „dominus“, tj. pán jako vyjádøení **osobního** vztahu nadøízenosti: 67, 22, 95, 9: *Herr* proti *Knecht* nebo *Magd*; 93, 13, 93, 14, 103, 21, 105, 5: *Mann* jako *Herr* proti *Weib*; 95, 19, 95, 21: *Hausherr*; 31, 3: *noūsons Vraisins bhe Rikijans ... – vnsere Eltern vnd Herren nicht verachten*

b) „baro“, tj. pán jako vyjádøení sociálního postavení: 67, 4: [*Da sihe deinen Standt an nach den Zehen Geboten*] *Ob du Vatter Mutter Son Tochter Herr Fraw Knecht seyest – Anga tu Tāws Mūti Soūns Duckti Rikijis Supūni Waix assai*; 69, 8: *Ein Herr oder Frawe spreche also – Ains Rikijis adder Supūni billi titet* (jedná se o pasáž týkající se zpovídi: po návodu, jak se má zpovídat *Knecht* nebo *Magd*, následuje návod pro *Herr* nebo *Frawe*; v témže odstavci o nico níže èteme: *Vnd was er mer wider die gebot Gottes vnd seinen Standt gethan etc. – Herr* je zde tedy nikoli vyjádøením jistého vztahu k nikomu, nýbrž spíše vyjádøením jistého sociálního postavení, jistého postavení ve struktuøe společnosti); 67, 14: *Wirdiger lieber Herr – Wertīngs mīls Rikijis*, 71, 15: *Ja lieber Herr – Ja mijls Rikijis* (vok. sg.; mluvím je zde zpovídající se, adresátem zpovídník).

⁸ Shevelov (1964, 633) datuje druhou palatalizaci do 6. – 7. stol., třetí od 7. stol. do poloviny 9. stol. Lamprecht (1987, 48 – 51, 162) klade obě do pøibližně stejného období, Mareš (1969, 59 – 63) dokonce jejich pořadí obrací.

⁹ To, že pozdější substitute sl. *dz* staropruským *g* je málo pravděpodobná, ukazuje stpr. *ratinsis* (E 368, 540) ‘Kette’ < prasl. (prapol.) **retędzь*. Nesselmann (l.c.) vykládal **vīting(a)s* jako domácí a spojoval je se slovesem *waitiat* (III) ‘sprechen’, tedy ‘Sprecher (des Volkes)’.

¹⁰ Není shody co do určení kmene tohoto výrazu, pøesněji řeèeno co do určení vokálu, který je pøed kmenovým formantem; Trautmann 1910, 221, Stang 1966, 192, 194: *ījo*-kmen, Endzelīns 1943, 60 – 2, Mažiulis 1981, 325: *ījo*-kmen. Pokládáme-li stpr. *rikijis* za pøejetí východogerm. **rikijas* (v. níže), je pravděpodobnější názor Endzelīnův.

Toto sociální postavení je tedy, jak vidíme, buď faktické (67, 4, 69, 8) nebo mluvčím adresátovi ad hoc přisouzené jako projev úcty (67, 14, 71, 15). Druhá možnost je případ jak moderního užití slova *Herr* vůbec, tak i stpr. *Kayle rekysse...*, i.e. *Nazdraví, pane!* v BPT, kde adresátem je zjevně mluvčího „Trinkbruder“ (sr. k tomu i Mažiulis 1975).

Nemění významné jsou i femininní protijšky výrazu *rikijis*: zdá se totiž, že ony dvě významové roviny jsou zde vyjádřeny dvěma různými výrazy:

a) *waispattin* ak. sg. III 69, 5 [... *Ich ... Habe ...*] *Wider meine Frawe* [*gemurret vnd gefluchet etc.*] – *Prīki maian waispattin* (mluvčí je *Magd!*); ak. pl. III 95, 19n *Den Haußherrn vnd Haußfrawen – Steimans Butta Rikians bhe Bnttas waispattin*¹¹

b) *supūni* nom. sg. v citovaných pasážích III 67, 4 a 69, 8.

Zdá se, že toto rozlišení podporuje i GrG: 50 *Fraw Gema*, 51 *Ein edle Supana* (tedy *supana* ‘eine edle Frau’)¹² a také výklad *supūni* jako pøejetí ze stp. **župani*, feminina k *župan* ‘jistý knížecí úředník’¹³, tedy označení jistého sociálního postavení.¹⁴

Dalším stpr. výrazem hodným pozornosti je *waldwico*: E 405 *Ritter Waldwico*. Nim. *Ritter* může označovat buď jistý druh bojovníka – bojovníka na koni (to je vlastní jeho původní význam: støhnim. *rītaere* je nomen agentis k *rīten* ‘jet na koni’, tedy ‘jezdec na koni’) nebo èlena jisté společenské skupiny – pøislušníka tzv. nižší šlechty; v tomto druhém významu mu pak zhruba odpovídá staropol. *w³odyka* a staroè. *vládyka* (o sémantice nim. *Ritter* a staroè. *vládyka* v. Mitzka 1954, 419 – 21 a Macek 1997, 68 – 90).

K pøesnějšímu urèení významu stpr. výrazu může napomoci jeho etymologické zkoumání. Kromì Būgy (1911, 234), jehož výklad je – zejm. po sémantické stránce – problematický, vykládají badatelé náš výraz jako pøejetí, a to ze sl. Míni se rozcházejí v pøesném urèení zdroje pøejetí. Brückner

¹¹ *Bnttas* místo *Buttas* a ak. sg. *waispattin* místo ak. pl. **waispattins* (sr. Mažiulis 1981, 188, pozn. 516n).

¹² V GrA 67 a GrF 66 však èteme *supana braut*, resp. *Supana Sponsa*. Vysvětlení tohoto významu je samostatným problémem, na nějž nám bohužel nezbývá místo. Budiž zde proto jen řečeno, že se nám prozatím zdá nejpravděpodobnějším výklad Mažiulisův (1981, 54, pozn. 42), který vidí v *braut* chybu za *fraw* (*w* přečteno jako *ut* a domnělé *fraut* opraveno na *braut?*). V III je něm. *Braut* překládáno stpr. *mārtin* (107, 19), *mārtan* (109, 10).

¹³ O staropol. výraze v. Bogucki 1990.

¹⁴ Podle Milewského (1947, 27n) a Levina (1974, 73, pozn. 17) není mezi *waispattin* a *supūni* sémantického rozdílu. V uvedeném kontextu se ale zdá, že tento názor není správný. Sr. ostatně i I 4, 15 *Du solt nicht Ehebrechen* – 5, 17 *Thou ny tur pattiniskun lembtwey*: ak. sg. *pattiniskun* ‘Ehe’ zjevně souvisí s druhou částí kompozita *waispattin* a zařazuje tak tento výraz spíše do okruhu „domu“, podporuje tak jeho interpretaci jako vyjádření určitého osobního vztahu.

(1898, 485) a podle niho Trautmann (1910, 456) jej vidili ve staropol. *w³odyka*: stpr. *al* za staropol. *3o* vysvitlovali jako prutenizaci staropol. výrazu podle domácích stpr. slov (*waldniku*, *waldüns* ‘Erbe, didic’, *weldīsnan* ‘Erbe, Erbteil’). Jejich výklad odmítl Levin (1974, 40)¹⁵ a za termín ante quem pøejetí stanovil metatezu likvidy; zdrojem pøejetí bylo tedy podle niho prasl., resp. protopol. **voldyka*.

Pøijmeme-li výklad Brücknerův, znamenalo by to, že stpr. *waldwico* odpovídá nim. *Ritter* v jeho druhém významu, a že tedy označuje pøislušníka nějaké „nižší šlechty“. Zdá se, že u stpr. výrazu nelze dost dobře počítat s prvním významem nim. *Ritter*, tj. s významem ‘jízdni bojovník’, nebo □ s ním nelze počítat ani u staropol. zdroje pøejetí: Brückner sice vychází z významu ‘miles’, ale ve významu ‘*3o³nierz*, voják’ se staropol. *w³odyka* užívá pouze v Bibli při líčení Kristova utrpení (sr. SStp 10, 254)!

U Levinova výkladu je jistá obtíž sémantické povahy souvisící s datací sl. metatezy likvid. Jestliže pøijmeme obvyklou datací metatezy (v. napø. Shevelov 1964, 634, Lamprecht 1987, 65n), musel být sl. výraz pøejat nejpozději v polovině 9. stol. Otázkou pak je, zda v té době už mohl mít protopol. zdroj pøejetí onen význam, který je dosvědčen v historické době (nebo jeho dobu): zjevná etymologie sl. **voldyka* (od slovesa **voldq*, **volsti* ‘vládnout’) totiž pøedpokládá, že původní význam slova byl ten, který je doložen pro starosl. a církevnísl. *vладыka*, tedy ‘vládce’. Levin sám (1974, 79n) ovšem upozorňuje na tezi o vlnovitém šíření metatezy likvid od jihu k severu (k tomu sr. i Mareš 1969, 44), posunuje tak dobu provedení metatezy ve sl. dialektch sousedících s teritoriem stpr. jazyka, a tedy i možnost pøejetí až do 10. stol.16

Zatím byla øeø o výrazech označujících ty, kterým kromě atributu „svobodný“ náležely ještě jiné atributy, které je zvýhodňovaly (privilegovaly) vůči svobodným bez takových atributů; jinými slovy, øeø zatím byla o tich, jejichž postavení bychom mohli zkratkou popsat jako svobodní a privilegovaní. Můžeme však hledat i stpr. výrazy pro nikoho, koho bychom mohli označit za svobodného, ale nepřivilegovaného (o takové kategorii lidí v. i Pašuto 1955, 34, 45n, Biskup – Labuda 1986, 308 – 11, 456 – 9).

Jeden z takových výrazů je možno za jistých okolností spatřovat v *ludis*. Tento výraz je doložen na těchto místech a v těchto významech: E 185 *ludis* ‘Wirt’ (k tomu femininum *ludini* ‘Wirtin’ E 186), GrG 4 *ludis*, GrA 40, GrF 60 *ludysz* ‘Mensch’. V doložených textech tedy tento výraz neznamená nic ve

¹⁵ „It is strange that the root would have been altered without Prussianizing the unfamiliar Slavic suffix *-yka*.“

¹⁶ Bez komentáře ponecháváme spor o to, jak vlastně číst *-wi-*, zda [vi] nebo [ui], tedy i o způsob adaptace sl. *y* (v. Levin 1974, 38n). Zde budiž pouze upozorněno na E 11 *cawx* ‘Teufel’ (sr. lit. *kaikas* ‘domácí skřítek, šotek’) a 685 *skewre* ‘Sau’ (sr. GrG 45 *skaura* tv.), které se zdají svědčit o tom, že *w* lze v E skutečně číst i jako [u].

smyslu ‘svobodný, ale neprivilegovaný’. Pøijmeme-li však jistý jeho etymologický výklad, můžeme se domnívat, že kdysi tomu bylo jinak. Tento výklad může mít dvojí podobu:

(1) Vyložíme-li *ludis* jako pøejetí ze sl., a□ už ze staropol. *ludzie*, resp. prapol. **ludije* ‘lidé’ (> stpr. pl. **ludis* → sg. *ludis*) nebo z reliktovi doloženého (v. ESSJa 15, 195) prasl. **ludb* ‘èlovik’, lze sémantický vývoj rekonstruovat následovni: ‘Mensch’ → *‘Gemeinfreier’ → ‘Wirt’ (tak Endzelin 1942, 123).

(2) Levin (1974, 58n, 66, 73, 88, 97): psl. **ludinъ* ‘freeman’ (k dokladům slova v. ESSJa 15, 192) > stpr. **ludinis* → femininum *ludini*; femininum bylo reinterpretoáno jako utvoøené sufixem *-in-* a výsledkem reinterpretace byla „back-formation“ *ludis*. Z významu ‘freeman, einfacher Mensch’ lze odvodit a) ‘Mensch’ (rozšíøení významu), b) ‘Wirt’ (zúžení významu)¹⁷.

Sémantickou stránku tohoto výkladu v obou jeho podobách lze uplatnit i tehdy, budeme-li chtít *ludis* považovat radiji za pøejetí z germ., kde je *i*-kmenové substantivum se singulárním významem doloženo o nico lépe než v sl., sr. sthnm. *liut* ‘èlovik’ (Schade 1872, 566, ale bez dokladù), staroangl. *lēod* ‘èlovik, muž’ ‘princeps’, støangl. *lēod, lede* ‘èlovik’, ale zejm. burgundské *leudis*, které na jednom místi v Lex Burgundiorum (zaèátek 6. stol.) označuje èlovika z nejnižší vrstvy svobodných (v. Niermeyer 1976, 598):

(1) východogerm. **liudis* ‘èlovik’ etc. jako výše

(2) východogerm. **liudis* ‘leudis’, tj. ‘Gemeinfreier’.¹⁸

Zdá se, že skuteèni doloženým stpr. oznaèením ‘svobodného, ale neprivilegovaného’ je výraz *tallokinikis*, kterým se v E 408 pøekládá stødolnonim. *vrier*. O tom, že zde skuteèni není mínin svobodný èlovik obecní, nýbrž spíše svobodný, ale neprivilegovaný (svobodný sedlák nebo neprivilegovaný urozenec) mohou svidët v zásadi tøi okolnosti:

a) sám nim. ekvivalent: užití výrazu *vrier* jako substantiva – sociálního termínu se vztahuje na toho svobodného, který jiný atribut definující jeho sociální postavení nemá – je-li nikdo *grêve* nebo *ridder*, rozumí se tím, že je i *vri*, a není to zapotøebí explicitni vyjadøovat, chceme-li urèit jeho postavení ve struktøe spoleènosti (sr. i èl. 17, 22 a 61 Pomezanského práva; v. Pašuto 1955, 120, 122 a 136)

b) pozice v E:

404 *Herre* *Rikis* → senior

¹⁷ Wirt 14. – 16. stol. není kterýmkoli Wirtem 20. stol., nýbrž zcela konkrétní Wirt – hlava vesnického selského statku! (V. i Grimm s.v. *Wirt*.)

¹⁸ Potíže tohoto výkladu: a) otázka diftongu: pramenem pøejetí by musel být (východo)germ. výraz s již provedenou změnou *eu* > *iu*; b) doklad z Lex Burgundiorum ještè nedokládá existenci takového výrazu (a zejm. jeho speciálního významu!) v burgundštínè nebo jiném jazyce východních Germánù v dobè jejich pobytu na dolní Visle.

405 <i>Knig</i>	<i>Konagis</i>		suverénní
406 <i>Ritter</i>	<i>Waldwico</i>		nesuverénní (sám také vasallus)
407 <i>Leman</i>	<i>Laukinikis</i>	→	vasallus
408 <i>Vrier</i>	<i>Tallokinikis</i>		svobodný
409 <i>Gebuer</i>	<i>Kumetis</i>		nesvobodný

Vrier – Tallokinikis lze tedy interpretovat jako opozici ke *Gebuer – Kumetis*.

c) možný etymologický výklad stpr. slova: *tallokinikis* lze srovnat s lit. *talkiniņkas* ‘účastník *talky*, pomocník’, odvozeným od *talkà* ‘dobrovolná, sousedská výpomoc na venkově (při těžších pracích)’ (lot. *tàlka* tv.); budeme-li o mít za anaptytický vokál (Mažiulis 1981, 31, pozn. 114), lze předpokládat analogické stpr. **talkinikis* < **talk-inik-as* (s častým desubstantivním sufixem *-(i)nik-*, k nimuž v. výše); sémantický vývoj rekonstruuje Levin (1974, 106) následovně: ‘hired worker’ (tj. dobrovolný worker) → ‘free worker’ → ‘one not bound to perform labour’.¹⁹

Ovšem, jak vidno, má právě tento etymologický výklad jisté obtíže (formální: stpr. *-o-*; sémantické: výchozí význam se zdá být pøece jen pøiliš speciální a svázaný s jistou zemidilsko-venkovskou realití, než aby dal vzniknout obecnému významu – sociálnímu termínu ‘Freier’). Za zvážení proto stojí i názor Leskienùv (1911, 134 – 6), který stpr. slovo spojoval se starolit. *talokas* ‘erwachsene Tochter, junges Mädchen’: stòdolnonim. *vrier* je podle niho tøeba vyložit nikoli jako ‘liber’, nýbrž jako ‘procus’, *tallokinikis* je pak ‘einer, der sich um ein erwachsenes Mädchen (*talokas*) zu tun macht’ (ale i zde jsou otazníky).

Již zmíniným *kumetis* (E 409) je pøekládáno stòdolnonim. *gebuer*. Z pasáží z Pomezanského práva, které citoval Toporov 4, 271, jasni vyplývá, že *gebuer* označovalo pøinejmenším ve 14. stol. v pruském prostøedí závislého sedláka (rolníka).²⁰ Nejpozději ve 14. stol. byl tedy *kumetis* závislý (nesvobodný) sedlák (rolník). Je však možné, že døíve tomu tak nebylo. Je-li tento výraz výpùjkou ze sl. a byl-li pøejat už z prasl. (protopol.) **kòmetò* (Trautmann 1910, 365, Endzelins 1943, 199, Milewski 1947, 42, 49, 54, Mažiulis 1988, 2, 301), lze pro ni pøedpokládat stejný význam, jaký lze

¹⁹ Brückner (1898, 486) vykládal fundující výraz jako pøejatý ze staropol. *tlòka* ‘Scharwerk’ (sr. SStp s.v.), což ovšem neodpovídá stpr. významu ‘vrier’. Trautmann (1910, 154, 445) a Milewski (1947, 22) se domnívali, že fundující slovo bylo pøejato lit. prostøednictvím z r. *molòka* ‘sousedská výpomoc’; tak ovšem nelze vysvětlovat stpr. *-o-*, protože v litevštině žádný odpovídající výraz s *-o-* není. Endzelins (1943, 262) odvozoval *tallokinikis* od *talus* (E 207) ‘Fußboden (eines Zimmers)’.

²⁰ Sr. čl. 22: ‘... Ist das ein freyer verarmet, das er gewynnet gutt als ein gebawer, man richtet yn als einen Freyen ...’, čl. 17: ‘Were ein man frey vnd hette kinder vnd gebe sich in gebawer recht ...’ (v. Pašuto 1955, 120 – 3).

pøedpokládat i pro výraz prasl., totiž ‘pøedák’, speciální ‘vesnický pøedák’: sr. staroè. *kmet* ‘vesnický pøedák, vesnický soudce, starší lidu’ ‘zemský pøedák, èlen zemského soudu’ ‘sedlák, poddaný’, staropol. *kmieæ* ‘poddaný sedlák (ale s vlastním hospodáøstvím)’ (v. SStp), ‘vyšší knížecí úøedník’ (v. SLP 2, 509), staroukr. *кметъ* ‘Freibauer’ (v. SStukr), starosl. *къметь* ‘vesnický pøedák’, starosrb. *kmet* ‘boljar’ ‘Bauer, poddaný’ (RHSJ s.v.) (to podporuje i obvyklá etymologie sl. slova vykládající je jako pøejetí lidovi lat. *comes*). Jiní ale mají stpr. výraz za pøejatý spíše ze staropol. *kmieæ* (Brückner 1898, 485n, Smoczyński 1987, 37, pozn. 25), kde ovšem už dominuje význam ‘poddaný, Bauer’.

Stødolnonim. *leman* ‘leník’ je v E 407 pøekládáno stpr. *laukinikis*. Sám institut lenních vztahù byl do Prus pravdipodobni uveden až Øádem. Jejich zárodky však snad, pod pol. vlivem, vznikaly již døíve. Je-li správný výklad odvozující *laukinikis* od *laucks* (III 105, 10) ‘Acker’ (ak. sg. *laukan* III 41, 8, 53, 13 ‘Acker’, 105, 13 ‘Feld’) (v. Toporov 5, 147 – 52 s literaturou), pak není vylouèeno, že se zde, co se sémantiky týèe, jedná o vliv staropol. *ziemianin* ‘zeman’ (od *ziemia* ‘zemì’), nebo □ srovnatelné útvary v ostatních baltských jazycích, lit. *laukiniñkas*, lot. *laūcinieks* znamenají pouze ‘zemidílec, rolník, venkovan’.

Takovou terminologii lze tedy zhruba pøedpokládat pøibližni pro 13. – 16. stol. Nejstarší, pøedstpr., ba snad již pøedbaltské koøeny má zøejmi výraz *waispattin*. Tento výraz lze srovnat s lit. *višpats* ‘pán (o Bohu)’, starolit. i o svìtském pánu (*višpatáuti* ‘panovat’), starolit. *višpati*, *višpatni* ‘paní’. Dobré paralely se nalézají v indoíránských jazycích: staroind. *viæpáti*- ‘pán *viæe*’ ‘pøízvisko Agniho a Indry’, femininum *viæpáti-*; avestské *višpa’ti-* ‘pán, vládce osady, vesnice’.²¹ V těchto výrazech, zjevných kompozitech lze spatøovat starý název pro hlavu (rodové?) komunity, obývající prostor pojmenovaný první èástí výrazu: staroind. *viæ-* ‘místo k bydlení, dùm, osada’ ‘obyvatelé takového místa, lidská komunita, rod’ ‘tøetí kasta’, avest. *vīs-* ‘panské, šlechtické sídlo’ ‘osada patøící k takovému sídlu’; dále sr. ø. *oikos* ‘obydlí, dùm’, lat. *vīcus* ‘osada, vesnice’ ‘místská ètvr□, ulice’, gót. *weihis*, starosl. *вѣсь* ‘vesnice’; baltský ekvivalent těchto výrazù se jako simplex zjevnì nedochoval. Staré maskulinum **vaispat(i)s* bylo ve stpr. zøejmi vytlaèeno mladším *rikis*, které se všeobecnì považuje za pøejetí z gót., pøesniji

²¹ Nutno poznamenat, že uvádíme-li indoíránské paralely, máme na mysli paralelnost povahy spíše typologické než genetické: baltská a indoíránská instituce a výraz, který ji pojmenovává, je spíše než dědictvím z nějaké hypotetické společné komunity (komunity společné předkùm Baltù a Indoíráncù) výsledkem působení obdobného principu strukturace společnosti. O tom může ostatně svědèit i rozdíl ve vokálníké složce koøene první èásti kompozita: baltský diftong proti indoíránskému monoftongu.

øeèeno východogerm., resp. protogót. **rīkijas*.²² Toto slovo bylo pøejato nejspíš nikdy v 1. ètvrtinì 1. tisíciletí po Kr., kdy Gótové sedìli na dolní Visle a mohli tak být ve styku se západobaltskými kmeny. Otázkou jsou ovšem důvody pøejetí. Obecnì vzato, mohou být v zásadì dva: prestiž gót. výrazu nebo napodobení struktury gót. spoleènosti (tj. pøevzetí reálie). O obojím nic nevíme. Vytlaèila-li gót. výpùjka starší domácí **vaispat(i)s*, je snad pravdìpodobnìjší první eventualita, tedy prestiž germ. výrazu. Podle našich vlastních zkoumání lze za spolehlivé výpùjky z gót. (východogerm.) považovat pouze *kelmis* a *ilmis*; ménì jisté, ale pravdìpodobné jsou *alu*, *brunynos*, *ylo*, *caymis*, *kāupiskan*, *pecku* a druhá èást *panustaclan*. To jakoby ukazovalo na málo intenzivní vzájemné kontakty, což se ovšem zdá být v jistém nesouladu s pøejetím tak významného (sociálního!) termínu.

Teprve stpr. (baltský) je zøejmì výraz **valdnīk(a)s*: je utvoøen produktivním sufixem, tedy už v rámci stpr. (baltského) jazykového (resp. slovo-tvorného) systému (modelu). Je-li sufix *-nik-* ze sl. (jak se domníval Vaillant 1974, 309n), lze vznik stpr. **valdnīk(a)s* pøedpokládat nejdøíve až v dobi intenzivnìjších kontaktù se Slovy (po 5. – 6.stol.?).

O etymologicky málo jasném **vīting(a)s* nelze øíci nic urèitìjšího. Bylo-li pøevzato ze sl., pak by je spoleènì s *waldwico* a *supūni* bylo lze pokládat za reflex sl. vlivu na strukturu (strukturaci?) stpr. spoleènosti. Otázkou ovšem je, podobnì jako výše u *rikijis*, zda byly tyto výrazy pøejaty spoleènì s reálií, nebo byly pøejaty pro svou prestiž a vztaženy k jistému, už existujícímu sociálnímu postavení.

Jinou otázkou je, zda k *supūni* existovalo i maskulinum **supūn(a)s*. Pøedpoklad jeho existence je nutný, budeme-li *supūni* mít za domácí *ē*-kmenový derivát od maskulina pøejatého ze staropol. *župan*. Pouze nikoli vylouèený je takový pøedpoklad, budeme-li je mít za pøejetí staropol. (nedoloženého) **župani*, feminina k *župan*.²³ Známé stpr. památky ovšem nedávají jakékoli svìdectví o existenci takového maskulinního výrazu (jak ukázáno výše, *rikijis*

²² **rīkijas* > **rīkiaz* > gót. **reikeis*; ve známých gót. textech je doložen gen. pl. m. *reikjane* ‘τῶν ἐντύμων’, dat. sg. superlativ *reikistin* ‘ἀρχων, ἀρχιερεὺς’ a *reiks* ‘ἀρχων’ (v. Streitberg 1965, 110n).

²³ Je-li stpr. výraz pøejetím staropol. **župani*, lze rozdíl mezi III *supūni* a GrG *supana* vysvětlit tak, že první bylo převedeno k *ē*-kmenům, zatímco druhé k *ā*-kmenům. Nutno však poznamenat, že není zcela jisté, zda *supana* je skutečně *ā*-kmen, sr. GrG 45 *skaura* : E 685 *skewre*, GrG 70 *lyda* : E 561 *liede*, GrG 71 *bila* : E 533 *bile*.

Krátce k **župani*: takový výraz může být rekonstruován, přijmeme-li výklad pol. *pan* a č. *pán* jako zkráceného ze staršího *župan*. Tento výklad se nám ze sémantického hlediska (v. např. Vaněček 1942, 24, pozn. 24) zdá pravdìpodobnìjší než z formálního hlediska na základě staroč. materiálu nevyhnutná Hujerova (1909, 70) rekonstrukce výchozího psl. **гъранъ*. Je možné, že zde došlo ke kontaminaci více výrazù, jak by se byl ochoten domnívat V. Blažek.

pokrývá i předpokládaný význam případného maskulinního protijšku k *supūni*; na druhou stranu není zcela jasné, proč by – přijmeme-li druhý výklad – bylo přijato femininum **župani* a maskulinum *župan* nikoli). Vyloučíme-li přijetí maskulina *župan*, je o to pravděpodobnější, že femininum **župani* bylo přijato jako nový, prestižní výraz, nikoli jako výraz pro novou, převzatou realii.

Sl. vliv lze spatřovat i v *kumetis*, příp. v *laukinikis*, které lze považovat za doklad sl. působení při pokračující společenské diferenciaci stpr. společnosti.

LITERATURA

- BISKUP, M – LABUDA, G.: Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gdańsk 1986.
- BOGUCKI, A.: O *županach* w Polsce piastowskiej. In: Społeczeństwo Polski średniowiecznej. IV. Ed. S. K. Kuczyński. Warszawa 1990, 108 – 46.
- BRÜCKNER, A.: Preussisch und Polnisch. In: Archiv für slavische Philologie 20, 1898, 481 – 515.
- BŪGA, K.: O litovsko-latyšskom diftonge *ui*. In: Russkij filologičeskij vestnik 66, 1911, 218 – 34.
- EICHLER, E.: Etymologisches Wörterbuch der slawischen Elemente im Ostmitteldeutschen. Bautzen 1965.
- ENDZELIN, J.: Lettische Grammatik. Heidelberg 1923.
- ENDZELIN, J.: Altpreußisches. In: Zeitschrift für slavische Philologie 18, 1942, 104 – 24.
- ENDZELĪNS, J.: Senprūšu valoda. Rīga 1943.
- ESSJa = Etimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov. Moskva 1974nn.
- GRIMM, J. – Grimm, W.: Deutsches Wörterbuch. Leipzig 1854 – 1971.
- HRABÁK, J. – Vážný, V. (ed.): Dvi legendy z doby Karlovy. Praha 1959.
- HUJER, O.: Slavische Miscellen. In: Indogermanische Forschungen 24, 1909, 70 – 2.
- KIPARSKY, V.: Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen. Helsinki 1934.
- KNUTSSON, K.: Zur Etymologie von slav. *vitědzь*. In: Bulletin de la société royale des lettres de Lund 1929 – 1930, 6 – 24.
- LAMPRECHT, A.: Praslovanština. Brno 1987.
- LESKIEN, A.: Bildung der Nomina im Litauischen. Leipzig 1891.
- LESKIEN, A.: Zur litauischen Wortkunde. In: Indogermanische Forschungen 28, 1911, 134 – 7.
- LEVIN, J. F.: The Slavic Element in the Old Prussian Elbing Vocabulary. Berkeley – Los Angeles – London 1974.
- LEXER, M.: Mittelhochdeutsches Handwörterbuch. I. Leipzig 1872.
- OWMIAŃSKI, H.: Prusy – Litwa – Krzyżacy. Warszawa 1989.
- MACEK, J.: Ěeská stědoviká šlechta. Praha 1997.
- MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka ěeského. Praha 1968.
- MAREŠ, F.V.: Diachronische Phonologie des Ur- und Frühslavischen. München 1969.

- MAŽIULIS, V.: Seniausias baltų rašto paminklas. In: *Baltistica* 11, 1975, 125 – 31.
- MAŽIULIS, V.: Prūsų kalbos paminklai. Vilnius 1981.
- MAŽIULIS, V.: Prūsų kalbos etimologijos žodynas. Vilnius 1988nn.
- MILEWSKI, T.: Stosunki językove polsko-pruskie. *Slavia Occidentalis* 18, 1947, 21 – 84.
- MITZKA, W. (ed.): Trübners Deutsches Wörterbuch. V. Berlin 1954.
- NESSELMANN, G. H. F.: Thesaurus linguae Prussicae. Berlin 1873.
- NIERMEYER, J. F.: Mediae latinitatis lexicon minus. Leiden 1976.
- OTRĚBSKI, J.: Gramatyka języka litewskiego. II. Warszawa 1965.
- OTRĚBSKI, J.: Die ältesten germanischen Lehnwörter im Baltischen und Slavischen. In: *Die Sprache* 12, 1966, 50 – 64.
- PAŠUTO, V. T.: Pomezanija. Moskva 1955.
- PERWOLF, J.: Slavische Völkernamen. In: *Archiv für slavische Philologie* 8, 1885, 1 – 35.
- RHSJ = Rjeènik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb 1880 – 1976.
- SHEVELOV, G. Y.: A Prehistory of Slavic. Heidelberg 1964.
- SCHADE, O.: Altdeutsches Wörterbuch. I. Halle 1872.
- SCHMALSTIEG, W. R.: An Old Prussian Grammar. University Park – London 1974.
- SCHUSTER-ŠEWIC, H.: Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache. Bautzen 1978 – 96.
- SLP = S³ownik ³aciny ceredniowiecznej w Polsce. Wroc³aw – Kraków – Warszawa 1953nn.
- SMOCZYŃSKI, W.: E³bingiskij slovar': emendaciji, ètenija i etimologiji. In: *Balto-slavjanskije issledovanija* 1987, 13 – 42.
- SStp = S³ownik staropolski. Warszawa 1953nn.
- SStukr = Slovník staroukrajinských jazyků 14 – 15 vv. Kyjiv 1977 – 78.
- STANG, C. S.: Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. Oslo 1966.
- STENDER-PETERSEN, A.: Varangica. Aarhus 1953.
- STREITBERG, W. (ed.): Die gotische Bibel. II. Heidelberg 1965.
- TOPOROV, V. N.: Prusskij jazyk. Moskva 1975nn.
- TRAUTMANN, R.: Die altpreussischen Sprachdenkmäler. Göttingen 1910.
- VAILLANT, A.: Grammaire comparée des langues slaves. IV. Paris 1974.
- VANIĚEK, V.: Vnitřní organizace Èech a Moravy v dobi pøemyslovské. In: *Vistník Èeské akademie vïd a umïnï* 51, 1942, 13 – 40.
- Citace stpr. památek se řídí podle Mažiulise 1981.

Exonyma a jejich fungování v jazyce

Milan Harvalík

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Exonyma (vžitá domácí podoba cizích zeměpisných jmen) představují v rámci toponym (zeměpisných jmen) specifickou skupinu, již se zejména v poslední době věnuje značná pozornost nejen ze strany lingvistů a kartografů, ale i novinářů, rozhlasových a televizních hlasatelů a veřejnosti vůbec. Jakkoli exonyma jakožto vlastní jména patří do jazykového systému, jejich vznik a existence jsou podmíněny mimojazykovými skutečnostmi, mezi něž patří např. politické, hospodářské, náboženské a kulturní kontakty mezi jednotlivými zeměmi a úroveň vzdělání obyvatelstva.

Zatímco exonyma se vyskytují v jazyce už od nejstarších dob, sám termín exonymum zavedl ve své práci z r. 1957 australsko-britský zeměpisec M. Arousseau a v mezinárodním měřítku bylo užívání tohoto termínu doporučeno na II. konferenci OSN o standardizaci geografického názvosloví, která se konala v Londýně v r. 1972. Exonymum bylo definováno jako jméno užívané v jistém jazyce pro zeměpisný objekt ležící mimo území, na němž má daný jazyk oficiální status, a lišící se svou formou od jména užívaného v oficiálním jazyce nebo jazycích toho území, kde zeměpisný objekt leží (UN Group of Experts on Geographical Names, 1997, No. 081). Systémovým protějškem označení exonymum je výraz endonymum, jméno zeměpisného objektu v jednom z jazyků, které se vyskytují na tom území, kde uvedený objekt leží (UN Group of Experts on Geographical Names, 1997, No. 076).

I bez bližšího zkoumání je zjevné, že soubor exonym jistého národního jazyka (např. češtiny) je skupina značně heterogenní a že jména vyskytující se v ní je podle řady hledisek možné rozčlenit do několika typů. V následující klasifikaci vycházíme z rozdělení, které se běžně užívá v české odborné literatuře (Čáslavka – Štusáková – Vyskočilová, 1982, s. 1 – 3). Aby byl obraz českých exonym podán pokud možno co nejkompaktněji a z více možných úhlů pohledu, přihlíží se rovněž k jiným pracím s touto tematikou (Berger, 1991/1992, s. 77n.; Back, 1983). Zabývat se budeme jak vymezením jednotlivých druhů exonym, tak i konkrétními způsoby, jak cizí zeměpisná jména v jazyce fungují. Stranou pozornosti nezůstane ani emocionální vztah mluvčích k exonymům.

Pro hodnocení exonym z hlediska jazykového je určující relace mezi přijatou formou a původní podobou zeměpisného jména. Nejmenší stupeň zdomácnění vykazují tzv. zvuková exonyma, tedy toponyma, jejichž psaná podoba se v přijímajícím jazyce v ničem neodlišuje od formy originální a u nichž došlo k adaptaci jen po stránce fonetické. Toto přizpůsobení je v češtině obligatorní a děje se podle stejných zásad, jaká platí pro výslovnost apativ cizího původu (srov. Palková, 1994, s. 341 – 342; Hůrková, 1995, s. 48 – 50 a 65 – 69). Bez ohledu na stav v jazyce, z něhož je jméno přijímáno, se tedy např. přízvuk přenáší na první slabiku a hlásky, které v češtině neexistují, se nahrazují zvukově jim nejbližšími českými fonémy. Uvedená zásada se týká mj. německých či francouzských předních labializovaných vokálů, které se

v češtině vyslovují bez labializace (např. *Lübeck* [libek], *Düsseldorf* [disl-dorf]). Nosové samohlásky se vyslovují jako spojení příslušného nenosového vokálu a souhlásky (např. *Toulon* [tulo:n]). Anglické otevřené [č] se do češtiny přejímá jako [e] (*Aberdeen* [ebrdi:n]), pro úžinové souhlásky psané v angličtině *th* se v češtině ustálila náhrada *t a s* (*Plymouth* [plimas]), bilabiální [w] se převádí jako [v] (*Wisconsin* [viskonsin]). Dodržování původní výslovnosti či jen snaha ji napodobit působí v domácím kontextu (pokud nejde o citátové užití) nepřirozeně, afektovaně a obecně bývá přijímáno negativně jako výraz snobství, popř. je chápáno jako nemístná snaha o „světovost“.

Vzhledem k tomu, že se psaná podoba endonym a odpovídajících zvukových exonym nijak neliší, řada uživatelů jazyka tato exonyma vůbec za domácí podoby cizích toponym nepokládá. Z hlediska jazykového systému však toto chápání není možné přijmout. V závislosti na postavení jazyka, v němž se užívá jistého jména geografického objektu, v oblasti, kde geografický objekt leží, se totiž všechna toponyma dělí na dvě skupiny – endonyma a exonyma. Exonyma pak spojuje skutečnost, že jde o zeměpisná jména užívaná v jiném jazyce než v tom, který má oficiální postavení na území, kde se takto pojmenovaný objekt nalézá. To, do jaké míry jsou exonyma po své formální stránce přizpůsobena zákonitostem přejímajícího jazyka, není pro jejich klasifikaci primárním kritériem, ale jen pomůckou při vyčleňování jistých typů či kategorií v rámci celého souboru exonym daného jazyka.

Domácí podoby cizích zeměpisných jmen lišící se od původní formy po grafické stránce označujeme jako grafická exonyma. Uvnitř této skupiny se pak podle různých typů integrace jmen do přejímajícího jazyka rozlišuje pět podskupin.

Nejmenší skupinu představují exonyma bez opory v původním jazyce a od originálních zcela odlišná. Příkladem takového exonyma může být v češtině jméno *Rakousko* místo německého pojmenování *Österreich*, z něhož (popř. ze starší latinské podoby) se vychází ve většině evropských jazyků (např. angl. *Austria*, franc. *Autriche*, šp. *Austria*, maď. *Ausztria*, isl. *Austurríki*, ir. *An Ostair*, velš. *Awstria*). Exonymum *Rakuš* nebo *Rakús* totiž původně označovalo pohraniční hrad *Ratgoz* a teprve později se rozšířilo jako pojmenování pro zemi, do níž se po přechodu hranic u tohoto hradu vstupovalo (Lutterer – Kropáček – Huňáček, 1976, s. 222 – 223).

Starobyloou vrstvou exonym jsou ta jména, která sice vycházejí z původní cizojazyčné formy, avšak protože byla přejímána v období významných vývojových, zejména hláskových změn v přejímajícím jazyce, je jejich dnešní podoba výsledkem těchto změn a od původní formy se často výrazně odlišuje (např. v češtině *Řezno* místo *Regensburg* nebo *Paříž* místo *Paris* se změnou *r' > ř* a ostré sykavky v tupou).

Jiná exonyma ponechávají beze změny původní cizojazyčný základ a pouze zakončení jména přizpůsobují tvaroslovným potřebám přejímajícího

jazyka (v češtině např. *Loira* místo *Loire*, *Seina* místo *Seine*). Na potřebu skloňovat v češtině cizí vlastní jména poukazovali už obrozenci v 19. století. P. J. Šafařík dokonce vyslovil obavu, že jestliže v češtině zanikne deklinace tak jako v bulharštině, podnětem k jejímu zániku bude právě nesklonování cizích vlastních jmen (Šafařík, 1852, s. 116 – 117). Takováto morfologická adaptace, jejímž cílem je zařadit jméno do deklinačního paradigmatu, je v češtině jakožto flektivním jazyce téměř obligatorní. Jako nesklonná se v češtině chovají jen ta exonyma, která nejdou vzhledem k svému zakončení přiřadit k českým deklinačním typům, např. *Bordeaux*, *Buenos Aires*, *Honšú*, *Karlsruhe*, *Marseille*, *Missouri*, *Peru*, *Port au Prince*. Dalším typem morfologického přizpůsobení u jmen v plurálu je náhrada původní koncovky množného čísla plurálovou koncovkou českou, např. *Alpen* – *Alpy*, *Ardennes* – *Ardeny*. Podobným způsobem vznikla rovněž starší česká exonyma *Gotinky* a *Tubinky*. Německé formy *Göttingen* a *Tübingen* jsou totiž svým původem ustrnulé formy dat. plurálu (ze spojení *zu Göttingen*, *zu Tübingen*). Začlenění cizích zeměpisných jmen do češtiny zjednodušuje rovněž adaptace sufixu (popř. u složených jmen druhé části kompozita), představující však jen fakultativní možnost, jak jméno zdomácnit. Děje se tak obvykle na základě zvukové podobnosti v původním a přejímajícím jazyce. Řada německých toponym tak byla do češtiny přejata se sufixem *-ov*, dodnes živou toponymickou příponou. Nejtypičtějším příkladem takovéto substituce jsou německá jména na *-au*, ať již jde o složeniny s členem *Aue* 'luh' (např. *Zwickau* – *Cvikov* n. *Zvíkov*), nebo je *-au* jiného původu (*Passau* – *Pasov*). Vzácněji se takto počesťovala i složená německá jména s komponentem *-hof* (*Waidhofen an der Thaya* – *Bejdov* – Šrámek, 1997, s. 280) nebo *-dorf* (*Drosendorf* – *Drozdov*). Kromě samotné zvukové podobnosti se u těchto přejímek uplatňuje ještě jeden podstatný rys češtiny a němčiny. Komponenty typu *-hof*, *-dorf*, *-stadt* bývají vzhledem k tomu, že ze synchronního pohledu ustupuje jejich sémantika v místních jménech do pozadí, některými německými autory hodnoceny jako topoformanty. Podobně i u českých místních jmen je u přípon *-ov* nebo *-ín* zastřen jejich původní posesivní význam a tyto sufixy jsou dnes chápány pouze jako slootovorný prostředek k utvoření daného jména. V synchronním pojetí byl tedy cizí topoformant nahrazen domácím. Jde o proces, který můžeme znázornit vzorcem

$$T^x(t_1, t_2, t_3, \dots, t_n) \rightarrow T^y(t_1, t_2, t_3, \dots, t_n),$$

kde T je soubor topoformantů jistého jazyka, x původní jazyk, y přejímající jazyk a $t_1, t_2, t_3, \dots, t_n$ konkrétní topoformanty.

Pro další skupinu exonym je charakteristické, že k zdomácnění došlo pravopisnou úpravou výchozí formy (např. *Gdańsk* místo *Gdaňsk*, *Hamburg* místo *Hamburk*, *Kluž* místo *Cluj*). U těchto tzv. pravopisných exonym je určitý foném, zapisovaný v cizím jazyce jistým grafémem nebo skupinou grafémů, zapsán v přejímajícím jazyce takovým grafémem nebo skupinou

grafémů, jimiž se příslušný foném v přejímajícím jazyce obvykle zachycuje. Ortografická adaptace je u českých exonym pouze fakultativní a změna grafické podoby přejatého jména je dána víceméně jen konvencí, která se utvořila na základě historického vývoje a zvyklostí domácího pravopisu.

Dalším způsobem, jímž vznikají exonyma, je úplný nebo částečný překlad oficiálního cizojazyčného jména. Nezbytnou podmínkou pro překlad je, že jméno v sobě v nějaké formě obsahuje přeložitelné obecné jméno (ve víceslovných pojmenováních nebo jako součást kompozit), např. *Cambrian Mountains* – *Kambrické pohoří*, *Alpi Bergamasche* – *Bergamské Alpy*, *Śląsk Górny* – *Horní Slezsko*, *Chiemsee* – *Chiemské jezero*. Apelativum ve jménech obvykle označuje druh takto pojmenovaného zeměpisného objektu, a proto se díky překladu i pro uživatele daný jazyk neznalého zachovává informace, o jaký druh objektu jde. Zatímco u jmen označujících především větší přírodní či administrativní oblasti (choronyma), ostrovy, pohoří, hory, řeky a vodní plochy je uvedený postup často využíván, u místních jmen představuje nepříliš produktivní způsob vzniku exonym (např. *Beograd* – *Bělehrad*, *Kaapstad* – *Kapské Město*). Řada cizích místních jmen byla do češtiny přeložena v době národního obrození (např. *Frankfurt am Main* – *Frankobrod*, *Innsbruck* – *Innomostí*). K překladu docházelo uměle, a to někdy i na úkor už existující a užívané české podoby (např. *Solnohrad* místo *Salcperk*).

Užívání exonym vyvolává v některých případech jisté negativní asociace spojené s postojem obyvatel země, v níž takto pojmenovaný objekt leží, k uživatelům jazyka, do jehož slovní zásoby příslušné exonymum patří. Často se to týká exonym z bývalých evropských kolonií v Asii a v Africe. Zeměpisná jména z těchto oblastí se do mezinárodního povědomí dostávala přes zprostředkující jazyk kolonizátorů, nejčastěji angličtinu, francouzštinu a španělštinu. Pozoruhodný doklad o tom, jak citlivě jsou taková exonyma vnímána, přináší ve své knize o plavbě na motorových člunech po Ganzu Edmund Hillary. Cituje zde část dopisu Džaváharlála Néhrúa evropským filmařům, kteří se rozhodli v Indii natáčet: "Doufám, že nebudete používat jméno Ganges. To mám velmi nerad, Ganga zní mnohem lépe. Nemohu pochopit, proč Vaši předkové změnili toto pěkné jméno na Ganges" (Hillary, 1982, s. 21). Samotná Hillaryho expedice nejprve používala podobu *Ganges*, ale později i účastníci výpravy začali z úcty nazývat řeku jejím pravým, indickým jménem.

Existence exonym bezesporu obohacuje jazyk a jejich znalost patří k obecnějšímu kulturnímu povědomí. Užívání exonym nesmí být chápáno jako politický manifest, kterým se naznačují územní nároky či podřízenost. Myšlenka užívat cizí vlastní zeměpisná jména v přejímajícím jazyce beze změn může nakonec vést k zpětnému pozměňování vžitých exonym, k jejich odstranění z národní slovní zásoby a tím i k ochuzení jazyka a kulturní historie

národa. Pro další vývoj exonym proto bude jen prospěšné, jestliže budou užívána s respektem na jedné straně a přijímána s tolerancí na straně druhé.

Literatura

BACK, O.: Übersetzbare Eigennamen. Eine synchronische Untersuchung von interlingualer Allonymie und Exonymie. Österreichische Namenforschung, Sonderreihe 5. Salzburg 1983.

BERGER, T.: Tschechische Bezeichnungen für ausländische Ortsnamen mit besonderer Berücksichtigung von Bayern. Blätter für oberdeutsche Namenforschung, 28/29, 1991/1992, s. 77 – 122.

ČÁSLAVKA, I. – ŠTUSÁKOVÁ, H. – VYSKOČILOVÁ, P.: Vžitá česká vlastní jména geografická. – Geografické názvoslovné seznamy OSN – ČSSR. Praha, Český úřad geodetický a kartografický 1982.

HILLARÝ, E.: Od oceánu k oblakům. Praha, Mladá fronta 1982.

HŮRKOVÁ, J.: Česká výslovnostní norma. Praha, Scientia 1995.

LUTTERER, I. – KROPÁČEK, L. – HUNÁČEK, V.: Původ zeměpisných jmen. Praha, Mladá fronta 1976.

PALKOVÁ, Z.: Fonetika a fonologie češtiny. Praha, Karolinum 1994.

ŠAFAŘÍK, P. J.: O skloňování jmen cizojazyčných. Časopis Českého museum, 26, 1852, 1. svazek, s. 116 – 134.

ŠRÁMEK, R.: Cizí místní jména v češtině (O exonymech v dnešní češtině). In: DANĚŠ, F. a kol.: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha, Academia 1997, s. 280 – 286.

UN Group of Experts on Geographical Names, Working Group on Terminology: Glossary of Toponymic Terminology, Part 1: English. Version 4.0, 1 January 1997 (Seventh United Nations Conference on the Standardization of Geographical Names, E/CONF. 91/L.13).

Podmienky vokalizácie predložiek v češtine a slovenčine

Morgan Nilsson

Katedra slovanských jazykov Univerzity v Göteborgu

0. Úvod

Vo všetkých slovanských jazykoch okrem slovinčiny nachádzame alternácie kratších a dlhších podôb niektorých predložiek. Podmienky, za ktorých sa používajú jednotlivé podoby, sa medzi jednotlivými jazykmi podstatne líšia – v článku sa zameriam na ich analýzu v češtine a slovenčine. Podmien-

ky sú trojaké: lexikálne, fonologické a štylistické. Predložky treba deliť na tri skupiny, a to predložky prvotné slabičné, prvotné neslabičné a predložky druhotné. Lexikálne podmienky použitia kratšej alebo dlhšej podoby sa uplatňujú iba pri prvotných predložkách, fonologické podmienky vokalizácie zasa len pri neslabičných predložkách.

Podnetom na výskum problematiky vokalizácie predložiek sú prívleťmi krátke opisy používania rôznych podôb predložiek, ako aj fakt, že táto stručnosť vytvára značné ťažkosti pre cudzincov. Okrem bežných stručných opisov v gramatických príručkách písali o používaní českých predložiek snád' iba B. Ryba (1934), J. Haller (1934), F. Trávníček (1951, s. 51 – 59) a K. K. Kučera (1984). O situácii v slovenčine písali J. Sabol (1966) a J. Oravec (1968, s. 20 – 22). Tieto články sa popri istej, menšej excerpčii opierajú predovšetkým o cit rodeného používateľa jazyka. V príspevku, ktorý predkladá niektoré predbežné výsledky práce na dizertácii, vychádzam z materiálu získaného z počítačových jazykových korpusov.¹ Takto nehrozí prevaha jazykového citu nad údajmi o skutočnom používaní dlhšej alebo kratšej formy predložky. Žiaľ, cit rodeného používateľa v prvých dvoch uvedených článkoch (Ryba, 1934; Haller, 1934) viedol k záveru, že v češtine je pred skupinou dvoch spoluhlások takmer vždy možné použiť ktorúkoľvek z dvoch podôb neslabičných predložiek. Pretože neboli prístupné štatistické údaje, autori nevideli medzi podobou neslabičných predložiek a štruktúrou začiatočnej spoluhláskovej skupiny nasledujúceho slova jasné súvislosti. V článku práve na tieto súvislosti poukážem.

1. Typy vokalizácie

Použitie tej ktorej podoby predložky, t. j. podoby predložky končiacej sa pohyblivou samohláskou alebo bez nej, môže byť motivované lexikálnym, fonologickým alebo štylistickým činiteľom.

Za prípady lexikalizovanej vokalizácie treba považovať také spojenia, v ktorých sa používa vokalizovaná podoba predložky iba pred jednou alebo niekoľkými lexémami, začínajúcimi sa na také zoskupenie spoluhlások, pred akým sa v absolútnej väčšine prípadov, t. j. pred všetkými inými lexémami, používa nevokalizovaná podoba danej predložky. Ďalej je príznačné, že spojenia, v ktorých nachádzame lexikalizované vokalizácie, sú často výnimkou aj z iných hľadísk, napr. z fonetického, morfológického, syntaktického alebo sémantického.

¹ Korpusy sa skladajú hlavne z publicistického materiálu. Slovenský korpus obsahuje 7 miliónov slov, český 45 miliónov slov.

Za fonologicky podmienené prípady vokalizácie predložiek treba považovať tie, kde možno zistiť dôslednú vokalizáciu v istom fonologickom kontexte, t. j. keď sa nejaká predložka systematicky vyskytuje vo vokalizovanej podobe pred takým istým zoskupením spoluhlások.

Tretí, štylistický činiteľ pôsobí v prípadoch, kde sú možné obidve podoby, z ktorých je jedna príznaková a druhá neutrálna.

2. Lexikálne podmienené vokalizácie

Lexikálne podmienené vokalizácie sa vyskytujú rovnako pri prvotných slabičných predložkách *bez, cez (přes), nad, od, pod, pred (před)*, ako aj pri neslabičných predložkách *k, s, v, z*, t. j. pri všetkých prvotných predložkách, ktoré takéto dvojtvary majú. Dôležitý rozdiel medzi týmito dvoma typmi však vyplýva z faktu, že pre slabičné predložky je vokalizácia vždy podmienená lexikálne, t. j. niet prípadov, kde by vokalizácia slabičnej predložky bola podmienená fonologickou podobou začiatkovej skupiny spoluhlások nasledujúceho výrazu.

Nachádzame preto iba ojedinelé prípady vokalizácie slabičných predložiek, napr. *bezo sporu*, ale *bez sporných otázok*; *bezo zvyšku*, ale *bez zbytočných ilúzií*; *nado všetko*, ale *nad všetko ostatné*; *odo dňa*, ale *od dnešného dňa*; *podo mnou*, ale *pod množstvom*; *predo dvermi*, ale *pred dverami*. Zaujímavý je najmä posledný príklad, kde je vokalizovaná podoba predložky spojená s morfológicky nepravidelným tvarom podstatného mena, zatiaľ čo nevokalizovaná podoba predložky sa vyskytuje s morfológicky pravidelným tvarom toho istého podstatného mena.

Existujú aj lexikalizované spojenia s neslabičnou predložkou, napr. *ku mne, so mnou*. O výnimočnosti týchto spojení svedčí aj ich výslovnosť. V uvedených dvoch spojeniach sa predložky vyslovujú neznelo, zatiaľ čo za iných okolností sa vždy vyslovujú ako znelé. V češtine nachádzame napr. lexikalizované spojenia *ve prospěch, ku prospěchu*. Pred inými lexémami začínajúcimi sa na *pr-* sa predložky nevokalizujú.² Navyše ostatné predložky pred lexémou *prospěch* sa nevokalizujú, ani predložky *v, k* pred inými lexémami odvodenými od týchto lexém, napr. *k prospěšnému řešení, přeměna v prospěšné občany*. Ďalej sa predložka *v* uvedenom príklade spája s menej častým akuzatívom, tieto spojenia fungujú skôr ako druhotné predložky. Okrem toho sa v druhom z uvedených spojení používa pre češtinu zriedkavá vokalizovaná podoba *ku*.

Je tiež príznačné, že tá istá lexéma sa často vyskytuje v lexikalizovaných spojeniach s celým radom predložiek, napr. *bezo mňa, cezo mňa, ku mne*,

² Okrem niekoľkých ďalších lexikalizácií s predložkou *ku*, napr. *ku Praze, ku příkladu*.

nado mnou, odo mňa, podo mnou, predo mnou, so mnou, vo mne, zo mňa alebo *odo dverí, predo dvermi, vo dverách*.

Ďalej treba podčiarknuť, že existuje niekoľko osobitných prípadov, kde sa vokalizovaná podoba predložky vyvinula v samostatnú lexému. V slovenčine ide o tvar *zo* vo význame 'približne', napr. *zo päť korún*, a v češtine o tvar *ku* na vyjadrenie veľkostných, zvyčajne číselných pomerov, ale napr. aj *poměr dluhu ku vývozu*.

3. Fonologicky podmienené vokalizácie

Fonologická vokalizácia sa vyskytuje iba pri neslabičných predložkách. Toto tvrdenie možno v prvom rade doložiť štatistickými údajmi. Slabičné predložky, ako napr. *bez, nad, od*, sa vokalizujú iba pred niekoľkými desiatkami lexém, zatiaľ čo neslabičné predložky sa vokalizujú pred stovkami alebo skôr tisíckami lexém. Táto skutočnosť má zrejmy vplyv na frekvenciu tej ktorej podoby v bežnom texte, ako ukazuje tabuľka (1).

	slovenčina	čeština
nad	1 %	1 %
od	1 %	1 %
bez	1 %	3 %
k	7 %	14 %
v	9 %	17 %
z	17 %	18 %

(1) Podiel vokalizovaných podôb niektorých predložiek.

Iba neslabičné predložky sa systematicky vokalizujú pred všetkými lexémami začínajúcimi sa na určité skupiny spoluhlások. Fonologické podmienky vokalizácie neslabičných predložiek však treba deliť na dva typy. Ide tu po prvé o obmedzenia segmentálnej štruktúry, po druhé o obmedzenia slabičnej štruktúry. Ďalší rozdiel medzi vokalizáciou neslabičných predložiek v slovenčine a češtine spočíva v tom, že v slovenčine sa uplatňujú iba obmedzenia segmentálnej štruktúry, zatiaľ čo v češtine sa uplatňujú obmedzenia ako segmentálnej tak aj slabičnej štruktúry predložkových spojení.

3.1. Obmedzenia segmentálnej štruktúry

Najnápadnejšie z fonologicky podmienených vokalizácií sú samozrejme prípady vokalizácie neslabičných predložiek pred slovom, ktoré sa začína na takú istú alebo podobnú spoluhlásku, z akej pozostáva neslabičná predložka. Ako podobná hláska sa ráta znelostný protiklad danej hlásky a pri sykvkách

aj zadné protiklady *š, ž*.³ Preto v máme slovenčine napr. *vo vode, vo fabrike, so sestrou, zo salámy, zo Žiliny, so šunkou, ku kamarátovi aj ku garáži*.

Najčastejšie sa používa vokalizovaná podoba predložiek aj vtedy, keď sa slovo po predložke začína na frikatívnu spoluhlásku a po tejto frikatívnej hláske nasleduje taká istá alebo podobná hláska, ako je v predložke, napr. *vo Švédsku, vo sfére, ku škole, vo hviezdach*.

V češtine platí v podstate to isté ako v slovenčine, máme preto napr. *ve vodě, ve fabrice, se sestrou, ze salámu, ze Žiliny, se šunkou, ke kamarátovi, ke garáži, ve hvězdách*. V spojeniach typu *ve Švédsku, ve sfére, ke škole* môžu však byť príčiny vokalizácie v češtine iné ako v slovenčine. Takéto tvary môžu totiž takisto dobre vyplývať z obmedzení slabičnej štruktúry.

3.2. Obmedzenia slabičnej štruktúry

Čeština má na rozdiel od slovenčiny aj obmedzenia slabičnej štruktúry spojení neslabičných predložiek s nadradeným menom, čo znamená, že v češtine sa pokladajú takéto spojenia za jednu fonologickú doménu. Neslabičná predložka je v češtine spravidla fonologicky nedeliteľne spojená s nasledujúcim nadradeným podstatným alebo prídavným menom, menej často s príslovkou.⁴ Na analýzu a vysvetlenie obmedzení slabičnej štruktúry použijem rekčnú fonológiu (Kaye et al. 1990; Charette, 1991; Harris, 1994), ktorá bola v druhej polovici 80. rokov vypracovaná na základe jazykových univerzálií tak, aby nielen umožňovala opis prirodzených fonologických javov, ale aj aby znemožnila opis takých javov, ktoré sa v prirodzenom jazyku nevyskytujú, tak, aby do istej miery mohla vysvetliť, prečo sa určitý jav vyskytuje a predpovedať, čo by sa podľa jazykovej typológie dalo od toho ktorého jazyka očakávať.

Rekčná fonológia pracuje s určitou sústavou možných štruktúr slabiky a kladie preto značné obmedzenia na možné štruktúry začiatku slabiky. Začiatok tradičnej slabiky sa môže skladať z viacerých spoluhlások. Rekčná fonológia tu pracuje s pojmom „onset“.⁵ Onset sa môže skladať maximálne

³ Pred zadnými protikladmi, po ktorých nasleduje samohláska, nachádzame v češtine však tiež nevokalizované podoby *s, z*, a to v 39 % prípadov. Podľa Kučeru (1984, s. 229) je táto frekvencia až 50 %. Zrejme je to tak preto, že vysloviteľnosť takých spojení je stále ešte dosť dobrá, keď nejde o totožné miesto tvorenia oboch spoluhlások. Niektoré prípady nevokalizácie sa dokonca zdajú takmer lexikalizované, napr. *s ženou*. V slovenčine je zodpovedajúca frekvencia iba 0,3 %.

⁴ Výnimky sú spravidla štylisticky podmienené, o čom bude reč nižšie.

⁵ Slovenské synonymum je málo častý termín *náslovie*. Používam však radšej anglický termín *onset* v užšom zmysle podľa rekčnej fonológie.

z dvoch spoluhlások, z ktorých prvá musí byť šumová, ale nesmie byť sykavka a druhá musí byť plynná (Kaye – Lowenstamm – Vergnaud, 1990, s. 212). Po každom onsete musí záväzne nasledovať nukleus čiže jadro slabiky. Tradičný začiatok slabiky je však často zložitejší ako takýto onset. Zložitejšie zoskupenia spoluhlások sú možné preto, že sa skladajú z dvoch onsetov, medzi ktorými sa nachádza prázdny nukleus. Prázdny nukleus sa môže vyskytnúť za podmienky, že nasledujúci nukleus má fonologický obsah (Kaye – Lowenstamm – Vergnaud, 1990, s. 219). Takýmto spôsobom môžu existovať tradičné začiatky slabiky ako *kt-*, *šk-* napr. v slovách *ktový*, *škola*.

(2) a. *ktový*

b. *škola*

O N O N O N ⁶	O N O N O N
\	
x x x x x x x	x x x x x x
/	
k t e r i	š k o l a

Ak predpokladáme, že neslabičné predložky v češtine tvoria spolu s nasledujúcim nadradeným výrazom jeden fonologický celok, predložka môže mať nevokalizovanú podobu iba vtedy, keď v nasledujúcom slove je v prvom nukleu istý fonologický materiál. Keď je však prvý nukleus nadradeného výrazu prázdny, musí sa použiť vokalizovaná podoba neslabičných predložiek. Pozrime zopár príkladov.

(3) a. z *Prahy*

b. *holka*

O N O N O N	O N O N O N
\	
x x x x x x	x x x x x x
z p r a h i	h o l k a

V spojení z *Prahy* (3a) nie je nikdy vokalizovaná podoba predložky, a to preto, že v nasledujúcom nukleu máme fonému /a/. Niet teda dôvodu prázdny nukleus predložky vokalizovať. To isté platí o pohyblivej⁶ samohláske v pod-

⁶ Tradične sa v takomto prípade hovorí skôr o vkladnej samohláske, ale v teórii, podľa ktorej je v slabičnej štruktúre stále prítomný prázdny nukleus, ktorý sa za určitých okolností realizuje foneticky, niet príčiny rozlišovať pohyblivú a vkladnú samohlásku. Termín *pohyblivá samohláska* lepšie vyjadruje fakt, že tu ide o alternáciu, ako

statnom mene *holka* (3b). Keď je v poslednom nukleu fonologický materiál /a/, vynecháva sa pohyblivá samohláska v predchádzajúcom nukleu. Keď však v genitíve plurálu niet fonologického materiálu v koncovke, t. j. v poslednom nukleu, musí sa realizovať pohyblivá samohláska v predchádzajúcom prázdnom nukleu a máme teda *holek* (4b).

(4) a) *ze které*

b) *holek*

O	N	O	N	O	N	O	N			O	N	O	N	O	N
									\						
x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
									/						
z	k	t	e	r	e					h	o	l	k		

V spojení *ze které* (4a) máme takisto v slabičnej štruktúre za sebou dva prázdne nukleusy. Podľa rekčnej fonológie sa táto situácia musí nejako riešiť. V takomto prípade sa musí prvý nukleus podľa princípov tejto teórie vokalizovať. Preto máme v češtine vokalizovanú podobu neslabičných predložiek pred touto lexémou.

Pred príslovkovým určením sa však predložka často nechápe ako súčasť tej istej fonologickej domény, ako je príslovkové určenie. V takých prípadoch sa predložka chápe skôr ako samostatná, a preto sa najčastejšie nevokalizuje, napr. *ze včerejších novin*, ale skôr *z včera otištěného článku*.

Skrátka, v češtine sa potenciálna samohláska neslabičných predložiek vynecháva vtedy, keď sa v prvom nukleu nadradeného výrazu nachádza fonologický materiál, t. j. samohláska alebo aj slabičná spoluhláska, napr. /z[⊙].br.na/ z *Brna*, a realizuje sa vtedy, keď je prvý nukleus nadradeného výrazu prázdny, napr. /s[⊙].v[⊙].če.re.j[⊙].ší.m[⊙]/ se *včerejším*, /k[⊙].š[⊙].vé.d[⊙]s.ku / ke *Švédsku*, /z[⊙].č[⊙].te.ní/ ze *čtení*.

Preto môžeme takmer vždy pozorovať vokalizáciu pred skupinou troch spoluhlások, keďže onset sa môže skladať maximálne z dvoch spoluhlások. Z toho vyplýva, že skupina troch samohlások sa musí skladať z najmenej dvoch onsetov, čo znamená, že medzi nimi musí byť prázdny nukleus. To má za následok, že prázdny nukleus predchádzajúcej predložky sa musí realizovať, t. j. predložka sa musí vokalizovať.⁷

Teraz sa pozrime bližšie na prípady, v ktorých vokalizácie niet. Pred vlastnými, pravidelnými onsetmi, po ktorých nasleduje nukleus s fonologickým obsahom, nenachádzame nijaké prípady vokalizácie. Máme však množ-

termín *vkladná samohláska*, ktorý hovorí o vkladani. Naopak – daný nukleus je stále prítomný, ale za určitých okolností je nútený sa realizovať.

⁷ Aj tu však nachádzame zriedkavé štýlovo podmienené výnimky.

stvo prípadov, kde spoluhláskový začiatok nadradeného výrazu nie je pravidelným onsetom, ale pritom pred týmito začiatkami takmer niet vokalizácií. Pred takýmito zoskupeniami spoluhlások môžeme pozorovať určitú rozkolísanosť v používaní obidvoch podôb neslabičných predložiek. Ide tu totiž o dva onsety, medzi ktorými sa nachádza prázdny nukleus, ale vokalizácia neslabičných predložiek je tu veľmi nezvyčajná. Je to tak v prípadoch, keď je hláska v prvom onsete menej sonórna ako v druhom onsete. Tvoria zväz onsetov, ktorý sa správa ako rozvetvený onset (Gussmann – Kaye, 1993, s. 448), ale existuje aj možnosť chápať tento zväz ako dva nezávislé onsety a v tom prípade prázdny nukleus medzi nimi vyvoláva vokalizáciu predchádzajúcej predložky. Preto máme najčastejšie /v[Ⓢ].t[Ⓢ].má.x[Ⓢ]/ > /v[Ⓢ].tmá.x[Ⓢ]/ v *tmách*, keď prázdny nukleus medzi dvoma onsetmi je skrytý zväzom onsetov, ale môže sa vyskytnúť aj spojenie /v[Ⓢ].t[Ⓢ].má.x[Ⓢ]/ ve *tmách*, keď sa oba onsety chápu ako neviazané.

Na záver treba podotknúť, že obmedzenia segmentálnej štruktúry a obmedzenia slabičnej štruktúry pracujú nezávisle od seba. V spojení *ve ktorém* nachádzame dôvod vokalizácie v slabičnej štruktúre, v spojení *se synem* zasa v segmentálnej štruktúre. V prípade *se slovníkem* pôsobia však obmedzenia ako slabičnej, tak aj segmentálnej štruktúry, keď nadradený výraz má na začiatku dva onsety, medzi ktorými je prázdny nukleus, a navyše je prvý onset segmentálne identický s predložkou.

4. Štylisticky podmienené vokalizácie

V obidvoch jazykoch možno pozorovať určité prípady odchýlok od všeobecných princípov segmentálnych aj slabičných obmedzení štruktúry predložkových spojení. Takéto odchýlky sú podľa všetkého štylistického rázu. Popri nepríznakovom spojení s jednou podobou predložky sa totiž vyskytuje aj príznakové spojenie s druhou podobou tej istej predložky. Takéto príznakové predložkové spojenie má príznakovú štylistickú hodnotu.

Štylistický činiteľ spravidla pôsobí v istej súhre s fonologickými činiteľmi. Len pri niekoľkých druhotných predložkách, ako napr. české *krom* ~ *kromě*, pôsobí štylistický činiteľ samostatne. Niet lexikálnych ani fonologických príčin pre jednu alebo druhú podobu tejto predložky. Podoba *kromě* je oveľa častejšia (98 % výskytov) a preto nepríznaková, zatiaľ čo podoba *krom* je očividne príznaková a má vyššiu štylistickú hodnotu.

Keď štylistický činiteľ pôsobí spoločne s činiteľom fonologickým, vytvára tak povediac výnimky proti základným pravidlám. Vyvoláva druhotné pravidlá, ktoré majú opačný efekt. Základný, nepríznakový fonologický princíp dáva jeden výsledok, druhotný, príznakový princíp dáva opačný výsledok. Oba varianty sa pritom líšia iba štylisticky.

Všeobecne možno preto povedať, že v tých prípadoch, kde sa štylistický činiteľ uplatňuje, má príznaková nevokalizovaná podoba o niečo vyššiu štylistickú hodnotu ako nepríznaková podoba vokalizovaná, napr. *z které ~ ze které*. Na druhej strane má príznaková vokalizovaná podoba výrazne nižšiu štylistickú hodnotu ako nepríznaková podoba nevokalizovaná, napr. *ze mlýna ~ z mlýna* alebo slovenské *ku otcovi ~ k otcovi*.

Pokiaľ ide o slovenské *k*, zdá sa, že môžeme pozorovať vývin smerom k poľskej situácii, kde ostala iba vokalizovaná podoba *ku*, nevokalizovanej podoby *k* v tomto jazyku už niet. V slovenčine nachádzame vokalizovanú podobu *ku* v nižšom štýle, zvyčajne v subštandardnom jazyku bez ohľadu na nasledujúci fonologický kontext.

Inak povedané, vo vyššom štýle sú odchýlky od fonologických princípov vokalizácie v tom smere, že vokalizovaných foriem predložiek je menej. Súvisí to zrejme s tým, že v starších štádiách jazyka bolo vokalizovaných predložiek veľmi málo (Gebauer, 1894, s. 182) a stará čeština dlhé časy pôsobila ako ideál pre pisateľov, dokonca aj v našom storočí. To je aj dnes nápadné hlavne v odbornom štýle, kde je vokalizácií značne menej ako v iných funkčných štýloch. Takéto odchýlky teda zodpovedajú staršiemu stavu češtiny, kde neslabičné takisto ako slabičné predložky tvorili vlastnú fonologickú doménu, čo sa týka slabičnej štruktúry nezávislú na nadradenom slove, ako je to dodnes v slovenčine.

V nižšom štýle sa na druhej strane vyskytujú vokalizované podoby neslabičných predložiek aj v kontextoch, kde by v nepríznakovom štýle bola vokalizácia preložiek nečakaná. Tak je to v prípadoch zväzu dvoch onsetov, napr. v *tmách ~ ve tmách*, ale aj v prípadoch pravidelného onsetu s dvoma spoluhláskami, po ktorom nasleduje samohláska, kde tiež možno chápať fonologickú štruktúru ako zoskupenie dvoch onsetov oddelených prázdny nukleom, napr. /vⓈ.hla.vje/ v *hlavě* > /vⓈ.hⓈ.la.vje/ ve *hlavě*.

5. Záver

V tomto článku som chcel poukázať na základné podmienky vokalizácie predložiek v češtine a slovenčine. Vyčlenil som trojaké podmienky: lexikálne, fonologické a štylistické. Lexikálne podmienené vokalizácie sa vyskytujú pri všetkých prvotných predložkách s dvoma podobami v oboch jazykoch. Fonologicky podmienené vokalizácie sa vyskytujú iba pri neslabičných predložkách. Štylistické podmienky vokalizácie sa vyskytujú v češtine hlavne pri druhotných i neslabičných prvotných predložkách – tu ide častejšie o zabránenie nepríznakovej vokalizácii, v slovenčine zasa hlavne pri predložke *k ~ ku*.

Lexikálne podmienky vokalizácie spočívajú v tom, že určité lexémy vyžadujú vokalizovanú podobu jednej alebo viacerých predložiek napriek tomu, že niet fonologických dôvodov pre takúto vokalizáciu.

Fonologické podmienky vokalizácie možno deliť na dva princípy, z ktorých prvý riadi segmentálnu štruktúru, druhý zasa slabičnú štruktúru predložkového spojenia. Uplatnenie druhého princípu vyžaduje, aby sa predložka chápala ako súčasť tej istej fonologickej domény, ako je nadradený výraz. Takto je to iba v češtine, t. j. princíp riadiaci slabičnú štruktúru predložkového spojenia sa v slovenčine neuplatňuje.

Štylistické podmienky podmieňujú nižšiu frekvenciu vokalizovaných predložiek vo vyššom štýle ako v nepríznačnom alebo vyššiu frekvenciu v nižšom štýle ako v nepríznačnom štýle. V češtine sa predložky často vo vyššom štýle chápu ako súčasť tej istej domény, ako je nadradený výraz. Preto sa v češtine vo vyššom štýle často nevokalizujú predložky podľa princípu riadiaceho slabičnú štruktúru. V slovenčine sa môže v nižšom štýle chápať predložkový variant *ku* ako lexikalizovaný, a táto podoba preto môže nahradiť *k ~ ku*, alternujúce podľa fonologických princípov.

Literatúra

GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého. Díl I. Hláskosloví. Praha – Vídeň, Nakladem F. Tempského 1894.

GUSSMANN, E. – KAYE, J.: Polish Notes from a Dubrovnik Café. In: SOAS Working Papers in Linguistics and Phonetics 3. London. Department of Linguistics, School of Oriental and African Studies, University of London 1993.

HALLER, J.: O vokalisaci předložek v nové češtině. Naše řeč, 18, 1934, s. 178 – 187.

HARRIS, J.: English Sound Structure. Oxford, Blackwell 1994.

CHARENTE, M.: Conditions on Phonological Government. Cambridge, Cambridge University Press 1991.

KAYE, J. – LOWENSTAMM, J. – VERGNAUD, J.-R.: Constituent structure and government in phonology. In: Phonology 1990, vol. 7, no. 2, s. 193 – 231.

KUČERA, K.: K vokalizaci neslabičných předložek v současné češtině. Naše řeč, 5, 1984, s. 225 – 237.

ORAVEC, J.: Slovenské predložky v praxi. Bratislava. Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968.

RYBA, B.: Ve své domácnosti. Naše řeč, 18, 1934, s. 173 – 78.

SABOL, J.: Používanie vokalizovaných predložiek vo a ku v spisovnej slovenčine. Slovenská reč, 31, 1966, s. 270 – 277.

TRÁVNÍČEK, F.: Mluvnice spisovné češtiny I. Praha, Slovanské nakladatelství 1950.

Sloveso ako jeden z možných prívlastkov podmetu

Carlos Alonso Hidalgo

Filozofická fakulta PU, Prešov

1. Znovunastolenie známeho problému

Vo vete sa nevyskytujú syntaktické charakteristiky, ktoré by mohli odlišiť štruktúry fungujúce ako voľné prívlastky a štruktúry fungujúce ako tesné prívlastky, napriek tomu však medzi nimi existuje zrejmy rozdiel. Preto pri analýze, ktorú ďalej uskutočníme, nepovažujeme syntax za odlišujúce kritérium, a to nielen medzi spomínanými štruktúrami, ale ani medzi ostatnými vetnými členmi.

Použijeme príklad *Dom pani Liovej, ktorý je veľmi pekný, má okná.*

Štruktúra *ktorý je veľmi pekný* sa môže chápať buď ako voľný alebo ako tesný prívlastok. Aby sme mohli rozoznať, o aký prípad ide, existujú štyri kritériá, ktoré by nemali dávať priestor na pochybnosti:

Prvé kritérium: Je možné vynechať voľný prívlastok bez toho, aby význam hlavnej vety prestal byť pravdivým. V prípade vynechania tesného prívlastku sa význam hlavnej vety mení.

Druhé kritérium: Tesný prívlastok zužuje rozsah významu podstatného mena, na ktoré sa vzťahuje, zatiaľ čo voľný prívlastok nie.

Tretie kritérium: Voľný prívlastok sa v písomnom prejave oddeľuje čiarkami.

Štvrté kritérium: Tieto čiarky sa zhodujú s pauzami pri intonácii pred a po štruktúre voľného prívlastku. Intonačná línia voľných prívlastkov ukazuje zmeny voči intonačnej línii tesných prívlastkov.

Skutočnosť, že je možné vynechať nejaký prvok z vety bez toho, aby sa význam vety zmenil (prvé kritérium), nám hovorí o nedostatku dôležitosti tohto prvku vo vetnom systéme. Vetný systém je systémom, kde menej dôležité prvky sú podradené dôležitejším. Nehľadiac na to, intonácia (štvrté kritérium) je suprasegmentálnym javom, ktorý nevplyva na hierarchiu medzi vetnými členmi. Ani funkciou čiarok (tretie kritérium) v písanom prejave, ani funkciou páuz v hovorenom prejave nie je označovať syntaktickú hierarchiu. Tieto znaky označujú istý rozdiel medzi obidvoma druhmi konštrukcie, ale neoznačujú hierarchiu.

Ak bol pri analýze predchádzajúcich kritérií medzi nimi nájdený rozpor, potom nám chýbajú indicie, aby sme mohli hovoriť o rôznych stupňoch podradenosti alebo o podradenosti v prípade voľného prívlastku a o koordinácii v prípade tesného prívlastku. Pokiaľ nevykonáme analýzu iného druhu dôkazov, najlepšie bude udeliť obidvom konštrukciám ekvivalentný štatút.

Druhé kritérium sa týka rozsahu významu podstatného mena. Ale aký je rozsah tohto významu?

2. Rozsah významu

Vychádzame z toho, čo už bolo vysvetlené, a považujeme polohy tesného a voľného prívlastku vo vetnej schéme za rovnocenné. Obidva prívlastky plnia funkciu atribútu. V našom príklade hovoria obidva niečo o podmete *dom*, ale nie sú to jediné štruktúry, ktoré spĺňajú túto funkciu: štruktúry *pani Liovej* a *má okná* takisto hovoria niečo o podmete vety. Generatívna sémantika redukuje syntaktické kategórie prirodzených jazykov na tri kategórie: predikáty, konektory a argumenty. Uplatňujúc túto redukciu, zo sémantického hľadiska považujeme štruktúry „*pani Liovej*“, „*ktorý je veľmi pekný*“ a „*má okná*“ za koordinované predikatívne štruktúry. Zo syntaktického hľadiska možno rozdeliť hlavnú vetu na tri paralelné vety – to spolu s tým, čo už bolo uvedené na začiatku príspevku, zdôvodňuje rozhodnutie pracovať s rovnocennými syntaktickými štruktúrami: „*dom patrí pani Liovej*“, „*dom je veľmi pekný*“ a „*dom má okná*“. Tieto štruktúry sa zorganizujú hierarchickým spôsobom podľa toho, aká je ich celková spoločná interpretácia.

Potom je možné interpretovať náš príklad (neprihliadajúc na čiarky) *Dom pani Liovej ktorý je veľmi pekný má okná* takýmto spôsobom: *Dom, ktorý je veľmi pekný, je len jeden z tých, ktoré má pani Liová*. Ak nepovieme, že dom je veľmi pekný, nemusíme hovoriť práve o tomto dome, ale o dome, ktorý je veľmi veľký alebo veľmi starý a ktorý tiež patrí pani Liovej. Preto „významová rozloha“ „*dom pani Liovej*“ je širšia ako významová rozloha „*veľmi pekný*“. Veď napokon všetky domy vo svete (bežne) majú okná, či už patria pani Liovej alebo nie. Veľmi pekný dom patrí pani Liovej a zároveň patrí do množiny všetkých domov, ktoré majú okná. Ukážme to grafickým spôsobom. Každá skupina písmen A, O, X predstavuje jeden význam. Veľkosti rozlôh rôznych významov budú tým väčšie, čím väčší bude počet písmen, obsadených v každej skupine.

A A		X X X X X X		X X X X X X
A A	O	X X X X X X	=	A A X X X X X
A A		X X X X X X		O A X X X X X

Dom pani Liovej, ktorý je veľmi pekný, má okná. (rozloha podstatného mena *dom* s atribútm)

dom patrí pani Liovej *dom je veľmi pekný* *dom má okná*

V tomto prípade „*veľmi pekný*“ predstavuje tesný prívlastok.

Našu vetu môžeme tiež chápať iným spôsobom. Dom pani Liovej je určenej informáciou „*má okná*“. Teda významová rozloha „*dom má okná*“ bude väčšia ako významová rozloha „*dom pani Liovej*“, pretože pani Liová vlastní len jeden dom a je veľa domov, ktoré majú okná. Dom s oknami je zahrnutý v širšom koncepte „*veľmi pekný*“. To znamená, že nie len *dom* je veľmi pekný, *ale dom s oknami* je veľmi pekný. „*Veľmi pekný dom*“ obsaduje najväčšiu rozlohu z tých troch rozlôh.

	O O O O O O O		X X	=	O O O O O O O
A	O O O O O O O	X X			X X O O O O O
Dom pani Liovej,	ktorý je veľmi pekný,	má okná.			(rozloha podstatného
<i>dom patrí pani Liovej.</i>	<i>dom je veľmi pekný</i>	<i>dom má okná</i>			mena <i>dom</i> s atribútmi)

V tomto prípade „*veľmi pekný*“ predstavuje voľný prívlastok.

Na predchádzajúcich príkladoch sme uviedli, ako slovenčina rozlišuje jednu interpretáciu od druhej. Čínština napr. vytvára pre každý spôsob chápania dve rôzne syntaktické štruktúry. Každá gramatika akéhokoľvek západného jazyka nám ponúka aj dve rôzne interpretácie. Avšak koľko možných interpretácií nášho príkladu nám poskytuje počítač?

3. Kombinácie

Kombinovali sme tri rôzne významové rozsahy s troma rôznymi atribútmi. Dostali sme dve kombinácie. Jednu sme nazvali voľným prívlastkom a druhú tesným prívlastkom. Ale to nie je všetko. Môžeme pokračovať ďalej, pretože počet kombinácií týchto troch atribútov s troma rôznymi rozsahmi sa rovná šesť. Ešte ďalší príklad, ďalšia kombinácia:

	O O		X	=	A A A A A A A
A A A A A A A	O O	X			O O A A A A A
Dom pani Liovej,	ktorý je veľmi pekný,	má okná			(rozloha podstatného
<i>dom patrí pani Liovej</i>	<i>dom je veľmi pekný</i>	<i>dom má okná</i>			mena <i>dom</i> s atribútmi)

Na obrázku je významový rozsah atribútu „*okno*“ menší ako rozsah atribútu „*dom pani Liovej*“ pretože dom pani Liovej je veľká vec, ktorá obsahuje menšie veci. Dom pani Liovej je množina, ktorá obsahuje podmnožiny (okná). Rozsah „*veľmi pekný dom*“ je menší ako rozsah „*dom pani Liovej*“, pre-

tože iba jeden z tých domov, ktoré má pani Liová, je veľmi pekný. Veľmi pekný dom je množina, ktorá obsahuje podmnožiny (okná).

Takýmto spôsobom by sme mohli dostať až šesť možných kombinácií medzi troma čiastočnými rozsahmi, ktoré sú súčasťou celého významového rozsahu podstatného mena s jeho troma atribútmi. Je zbytočné ukazovať, ako vyzerajú ostatné tri kombinácie. Ich proces vytvorenia je jednoduchý a mechanický. Teda, ak nám každá interpretácia ponúka istú zmenu v rozlohe každého atribútu, klasifikácia prívlastkov na voľné a tesné sa stáva obmedzenou klasifikáciou: Ako by sme mohli čiarkami rozlíšiť šesť rôznych významov toho istého výroku? Je možné vynechávať nejaký vetný člen bez toho, aby sa celkový význam vety zmenil? Ukazuje intonácia, ktoré vetné členy sú dôležité a ktoré nie? Ktorý z týchto dvoch alebo šiestich možných významov by si pri automatickej analýze vety vybral počítač?

Vo vete bez kontextu je každá z týchto šiestich možných interpretácií pre mysel' bez predsudkov prijateľná. V našom príklade počítač nemá možnosť vedieť, koľko domov má pani Liová, ani či všetky domy na svete majú okná.

4. Výber správnej možnosti

Výber správnej možnosti je problémom, ktorý treba vyriešiť. Počítač musí vykonať túto úlohu bez toho, aby mal údaje z vonkajšieho kontextu. Postup je nasledujúci:

Videli sme, že máme tri významy s troma rôznymi veľkosťami, medzi ktorými sa ustanovuje hierarchia (malá, väčšia a najväčšia veľkosť). Videli sme, že rozsah (1H) má menšiu veľkosť ako rozsah (4H):

	H H
H	H H
malá veľkosť rozsahu	veľká veľkosť rozsahu

A videli sme, že rozsah (4H) má menšiu veľkosť ako rozsah (21H):

	H H H H H H H
H H	H H H H H H H
H H	H H H H H H H
malá veľkosť rozsahu	veľká veľkosť rozsahu

Teda vieme, že rozsah (4H) má malú a zároveň aj veľkú veľkosť rozsahu podľa toho, s ktorým rozsahom z dvoch ďalších ho porovnáme:

			HHHHHHH
	HH	HH	HHHHHHH
H	HH	HH	HHHHHHH
malá veľkosť rozsahu	veľká veľkosť rozsahu	// malá veľkosť rozsahu	veľká veľkosť rozsahu

Aby sme dostali akúkoľvek možnú kombináciu týchto troch rozsahov s tromi atribútmi, ktoré nám veta dáva o dome, postupne nahradíme v poslednom obrázku každú zo štyroch skupín podstatným menom s možnými atribútmi:

malá veľkosť rozsahu veľká veľkosť rozsahu // malá veľkosť rozsahu veľká veľkosť rozsahu

1- Dom patrí pani Liovej	Dom je veľmi pekný	Dom je veľmi pekný	Dom má okná
2- Dom patrí pani Liovej	Dom má okná	Dom má okná	Dom je veľmi pekný
3- Dom je veľmi pekný	Dom patrí pani Liovej	Dom patrí pani Liovej	Dom má okná
4- Dom je veľmi pekný	Dom má okná	Dom má okná	Dom patrí pani Liovej
5- Dom má okná	Dom je veľmi pekný	Dom je veľmi pekný	Dom patrí pani Liovej
6- Dom má okná	Dom patrí pani Liovej	Dom patrí pani Liovej	Dom je veľmi pekný

Spoločný rozsah významov ktorejkoľvek z týchto šiestich kombinácií mimo kontextu je stále ten istý, pretože proporcie (4.7 %, 19 %, 100 % z najväčšieho rozsahu), ktoré rozlišujú tieto tri významové rozsahy (1, 4, 21), sú v každej kombinácii tie isté. Môžeme tu hovoriť o kontexte „in vitro“, o kontrolovanom kontexte, v ktorom sa sémantický rozsah každého významu ustanovuje v spojení s rozsahmi ostatných dvoch významov. Nezáleží na tom, že číselné hodnoty boli vybraté žrebovaním. Ako praktickú interpretáciu uvedenej schémy uvádzame príklad:

V kombinácii 4 (dom je veľmi pekný, dom má okná, dom má okná, dom patrí pani Liovej), Význam „dom je veľmi pekný“ má malý rozsah = 0,

Význam „ Dom má okná“ má veľký a malý rozsah = X X
X X

Význam „Dom patrí pani Liovej“ má najväčší rozsah = A A A A A A A
A A A A A A A
A A A A A A A

Pôvod a vznik spomínaných šiestich kombinácií sme už objasnili. Jedna z nich je génom vety „Dom pani Liovej, ktorý je veľmi pekný, má okná“. Ak

veta nemá vonkajší kontext, jej gén ho vytvára podľa toho, ktorý prívlastok dáva substantívu najväčšiu, väčšiu a najmenšiu šírku rozsahu významu. Gén má informáciu o tom, aká je najväčšia množina vo vonkajšom kontexte: či všetky domy z kontextu majú okná, či všetky domy sú pekné alebo či patria pani Liovej. Teda počítač iba potrebuje vedieť, aké je usporiadanie génu vety (číslo určitej kombinácie), aby podľa neho mohol udeliť rôzne rozsahy rôznym významom a správne „porozumieť vete“, čo znamená správne vytvoriť vonkajší kontext.

A naopak, keď je veta v istom kontexte, gén vety je určený slovami, ktoré sa nachádzajú v kontexte. Inak povedané, význam vety závisí od slov, ktoré sú jej súčasťami, zatiaľ čo rozsah jeho významu závisí od slov, ktoré sa nenachádzajú vo vete. Ak interpretujeme tú istú vetu dvoma spôsobmi, vonkajší vzhľad vety bude stále ten istý, ale jej gén sa zmení a s ním aj vonkajší kontext.

Tu máme príklad toho, ako kontext určuje gén našej vety (*Dom pani Liovej...*). V tomto prípade je génom kombinácia číslo štyri.

„Raz dávno každý občan na zemeguli predal svoj dom bohatej pani Liovej. Aj cisár, ktorý mal jediný veľmi pekný dom na svete. Ostatné domy na svete neboli až také krásne. Aj ja, aj obyvatelia mojej dediny predali svoje domy a ona ich kúpila, napriek tomu, že u nás sa domy stavajú bez okien, pretože nemáme radi svetlo. Jedného dňa som sa stretol so starým mníchom, ktorý veľa cestoval, a on mi povedal:

*- Vieš, že dom pani Liovej, ktorý je veľmi pekný má okná?
A to bolo nádherné, pretože ja som mu porozumel.“*

5. Záver

Navrhujeme kombinačnú analýzu, ktorá je veľmi vzdialená od štrukturálnej stromovej analýzy. Hierarchická poloha syntaktických prvkov vo vetnom systéme stále kolíše do tej miery, do akej sa mení vonkajší kontext. Pokladáme za úspech ponechať bokom formálne rozdiely medzi vetnými členmi a abstrahovať to, čo majú spoločné. Takýmto spôsobom sa eliminujú rozdiely medzi gramatickými kategóriami na získanie takého systému, v ktorom sme vyčlenili len jeden determinovaný prvok a determinujúce prvky. Dosiahnutým výsledkom je koncepcia voľného a tesného prívlastku, ktorá priamym spôsobom zahŕňa do problému aj ostatné prvky vety.

Rezumé

Príspevok analyzuje zmeny vo veľkosti významových rozlôh voľných a tesných prívlastkov, vysvetľujúc z matematického hľadiska, v čom je príčina rôznych interpretácií tej istej vety. Nastoľuje vzťah týchto dvoch štruktúr s vnútorným vetným kontextom a s vonkajším kontextom, ktorý je možné nebrať do úvahy. Krok za krokom opisuje proces vytvárania iných interpretácií tej istej vety prostredníctvom kombinatorického systému, ktorý sa vzťahuje na všetky syntaktické komponenty príkladu, na ktorom pracujeme.

Literatúra

- GALMICHE, M.: La sémantique générative. Paris, Larousse 1975.
GREEMBAUM, S.: A Grammar of Contemporary English. Singapur, Longman 1992.
MARCO MARTÍNEZ, C.: La categoría del aspecto verbal y su manifestación en la lengua china. Madrid, U.C.M. 1988.
McCAWLEY, J. D.: Grammar and Meaning. Papers on Syntactic and Semantic topics. Academic Press 1976.
MISTRÍK, J.: Moderná slovenčina. Bratislava, SPN 1983.
MOŠKO, J.: Príručka vetného rozboru. Prešov, Náuka 1997.
Comisión de gramática. Esbozo de una nueva gramática de la lengua española. Madrid, R.A.E. 1973.
PÁLEŠ, E.: Sapfo, parafrázovač slovenčiny. Bratislava, Veda 1994.

O význame etnonyma *Tatár* a jeho derivátov v slovenčine

Lubor Králik

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

1. Slovník slovenského jazyka (IV, 1964, s. 496) uvádza etnonymum *Tatár* v dvoch významoch: 1. 'hist. príslušník výbojného mongolského kmeňa, ktorý zaútočil v 13. stor. na Európu', 2. 'príslušník národa tureckej jazykovej skupiny, tvoriacej základ obyvateľstva [bývalej – Ľ. K.] Tatárskej ASSR' (porov. aj Hubinger – Honzák – Polišíenský, 1985, s. 286 – 287, s. v. *Tataři*). Etnické označenie *Tatár* sa teda vzťahuje na príslušníkov historicky i geograficky vzdialených etník, s ktorými Slováci nemali vo svojej histórii intenzívnejšie kontakty (azda s výnimkou obdobia tatárskych vojenských výprav do

Uhorska v 13. stor. – porov. Dejiny Slovenska I, 1986, s. 229 – 234): o to zaujímavejšia je skutočnosť, že etnonymum *Tatár* sa v slovenčine používa v početných prenesených významoch (porov. nižšie), pričom ich spektrum je oveľa bohatšie ako v prípade názvov mnohých iných národov, s ktorými Slováci mali neraz dlhotrvajúce styky. Sémantike slovenského etnonyma *Tatár* a jeho derivátov preto budeme venovať samostatnú pozornosť.

2. Hneď na úvod treba upozorniť na skutočnosť, že v staršej slovenčine nachádzame etnonymum *Tatár* aj v prípadoch, kde by sme z hľadiska súčasného jazykového vedomia očakávali skôr etnonymum *Turek* – máme na mysli slovenské jazykové pamiatky z obdobia protitureckých bojov v 16. a najmä 17. stor., ktoré často nehovoria o Turkoch, ale o Tatároch: *Die 16 octobris byl prytomny zde geho m[ilos]tt pan, kdy se musstrowal lid proti Tatarum* (Žilina 1599), *nebo my, mili panowe, s/nassim sstatkom ssme od Tatarow w/prach a popol obraceny a spaleny* (Dolná Strehová 1600), *ya sem gesste pred Tatarmy za nyektery rok bidlel na Petrowey Lehote* (Petrova Lehota 1641), *našeho suseda... štvoro koni spoločne i synem ti isti Tatari odviedli* (Veselé 1663), *na mogu dywku Juditu, ktera w/nemeckem tabore od tatara o/zivot prisla* (Bardejov 1698) a i.¹ V iných prípadoch sa stretávame aj s paralelným použitím etnoným *Tatári* a *Turci*: *Anno 1603 Nowe Zamky wzal Turek a Tatar. W/Morawe y w/uherskeg zemy rabowal a mnoho tiszcz čeledy zagal* (Ružomberok 1603), *litugeme zem nasu, ze od prchliwosti nepriteluw, Turkuw a Tataruw, hine* (Slovenské kázne 1766 – 1780).

Takéto použitie etnonyma *Tatár* možno vysvetliť na pozadí dobových historických skutočností: môže ísť o reminiscenciu na obávanú tatársku jazdu, ktorá tvorila súčasť tureckých vojsk (porov. MNyTESz III, s. 865, s. v. *tatár*). Rovnako však nie je vylúčené, že tu ide o prípad prenosu etnonyma *Tatár* na Turkov („prenosy etnických názvov v staroveku i neskôr, v stredoveku, neboli výnimkou, ale skôr úplne zákonitým javom“ – Kovaľov, 1991, s. 33).

Takéto prenosy etnických názvov často vyplývali z dobového stupňa poznania, keď sa neraz nedostatočne odlišovali jednotlivé – najmä exotickéjšie – etniká. Z tohto aspektu je pre rozbor historickej sémantiky etnonyma *Tatár* inštruktívny stav v ruštine, ktorý analyzovala ruská turkologička G. F. Blagovová. Podľa jej údajov ruština prevzala pôvodne mongolský výraz *tatar* prostredníctvom tureckých jazykov; v ruštine sa etnonymum *tatar* stalo označením Mongolov, ale aj kočovných tureckých etník, ktoré si Mongoli podrobili; u mnohých tureckých národov zároveň existujú rodové zoskupenia (подразделения), ktoré sa označujú výrazom *tatar*, a pod. „Zdá sa, že práve na základe takejto mnohovýznamovosti východiskového výrazu začalo ruské slovo *tatary*... označovať takmer všetky ázijské národy bez ohľadu na ich

¹ Doklady zo staršej slovenčiny, citované v príspevku, pochádzajú z kartotéky Historického slovníka slovenského jazyka v JÚLEŠ SAV.

etnickú príslušnosť“ (Blagova, 1974, s. 93). Je pravdepodobné, že z Ruska takéto nediferencované použitie etnonyma *Tatári* mohlo preniknúť aj do iných dobových európskych jazykov. Odrazom tohto stavu môžu byť aj vyššie uvedené slovenské príklady na použitie etnonyma *Tatár* vo vzťahu k Turkom.²

3. V ďalšej časti príspevku sa zameriame na analýzu prípadov preneseného použitia pôvodného etnonyma *Tatár*. V súlade s K.-L. Müllerom (1973) rozumieme pod preneseným (deetnonymickým) používaním etnonyma prípady, keď etnický názov (etnonymum) vystupuje „v použití, ktoré je v rozpore v jeho pôvodným etnickým významom, pôvodne ustáleným v jazykovom spoločenstve“ (s. 11), resp. keď sa „etnický názov oddelí od príslušného etnika a začína označovať človeka, jeho vzťah, vlastnosti a správanie“ (s. 14). Ako sme už naznačili v úvode, spektrum prenesených významov pôvodného etnonyma *Tatár* je relatívne široké: nie je vylúčené, že to súvisí so širšou sémantikou výrazu *Tatár* v staršej slovenčine, keď sa etnonymum *Tatár* vzťahovalo aj na Turkov (prenesené významy etnonyma *Turek* – porov. už Skladaná, 1993 – mohli ovplyvniť aj sémantickú štruktúru etnonyma *Tatár*).

Pred samotnou analýzou chceme upozorniť na fakt, že hoci je etnonymum *Tatár* relatívne dobre doložené v pamiatkach staršej slovenčiny (najmä v 17. stor.), deetnonymá vzniknuté na jeho základe sú doložené až v neskoršom období (väčšinou až od 19. stor.). Takýto chronologický rozdiel v doložení etnonyma a deetnoným netreba interpretovať tak, že etnonymum *Tatár* sa začalo používať v prenesených významoch až neskôr: keďže deetnonymá mávajú veľmi často expresívne zafarbenie, pre svoju štylistickú príznačnosť nemuseli byť použité v starších jazykových pamiatkach. V rámci úvah o chronológii preneseného používania etnonyma *Tatár* možno upozorniť aj na etnické priezvisko *Tatár*, doložené už v poslednej tretine 17. stor. (*Matheus Thathar* – Podhradie 1570, *Adamus Tathar* – Gýmeš 1579; doklady z kartotéky historickej antroponymie v JÚLŠ SAV): „Motivačným zdrojom vzniku priezvisk tohto typu boli príslušníci patriaci priamo k určitým etnickým skupinám, ale mohol sa tu uplatniť aj ďalší aspekt, druhotný význam, napr. *Cigán, Žid...*, podľa istých druhotných znakov, vlastností, významov“ (Bliča, 1994, s. 140).³ Pokúsme sa preto o analýzu takýchto „druhotných znakov, vlastností, významov“, označovaných výrazom *Tatár* a jeho derivátmi.

3.1. Azda najstaršiu vrstvu prenesených významov – odrážajúcu zrejme bezprostredné skúsenosti z tatárskych, resp. tureckých vpádov – môžu reprezentovať deetnonymá so sémantickým komponentom ‘surový, ukrutný

² Rekonštrukcia procesu sémantickej diferenciacie výrazov *Tatár* a *Turek*, resp. *tatársky* a *turecký* prekračuje rámec nášho príspevku.

³ Podobne už I. Kotulič (1980, s. 242, 244).

a pod.'. V slovníku bratov Káralovcov (Káral, 1923, s. 709) sa pre výraz *Tatár* okrem jeho pôvodnej etnickej sémantiky uvádza aj význam 'surovec, ukrutník' (s odvolaním sa na Slovenské pohľady); analogickú sémantiku má aj derivát *tatarský* 'ukrutný' (citovaný zo slovníka J. Palkoviča). V blízkom význame uvádza adjektívum *tatarsky* aj SSJ (IV, 1964, s. 496: *tatarsky* 'pren. pejor. ukrutný, ničomný' – *Bol by sa smial a vychluoval svojim tatarským činom* [J. Záborský]; *Ty tatarska duša, poznáme vašu politiku* [V. Mináč] 'podliak, ničomník'). Ako paralely zo západoeurópskych jazykov tu možno uviesť franc. *tartare* 'surový, divý, necivilizovaný' (doložené od 16. stor.), dial. *cruel comme un tartare* 'veľmi krutý', *faire une mine comme un tartare* 'zatváriť sa divo, zamračené', nem. *Ta(r)tar* 'divoch' atď. „Prenesené použitie etnického označenia Tatárov má svoj pôvod v spomienkach na vojnové výpravy tohto ázijského kočovného národa v 13. a 14. stor., sprevádzané pustošením, rabovaním a ničením“ (Müller, 1973, s. 342 – 343).

3.2. Z hľadiska sémantického vývinu sú zvlášť zaujímavé slovesné deriváty od etnonyma *Tatár*. SSJ uvádza slovesá *odtatáriť* 'bez uváženia, bez rozmyslenia, nezmyselne sa zbaviť niečoho al. niekoho, odpraviť' (SSJ II, 1960, s. 517)⁴, *roztatáriť* 'expr. 1. (koho) dostať do dobrej, bujnej nálady, rozveseliť; 2. (čo) premrhať, premárniť, rozhádzať'⁵, *roztatáriť sa* 'expr. dostať sa do dobrej, bujnej nálady, rozveseliť sa'⁶, ako aj substantívum *roztatárenec* 'expr. kto je roztatárený, kto vystrája samopašné kúsky, samopašník' (SSJ III, 1963, s. 865).

3.2.1. Pri pokuse o sémantickú interpretáciu uvedených slovies možno dospieť k záveru, že v slovenčine existovalo východiskové sloveso **tatáriť* so slovotvorným významom 'správať sa ako Tatár (t. j. divo, barbarsky a pod.)'⁷ a s ďalšou sémantickou evolúciou v smere 'pustošiť, ničiť'⁸. Sémantický komponent '(neuvážene) ničiť' sa zachoval vo vyššie uvedenom deriváte *odtatáriť*, v prípade derivátu *roztatáriť* (čo) akiste nastal ďalší významový vývin **'neuvážene ničiť' > 'premrhať, premárniť, rozhádzať'*.

⁴ Sem možno akiste zaradiť – za predpokladu konsonantickej disimilácie *t-t- > t-f-* – aj formu *odtafáriť* (Káral, 1923, s. 411: synonymné s *odpelat', odpelhat'* 'prodati za babku, promárniť, lacino odbýti' – porov. s. 407). Porov. aj záhorské dial. *zatafáriť* 'premrhať, stratiť' (Palkovič, 1997, s. 156), ktoré možno interpretovať ako pôvodné **zatafáriť*.

⁵ Porov. novohradské dial. *roztatáriťi*, synonymné s *premrháťi* 'premrhať majetok' (Matejčík, 1975, s. 140).

⁶ M. Káral (1923, s. 585) uvádza *roztatáriť sa* vo význame 'rozeháti se, rozplameniť se, rozveseliť se (na pľ. pitím)'.

⁷ Porov. sloveso *cigániť*, pre ktoré možno rekonštruovať východiskovú sémantiku **'správať sa ako Cigán'*.

⁸ Zo sémantického hľadiska porov. napr. poľské *pustki jak po Tatarach* (Treder, 1988, s. 142) či nemecké *schlimmer als die Tataren* 'všetko pustošiaci', doslova 'horší ako Tatári' (Müller, 1973, s. 343).

3.2.2. Zaujímavá je dvojica slovíet *roztatárit' (niekoho)* 'dostať do dobrej, bujnej nálady, rozveseliť' – *roztatárit' sa* 'dostať sa do dobrej, bujnej nálady, rozveseliť sa'. Hoci z morfológického hľadiska je reflexívum *roztatárit' sa* odvodené, a teda sekundárne, sémantická analýza svedčí skôr v prospech jeho primárnosti. Sloveso *roztatárit' sa* podľa nášho názoru predstavuje pôvodné ingesívum k vyššie rekonštruovanému slovesu **tatárit'*: *roztatárit' sa* malo pôvodný slovotvorný význam **'začať sa správať ako Tatár'*⁹, ktorý sa konkretizoval v smere 'dostať sa do dobrej, bujnej nálady, rozveseliť sa' (na základe prídavia *roztatárený* vzniklo substantívum *roztatárenec* 'kto vystrája samopašné kúsky, samopašník'); tranzitívum *roztatárit' (niekoho)* možno interpretovať ako novšie, sekundárne kauzatívum k reflexívu *roztatárit' sa*.

V porovnaní so slovesami *odtatárit'*, *roztatárit' (čo)*, v ktorých zostal zachovaný sémantický komponent typu 'pustošiť, ničiť', reprezentujú slovesá *roztatárit' sa*, *roztatárit' niekoho* novšie štádium významového vývinu, a to sémantický posun v smere **'správať sa ako Tatár; pustošiť, vystrájať ukrutnosti atď.'* > 'byť v dobrej nálade, vystrájať samopašné kúsky a pod.'. Z hľadiska sémantickej typológie sa tu stretávame s meliorizáciou sémantiky: podľa nášho názoru však nie je jasné, či tu ide o prejav tendencie, ktorá podľa niektorých autorov všeobecne pôsobí v sfére preneseného používania etnoným (porov. Weinacht apud Winkler, 1994, s. 325), alebo o dôsledok oslabenia reálneho historického povedomia a postupným presunom správ a informácií o Tatároch do akejsi rozprávko-legendárnej sféry, resp. o kombináciu oboch faktorov.

3.3. V uvedenej súvislosti si zaslúži pozornosť aj prirovnanie *veliká žensko ani Tatír*, ktoré uvádza J. Orlovský (1982, s. 328, s. v. *Tatár, Tatír*): Tatári tu fungujú ako miera veľkosti. Pri pokuse o interpretáciu tohto prirovnania možno poukázať na neskoropraslovanské **obrъ* (slovenské *obor*), ktoré sa vysvetľuje aj ako reflex pôvodného etnonyma označujúceho Avarov, t. j. predpokladá sa tu významový posun 'Avar' > 'obor'. Negatívne stanovisko k uvedenému výkladu zaujal o. i. V. Machek, ktorý v tejto súvislosti napísal: „Jiní odvozují *obr* od jména Avarů, ale dosavadní archeologický materiál neukázal, že by avarské kostry byly mohutnější a delší než jiné“ (Machek, 1968, s. 406, s. v. *obr*).¹⁰ Podobne možno argumentovať – mutatis mutandis – aj v prípade Tatárov, z čoho zároveň vyplýva, že reálny fyzický vzrast Tatárov sa pravdepodobne nestal motivujúcim faktorom pre vznik analyzovaného gemerského prirovnania: jeho motiváciu treba hľadať inde.

V bulharských ľudových legendách vystupujú obri nazývaní *židove*, *elini* (etymologicky 'Heléni, Gréci') a *latini* (porov. Tellalova, 1996, s. 563); z ro-

⁹ Porov. nedoložené, hoci systémovo plne akceptovateľné **rozcgánit' sa* 'začať klamať'.

¹⁰ K etymologickej problematike výrazu porov. Vykypěl (1998), prehľad slovan-ských predáv o obroch novšie uvádza O. V. Belovová (1995).

mánskych jazykov možno v tejto súvislosti uviesť galícijské *alarbio* ‘gigant, obor’ (< ‘Arab’; Müller, 1973, s. 39), francúzske *sarrasin* ‘obor; čarodejník’ (< ‘Saracén’, s. 298) a i. Ako naznačujú uvedené príklady, významový posun typu ‘príslušník cudzieho etnika’ > ‘obor’ nemusí byť v sfére deetonymie celkom zriedkavý. Prípady tohto druhu podľa nášho názoru presvedčivo interpretoval iranista V. I. Abajev, ktorý pri výklade osetínskeho výrazu *rujmon* ‘mýtický netvor’ (< ‘Riman’!) konštatoval: „Obraz cudzieho a nepriateľského národa sa postupom času mohol ľahko stať súčasťou legendy a nadobudnúť hyperbolické a fantastické črty, pomenovanie tohto národa mohlo nadobudnúť význam ‘netvor, strašidlo’ a pod.“ (Abajev II, 1973, s. 431). O analogickej hyperbolizácii či mytologizácii Tatárov môže svedčiť aj vyššie uvedené gemerské prirovnanie.¹¹

3.4. K takýmto „fantastickým“ derivátom patrí azda aj výraz *Trantária*, *Tramtária* ‘expr. vymyslená, neskutočná krajina, neznáme, ďaleké, zapadnuté mesto, kút zeme, kraj sveta’ (SSJ IV, 1964, s. 559): V. Machek (1968, s. 649) vyslovil domnienku, že toto pomenovanie pochádza „snad z **Tatárie*, tatarská země, vlastně ze starší podoby *Tartárie*“.¹²

3.5. Nie celkom jasná je motivácia prirovnania *hodzi jak Tatar* ‘o hrdom človeku’ (Markušovce, okr. Spišská Nová Ves; kartotéka Slovníka slovenských nářečí v JÚLŠ SAV): nastal tu azda sémantický vývin v smere ‘surový, ukrutný’ > ‘bezohľadný’ > ‘povýšenecký’ > ‘hrdý’? Ak áno, potom možno aj v tomto prípade hovoriť o meliorizácii východiskového významu.

3.6. Z hľadiska svojho významového vývinu nie je jednoznačné deetnonymum *tatár* ‘pren. expr. hlupák’ (‘дурак, болван’), uvádzané Veľkým slovensko-ruským slovníkom (V, 1993, s. 33: *Čo si tatár, či čo?! – Ты дурак или что?*); porov. aj dial. *tatar* ‘expr. hlupák’ (*Ti si ale tatar, čo si to zas porobeť?* – Ludanice, okr. Topoľčany), ‘pochabý človek’ (Lovasovce, Novohrad; doklady z kartotéky Slovníka slovenských nářečí). Vznik preneseného významu ‘hlupák’ pripúšťa dvojakú interpretáciu.

Je možné, že tu nastala aktualizácia významových komponentov typu ‘(konať) bez rozmyslenia, nezmyselne’, ktoré sú prítomné v sémantike vyššie uvedeného slovesa *odtatáriť* ‘bez uváženia, bez rozmyslenia, nezmyselne sa zbaviť niečoho al. niekoho, odpraviť’.

¹¹ Aktualizáciu sémantického komponentu ‘výška, vzrast’ môžeme pozorovať aj v nasledujúcom prípade sekundárneho použitia etnonyma *Talian*: *Ona malá a von takí tal’iján* ‘vysoký človek’ – Dunajov, Kysucké Nové Mesto; kartotéka Slovníka slovenských nářečí).

¹² Blízke formy typu *Tartar* (so vsunutým *-r-*) namiesto *Tatar* sú doložené v rôznych európskych jazykoch: ide o dôsledok sekundárneho zblíženia etnického označenia Tatárov s latinským mytologickým názvom *Tartarus*, vzťahujúcim sa na podsvetie, odkiaľ Tatári podľa dobových predstáv prišli (porov. Müller, 1973, s. 342 – 343).

K inej interpretácii možno dospieť pri zohľadnení faktov sémantickej typológie: keďže význam 'hlupák' býva často produktom významového vývinu 'príslušník iného etnika' > 'človek hovoriaci inou rečou, nezrozumiteľne a pod., ktorý nerozumie nášmu jazyku' > 'nechápaný človek, hlupák' (porov. novšie Winkler, 1994, s. 326 – 328, 330), nemožno apriórne odmietnuť hypotézu, že podobný sémantický vývin zaznamenalo aj etnonymum *Tatár*. Z toho by vyplývalo, že aj pre slovenčinu možno predpokladať existenciu deetnonyma *tatár* s významom typu *'nezrozumiteľne hovoriaci človek; človek, s ktorým sa nemožno dohovoriť, a pod.'. ¹³

3.7. V súvislosti s predpokladom existencie deetnonyma *tatár* *'nezrozumiteľne hovoriaci človek a pod.' možno poukázať na deriváty *tatarčina* 'maďarčina', *tatarčiť* 'maďarčiť', uvádzané M. Kálalom (1923, s. 709) z Kottovho slovníka. Stretávame sa tu – aj keď iba na úrovni derivátov – s prípadom použitia etnonyma na označenie iného etnika; pravda, takéto použitie derivátov od etnonyma *Tatár* sotva vyplýva z nedostatočnej informovanosti o jednotlivých etnikách, ktorou sa vysvetľujú prípady tohto druhu napr. v období stredoveku (porov. bod 2.). Podľa nášho názoru tu ide skôr o vedomú aktualizáciu prenesených významov etnonyma *Tatár* a ich použitie na označenie Maďarov: tento prípad možno hodnotiť ako implicitné prirovnanie Maďarov k Tatárom, pričom ako tertium comparationis slúžia vlastnosti pripisované Tatárom. Obidva deriváty (*tatarčina* i *tatarčiť*) sa dotýkajú sféry jazyka, a preto nie je vylúčené, že ich vznik treba vidieť v kontexte spoločensko-politickej situácie v Uhorsku na konci 19. stor.: násilný charakter dobovej maďarizácie mohol vyvolávať asociáciu „tatarskej“ krutosti, aktualizované použitie „tatarských“ deetnoným mohlo byť zároveň alúziou na pôvod maďarského národa. ¹⁴ Je možné, že v prípade uvedených derivátov sa aktualizovala aj sémantika vyššie rekonštruovaného deetnonyma *tatár* *'nezrozumiteľne hovoriaci človek': v procese maďarizácie išlo o vnucovanie cudzieho, nezrozumiteľného jazyka.

3.8. V príspevku sme venovali pozornosť iba prípadom preneseného používania etnonyma *Tatár* v slovenčine, nezaoberali sme sa ďalšími derivátmi od etnonyma *Tatár* (napr. *tatár*, *tatarec* 'dlhý, hrubý pastiersky bič s krátkym

¹³ Ako typologickú paralelu tu možno uviesť české *Tatar*, *tatar* 'expr. člověk, s kterým se nelze domluvit; nechápavý, hloupý člověk; nadávka', *mluvit tatarsky* 'přen. expr. nesrozumitelně, nejasně', *tatarština* 'expr. nesrozumitelná řeč' (SSJČ VI, 1989, s. 121). Porov. aj slovenské *talian* 'pejor. člověk, s kt. sa nedá dohovoriť (často v nadávke)' (KSSJ, 1997, s. 728; podobne už SSJ IV, 1964, s. 488).

¹⁴ Porov. aj: ... *predsa nás nič viac ako 3000 maďarsko-tatarských jazdcov umelo... prepadnúť, rozprášiť a zničiť...* (V. Pauliny-Tóth v časopise Sokol r. 1865; doklad z kartotéky lexiky štúrovskeho obdobia v JÚLŠ SAV). Podobné asociácie mohli byť aktuálne aj v prípade slangového *Hún* 'Maďar' (Hocheľ, 1993, s. 87), ktoré však mohlo vzniknúť i v dôsledku ľudovoetymologického zblíženia s lat. *Hungaria* 'Uhorsko; Maďarsko'.

bičiskom' – porov. Machek, 1968, s. 637; *tatarka* 'pohánka, Fagopyrum' – bližšie Habovštiak, 1984) ani spojeniami, v ktorých slovo *tatársky* signalizuje pravdepodobne pôvod určitej reálie (v staršej slovenčine napr. *tatárska kuša*, *tatárske sedlo*, *tatársky štít*, *tatárske víno*, *tatársky koreň*, kulinárske termíny *tatársky biftek*, *tatárska omáčka* a i.). Z hľadiska témy príspevku tu chceme upozorniť iba na názov *tatárska bylina*, ktorým sa v Kamaldulskom slovníku z r. 1763 vysvetľuje latinské *aphrodisias*. Atribút *tatárska* v názve príslušnej rastliny môže vyjadrovať jej pôvod (pomenovanie *tatárska bylina* by teda znamenalo 'rastlina pochádzajúca z krajiny Tatárov'), pri zohľadnení významových posunov nastávajúcich v sfére deetnonymie však možno dospieť aj k interpretácii 'používaná Tatármi'. Takáto interpretácia vychádza zo skutočnosti, že „cudzím národom sa vo všeobecnosti veľmi často pripisuje nemorálne správanie. To platí o. i. aj pre oblasť sexuality, kde sa odlišné správanie, resp. porušovanie vlastných oficiálnych noriem a tabu označuje menami iných etník ako typické pre tieto etniká“ (Winkler, 1994, s. 333); použitie spojenia *tatárska bylina* na označenie afrodisiaka by mohlo naznačovať, že Tatárom sa pripisovalo používanie povzbudzujúcich prostriedkov tohto druhu (určitú úlohu tu mohol zohrávať aj stereotyp moslimov – pohanov! – ako pôžitkárov či rozkošníkov, porov. napr. mnohoženstvo v islame a i.).¹⁵

4. Záver. Uvedené bohatstvo prenesených významov etnonyma *Tatár* a jeho derivátov svedčí o tom, že Tatári sa stali relatívne pevnou súčasťou jazykového obrazu sveta, ktorý sprostredkúva slovenčina. Analýza „tatárskych“ reminiscencií v slovenskej lexike môže taktiež naznačovať, že zatiaľ pomerne slabo preskúmaná (porov. Winkler, 1994, s. 320) problematika preneseného používania etnoným si nepochybne zaslúži pozornosť zo strany historickej lexikológie.

Literatúra

ABAJEV, V. I.: Istoriko-etimologičeskij slovar osetinskogo jazyka. Leningrad, Nauka 1958 – 1989. 4 zv.

BELOVA, O. V.: Velikan. In: Slavianskije drevnosti. Etnolingvističeskij slovar pod red. N. I. Tolstogo. Tom I. Moskva, Meždunarodnyje otnošenija 1995, s. 301 – 302.

BLAGOVA, G. F.: Iz istorii razvitija ťurkskich etnonimov v russkom jazyke. Voprosy jazykoznanija, 1974, č. 1, s. 91 – 107.

BLICHA, M.: Stopy migrácie v priezviskách východného Slovenska. In: Jazyková a mimojazyková stránka vlastných mien. 11. slovenská onomastická konferencia (Nitra

¹⁵ Porov. napríklad stereotyp Turkov, vyjadrený v prípadoch typu nem. *leben wie ein Türke* 'utápať sa v pôžitkoch', portug. (v Brazílii) *vida turca* 'pôžitkársky, pohodlný život' (Müller, 1973, s. 351), angl. argot. *unspeakable turk* 'človek dívajúci sa na ženy iba z hľadiska sexuálneho pôžitku' (s. 347) a i.

19. – 20. mája 1994). Zborník referátov. Zost. E. Krošláková. Bratislava – Nitra, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV – Vysoká škola pedagogická 1994, s. 140 – 144.
- Dejiny Slovenska. I. Do roku 1526. Zost. R. Marsina. Bratislava, Veda 1986. 532 s.
- HABOVŠTIAK, A.: Názvy pohánky (*Fagopyrum*) v slovenčine a v slovanských jazykoch. *Slavica Slovaca*, 19, 1984, s. 238 – 242.
- HOCHTEL, B.: Slovník slovenského slangu. Bratislava, Vydavateľstvo HEVI 1993. 187 s.
- HUBINGER, V. – HONZÁK, F. – POLIŠENSKÝ, J.: *Národy celého sveta*. Praha, Mladá fronta 1985. 392 s.
- KÁLAL, M.: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. Banská Bystrica, nákladom vlastným 1923. 1112, CIV s.
- KOTULIČ, I.: Z problematiky etnonymických priezvisk. In: *Spoločenské fungovanie vlastných mien*. VII. slovenská onomastická konferencia (Zemplínska šírava 20. – 24. septembra 1976). Zborník materiálov. Zost. M. Majtán. Bratislava, Veda 1980, s. 241 – 248.
- KOVAČOV, G. F.: *Etonimija slavjanskich jazykov. Nominacija i slovoobrazovanie*. Voronež, Izdatel'stvo Voronežskogo universiteta 1991. 176 s.
- MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha, Academia 1968. 867 s.
- MATEJČÍK, J.: *Lexika Novohradu. Vecný slovník*. Martin, Osveta 1975. 312, 36 s.
- MNYTESZ – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Red. L. Benkő. Budapest, Akadémiai Kiadó 1967 – 1984. 4 zv.
- MÜLLER, K.-L.: *Übertragener Gebrauch von Ethnika in der Romania. Eine vergleichende Untersuchung unter Berücksichtigung der englischen und der deutschen Sprache*. Meisenheim am Glan, Verlag Anton Hain 1973. XXXV, 445 s. (= *Untersuchungen zur Romanischen Philologie*. Bd. 8.)
- ORLOVSKÝ, J.: *Gemerský nárečový slovník*. Martin, Osveta 1982. 424 s.
- PALKOVIČ, K.: *Záhorácky slovník*. Bratislava, Vydavateľstvo HEVI 1997. 275 s.
- SKLADANÁ, J.: *Turecké ozveny*. *Historická revue*, 4, 1993, č. 9, s. 32.
- SSJ – *Slovník slovenského jazyka*. Red. Š. Peciar. Bratislava, Veda 1959 – 1968. 6 zv.
- SSJČ – *Slovník spisovného jazyka českého*. Red. B. Havránek et al. 2. vyd. Praha, Academia 1989. 8 zv.
- SSN – *Slovník slovenských nárečí*. Zv. 1. Red. I. Ripka. Bratislava, Veda 1994. 936 s.
- TELLALOVA, S.: *Etonimi s deetnonimni značenja v bałgarskite govori (Mizija, Trakija i Makedonija)*. In: *Lingvistični studii za Makedonija*. Sofija, Makedonski naučen institut 1996, s. 550 – 589.
- TREDER, J.: *Nazwy własne we frazeologii zachodniosłowiańskiej*. *Gdańskie Studia Językoznawcze*, 4, 1988, s. 131 – 159.
- VSRS – *Veľký slovensko-ruský slovník*. Red. D. Kollár, E. Sekaninová. Bratislava, Veda 1979 – 1995. 6 zv.
- VYKYPĚL, B.: *обринъ*. [Rukopis hesla pre Etymologický slovník jazyka staroslověnského.] Brno 1998.
- WINKLER, A.: *Ethnische Schimpfwörter und übertragener Gebrauch von Ethnika*. Ein erster Überblick mit Glossar. *Muttersprache (Wiesbaden)*, 104, 1994, s. 320 – 337.

O posloupnostech témat a kategorizování v běžném rozhovoru

Lucie Hašová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

1. Úvod

Rozbor přepsaného rozhovoru využívá metod konverzační analýzy. Konverzační analýza patří k novým jazykovědným směrům, vychází z americké sociologie a etnometodologie, tedy z disciplín původně nefilologických. Konverzační analýza se specializuje na řečové a dorozumívací aktivity, které se podílejí na utváření sociálních struktur. Z postupů, které konverzační analýza využívá, se v tomto příspěvku zaměřujeme na problematiku kategorizování a na problematiku tematické výstavby.

Vybraný rozhovor je svým charakterem společenskou konverzací. Jedná se o přepis nahrávky pořízené při rodinné návštěvě v březnu 1997 během oběda a po něm. V rozhovoru se střídá celkem 5 mluvčích, kteří jsou označeni D, B, T, M, L. Mluvčí D, B, T mluví valašským nářečím (D nejvýrazněji), mluvčí M používá pražské, resp. středočeské nářečí. (L je autorka tohoto příspěvku, která do rozhovoru prakticky nezasahuje.)

2. O přirozené potřebě kategorizovat

Kategorizování je jedním ze základních východisek konverzačně analytického rozboru textu. Kategorie pomáhají člověku orientovat se ve světě, zařadit si lidi, s nimiž přicházíme nějakým způsobem do kontaktu, do skupin. Do jednotlivých skupin si mluvčí přiřazují buď zcela konkrétní jednotlivce nebo jednotlivce imaginární. Nemenší problém je pak určit svou vlastní sociální identitu, přiřadit sám sebe k určité skupině. Člověk nevidí ostatní lidi (zvláště ty, které nezná osobně) jako jednotlivce, ale vidí je jako příslušníky určité skupiny. Skupinu ostatních lidí je potřeba nějak pojmenovat (již samotné pojmenování sebou vždy nese určité konotace, zdá se, že většinou konotace negativní). K pojmenované skupině pak mluvčí připisuje nějaké charakteristiky, nějaké modely chování, podle terminologie H. Sackse (1992) tzv. category-bound activities, které se mluvčímu jeví pro danou skupinu příznačné, typické.

3. O kategoriích národnostních, konfesijních, geografických, profesionálních a politických

V analyzovaném rozhovoru se setkáváme s kategoriemi různého druhu. Především u mluvčích D a T se objevuje řada kategorií národnostních, resp. etnických a náboženských. K těmto kategoriím jsou postupně přiřazovány

různé modely chování, charakteristiky, vlastnosti. Ke kategorii *Afričani* mluví D poznamenává:

(1)

D: ... né to nevím. (...) toť ukazovali v televizi tu africkou kuchyň. (.) tý vši co ti afričani všece všecko jí, (.) ty housenky, a šváby, a a já nevím no povídám. (.) a (.) no a pěkně naservírované to tam měli, povídám ježiž maríja. (..)

Z přepisu lze vyčíst, že informaci o této kategorii poskytla mluvčímu televize, která se tak na vytváření obrazu této kategorie významně podílí. Tato kategorie vlastně není kategorií národnostní (etnickou), přísně vzato by tato skupina měla zahrnovat všechny obyvatele Afriky.

Další národnostní kategorií jsou *Peruánci*.

(2)

D: a ti v tem ti peruánci furt vězní ty tam v tem vyslanectví japonském.

T: no

D: ale řek co to má také za smysl. (.) no oni chtěou aby jim pustili?

T: ty ty zas ty kamarády co jim zavřeli.

D: ty (.) keré zavřeli.

T: no (.)

Tuto kategorii mluví zavádí postupně, skupinu teroristů mluví D nejdříve označí *ti v tem*, pak pojmenování skupiny konkretizuje *ti Peruánci*. Zmínka o této kategorii je zcela podmíněna dobou, ve které byla pronesena. Na jaře 1997 se v našich sdělovacích prostředcích o zadržování rukojmí v japonském velvyslanectví v Peru psalo a mluvilo často. Do této kategorie mluví D neřadí zjevně všechny obyvatele Peru, ale pouze příslušníky teroristického komanda, které rukojmí zadržovalo. Vedle kategorie *Peruánci* se ve zmíněném úseku objevují ještě kategorie *ti kamarádi* (tedy 460 vězňů členu revolučního hnutí) a *ti* (tedy rukojmí).

Složitou situaci na Blízkém východě si mluví D a T snaží zpřehlednit používáním kategorií *Židi, muslimi a Arabi*. Dochází zde k prolínání etnických a náboženských kategorií.

(3)

D: židi se rvou pořád, (.) s tymba (.) tam pořád jich jak výstavbu tam jakou. (.) jenomže (.) když se to veme jířiku že je to tak. (.) z historie. (.) dyť ten jeruzalém a to všecko bylo židovské. (.) aj kristus byl žid a všeci. (.)

T: tati bylo.

D: bylo

T: ale ti židi přišli kdysi do svoje země zaslíbené, (.) kde v životě předtým nebyli.

D: aha
T: víš (.) tak když se to vezme po pořádku,=
D: =ano.
T: tak ti židi to není původní obyvatelstvo.
D: aha
T: víš
D: já myslel že oni tam byli původní.
T: ne
D: tož tam sou ti (.) ti muslimi. ti arabi a ti.
T: no počkej. (.) do toho se nesmí plést náboženství. (.) jak do toho začneš plést náboženství, tak je to ještě složitější.
D: no tož počkej.
D: ten co s tym ručníkem chodí na hlavě.
T: no (.) arafat.
D: co to
B: dědeček mu říká ručníkář.
D: tož proč to nosí na hlavě? ale to oni majou myslim na tej poušti, aby jim ten písek. za uši neléz.
T: ale to už teďka je akorát takovej odznak hodnosti. (.) no

Rovněž tento úsek rozhovoru je příznačný pro dobu nahrávání, právě probíhaly mírové rozhovory mezi představiteli Izraele a Palestiny. Mírové rozhovory byly provázány teroristickými útoky. Jedním z důvodů teroristických akcí bylo zřejmě také rozhodnutí izraelského premiéra Netanjahua vystavět novou čtvrť pro Židy ve východním Jeruzalémě. V tomto úseku se setkáváme s jevem, k němuž u žádných dalších etnických a náboženských kategorií nedošlo, totiž s označením konkrétního jednotlivce, který do zmíněné kategorie patří. Palestinský představitel Jásir Arafát (jehož mluvčí D, vycházíme-li z transkriptu, řadí do kategorií *muslimi* a *Arabi*) je označen nejprve mluvčím D jako *ten co s tym ručníkem chodí na hlavě* (zde se tedy setkáváme s jevem, kdy je jednotlivci přiřazen určitý model chování), dále je tatáž osoba označena mluvčím T jako *Arafat* a konečně mluvčím B jako *ručníkář* (jak vyplývá z přepisu, mluvčí B pouze prezentuje názor D). Další konkrétní osobností v tomto úseku zmíněnou mluvčím D je *Kristus*, který je označen jako *Žid*, jeho etnický původ se zde zřejmě stává argumentem v rozhovoru.

Jinou národnostní kategorií zachycenou v tomto přepise jsou *Albánci*.

(4)
D: a tož ten (.) jak v tej albánii, (.) a ale to si ti albánci zavinili sami. (.) oni furt (.) včil včera říkali že zas jakési chytli, (.) že jakési ty tajné fondy sbíral, (.) tady u nás víš?
T: hm

Politická situace v Albánii (kde docházelo k vyřizování účtů mezi jednotlivými povstaleckými skupinami a kde se v polovině března zvedla uprchlická vlna) byla v době pořizování nahrávky rovněž častým tématem televizního i rozhlasového zpravodajství, mluví D vlastně shrnuje informace, které mu sdělovací prostředky poskytly.

Poslední národnostní kategorií, zachycenou v tomto transkriptu, jsou *Rusové*.

(5)

D: ... tož (.) to temu nerozumím iříku jak včil, (.) že temu kočárníkovi utékla miliarda. co (.) co to (.) do ciziny. jak to (.) co to je za (.) machinace.

T: hm

B: jesi v bankách či v či v čem. (.)

T: to bylo tak (.) ty peníze byly v nějakém tem privatizačním fondu.

D: ano

T: jo (.) jakoby. jo (.) jištěné byly peněžma z jednotlivých bank. (.) čili v případě potřeby jo, (.) mohl ten fond si ty peníze od té banky jakoby, (.) za ty svoje akcie vzít.

D: ano

T: jo (.) zatím je nikdo nechtěl, (.) ale protože to bylo tak nachystané, jo (.) tak přišla tady nějaká parta, a celej ten fond si vlastně (.) koupili. ten fond.

D: ano

T: jako instituci. (.) jo (.) a (.) pak už to šlo během tří dnů to bylo všecko kompletně udělané. jo (.) jeden deň to koupili, (.) nějaká parta těch rusů, (.) druhý deň si svolali valnou valnou hromadu a udělali nové vedení toho fondu,

D: ano

T: a třetí deň (.) si ty peníze správně podle všech předpisů teda vzali od té banky. (.) že oni je tam mají. jo (.) měli peníze a transferovali je hdesi (.) do do londýna. (.) no a než se stačil někdo někdo leknout, (.) tak už to bylo pryč. (.) no

Rusové, nejprve *nějaká parta*, pak *nějaká parta těch Rusů* je označení pro skupinu několika osob, kterým se povedla jistá finanční transakce. Průběh této transakce mluví T podrobně vysvětluje mluvímu D, který se dožaduje vysvětlení replikou v úvodu tohoto úseku. V úvodu této ukázky zazní jméno I. Kočárníka, tehdejšího ministra financí ČR, s nímž si mluví D finanční transakci spojuje.

V přepisu se dále objevují kategorie geografické, a to *žatečáci* a *choryňáci*. Takto jsou pojmenováni zcela konkrétní jednotlivci, příbuzní mluvích, podle lokalit, kde bydlí. (Lokalitami jsou město Žatec a vesnice Choryně u Valašského Meziříčí).

(6)

B: žatečáci nepřijedó? cosí majó z martinó? (.) že (.) čekali na vyšetření jakýchsi výsledky krve? (.) a já nevim co všeco? takže (.) že nepřijedó. ...

(7)

... D: dyť toho všade, (.) až to choryňáci všeco si dali nové, (.) všecek nábytek a všeco dovlékli sem. a tož na hůru. (.) dveři povystavovali. (.) mich michal. (.) a dali si tam ty ty harmoniky.

M: skládací hm

D: povídám vy neřadí jední. (.)

Ke kategorii *žatečáci* nepřirazuje mluvčí B žádné zvláštní charakteristiky (*žatečáci nepřijedó*), užívá ji zřejmě jen pro zjednodušení, aby nemusela vyjmenovávat všechny příbuzně ze Žatce. Jinak je tomu u kategorie *choryňáci*, kterou užil mluvčí D. *Choryňáci* jsou v závěru vybraného úseku označeni *neřadí jední* potom, co mluvčí stručně shrnul podmínky jejich bydlení v rodinném domku.

Profesionální kategorií v tomto transkriptu jsou *myslivci*.

(8)

B: ... ale milan by měl ještě dne včil přijet, (.) měl by přivízt koláče. (.)

T: ((odkašlání)) hdy teďka odpoledňa?

B: no (.) jo (.) ale (.) prosím tě zítř má má jít na brigádu, oni (.) myslivci oni musijou mět na (.) ve velikonoce brigádu (.) přece. (.)

T: a co budou dělat'?

B: to nevim.

T: co budou dělat' myslivci na brigádě.

D: sadit' stromky.

B: jo stromky vlastně.

T: aha

L: je to bych chtěla jít taky.

D: stromky () pro obec=

B: =pro obec

M: babičko děkuju bylo to MOC dobrý.

D: dělali těžbu víš, a včil to je nařízené co se vytěží, tak se musí zasadit'. oni to dali () ale ty lesní úřady, jako kontrolní orgány, a poradní orgány víš fungujou. hm a tož to musí

I zde se můžeme na základě transkriptu domýšlet, že do této skupiny přiřazují mluvčí D, B a T konkrétní jednotlivce, minimálně jeden je zmíněn jmenovitě: zeť D a B *Milan*. K této kategorii je přiřazena řada kategoriálně vázaných aktivit, modelů chování: *myslivci oni musijou mět na ve velikonoce brigádu přece, budou sadit' stromky, dělali těžbu*.

Komunisti jsou jedinou politickou kategorií, která je v přepisu pojmenována explicitně. Jiné politické skupiny se skrývají za dále nespecifikovaným *oni*.

(9)

D: a já to poslouchám, a potom nadávám? na vše strany na teho ledvinku? (.) teho hdybych dostal jak su charabela bych mu dal čaganem. (.) on nazval komunisty lúzou a spodinou. (.) sem to slyšel od něho. sem si povídal ty všiváku jeden. co komunisti nadělali a nastavěli? to včil se to rozkradlo? a tož včil je už (.) už na platy se šahá na všecko. (.) dyť cs cs (.)

Mluvčí D, sám dlouhodobý člen komunistické strany, hodnotí tuto kategorii kladně, přiřazuje k ní tyto charakteristiky: *co komunisti nadělali a nastavěli to včil se to rozkradlo*. V protikladu kladného hodnocení kategorie *komunisti* je zde záporná charakteristika K. Ledvinky, místopředsedy ODA. Mluvčí D vlastně imituje setkání s K. Ledvinkou, *teho hdybych dostal ... bych mu dal čaganem*, vede s ním jakýsi improvizovaný dialog, v němž jej oslovuje *ty všiváku jeden*. Mluvčí D se zcela jistě považuje za příslušníka této kategorie, právě proto, možná, k této skupině přiřazuje pouze kladné charakteristiky

4. O zájmených kategoriích

Velmi rozmanité jsou skupiny, které se v přepise skrývají za různými zájmeny, příp. dalšími pojmenováními. Zaměříme se pouze na kategorie *oni* a *my*, na kategorie v tomto rozhovoru (a zřejmě v rozhovorech všeobecně) velmi frekventované. Na okraj se snad hodí poznamenat, že by zde bylo zajímavé srovnání, jak se používají tyto kategorie v češtině a v jazycích, v nichž je používání osobních zájmen u určitého slovesného tvaru obligatorní.

S kategorií *oni* se explicitně setkáváme v těchto úsecích:

(10)

L: =ze žatce přijeli?

D: ne (.) né volali (.) telefonem nebo jak byli tu včera, (.) včil ten (.) že (.) já to na všecko neslyším. (.) co oni vykládajou, protože se mnou je to špatné. (.) já je to člověk neslyší a to je, (.) to je (.) a tož babička kolikrát leda vykládá, a potom už na mě zakřičí, (.) řádně a já zas potom (.) se ohražuju

Do kategorie *oni* řadí mluvčí D některé své příbuzné. Více než kategorie *oni* je v tomto úseku pozoruhodný obraz sebe sama, jak jej mluvčí postupně utváří. Několikrát užívá osobního zájmena *já*, k němu pak charakteristiky *neslyším*, *se mnou je to špatné*, *potem se ohražuju*. Kromě označení *já* pro sebe užívá označení *člověk*.

(11)

B: no (.) jo (.) ale (.) prosim tě zitra má má jít na brigádu, oni (.) myslivci oni musijou měť na (.) ve velikonoce brigádu (.) přece. (.)

V tomto úseku mluvčí B označuje jistou skupinu lidí jako *oni*, vzápětí dodává zpřesňující označení *myslivci*.

(12)

(.) dyť cs cs (.) no ale jak to může jít dyť oni sou proti sobě jako psi. (.) tož včera zeman vykřičel na kočárníka ať od toho de. (.) veřejně v pa parlamentě, no řekněte mi co to je?

Do kategorie *oni* zde mluvčí zřejmě řadí skupinu různých našich politiků. Charakteristickým modelem chování této skupiny je podle mluvčího D *sou proti sobě jako psi*. Dva členové skupiny jsou následně konkrétně jmenováni, a to předseda poslanecké sněmovny M. Zeman a bývalý ministr financí I. Kočárník.

(13)

D: ... ale to oni majou mysim na tej poušti, aby jim ten pisek. za uši neléz.

Skupina *oni* je v tomto případě zřejmě velice široká a vágní (delší kontext viz ukázka 3). Oblečení J. Arafata, resp. jeho nejcharakterističtější část oděvu – šátek, považuje mluvčí D zřejmě za typický pro všechny obyvatele žijící *na tej poušti* a snaží se dopátrat a vysvětlit, proč *oni* nosí šátek uvázaný právě tak specifickým způsobem.

S kategorií *my* se setkáváme v následujících ukázkách:

(14)

T: my zme si vzali na úterek dovolenou

(15)

D: my zme po obědě

(16)

B: my zme včera vařili byl velké pátek krupicu

Ve všech těchto ukázkách mluvčí zahrnují do skupiny sebe a některého dalšího účastníka (účastníky) rozhovoru. Zdá se, že kategorie *my* je v rozhovoru jedinou, ke které mluvčí nepřipisují žádné záporné vlastnosti, charakteristiky a/nebo modely chování.

5. O jedné nelidské kategorii

Všechny dosud zmiňované kategorie, které mluvčí v rozhovoru užíli, jsou skupinami lidí (takto chápe kategorie H. Sacks, 1992). A. Schütz (1971/1972) ve své teorii mluví o typizacích, typických vlastnostech připisovaných určitě

skupině. Rozlišuje typizace vztažené na lidi a typizace vztažené na předměty a zvířata. O zpřesnění A. Schütze se zmiňujeme proto, že v transkriptu se na několika místech setkáváme se zvířecí (hmyzí) kategorií *mravenci*.

Mravenci jsou postupně nazváni: *kamarádi, bestie, nezdary, neřádi, potvory, oni*. K této kategorii mluvčí dále přiřazují různé charakteristiky a modely chování, např. *aj do tých jablek mi našli, sou mlsní, oni idou na sladké nebo na maso, on plove, leze po sklince, on se neutopí*. Z přepisu vyplývá, že všichni mluvčí se snaží najít způsob, jak se mravenců zbavit (*jak je vystrnadit, už sem si kópila takové sprej ... tož to musí našpricovat, prodává se takovej ten jedovatej cukr, co to chytat ta jak šváby do piva*). Hodnocení této kategorie tedy dopadá pro její příslušníky více než tragicky.

(17)

B: ((směje se)) (.) jo tož toho tam se mi zdá moc není. (..) ((cukru v cukřen-ce))

T: co se hledá.

B: jé tož to vám nemožu dat'. (.) podívej se. (..) ((objevení mravenci v cukru))

T: tož vysyp to.

B: kamarádi sou tam.

T: mravenci.

M: jé

L: ale to se to nevadí.

M: přecedíme přes zuby. (.)

B: bestie jedny. (.)

T: vystrč (.)

B: podívej se kolik je jich tu. (.)

D: hde ty nezdary? furt se to

T: tos měla dat' radši na dvůr na mráz. (.) no (.) no dobře. (.) tady eště nejsou, (.)

M: ((směje se)) (.)

D: já si vařím jabka, (.) jako kompot viš, eště máme ve sklepě páru, (.) a tož také. (.) aj do tých jablek mi sem to měl na tem, aj tam mi našli. (.) se neřá-di, (.) a já na ně=

B: =ale co só to za potvory. to só tak (.)

...

B: já už se z tych mravenců tady zbláznim. (.)

M: no je to nepřijemný. když takle něco napadnou, a co s nima potom. že jo. (.) jak je vystrnadit. (.)

T: mravence nezlikviduješ do tej doby, dokád' jim nezlikviduješ hnízdo.

B: no ja

T: ale kde to hnízdo mají buh suď.

B: víš hde? (.) mi máme rozebranó zed', to' pod kredencem, (.) v zadku, (.) tam je rozebraná úplně zed'. (.)

T: no dobře (.)

B: a navíc

D: omítka. (.) je opadaná tu.

B: no ale hde to tam já už sem si kópila takové sprej? tož to tam musí zase vlízt', (.) a znovu to našpricovat', znova nebo já nevim hde.

T: eště se prodává takovej ten jedovatej cukr. (.)

B: ten mám taky. oni okolo něho lezó a (.) ne nezežeró ne to.

M: mazaný

D: sou mls mlsní.

B: já vím neboj se.

D: mravenci

B: já už sem zkusila všechno možný. (.)

D: no jó (..)

T: a co to chytat' ta jak šváby. do piva.

D: no

T: nějakou miskou, oni aby tam nalézli,

B: jo

D: oni idou na sladké. anebo maso.

B: na sladký, jenomže oni vylezó ty potvory z toho.

D: on se neutopí v tem tá nezdara.

B: on se neutopí v tym. (.) aj zme zkusili od od kompotu, (.) on do toho vleve on plove a leze po po sklince dál, a a na ten a tož. (.) co sou to za bestie já nevim.

6. Obecně o změně tématu v rozhovoru

V běžných rozhovorech se můžeme setkat s velmi různým tematickým uspořádáním. V daném případě jde o společenskou konverzaci, která má svá specifika. Typickým rysem je neformálnost takového typu rozhovoru. Rozhovor může mít jen jedno jediné téma. Nebo může být témat více, přičemž některé téma můžeme označit za hlavní (základní), jiná za témata vedlejší (subtémata). Setkáváme se s návraty k tématům, některé téma se na jistou dobu stane převažujícím, pak je nahrazeno jiným a po jisté době se mluvčí zase k tématu původnímu vrátí. Dalo by se předpokládat, že na změnu tématu je třeba ostatní účastníky rozhovoru nějak připravit, chystanou změnu signalizovat, nové téma nějak uvést, vyjednat je, aby nedošlo ke nějakému zmatku a nepochopení „o čem je řeč“. Takovými signály by mohly být repliky typu: *ted' jsem si vzpomněl, ještě mě napadlo, ted' bych vám rád řekl, mluvmě ted' o něčem jiném, a slyšeli jste, že, ted' začnu z úplně jiného konce* apod. Našli bychom v analyzovaném textu nějaké signály, které by naznačovaly změnu tématu?

7. Náhlé změny tématu

V transkriptu je několik míst, kde dochází k jakémusi „střetu zájmů“, „so-
ubojí o téma“, jednotliví mluvčí „bez upozornění“ prosazují své téma.

(18)

T: dyť my zme vyjížděli z prahy? (.) a tam bylo tak ohavné počasí,=

D: =no to hlásili,=

T: =přšelo ze snihem kurnik vidět nebylo.

D: no a v kolik hodin.

B: co si dáte na pití.

T: asi kolem kolem osmi hodin zme vyjeli.

D: no tož to ste jeli dobře.

B: povídám co si dáte na pití.=

L: =já bych nějakou šťávu jesi můžu.

B: jenom matoni a šťávu do toho a ty taky mili?

D: včera hlásili u lipníka hdesi že byla bouračka velká. take tři kilometry od lipníka. ale na kerou stranu nevim. toť v tej zelenej vlně víš to hlásí.

M: no tak já asi taky. a jinak sem tady přivezla eště dva litry čaje kerej nikdo nepil. tak ho tady postavim? a můžem ho popíjet během dne.

B: jirí=

T: =co=

B: =ty si dáš (e) kozla? nebo (.) holky chcó jenom matoni a šťávu?

D: ale dej kozla,=

M: =jiríku dej si=

T: =no (.) a vy si vy si dáte co?

D: také kozla,

T: né tož já eště musim dojet' do te, do tej

D: my zme my zme po obědě.

T: já musim dojet' do tej kelče eště. (.) já si dám potem pivo až přijedu. (.)

B: tak on si dá s něma tu šťávu zatim, a

Mluvčí D se ptá mluvčího T, jaká byla cesta (z Prahy na Moravu), přidává informaci z rozhlasového vysílání o dopravní nehodě. Do rozhovoru D a T vstupuje B s otázkou *co si dáte na pití*. D se ještě po jistou dobu snaží prosadit své téma, nakonec však převáží téma B, téma nápojů, k němuž se postupně přidávají všichni účastníci, včetně D, který tak na své téma „dopravní situace“ zcela rezignoval.

(19)

D: ej to je (.) to je poslouchám aj tu debatu, a to tož poslední

T: děkuji

L: děkuju

D: sem jak sem to vyposlech? (.) tož sem šel babičce říct že eště chybělo (.) aby měli tam sklínky piva a aby si dávali aj přes hubu. (.) řvali jeden přes druhého, (.) dyť a (.) do celého světa se to pouští. (.) co my máme za včil=
B: =ale mám dojem že to mám jakýsi (.) zdrclý. (.) jezte. ((dává na stůl koláč))

(20)

D: neprodává se, (.) a tož z čeho potem, e z čeho z čeho. (.) a všeci chtěou víc. (.) no dyť to jak ten zeman vykřičel na toho nového generálního ředitele, (.) že má třista tisíc měsíčně.

T: (.) no

D: a tož je toto logika nějaká?=
M: =no to je hrozný.

D: enem jich (.) tož kdyby měl padesát tisíc. (.) tož je to moc za jeho prácu. (.) protože celej pan generální ředitel, (.) dycky mu to nekdo musí všecko připravit, (.) všecko ten,

B: to je od tej (.) v tem balíku od tej jiriny.

M: no tak to je pro tebe babičko říkala.

T: já sem to neviděl.

M: svetry to pro tebe,

Tyto ukázky mají společné rysy. Mluvčí D je v obou případech náhle přerušena B, která si bez jakéhokoli upozornění bere slovo a navozuje své vlastní téma. V obou případech hraje velkou roli rozmístění mluvčích v místnosti. Mluvčí D v obou případech sedí. Mluvčí B v první ukázce přerušuje téma „Debata“ (diskusní pořad ČT 1, vysílaný vždy v neděli ve 12 hodin) tím, že přináší na stůl koláč a své jednání doprovází komentářem. V druhé ukázce se D pozastavuje nad finančním ohodnocením jistého generálního ředitele, B mezitím rozbalila ve vedlejší místnosti balík, který dostala od své příbuzné, přináší ostatním ukázat jeho obsah a při té příležitosti si opět bere slovo.

(21)

D: dyť já si pamatuju, v televizi ho ukazovali pana profesora, (.) s ukazovátkem (.) psal křídou (.) jak to všecko bude vypadat a to všecko a dneska,

T: no

B: vem si eště koláča.

M: ne děkuju babičko už nemůžu. (.) sem úplně přejedená.

D: to to je

T: další věc je, (.) kdo místo něho.

D: no no

Zde dochází k vložení nového tématu, které se prosadí jen na velmi krátkou dobu. Mluvčí D a T hovoří o osobnost bývalého premiéra ČR Václava

Klausa, mluvčí B náhle vpadne s výzvou *vem si ještě koláča*, kterou se obrací k M. M reaguje *ne děkuju...* a mluvčí D a T se zase vracejí ke svému tématu, aniž by se nechali tématem „koláč“ jakkoli vytrhnout, zmást, nevěnují mu nejmenší pozornost.

Z uvedených úseků by se mohlo zdát, že tematická výstavba tohoto typu rozhovoru, tedy společenské konverzace, je naprosto chaotická. Mluvčí jako by se vzájemně vůbec nerespektovali, neposlouchali. Nová témata jsou uváděna „rovnou“, bez jakýchkoli signálů, které by mluvčí upozornily, že přijde změna. Zdá se, že je celkem lhostejno, o čem se hovoří, že se zkrátka každý připojuje do rozhovoru, jak umí. Je v tematické výstavbě tohoto rozhovoru skutečně úplný chaos? K odpovědi na tuto otázku je zřejmě potřeba uvést delší úsek rozhovoru, nejen několik replik.

(22)

D: ... (.) né to nevim. (...) toť ukazovali v televizi tu africkou kuchyň. (.) tý vši co ti afričani všece všecko jí, (.) ty housenky, a šváby, a a já nevim no povídám. (.) a (.) no a pěkně naservírované to tam měli, povídám ježiž marija. (..)

B: je toto možný (.) já už se z to z tych mravenců zblázním.

M: lucinko jestli chceš ještě si vem čaj. je ho tam dva litry. (.) dobře (.)

D: a ti v tem ti peruánci furt vězní ty tam v tem vyslanectví japonském.

T: no

D: ale řek co to má také za smysl. (.) no oni chcou aby jim pustili?

T: ty ty zas ty kamarády co jim zavřeli.

D: ty (.) keré zavřeli.

T: no (.)

D: židi se rvou pořád, (.) s tymba (.) tam pořád jich jak výstavbu tam jakou. (.) jenomže (.) když se to veme jiříku že je to tak. (.) z historie. (.) dyť ten jeruzalém a to všecko bylo židovské. (.) aj kristus byl žid a všeci. (.)

T: tati bylo.

D: bylo

T: ale ti židi přišli kdysi do svoje země zaslíbené, (.) kde v životě předtym nebyli.

D: aha

T: víš (.) tak když se to vezme po pořádku, =

D: =ano.

T: tak ti židi to není původní obyvatelstvo.

D: aha

T: víš

D: já myslel že oni tam byli původní.

T: ne

D: tož tam sou ti (.) ti muslimi. ti arabi a ti.

T: no počkej. (.) do toho se nesmí plést náboženství. (.) jak do toho začneš plest náboženství, tak je to eště složitější.

D: no tož počkej.

D: ten co s tym ručníkem chodí na hlavě.

T: no (.) arafat.

D: co to

B: dědeček mu říká ručníkář.

D: tož proč to nosí na hlavě? ale to oni majou mysim na tej poušti, aby jim ten pisek. za uši neléz.

T: ale to už teďka je akorát takovej odznak hodnosti. (.) no

D: aha

T: no velební páni take když ide pan arcibiskup, tak si dá takovou tu srandovní čepku. že jo.

D: aha tak jo. (.)

B: já už se z tych mravenců tady zbláznim. (.)

M: no je to nepřijemný. když takle něco napadnou, a co s nima potom. že jo. (.) jak je vystrnadit. (.)

T: mravence nezlikviduješ do tej doby, dokád' jim nezlikviduješ hnízdo.

B: no ja

T: ale kde to hnízdo mají buh suď.

B: víš hde? (.) mi máme rozebranó zed', to' pod kredencem, (.) v zadku, (.) tam je rozebraná úplně zed'. (.)

T: no dobře (.)

B: a navíc

D: omítka. (.) je opadaná tu.

B: no ale hde to tam já už sem si kópila takové sprej? tož to tam musí zase vlízt', (.) a znovu to našpricovať, znova nebo já nevim hde.

T: eště se prodává takovej ten jedovatej cukr. (.)

B: ten mám taky. oni okolo něho lezó a (.) ne nezežeró ne to.

M: mazaný

D: sou mls mlsní.

B: já vím neboj se.

D: mravenci

B: já už sem zkusila všecko možný. (.)

D: no jó (.)

T: a co to chytat' ta jak šváby. do piva.

D: no

T: nějakou miskú, oni aby tam nalézli,

B: jo

D: oni idou na sladké. anebo maso.

B: na sladký, jenomže oni vylezó ty potvory z teho.

D: on se neutopí v tem tá nezdara.

B: on se neutopí v tym. (.) aj zme zkusili od od kompotu, (.) on do toho vleve on plove a leze po po sklince dál, a a na ten a tož. (.) co sou to za bestie já nevim.

T: hm (.)

D: a tož (.) papež (.) zas je v bosně. (.) zas tam jel. (.) nevim co tam. (.) a přijede sem na ty vojtěšské oslavy. (.) zase do do k nam. (..)

V tomto úseku se postupně setkáváme s těmito tématy: „africká kuchyně“, „mravenci“, „čaj v termosce“, „rukojmí v Peru“, „situace v Izraeli a Palestině“, „mravenci a papež v Bosně a v ČR“. Přechody mezi jednotlivými tématy jsou stejně náhlé a nečekané jako v předcházejících ukázkách, např. hned v úvodu se mluvčí během několika vteřin dotknou hned čtyř témat (viz první 4 repliky tohoto úseku). Mluvčí D vypráví o africké kuchyni, mluvčí B se zabývá svým problémem, svým tématem „mravenci“. Jak je vidět z výčtu témat, mravenci jsou tématem, které se opakuje, pokaždé se je snaží prosadit mluvčí B. Z úvodní části vybraného úseku je zřejmé, že první pokus o prosazení nebyl příliš úspěšný, nikdo další se k němu nepřidal. Po poznámce D o rukojmích zadržovaných v Peru se rozhovor na delší dobu stočí na politiku, mluvčí D a T si objasňují složitou politickou situaci v Peru, v Izraeli a v Palestině. Potom se D odmlčí a B toho využije, aby opět nastolila téma, které ji momentálně nejvíc zajímá, totiž „mravenci v cukru“. V přepisu můžeme vidět, že tentokrát se svým tématem mluvčí B pochodila lépe, podařilo se jí prosadit je na dost dlouhou dobu, začnou se jím zabývat i ostatní účastníci, každý se k němu nějak vyjadřuje. Po vyčerpání tohoto tématu se ozývá mluvčí D a navozuje opět téma nové - cesty papeže Jana Pavla II po Evropě. Původních 7 témat v tomto úseku bychom vlastně mohli redukovat na dvě - „zprávy zprostředkované televizí“, které zavádí D, a „trápení s mravenci“, které prosazuje B. Tato dvě témata spolu soupeří, chvíli je na scéně první, chvíli druhé. (Téma „čaj v termosce“, které navrhla mluvčí M, se zde jenom mihlo, nesetkalo se prakticky s žádným ohlasem.)

Jak je zřejmé, detailní konverzační analýza může ukázat řadu pozoruhodných aspektů běžného rozhovoru. Zde jsme se snažili ukázat, jaká dílčí témata a v jakém sledu se v rozhovoru vyskytují a jak velký a pestrý byl v daném rozhovoru počet kategorií, jichž se v daném rozhovoru účastníci dotkli.

Pozn. - Ke způsobu přepisu:

- (.) *krátká pauza*
- (..) *delší pauza*
- .
- ?
- ,
- () *nesrozumitelný výrazy (výrazy)*

D: oni idou na sladké. anebo maso.

B: na sladký, jenomže oni vylezou ty potvory z toho.

podtržené úseky pod sebou - úseky pronášené dvěma mluvčími zároveň

T: víš (.) tak když se to vezme po pořádku,=

D: =ano.

„rovničko“ - těsně na sebe navazující repliky jednotlivých mluvčích

Literatura

HOFFMANNOVÁ, J.: Stylistika a Praha, Trizonia, 1997.

MÜLLEROVÁ O. – HOFFMANNOVÁ J. – SCHNEIDEROVÁ, E.: Mluvená čeština v autentických textech. Jinočany, 1992.

Nationale Selbst- und Fremdbilder im Gespräch. Ed. Czyzewski, M. – Gülich, E. – Hausendorf, H. – Kastner, M. (Hgg.). Opladen, Westdeutscher Verlag, 1995.

SACKS, H.: Lectures on Conversation. Ed. G. Jefferson. Blackwell, Oxford UK a Cambridge USA 1992.

SCHÜTZ, A.: Gesammelte Aufsätze. Bol 1 – 3. Den Haag, Martinus Nijhoff 1971/1972.

Před tvorbou furlanské odborné terminologie

Smysl a strategie uplatnění menšinového jazyka ve vědecké praxi

Giorgio Cadorini

Filozofická fakulta UK, Praha

I. i. Rada kraje Furlansko-julské Benátsko vydala v roce 1996 první zákon o ochraně furlanského jazyka a kultury (Leç regionâl 22 di març 1996, N. 15). Je to významný krok na cestě k případnému vzniku nového evropského národa – národa furlanského. Smyslem zákona je povzbuzování obyvatelstva mluvícího furlanským jazykem k uvědomělé kodifikaci společných kulturních a civilizačních rysů.

I. ii. Celý proces má vést zvláštní Útvar dozoru nad furlanským jazykem a kulturou, který sídlí ve Vidmu (it. Udine). Ten má na jedné straně připravit program, kde velkou roli hraje jazyková politika. Na straně druhé rozhoduje o rozdělení peněz mezi jednotlivé spolky a instituce, které jsou činné ve Furlansku. Tato pravomoc je zároveň donucovací, resp. omezovací prostředek, protože skoro každá kulturní akce v zemi je závislá na příspěvcích z krajské pokladny.

I. iii. Konkrétní program se však dosud neobjevil a mezi díly, která vyžaduje zákon a která si ještě chvíli počkají, je vědecká mluvnice furlanštiny. Její součástí by měl být oddíl o terminologii a o odborných mluvích. Dokud budeme postrádat programové prohlášení Útvaru dozoru, budeme nuceni si dočasně předpoklady k práci sami stanovit – platí to i pro tyto úvahy.

II. i. První otázkou, na kterou narážíme, je role jazykovědce při tvorbě nové terminologie. Všichni furlanští lingvisté studovali na italských univerzitách, kde je rozšířen pohled na jazykovědce jako na pasivní pozorovatele i popisovatele jazykových jevů.

II. ii. V italsky mluvících zemích není žádný ústřední činitel, který by vypracovával pravidla platná i uznávaná pro kultivovaný jazykový projev. Podle vzoru renesančního přístupu k latině také italská tradice doporučuje napodobování klasických autorů. Nadto se zde musí přihlížet též k vlivu názorů Benedetto Croceho (v italské kulturní oblasti byl do počátku 60. let našeho století pokládán za směřodátného myslitele také v oblasti filologie), který tvrdil, že mluvnice neexistuje a že každý výrok je neopakovatelným tvůrčím výkonem.

II. iii. Právě v terminologii a tvorbě neologismů je nejlíp vidět specifické vlastnosti italštiny. Její zeměpisná poloha a značná blízkost latinské fonologii, která ji charakterizuje mezi románskými jazyky (idiomy), umožňují italským mluvčím pohled na jazyk starodávného Říma jako na pouhé starší období vlastního jazyka. Proto nové vědecké termíny italštiny, vytvořené na základě latiny, nelze v tomto případě nazývat jednoduše internacionalismy.

II. iv. Vznik Útvaru dozoru staví furlanské jazykovědce do jiné role, kde se předpokládá schopnost zasahovat do chování obce mluvčích. Otázkou je, jak to uživatelé budou přijímat. Dobrým řešením by mohlo být uplatňování zásady, podle které lingvista neurčuje, co je v jazyce pěkné i správné, nýbrž umocňuje a zrychluje jeho endogenní přirozený vývoj. Když už mluvíme o terminologii, řekli bychom, že oproti lingvistické eugenetice dáváme přednost jazykovému porodnictví – lingvistické maieutice.

III. i. V případě Furlanska se zabýváme oblastí mnohojazyčnou. Lingvistický aplikační postup musí proto zvláštní pozornost věnovat sociolingvistickým činitelům, zejména pak v případě, kdy chceme posunout hranice mezi užíváním různých jazykových systémů v rámci chování obce mluvčích. Kládeme si tedy otázku, ve kterých situacích chceme furlanštinu uplatňovat.

III. ii. Výraz „chceme“ je přece příliš vágní. Vzhledem k tomu, že jsme se rozhodli upřednostit aplikační přístup, ptáme se nejdříve, pro které případy lze předpokládat časté – statisticky relevantní – uplatnění evropského jazyka se 700. 000 uživateli.

III. iii. Vedle zřejmého užití v rodinném životě nabízí se nám oblast každodennosti: nákupy, vztahy ve vlastní vsi či čtvrti města, rozhovory v práci s kolegy či zákazníky, hra, zdravotní péče atd.

III. iv. Někdo by snad pod hlavičku každodennosti umístil též umění. Možno tu uvést porovnání s pojmem ‚hra‘. V podstatě jsou obě, hra i umění, činnostmi, při kterých si člověk přetvářením osvojuje vnímatelné okolí i sama sebe. Rozdíl mezi nimi je v tom, jaké uznání původce dané činnosti očekává. Hráč se chce uplatnit prostřednictvím úspěšného výkonu; – umělec přenáší svou tíživost na vlastní tvorbu, kterou předkládá k úvaze určité pospolitosti. Pro otázku uplatnění jazyka je tento obor tím zajímavější, čím širší společenský rozměr dosahuje.

III. v. Podle naší definice se právě umělecká činnost jeví jako hlavní zdroj podnětů k zamyšlení nad vlastním okolím a nad společnou totožností každé pospolitosti. Je-li to druh umění, ve kterém jazyk hraje podstatnou nebo hlavní úlohu, jeho provozování pojí jednotlivé jazykové obce a vylučuje členy jiných. Ne náhodou se nikdo nezabývá otázkou použití kteréhokoli idiomu na tržnici, kdežto v určitých divadlech a televizních stanicích jsou některé místní jazyky zakázané.

III. vi. Terminologickým otázkám je tradičně blízká věda. Badatelé se dnes snaží dosahovat nové poznatky platné pro celé lidstvo. Obecná platnost výzkumných výsledků je pevně svázaná s mezinárodní spoluprací, která vytváří nadnárodní skupiny vědců, jež jsou vzájemně spojeni spíš společným badatelským záměrem než mateřským jazykem. Víme, že táto situace z oblasti badání vytlačuje dokonce jazyky početných a vzdělaných národů.

III. vii. V našem případě je problematické též použití jazyka málo početné obce v oblasti popularizační literatury. Dostatek zájemců o vědecké obory si lze představit pouze v oblasti školství, a to v podobě učebních materiálů pro základní školy. Důležitou výjimku tvoří humanitní obory, které jsou zároveň významné pro řešení problémů otázky totožnosti člověka jako jednotlivce i jako člena širších pospolitostí.

IV. i. Oblasti působnosti idiomu malé jazykové komunity, které jsme naznačili v předchozí kapitole, patří spíš mezi ty, které mívají nižší společenské uznání. To samo o sobě nemusí vadit. Živý idiom, potřebný pro každodenní život, je pro jednotlivce mnohem přítomnější a vlivnější než ten, který poskytuje pouhou spisovnou variantu.

IV. ii. Ve dvojjazyčném prostředí může přirozený sklon k napodobování návyků včetně mluvy vyšších společenských vrstev vyústit do nahrazování slabšího jazyka prestižnějším – silnějším. Tak právě bychom vykládali asimilační postup probíhající na úkor furlanštiny.

IV. iii. Proto jsme výše (III. i.) uvedli, že chceme posunout hranice mezi jazykovými variantami v rámci chování obce mluvčích. Ve Furlanii má nepochybně vyšší společenské postavení italština, která si už dávno před začleněním celého Furlanska do jednotného italského státního útvaru (roku 1918) vyhradila prestižnější komunikační situace.

IV. iv. Zde bude tedy přínosné položit otázku o situacích, ve kterých chceme uplatňovat furlanštinu (III. i.), jako otázku o tom, kdy je žádoucí ji uplat-

ňovat. Z řečeného totiž vyplývá, že podstatné je použití furlanského jazyka i v polích působnosti, kde nikdy ani s plánovanou podporou nezaujme relevantní postavení, jako jsou věda či umělecké žánry a směry zaměřené na užší publikum.

V. i. Při čtení III. iii. si nezasvěcení snad představí, že použití malého evropského jazyka pro každodenní záležitosti se neseťkává s potížemi. Není tomu tak. Hlavně když se idiomu neužívá ve sdělovacích prostředcích a není úředním jazykem, některé oddíly slovní zásoby postrádají mnoho výrazů.

V. ii. Je to dáno tím, že nové pojmy a poznatky se dostávají uživatelům skrz druhý idiom. Pokud se přenášejí do běžného rozhovoru osamělé prvky zjevně cizího původu, není to nic divného. Avšak když je těchto prvků takové množství, že ovlivňuje celkový ráz výroku, snadno se přechází do druhého jazyka a mateřský je postupně vytlačován z tematického pole, o kterém se jednalo.

V. iii. Tento problém je cítit zejména v oblastech pod vlivem byrokracie. Tím se nemyslí pouze úřady a kanceláře, ale i školství, zdravotnictví, politická scéna atd.

V. iv. Nejvíce ohrožuje nepočtenou jazykovou obec nedostatek masových sdělovacích prostředků. V době rychlých změn a mód se bez nich žádný idiom neobejde. Nadto se vzory chování a módní návyky často do paměti nahrávají spolu s jazykem daného sdělovacího prostředku a jednotlivý člen obce je skoro nikdy nepřekládá do jazyka svého druhého kulturního okruhu.

V. v. V případě menšinových jazyků a nářečí italské oblasti lze právě vidět rozhodující příspěvek k jejich úpadku v zavedení výlučně celostátních televizních programů mluvených pouze italsky. Krátké desetiletí místních soukromých stanic, které vyústilo do monopolu soukromých celostátních vysílání, též pouze italsky, nemohlo pomoci.

VI. i. Po uvedení základních otázek o roli jazykovědce a o sociolingvistické situaci můžeme přejít k pohledu na jazyk sám o sobě. Terminologická praxe musí vycházet z rozboru širších souvislostí. Musí stanovit společný základ pro nové prvky, které bude vytvářet, aby se dosáhlo celkového souladu mezi navrženými neologismy a strukturou daného idiomu.

VI. ii. Přirozeně, románské jazyky čerpají odborné novotvary z latinské slovní zásoby. To dělá i angličtina, takže z pouhého tvaru jednotlivého výrazu ve francouzštině či ve španělštině nelze poznat jeho prvotní zdroj. V II. iii. jsme už naznačili zvláštní postavení italštiny ve vztahu k latině.

VI. iii. Právě tato situace může přinést potíže odborné furlanské mluvě. Skoro vždy by bylo těžké rozlišovat latinský či italský původ jednotlivého výrazu. Ve skutečnosti by taková furlanština zněla jako italština bez koncového -o, takže výsledek by byl spíš směšný. Nelze přehlížet složku jazykové hrlosti, nutné k dosažení společenské důstojnosti.

VI. iv. Ještě směšnější by byl pokus, který by vycházel z čistě furlanské látky. Hlavně by nadměrně znepríjemnil život badatelů, kteří by museli mít

povinně jazykovědu jako druhý obor. To by bylo pro jednotlivce možná i zábavné při převodu výrazů z cizího odborného jazyka, ale nevíme, jestli by něčemu rozuměl případný čtenář. Nadto není vyloučeno, že stejně budou takto vykouzlené novotvary příliš podobné italským.

VI. v. Avšak furlanština má i vůči celostátnímu jazyku svou jasnou totožnost. Ta nespočívá v pouhé základní slovní zásobě. Hovorový idiom, jehož psaný projev byl dosud okrajový, má přece jiný ráz, než idiom, který byl hodně psán. A italština byla několik století skoro jen psána.

VII. i. Z naší praxe víme, že se v překladech mezi furlanským a slovinským jazykem či mezi českým a italským jazykem lépe zachovává vnitřní struktura věty, vyjma slovosled, než mezi příbuznými idiomy v rámci uvedené čtveřice. Výzkumem by se mělo ověřit, zda to není dáno vysokým výskytem nominálních jazykových prostředků ve dvou „psanějších“ jazycích. Na takový rozdíl mezi češtinou a slovenštinou poukazuje příspěvek V. Podhorné (Podhorná, 1982).

VII. ii. Důraz na úlohu slovesa je pro odbornou furlanštinu potěšující pobídkou. Umožňuje důkladné využití dvou osobitých rysů furlanské jazykové soustavy. Jedním jsou dvojnásobně složené časy. Nacházejí se i v jiných románských a germánských idiomech, ale na rozdíl od Furlanska nejsou téměř nikdy uznány normativními mluvnicemi. Co se týče slovanských jazyků, před dvěma roky, právě tady, mi kolegyně řekla: „*Když jsem byla bydlela na Moravě, (...)*“

VII. iii. Typologický rys slovesa, na který dále poukazujeme, jsou analytické lexémy, porovnatelné s anglickými výrazy *jako to call back, to go on* a jiné. Není to zřejmě jev výhradně furlanský, zdaleka ne ani v celorománských souvislostech, ale příznačný je v našem případě jeho vysoký výskyt (Vicario, s. 12, 133, 296 – 297). Kromě toho lze uvažovat alespoň o jednom slovesném základu, který zaznamenáváme pouze v analytických spojeních. Význam slovesa *parâ*, chránit¹ bez příslovce je zásadně odlišný od společného významového základu analytických obrátů: *parâ dentry* (dovnitř) ‚vsunout‘, *parâ fûr* (ven) ‚odsunout‘, *parâ indaûr* (zpátky) ‚odrazit‘, atd. (Vicario, 1997).

VII. iv. Předchozí výklad nám přiblížil analytické rysy furlanského úzu. Ještě je zaznamenáváme u vztažného zájmena, které tvoří spojení *che* + os. záj. 3. os. Také tady není furlanština výjimkou – hovorová čeština, například, užívá stejného postupu. „*To je kamarád, co jsem mu poslal tu knížku.*“ Slovinská normativní mluvnice mu dokonce dává přednost (*ki* + os. záj. 3. os.) před syntetickou variantou (*kateri*).

VII. v. Analytičnost je zároveň doprovázena oslabeným postavením nominálních jazykových prostředků, které V. Podhorná označuje jako ‚kondenzované‘ (Podhorná, s. 152). Stejný závěr lze vyvodit z Komenského nauky o složených a stažených větách (Comenius, §§78 – 84).

VII. vi. Z této kapitoly vyplývá, že je určitý soubor rysů, přítomných v mnoha hovorových evropských idiomech, které jsou většinou vytlačovány z normativních mluvnic jazyků s bohatší psanou tradicí. Stálo by za to tuto otázku prozkoumat. Zatím bychom je pro účely tohoto příspěvku nazývali *rétorické* a *antirétorické* rysy. Hustota výskytu posledních umožňuje označit *antirétoričnost* za důležitou složku celkového rázu furlanského jazyka.

IIX. i. Při budování odborné mluvy může být nápomocna i překladová činnost. Ve většině evropských jazyků například je znát vliv latiny, jenž je výsledkem častých překladů z jazyka starého Říma, nutných alespoň pro náboženské potřeby.

IIX. ii. Důležitý bude i výběr jazyků, z kterých překládat. Za prvé jich má být více, nevázat se pouze na italštinu. Klasickým rysem podřízenosti je právě fakt, že vstupní bránou pro veškerý nový pojem bývá výlučně jeden idiom. Nadto italsky zná každý furlanský divák televize, proto je zbytečné z ní překládat.

IIX. iii. Přínosné budou hlavně překlady z méně rozšířených jazyků. Na straně jedné jsou alternativními zdroji obnovy proti hlavním zdrojům internacionalismů, z kterých už čerpá italština. Rozhodující úlohu by přitom mohlo hrát Oddělení jazyků a literatur Východní Evropy při Furlanské univerzitě ve Vidmu.

IIX. iv. Co se týče vztahů s ostatním románským světem, s kterým bychom zřejmě nadále byli úzce svázáni, překladová činnost by pomohla obnovit spojení s rumunštinou. Například by mohla posílit syntaktické jevy, které lze vykládat jako dědictví dávné akvilejsko-balkánské sounáležitosti. Máme na mysli hlavně adjektivální člen – rum. *fratele meu cel mare*, furl. *gno fradi chel grant* – a participiální konstrukce jako rum. *merita studiat*, furl. *al merte studiât*. Neméně významné by bylo oživení části společné slovní zásoby.

IIX. v. Křížení různých vlivů by značně obohatilo slovní zásobu jak z hlediska složky signifiant, tak pro stránku signifié. Počet synonym a vyjadřovatelných odstínů by přispíval k osobitosti furlanštiny a zároveň umocnil prostředky jsoucí k dispozici, obdobně jako v češtině střídání souznačných výrazů na latinském a českém základu.

IX. V předchozích kapitolách jsme chtěli podat obraz prvků, které bychom měli mít stále na mysli, abychom vytvořili furlanskou odbornou mluvu, osobitou a nezávislou na jiných jazycích, v souladu s celkovým rázem furlanštiny. Její budování není jenom otázkou zrodu jednotlivých novotvarů, ale podstatné bude také vytvářet určité stylistické pojetí. Optimální využití „antirétorických“ složek, jejich střídání „s rétorickými“, různost zdrojů obnovy jazykové i kulturní by nabízely dvojjazyčnému mluvčímu bohatý vyjadřovací nástroj, který by měl sice užší slovní zásobu než idiomy s větším počtem uživatelů, ale který by poskytoval širokou paletu jiných prostředků k (sebe)vyjádření.

Literatura

COMENIUS, J. A.: *Januae linguarum novissimae clavis, grammatica Latino-vernacula*. In: *Opera didactica omnia, tomus I, pars II*. Amsterdami, Christophorus Conradus, & Gabriel de Rov 1657. Přetisk: Praeae, Academia scientiarum Bohemoslovenica 1957.

PODHORNÁ, V.: Překládání českých jazykových nominálních prostředků do slovenštiny. In: *Acta Universitatis Carolinae. Philologica* 4 – 5.1982. Slavica Pragensia XXV. Praha, Univerzita Karlova 1985, s. 151 – 160.

VICARIO, F.: *I verbi analitici in friulano*. Milano, Francoangeli 1997.

K výskumu jazyka maďarskej tlače na Slovensku *

Szabolcs Simon

Filozofická fakulta UK, Bratislava

1. Úvod

V prvej časti svojho príspevku sa budem venovať všeobecným teoreticko-metodologickým otázkam, v druhej časti novším výsledkom výskumu vykonaného dotazníkovou metódou.

Zaoberať sa jazykom tlače ako jazykovej variety, ktorej sa všeobecne priznáva veľká prestíž (porov. Lanstyák 1996, s. 131 – 132), sa ukazuje z viacerých dôvodov užitočné (porov. Zsemlyei 1995, s. 251; Lanstyák 1998, s. 154). Stačí iba spomenúť, že v tlači sa objavuje veľký počet nových slov a výrazov, z ktorých časť prechádza aj do hovorovej reči. „Doklady z publicistiky ukazujú, že príležitostné a nové slová vznikajú aj v období významných spoločenských procesov. [...] Ako príležitostné a nové slová vznikali po 17. novembri 1989 najmä pomenovania osôb slovotvorného typu : -č (*krágl'ovač, preverovač, prevracač kabátov*), -tel' (*vylučovateľ, donucovateľ*), -ník (*sekerník, celibátnik*), -ár (*prestavbár, hladovkár, korytár*), -ista (*heavymetalista, nomenklaturista, paceminterrista, lágrista*). Nové slovesá sa tvorili najmä univerbizáciou (*genocidovať, metalovať, zjazdovať, iniciovať*)“ (Jacko 1992, s. 25)¹. Na ilustráciu uvedieme niekoľko príkladov z najnovších lexikálnych

* Vyjadrujem úprimnú vďaku Istvánovi Lanstyákovi za pomoc, ktorú mi poskytol pri písaní tohto článku.

¹ Z iného aspektu slovami J. Bosáka: „Nové pomenovacie jednotky vznikajú prevažne v pracovnej sfére a v bežnej dorozumievacej sfére, prenikajú do spisovného jazyka (najmä v publicistike a v prekladoch) a vyvolávajú pohyb v slovnjej zásobe, lebo sa uplat-

jednotiek aj z maďarskej tlače²: *kukac* ‘zavináč’ (N/’96), *konceptautó* ‘konceptové auto’ (N/’96), *sikerhonorárium* ‘honorár úspechu’ (N/’96), *feketekassa-sztori* ‘príbeh o využívaní nezákonných peňažných prostriedkov’ (N/’98), *éhségsztrájkos* ‘osoba štrajkujúca hladovkou’ (N/’98), *szegénypolitika* ‘politika štátu na riešenie chudoby’ (N/’98), *lobbyszerdekek* ‘záujmy korupčného systému’ (N/’98), *hálózati vándor* ‘používateľ, „pútnik“ po internete’ (HVG/’96), *örömpar* ‘erotický priemysel’ (HVG/’96), *minisztermenesztő* ‘uvoľnenie ministra z ministerského kresla’ (Ú/’98), *falugaléria* ‘galéria na dedine’ (Ú/’98), *energiabiznisz* ‘obchodovanie v energetike’ (Ú/’98), *médiumpfgyelő* ‘orgán na pravidelné monitorovanie médií pred voľbami’ (Ú/’98), *csendőrpertu* ‘(tu v prenesenom význame) neadekvátne chápanie vykonávania moci zo strany policajtov’ (Ú/’98). Na posudzovanie zmien, predovšetkým v oblasti slovnej zásoby, je potrebné čo najhlbšie poznanie tejto jazykovej variety spolu s varietami živého hovoreného jazyka.

2.1. Niektoré charakteristické črty jazyka maďarskej tlače na Slovensku

V tlači sa vyskytujú rozličné texty, ktorých spoločným charakteristickým znakom je, že ich jazyk predstavuje štandardnú varietu, v ktorej sa vyskytujú aj funkčné subštandardné prvky (porov. Varsányi, 1988). Štandardný maďarský jazyk na Slovensku vo svojej písanej aj hovorenej podobe obsahuje jazykové javy, ktoré pochádzajú jednak z nárečí, jednak sa dajú vysvetliť vplyvom slovenčiny. Túto okolnosť si nemôžeme nevšimnúť ani pri analýze jazyka novin. Jazykové javy, ktoré charakterizujú texty tlače, môžeme teda rozdeliť na dve skupiny:

(1) Javy, ktoré sú všeobecne charakteristické pre jazyk tlače v jednotlivých jazykoch, napr. v slovenčine, nemčine, maďarčine a pod. Sem patrí aj vysoká frekvencia neologizmov (porov. Jacko 1992, s. 20) a cudzích slov. „Najväčšia internacionalizácia všetkých jazykov je v oblasti publicistického štýlu. Tento fakt sa odráža na príleve cudzích slov a neologizmov aj do našej publicistiky“ (Mistrík, 1985, s. 462).

(2) Jazykové javy, ktoré sú špecifické pre jazyk maďarskej tlače vychádzajúcej na Slovensku v porovnaní s jazykom písaných médií v Maďarsku. Sem zaradíme kontaktné varianty, ktorých výskyt môžeme vysvetliť vplyvom slovenského jazyka na maďarský jazyk. Skupina kontaktných javov je samozrejme vnútorne členená, ide o rôzne typy výpožičiek, akými sú

ňujú ako variantné a konkurenčné prostriedky“ (1995, s. 28; porov. aj Horecký–Buzássyová–Bosák a kol., 1989, s. 315–317).

² Príklady pochádzajú z tlačových orgánov Új Szó (Ú), Népszabadság (N), Heti Világgazdaság (HVG). Prvý z nich – ako je známe – vychádza na Slovensku, ostatné dva v Maďarsku. V prípade Új Szó príklady pochádzajú z vlastnej zbierky, podobne aj novšie príklady z denníka Népszabadság; k ostatným príkladom, porov. Pusztai, 1997.

napr. priame výpožičky *Jednota* 'Jednota', *inventúra* 'inventúra', sémantické výpožičky *akció* 'akcia', *brigád* 'brigáda', *harmonogram* 'harmonogram' a kal-kovanie (*ipari cikk* v štandardnej maďarčine [ďalej št. m.] *iparcikk* 'priemy-selný tovar', *politikai szubjektum* št. m. *politikai elit* 'politický subjekt')³. Charakteristika tejto skupiny je veľmi dôležitá z aspektu všeobecného opisu jazykových variet maďarského jazyka na Slovensku. V našom prípade môže byť takáto práca prospešná aj pri príprave nového vydania *Krátkeho slovníka maďarského jazyka*, ktorý už bude obsahovať niektoré prvky jazykových variet maďarského jazyka mimo územia Maďarskej republiky (porov. Beregszászi, 1997; Lanstyák – Simon – Szabó Mihály, 1998, s. 67 – 68; Simon 1998, s. 123).

Ďalšou charakteristickou črtou jazyka maďarskej tlače na Slovensku je to, že v porovnaní s jazykom tlače v Maďarsku má isté rozdiely vo frekvencii slov a slovných spojení. V súčasnosti sme sa začali zaoberať práve touto otázkou. Ide o výskum slov a slovných spojení, ktoré sa nevyskytujú v maďarskej tlači v Maďarsku, vyskytujú sa však v maďarskej tlači na Slovensku; alebo sa vyskytujú v odlišnom význame, resp. v tom istom význame so značným rozdielom vo frekvencii výskytu. Príklady na tieto javy sme vybrali z denníka *Új Szó* a *Népszabadság*⁴. Na tomto mieste nie je priestor na uvedenie väčšieho počtu príkladov, na ktorých by sme mohli demonštrovať rozdiely medzi výskytom lexikálnych jednotiek v maďarskej tlači na území Maďarska a na území Slovenska. Z toho dôvodu sme vybrali iba dva príklady. V prípade lexémy *tőzsde* (burza) ide o rozdiel vo frekvencii výskytu tohto slova. Význam slova *burza* je v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* (ďalej KSSJ) vyložený takto: "1. (v kapit.) trh s cennými papiermi al. niekt. druhmi tovaru: peňažná, plodínová b., špekulovať na b-e 2. výmenný obchod; miesto výmeny tovarov: filatelistická b., b. šatstva; -ový príd.: b-é špekulácie" (55). *Krátky slovník maďarského jazyka* (ďalej KSMJ) k slovu *tőzsde* udáva približne ten istý význam, ktorý je ako prvý uvedený v KSSJ. Podobný význam, ktorý je ako druhý uvedený v KSSJ, patrí však v KSMJ k inému heslu, k heslu *börze* (ako druhý význam, ako prvý význam je uvedený *tőzsde*, porov. s. 156). Lexéma *börze* je však označená hviezdíčkou, čo znamená, že takéto slovo, výraz, resp. význam (významový odtienok) je "nesprávny, odporúča sa mu vyhýbať, resp. je zbytočný" (porov. II/1549). Slovo *tőzsde* je maďarského

³ K systematizácii výpožičiek porov. E. Haugen 1972; po ňom Kontra, 1981; Lanstyák, 1998; Simon, 1998.

⁴ Ako jazykový korpus slúžili mesiace január – máj 1998 denníka *Új Szó* a čísla z denníka *Népszabadság* z 2. novembra 1997 a z 2., 3., 4., 6., 7., 8., 9. júla 1998. Nejde však o korpusy rovnakej veľkosti, čo znamená, že ukazovatele množstva sa nedajú navzájom bezprostredne porovnávať. Aby si čitateľ predsa mohol vytvoriť istú predstavu o rozsahu korpusov, pripomíname, že *Népszabadság* má 22 a *Új Szó* 12 strán.

pôvodu, slovo *burza* je cudzieho, nemeckého pôvodu (porov. Benkő, 1967, s. 364 – 365). Podľa našich údajov sa lexéma *tőzsde* v denníku Népszabadság vyskytla 47-krát. Z toho 8-krát (17,0 %) ako samostatná lexéma, 30-krát (63,8 %) ako časť zloženého slova napr. *tőzsdeterem*, *tőzsdecégek*, *tőzsdeügyletek*, *gabonatőzsde*; 9-krát (19,1 %) v prívlastkových konštrukciách napr. *tőzsdei papírok*, *tőzsdei bevezetés*, *tőzsdei események*, *tőzsdei árfolyam*. Lexéma *börze* sa vyskytla iba raz ako časť kompozita: *börzeelnökjelölteket*. Ak s týmito údajmi porovnáваме údaje získané z denníka Új Szó, je zaujímavé, že lexéma *tőzsde* sa vyskytla iba 8-krát, pričom sa zároveň 14-krát vyskytla aj lexéma *börze* vo význame ‘tőzsde’. Vyššiu frekvenciu výskytu *börze* v denníku Új Szó iste podporuje paralela *burza* v slovenskom jazyku.

Lexéma *akció* je rozšírená v jazyku maďarskej tlače na Slovensku aj v Maďarsku. Vyskytla sa aj v našom jazykovom korpuse z novín vo významoch: ‘zámeraná činnosť, organizované podujatie na dosiahnutie istého cieľa; (politická) podpisová akcia, bojová akcia, akcia v športe (vo futbale, hokeji); výpredaj tovaru; označenie istého žánra filmu; príležitostné spoločenské vystúpenie’ atď. Podľa našich údajov však lexéma *akcia* má širší význam v maďarskej tlači na Slovensku ako v Maďarsku. V denníku Új Szó sa táto lexéma vyskytla aj vo význame ‘kultúrna akcia’ a ‘akcia v športe’, pričom sa v týchto významoch v našom materiáli z denníka Népszabadság neobjavila. (Treba však poznamenať, že z rozhlasových vysielaní so športovou tematikou máme údaj o výskyte lexémy aj v tomto poslednom význame.) Príklady z Új Szó: *a színházban rendezett ellenzéki akciók állandó vendégei a SZISZ embe-rei* ‘členovia SIS-u sú pravidelnými hosťami na akciách opozície usporiadaných v divadle’; *egy Zsákovictól indult akciót jó lövéssel fejezett be* ‘dokončil dobrou strelou akciu, ktorá vychádzala od Zsákovicsa’, *vezettek néhány gyors akciót* ‘viedli niekoľko rýchlych akcií’, *a Vasas [...] hasonló akciókat könnyedén használt ki* ‘Vasas (futbalové mužstvo) ľahúčko využil podobné akcie’, *villámgyors akciókkal rendre faképnél hagyták a zöldek nehézségek hátvédősorát* ‘bleskurýchlymi akciami často prekabátili ťažkopádnych obrancov zelených’.

Ďalej môžeme konštatovať, že v denníku Népszabadság sa lexéma *akció* v najväčšom počte vyskytovala vo význame ‘bojová, resp. vojenská akcia’ (napr. *jeruzsálemi terrorakció* ‘teroristickú akciu v Jeruzaleme’, *merényletei és gyilkossági akciói* ‘niekoho/-čoho atentáty a vražedné akcie’, *a szerbek etnikai tisztogató akciót kezdtek* ‘Srbi začali etnickú očistnú akciu’). Z celkového počtu 49 (100 %) výskytov lexémy *akció* v materiáli Népszabadság v tomto význame sa vyskytla 17-krát (34,7 %).

V našom materiáli z denníka Új Szó lexéma *akció* najčastejšie, 61-krát, vystupovala vo význame ‘podujatie organizované s istým cieľom’ (36,3 %; celkový počet výskytov bol 168 – 100 %), napr. *nemzetközi béketeremtő akcióval* ‘medzinárodnou mierovou akciou’, *aláírás-gyűjtési akcióba* ‘do

petičnej akcie', az SZDK és az MK közös petíciós akcióját 'spoločnú petičnú akciu SDK a MK'), pričom vo význame 'bojová, resp. vojenská akcia' sa vyskytovala iba v menšej miere, 20-krát (11,9 %), napr. *katonai akció* 'vojenská akcia', *kábítószert-ellenes csoportja hajtotta végre azt az akciót* (akciu vykonávala protidrogová policajná jednotka).

2.2. Výskum uskutočnený dotazníkovou metódou

Pri výskume jazyka maďarskej tlače na Slovensku má byť jedným z hlavných cieľov opísať jazykové prvky, ktoré môžeme považovať za kontaktové javy.

V nedávnej minulosti sme uskutočnili s kolegami Istvánom Lanstyákom a Gizelou Szabómihályovou výskum, ktorý organicky nadväzoval na prípravné práce upraveného vydania *Krátkeho slovníka maďarského jazyka*. Jeho prvé vydanie vyšlo r. 1972 vo vydavateľstve Akadémia v Budapešti. Cieľom výskumu bolo navrhnuť doplnenie tohto slovníka o slová, ktoré sú v Maďarsku neznáme a ktoré sme tu na základe nášho výskumu považovali za všeobecne prijaté, štandardné. Predpokladali sme, že výsledky výskumu o rozšírení týchto prvkov medzi našimi respondentmi v istej miere prispedia k identifikácii tých slov a výrazov, ktoré by sa mohli považovať za štandardné prvky a mohli by sa do upraveného *Krátkeho slovníka maďarského jazyka* zaradiť. Pre krátkosť času sme potrebné štatistické údaje získavali dotazníkovou metódou. Dotazník bol zostavený I. Lanstyákom a G. Szabómihályovou predovšetkým z kontaktovej variantov, slov a slovných spojení, ktoré boli vyexcerpované z jazyka tlače a pretransformované do súvislých textov bez toho, aby sme ich typograficky odlišili. Takýmto spôsobom pripravené texty reprezentovali novinové články. Obsahovali viac ako sto kalkov a javov interferencie a okrem nich aj niekoľko odchýlok inej povahy (napr. frekvenčnej). Ako priame výpožičky sa vyskytli iba medzinárodné slová (ktoré sú v maďarských jazykových varietách na Slovensku čiastočne slovenského pôvodu), pretože slová, ktoré sa dajú bezprostredne odvodzovať od slovenského etymónu sa v prejavoch štandardného charakteru nepoužívajú. Úlohou respondentov bolo opraviť tieto texty. Nešlo však o reprezentatívny výskum, dotazníky vyplnilo sto jeden respondentov. Z našich respondentov malo vysokoškolské vzdelanie 74 (73,3 %), zvyšných 27 (26,7 %) malo stredoškolské vzdelanie. Respondenti pochádzali z rôznych oblastí Slovenska, pričom boli v prevahe tí, ktorí žijú v juhozápadnej časti Slovenska. Respondenti s vysokoškolským vzdelaním mali v našej vzorke početnú prevahu, pretože vysokoškolské vzdelanie v rámci maďarského obyvateľstva na Slovensku má iba 2,9 % populácie (porov. Gyurgyík, 1994, s. 48). Silnú prevahu inteligencie odôvodňuje aj fakt, že táto spoločenská vrstva je nositeľom štandardnej variety jazyka (porov. Lanstyák, 1996, s. 133–135). V jednojazyčnej maďarskej rodine pochádzalo 88 % našich respondentov. Z celkového počtu respondentov 90 %

chodilo do základnej a strednej školy s vyučovacím jazykom maďarským, 88 % v rodine používa výlučne alebo prevažne maďarský jazyk (podrobnejšiu charakteristiku porov. Simon, 1998, s. 125).

Na tomto mieste nie je možné podrobnejšie sa venovať niektorým ďalším metodologickým otázkam. V nasledujúcej časti nášho príspevku sa pokúsime aspoň naznačiť čiastkové výsledky výskumu.

Výsledky svedčia o tom, že naši respondenti v texte reprezentujúcom "pseudopublicistické" kontexty vo väčšej miere pokladali za prijateľné maďarské prvky, to znamená tie, ktoré nepociťovali ako cudzie, z cudzích elementov dávali prednosť tým, ktoré mali formu slovného spojenia a zloženiny; zo sémantickej stránky to však boli takmer vždy názvy inštitúcií. Pre respondentov bolo teda dôležité, aby slová a výrazy boli formálne maďarské – preto pokladali za nevhodné medzinárodné slová. Túto tendenciu možno interpretovať ako dôsledok pretrvávajúcich puristických tendencií u príslušníkov maďarskej komunity na Slovensku. Odmietanie cudzích slov a výrazov (internacionalizmov) respondentmi však neznamená, že tieto prvky nemožno považovať za súčasť štandardnej variety maďarského jazyka na Slovensku, ale ani ich akceptovanie nepotvrďuje bezpodmienečne ich štandardný status. Z toho vyplýva, že naša metóda nie je celkom vhodná na zistenie toho, či naozaj ide o štandardný status jednotlivých prvkov. Napriek tomu však s veľkou pravdepodobnosťou možno ako štandardné (v danej variete) hodnotiť mnohé slová a výrazy z tých, ktoré väčšina respondentov akceptovala – a teda možno odporúčať ich prijatie aj do KSMJ. Takými boli napr. slová: *szakosító tagozat* / št. m. *szakképesítést nyújtó tanulmányi forma* 'nadvetbové štúdium, škola'; *alapiskola* / št. m. *általános iskola* 'základná škola'; *szaknintézet* / št. m. *szakmunkásképző* 'odborné učilište'; *hozzáadottérték-adó* / št. m. *általános forgalmi adó* 'daň z pridanej hodnoty'; *könyvelési napló* / št. m. *naplófőkönyv* 'účtovný denník'; *szociális biztosítás* / št. m. *társadalombiztosítás*: sociálne poistenie; *műszaki igazolvány* / št. m. *jármű forgalmi engedélye* 'technický preukaz'; *kulturális minisztérium* / št. m. *művelődési minisztérium* 'ministerstvo kultúry' atď.

Vo výskume jazyka tlače plánujeme pokračovať v budúcnosti na úrovni lexiky aj v oblasti porovnávania jazyka maďarskej centrálnej a regionálnej tlače na Slovensku. V súčasnosti zbierame jazykový materiál na počítačové spracovanie. V rámci možností sa pokúsime o zozbieranie dostatočne veľkého množstva materiálu, v ktorom by boli zastúpené všetky typy novín. Tento jazykový korpus by mohol byť užitočný nielen pre lingvistické analýzy, ale aj pre iné účely a mohol by ho využívať každý, kto sa vo svojej práci dostane do styku s novinami.

Tento príspevok vznikol s podporou štipendia Domus Hungarica Scientiarum et Artium.

Literatúra

- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1. Red. L. Benkő. Budapest, Akadémiai Kiadó 1967.
- BEREGSZÁSZI, A.: Kárpátaljai szavak a Magyar Értelmező Kéziszótárban? Pánsíp 1997, č.2, s. 24 – 29.
- BOSÁK, J.: Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca 1. Zost. Slavo Ondrejovič – Mária Šimková. Bratislava, Veda 1995, s. 17 – 42.
- GYURGYÍK, L.: Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és a népmozgalmi adatok tükrében. Bratislava, Kalligram 1994.
- HAUGEN, E.: The Analysis of Linguistic Borrowing. In: The Ecology of Language. Zost. S. Dil. Stanford, California, Stanford University Press 1972, s. 79 – 109.
- HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovej zäsoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989.
- IVANOVÁ, M.-ŠALINGOVÁ, Z. – MANÍKOVÁ, Z.: Slovník cudzích slov. Bratislava, Veda 1979.
- JACKO, J.: Neologizmy a okazionalizmy v súčasnej publicistike. Slovenská reč, 57, 1992, s. 19 – 25.
- KONTRA, M.: A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel "elangolosodó" orvosi nyelvünkre. Nyelvtudományi Értekezések, 109. Budapest, Akadémiai Kiadó 1981.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Ved. red. J. Kačala. Bratislava, Veda 1987.
- LANSTYÁK, I.: A magyar nyelv állami változatainak kodifikálásáról. Magyar Nyelvőr, 120, 1996, č. 2, s. 125 – 151.
- LANSTYÁK, I.: A magyar nyelv szlovákiai változatainak sajátosságai. Egyetemi Füzetek 1. Dunaszerdahely, Lilium Aurum 1998.
- LANSTYÁK, I.: A magyar nyelv szlovákiai változatainak kutatásáról. In: Tanulmányok a magyar – szlovák kétnyelvűségről. Red. I. Lanstyák – Sz. Simon. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó 1998, s. 150 – 190.
- LANSTYÁK, I. – SIMON, SZ. – SZABÓMIHÁLY, G.: A magyar standard szlovákiai változatának szókincséről. In: Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűségre. Jazykové kontakty v Karpatskej kotline s osobitným dôrazom na bilingvizmus maďarčina a iný jazyk. Red. I. Lanstyák – G. Szabómihály. Bratislava, Kultúrny inštitút Maďarskej republiky, Vydavateľstvo Kalligram 1997, s. 67 – 77.
- Magyar értelmező kéziszótár I-II. 8. nezmeneé vyd. Budapest, Akadémiai Kiadó 1989.
- MISTRÍK, J. Štylistika. Bratislava, SPN 1985.
- PUSZTAI, F.: Új szavak és jelentések. Felhívás új szavak és jelentések gyűjtésére. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete 1997.
- SIMON, SZ.: Nyelvi változók a szlovákiai magyar sajtóban. In: Nyelvi változó – nyelvi változás. Red. K. Sándor. Szeged, JGYTF Kiadó 1998, s. 123 – 139.
- VARSÁNYI, GY.: Argó nyelvi elemek szépirodalmi és publicisztikai szövegekben. Magyar Nyelvőr, 112, 1988, č.2, s. 136 – 142.

ZSEMLYEI, J.: Román tükörszavak, tükörfeljezések és hibridszavak a romániai magyarság nyelvhasználatában. In: Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. Red. I. Kassai. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya 1995, s. 245 – 252.

Koncepcia hesla v lokálnom slovníku pradiarskej a tkáčskej terminológii

Katarína Balleková

Jazykovedný ústav E. Štúra SAV Bratislava

Príspevok sa zameriava na otázku koncepcie hesla v lokálnom slovníku (obce Zliechov a príľahlých obcí) tradičnej pradiarskej a tkáčskej terminológii.

Ako vyplýva zo zamerania slovníka, pôjde o tematicky vymedzenú apelatívnu slovnú zásobu z oblasti spracovania konopí a ľanu a z okruhu domáceho spracovania vlny. Jednotlivé lexikálne jednotky, ktoré budú do slovníka zaradené, boli do konca päťdesiatych rokov súčasťou aktívnej slovnej zásoby používateľov jazyka, pričom slúžili na presné označenie reálií a javov z uvedenej vecnovýznamového okruhu. Tvorili teda terminologický systém.

So zánikom tradičnej výroby plátna a súkna v skúmaných obciach dochádza po druhej svetovej vojne postupne k zániku s touto výrobou súvisiacich činností, prestávajú sa používať príslušné náradia a nástroje, plátenné a súkenné výrobky sa viac domácym spôsobom nezhotovujú. Pomenovania a termíny na označenie zanikajúcich reálií sa u používateľov jazyka dostávajú postupne do pasívnej slovnej zásoby (v generácii, ktorá terminologický systém poznala) až zanikajú, príp. sa v lokalite významy terminologizovaných lexikálnych jednotiek vôbec nepoznajú (ide o 60-ročných a mladších respondentov). Môžeme konštatovať, že skúmaná terminologická lexika sa ako samostatný systém nevyvíja, dnes sa v lokalite nachádza v reliktnej podobe pasívnej slovnej zásoby, ale niektoré lexikálne jednotky tohto systému žijú ako súčasť všeobecného lexikálneho fondu vlastným vývinom (stratili charakter terminologického pomenovania, ale isté významy lexém sa zachovali). Z tohto hľadiska ide pri zostavovaní lokálneho terminologického slovníka o retrospektívne zaznamenanie jazykového materiálu, ktorý môže podať obraz o stave spoločenských pomerov, úrovni myslenia a o procese vývoja materiálnej kultúry v istom časovom období v konkrétnej lokalite (porov. Nižňanský, 1984).

Zamýšľaný slovník však nemá ambície zachovať lexikálne bohatstvo len formou zhromaždenia teritoriálne vymedzených terminologických slov, nejde nám ani o samostatný register zachovaných pojmov, ale o odraz ich systémových vzťahov v lexikografickom spracovaní.

Pramenný materiál pre slovník

Lexikálny materiál pre slovník sme získali z vlastných terénnych výskumov v siedmich susediacich obciach (ťažisko lexiky pochádza z obce Zliechov v okrese Ilava) v rokoch 1995 – 1996.

Podľa vlastného dotazníka (obsahuje okolo 300 otázok etnolingvistického charakteru) sme viedli usmerňovaný rozhovor s informatorkami vo veku nad 70 rokov. Cieľom rozhovorov nebolo vyplňanie dotazníka, ale získanie súvislých nárečových prejavov na konkrétnu tému, v ktorých sa skúmaná lexika vyskytuje v prirodzenom jazykovom kontexte. V ďalšej fáze sme formou čitateľskej fonetickej transkripcie vpisovali do dotazníka získané apelatíva bez exemplifikácie. Na dodatočný zápis lexiky nám slúžil fonetický prepis audiozáznamov. V nasledujúcej fáze triedenia materiálu sme zostavili pracovný abecedný heslár, ktorý slúži ako opora pri zostavovaní budúceho slovníka. Pramennou analýzou¹ získaných lexikálnych jednotiek sme vykonali lingvistickú rekonštrukciu fungujúceho terminologického systému.

Typ slovníka

Náš slovník bude typ lokálneho výkladového slovníka (akými sú špeciálne profesionálne slovníky, napr. remeselníckej terminológie, porov. napr. Madunický, 1987) s abecedným usporiadaním heslových slov. V lexikografickom spracovaní heslového slova uprednostníme semaziologické hľadisko s bohatou štruktúrou významových vzťahov (ak takáto existuje). Hierarchické určovanie denotatívnych významov lexémy (sémantických významov a príznakov) vytvorí polysémický reťazec v rámci obsahu terminologickej lexikálnej jednotky. Takouto plnohodnotnou dialektickou denotáciou chceme docieľiť nenarušenú spätosť významov². Domnievame sa, že v terminologickom slovníku lokálneho charakteru je žiaduce čo najpodrobnejšie vymedzenie lexikálnych významov (pozri Falińska, 1980; Habovštiaková, 1980).

Keďže ide o slovník spracúvajúci terminologickú lexiku z malého, relatívne homogénneho teritória, odlišnosť polysémnych významov jednej lexémy nie je pri lexikálno-sémantickej analýze podmienená územnou diferenciáciou reálií a javov. Podľa K. Habovštiakovej sa lexikálna jednotka v slovníku jednej obce vyznačuje malou „variantnosťou formy a významu“ (1980, s. 165). Z tohto hľadiska môžeme vylúčiť významovú homonymiu (resp. tautonymiu). Predpokladáme, že v nárečovej terminologickej sústave je vybudovaná nízka synonymia termínov (hoci ju nevyklúčujeme), pretože ľudový termín plní

¹ Fonetickou transkripciou súvislých textov, kompletnou počítačovou excerpciou skúmanej apelatívnej slovnnej zásoby – v medziach technických ne-/možností – doplnenou kontextovou sémantizáciou a revíziou získaných významov jednotlivých lexém, pričom sme eliminovali významy úzko viazané na kontext, náhodné a individuálne významy lexikálnych jednotiek.

² Nie každá lexéma bude mať/má rovnako bohatú polysémickú štruktúru. Napríklad pri hesle **konope** očakávame túto hierarchiu významov: 1. technická rastlina (lat. *Canabis sativa*), 2. samčia rastlina bez semena, poskonné konope, 3. samičia rastlina so semenom, materné konope, 4. semeno tejto rastliny, 5. steblo, 6. vyčesané vlákno, 7. zväzok vlákna na praslici, kúdeľ, 8. spradené vlákno, niť.

funkciu jednoznačného slova s ustáleným významom (porov. Balleková, 1997). Preto pri spracovaní slovníka neuvažujeme o uvádzaní synonymických radov. Významová príbuznosť alebo zhoda lexém bude zohľadnená v doplnkovom systematickom indexe hesiel.

Z hľadiska územnej či jazykovej proveniencie zaradíme do slovníka slová domáceho pôvodu i prevzaté slová, ktoré plnia v miestnom nárečí funkciu termínov³.

Podoba heslovej state

Heslové slovo tvorí lexikálna jednotka zapísaná v spisovnej podobe (porov. Ripka 1980; Slovník slovenských nárečí, 1994). Ak spisovný formálny ekvivalent nárečovej lexémy neexistuje, vytvorí sa jej pospisovnená (štandardizovaná) forma. V slovníku spracúvame jednovýznamové a viacvýznamové lexikálne jednotky, ktoré patria k ohybným slovným druhom, t. j. substantíva a adjektíva (aj vzťahové adjektíva typu *birčfí*), zámená, číslovky (napr. na označenie miery), slovesá (zvrätne i nezvrätne, odlišené vidom).

Za heslovým slovom bude nasledovať jeho slovnodruhovú charakteristiku, ktorá sa označí skratkami pisanými s bodkou iným typom písma: zvolili sme (v zhode so *Slovníkom slovenských nárečí*, 1994) pre podstatné meno skratku rodov (*m.*, *ž.*, *s.*), pre prídavné meno skratku *príd.*, pre sloveso skratku vidu (*dok.* – dokonavé sloveso, *nedok.* – nedokonavé sloveso), pre číslovky skratku *čísl.*, pre zámená skratku *zám.* Za rodovú skratku pri pomnožných podstatných menách uvádzame spresňujúci údaj skratkou *pomn.*, napr. **hrebienky** *m. pomn.*, **sno vadlá** *s. pomn.*, **konope** *ž. pomn.*, **zvíjačky** *ž. pomn.*

Štylistickú charakteristiku lexikálnych jednotiek neuvádzame, keďže spracúvame nociónálnu terminologickú lexiku. Hoci sú do slovníka zaradené aj metaforicky tvorené termíny (na základe podobnosti), napr. **koza**, **noha**, **panák**, expresívita takýmto spôsobom tvorených slov sa stráca, v nárečovom terminologickom systéme vystupujú ako neutrálne.

Po slovnodruhovej (výnimočne gramatickej⁴) charakteristike nasleduje výklad významu. V našom slovníku sme zvolili filologický výklad významov (základným typom výkladu je výklad spisovným ekvivalentom), ale v prípade nutnosti (ak ide o neznámy význam zanikajúcich reálií a javov) využívame aj podrobnejší etnolingvistický encyklopedický výklad. Pri synonymických slo-

³ „Prevzaté“ slová, napr. *kramľa*, *kramľovať*, *stokel'*, *šrób*, *tkalcovňa* sa v dôsledku fonetickej a tvaroslovnej adaptácie zaradili do domácich paradigmatických vzťahov terminologickej sústavy (pozri Bartko, 1980). Na tomto mieste si však nenárokujeme podrobnejšie komentovať diachrónny vývin nárečovej terminológie. Ide o sondu do rekonštruovaných terminologických vzťahov.

⁴ Pri spracovaní gramatických významov uvažujeme vo výnimočných prípadoch o uvádzaní gramatických špecifik nárečových tvarov v postavení za slovnodruhovú charakteristikou heslového slova.

vách spracúvaných ako samostatné heslá používame typizovanú formuláciu výkladu.

Výklad lexémy doplníme exemplifikáciou. Širšia kontextová exemplifikácia (ale aj len minimálny kontext ako typické voľné spojenie) dokladá a charakterizuje slovo vo význame, ktorý opisuje výklad. Foneticky transkribovaná exemplifikácia obsahuje heslové slovo v nárečovom variante. Na dokladovanie významu používame 1 – 3 nárečové doklady. Na prvom mieste uvádzame doklad z obce Zliechov, na ďalších miestach doklady zo susedných obcí (ak sme ich zaznamenali). Tieto ďalšie doklady sa presne lokalizujú názvom obce (jeho skratkou). Ilustratívne nárečové citáty sa snažíme zaradiť do slovníka iba jeden raz.

Súčasťou exemplifikácie je aj ustálené lexikalizované spojenie (všetky možnosti s prípadnou lokalizáciou) uvádzané za exemplifikačným dokladom širšieho voľného kontextu.

O hierarchickom usporiadaní významov sme písali vyššie.

Do heslovej state (slovotvorného hniezda) zaraďujeme na jej konci z úsporných dôvodov niektoré typy odvodených slov (zvýrazneným typom písma) vo fonetickej nárečovej transkripcii.

- a) Pri podstatných menách⁵ uvádzame
 - prechýlené ženské podoby,
 - vzťahové prídavné mená (spôsob ich zachytenia sa ešte v koncepcii dotriešuje).
- b) Pri základných slovesách (nedokonavých) hniezdujeme
 - opakovacie slovesá, napr. **trepat' nedok.** – **trepávať opak.**, ktoré označujeme spresňujúcim údajom (jeho skratkou) *opak.*,
 - predponové slovesá, napr. **lomit' sa nedok.** → **zlomit' sa**; **trepat' nedok.** → **otrepat', vytrepat'**; **lámat' nedok.** → **polámat'.**

Záver

Predložená koncepcia nepredstavuje zatiaľ definitívnu a úplnú podobu zamýšľaného lokálneho terminologického slovníka. Nateraz sme sa nesústredili na využitie grafických prostriedkov a typov písma pri označovaní a odlišovaní jednotlivých častí v lexikografickom spracovaní heslovej state. Konečná podoba slovotvorného hniezda aj štruktúra celého slovníka (napr. systém odkazovania, hniezdovania, kvantitatívneho zastúpenia dokladov a derivátov) sa nachádza vo fáze zdokonaľovania. V neposlednom rade zohrá dôle-

⁵ Zdrobnené podstatné mená (formálne deminutíva) spracúvame ako samostatnú lexému, pretože kvantita ako určujúci príznak je nositeľom nového významu (odlišnej realie). Významové deminutíva (hypokoristiká) so znakom expresivity do slovotvorného hniezda (kam by patrili) nezaraďujeme. Neplnia funkciu termínov a zároveň sú tvorené na základe pravidiel konkrétnej nárečovej slovotvorby.

žitú úlohu technické využitie kartotéky ako pramenného zdroja pre slovník, počítačové spracovanie i autorská redakcia.

Literatúra a pramene

BALLEKOVÁ, K.: Lexikálna sémantika pradiarskej a tkáčskej terminológie. In: VARIA VI. Zborník zo VI. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra-Piesok 27.–29. 11. 1996). Zost. M. Nábělková. Bratislava, SJS pri SAV 1997, s. 173 – 186.

BARTKO, L.: Miesto slov cudzieho pôvodu v nárečovom slovníku. In: Dialektologický zborník I. Ved. red. J. Ružička-M. Štec. Bratislava, SPN 1980, s. 89 – 93.

BLANÁR, V.: Semaziologický a onomaziologický princíp organizácie slovnej zásoby. In: Dialektologický zborník I. Ved. red. J. Ružička – M. Štec. Bratislava, SPN 1980, s. 11 – 17.

BUFFA, F.: Svojskosti nárečovej derivácie a nárečový slovník. In: Dialektologický zborník II. Zost. L. Bartko. Prešov, Filozofická fakulta UPJŠ 1986, s. 119 – 129.

FALIŇSKA, B.: Zasady wyodrębniania znaczeń w Słowniku polskich gwarowych nazw tkackich. In: Dialektologický zborník I. Ved. red. J. Ružička – M. Štec. Bratislava, SPN 1980, s. 213 – 220.

HABOVŠTIAK, A.: K otázke ľudových termínov a dialektizmov. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Ved. red. J. Kačala. Bratislava, JÚLEŠ SAV 1984, s. 310 – 312.

HABOVŠTIAK, A.: Viacslovné pomenovania v Slovníku slovenských nárečí. In: Dialektologický zborník II. Zost. L. Bartko. Prešov, Filozofická fakulta UPJŠ 1986, s. 191 – 205.

HABOVŠTIAKOVÁ, K.: Spracovanie významu slova v nárečovom slovníku. In: Dialektologický zborník I. Ved. red. J. Ružička – M. Štec. Bratislava, SPN 1980, s. 165 – 171.

HORECKÝ, J.: Základy slovenskej terminológie. Bratislava, Vyd. SAV 1956. 148 s.

LIPTÁK, Š.: O výskume remeselníckej ľudovej terminológie a jej zaradení do nárečového slovníka. In: Dialektologický zborník I. Ved. red. J. Ružička – M. Štec. Bratislava, SPN 1980, s. 121 – 126.

MADUNICKÝ, J.: Z terminológie ľudových remesiel. (Kováčstvo a podkúvačstvo). In: Jazykovedné štúdie XXI. Dialektológia. Ved. red. I. Ripka. Bratislava, Veda 1987, s. 78 – 93.

MLACEK, J.: K výskumu slovenskej nárečovej frazeológie. In: Dialektologický zborník I. Ved. red. J. Ružička – M. Štec. Bratislava, SPN 1980, s. 39 – 44.

NIŽNANSKÝ, J.: Exemplifikácia v nárečovom slovníku. In: Dialektologický zborník I. Ved. red. J. Ružička – M. Štec. Bratislava, SPN 1980, s. 173 – 177.

NIŽNANSKÝ, J.: Ľudová terminológia ako súčasť teritoriálneho dialektu. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Ved. red. J. Kačala. Bratislava, JÚLEŠ SAV 1984, s. 306 – 309.

ONDRUS, P.: Výskum vecných okruhov nárečovej lexiky. In: Dialektologický zborník I. Ved. red. J. Ružička – M. Štec. Bratislava, SPN 1980, s. 115 – 119.

RIPKA, I.: Ciele a možnosti celonárodného nárečového slovníka. In: Dialektologický zborník II. Zost. L. Bartko. Prešov, Filozofická fakulta UPJŠ 1986, s. 145 – 155.

- RIPKA, I.: Konceptia Slovníka slovenských nářečí. In: Dialektologický zborník I. Ved. red. J. Ružička – M. Štec. Bratislava, SPN 1980, s. 149 – 152.
- RIPKA, I.: Vecný slovník dolnotrenčianskych nářečí. Bratislava, Veda 1981, 338 s.
- RIPKA, I.: Viacslovné spojenia a ich lexikografické spracovanie. In: Jazykovedné štúdie XXI. Dialektológia. Ved. red. I. Ripka. Bratislava, Veda 1987, s. 7 – 20.
- SKULINA, J.: Otázky nářeční lexikografie. In: Dialektologický zborník II. Zost. L. Bartko. Prešov, Filozofická fakulta UPJŠ 1986, s. 93 – 103.
- SOCHOVÁ, Z.: Slovní zásoba nářečí a problémy jejího popisu. Slovo a slovesnost, 28, 1967, 18 – 31.
- Slovník slovenských nářečí (A – K). Ved. red. I. Ripka. Bratislava, Veda 1994, 936 s.
- ŠTOLC, J.: Príspevok ku koncepcii Slovníka slovenských nářečí. In: Dialektologický zborník I. Ved. red. J. Ružička – M. Štec. Bratislava, SPN 1980, s. 153 – 160.
- UTĚŠENÝ, S.: Poznámky k onomaziologickému a sémaziologickému přístupu při studiu lidového slovníku. In: Dialektologický zborník II. Zost. L. Bartko. Prešov, Filozofická fakulta UPJŠ 1986, s. 17 – 30.
- VAKARELSKA-ČOBANSKA, D.: O otázkach určenia významu niektorých slov v celonárodných nářečových slovníkoch. In: Dialektologický zborník II. Zost. L. Bartko. Prešov, Filozofická fakulta UPJŠ 1986, s. 157 – 166.

Pomenovanie ako východisko skúmania ornamentálnych motívov (na príklade výšiviek a paličkovaných čipiek)

Juraj Zajonc

Ústav etnológie SAV, Bratislava

Ornament je významným prvkom umenia, ktorý je v kultúre prítomný nepretržite od jej začiatkov. Hoci sa jeho formálna a obsahová stránka i poslanie prechodom cez rôzne kultúry a obdobia mení, predsa možno ornament všeobecne definovať ako lineárny, plošný alebo plastický výtvarný prejav utvorený opakovaním motívov spodobujúcich prvky reálneho a myšlienkového sveta človeka v geometrickej, fyto-morfnej, zoomorfnej, antropomorfnej alebo predmetnej forme. Podľa miery podobnosti spodobeného a spodobovaného môžu mať motívy naturalistickú (realistickú, konkrétnu), štylizovanú až abstraktnú (nekonkrétnu) podobu (Zajonc, 1996, s. 15 – 17). V každej kultúre tvoria ornamentálne motívy pomyslenú škálu – tzv. ornamentiku. Z nej tvorca, umelec v procese tvorby konkrétneho ornamentu vyberá tie, ktoré vyhovujú aktuálnej funkcii, vkusovým normám, celkovo spoločenským a estetickým princípom daného spoločenstva a doby. S nimi, ako aj s východiskovým

materiálom, konštrukciou objektu, na ktorý sa ornament aplikuje, súvisí aj kompozícia a technika zhotovenia ornamentu⁶.

Porovnania ornamentík z viacerých období vývoja kultúry jedného teritória alebo ornamentík z niekoľkých viac či menej geograficky vzdialených kultúr z toho istého obdobia ukazujú, že existujú motívy známe vo väčšine kultúr⁷ a motívy vlastné tomu ktorému spoločenstvu, jeho vrstve alebo obdobiu. Etnologické štúdium ornamentu sa v jednej línii zameriava práve na vývoj, migráciu, funkcie, formálne (vizuálne) i obsahové (významové) zmeny ornamentálnych motívov⁸. V každom konkrétnom ornamente sa v určitej miere odráža celý vývoj kultúry, ktorého je súčasťou. V jednom ornamente sa tak stretávajú motívy rôzneho pôvodu, veku i významu. Usporiadané do kompozície tvoria komplex s určitou estetickou hodnotou a rozličnými funkciami⁹. Toto štúdium však zväčša primárne vychádza z formálnej stránky ornamentálneho motívu, ktorá je aj východiskom kultúrno-historickej a funkčnej komparácie. Tak sa význam i funkcia motívu zväčša odvodzujú alebo dedukujú sekundárne, nepriamo, čo vedie k všeobecným konštatovaniam. Pri skúmaní jednotlivých motívov sa totiž často abstrahuje od ich vzťahov s ostatnými motívami v ornamentálnej kompozícii alebo s konkrétnym objektom, na ktorom sú zobrazené. A ak aj je motív chápaný ako súčasť nástroja, predmetu, odevnej súčiastky atď., tieto sú zväčša oddelené od človeka (tvorca, užívateľa) a od reálnej kultúrnej situácie. Nazdávam sa, že práve vnímanie ornamentálneho motívu v spojení s prostredím a človekom môže poskytnúť jeho ucelenejší obraz. A to ako z hľadiska ľudového umenia, tak aj duchovnej kultúry, ktorých záujem o ornamentiku má viaceré spoločné oblasti¹⁰.

Prvkom, ktorý ornamentálny motív spája s konkrétnym spoločenstvom a kultúrnym prostredím je jeho pomenovanie. Zámerne nehovorím o *ľudovom pomenovaní*. Prívlastok *ľudový* je, rovnako ako východiskový termín *ľud*,

⁶ Ornament môže mať pásovú, osovú, centrálnu kompozíciu alebo sa motívy môžu nachádzať na celej ploche v tzv. nekonečnom vzorovaní (ELKS 1, 1995, s. 439 – 440). O vzťahu materiálu, konštrukcie, techník zhotovenia predmetov a ornamentov pozri Peesch, 1981.

⁷ Napr. svastika (grafický znak vychádzajúci z tvaru kríža so zahnutými ramenami) známa v celej Európe už v mladšej dobe kamennej (ELKS 2, 1995, s. 220) je súčasne aj dôležitým prvkom ornamentiky viacerých ázijských kultúr.

⁸ Špeciálne na problematiku ornamentiky je zameraný od roku 1996 v Ústave etnológie SAV v Bratislave grantový projekt *Ľudový dekoratívny prejav na Slovensku (Kultúrno-historické retrospektívy. Stredoeurópske súvislosti)*, v rámci ktorého vznikol aj tento príspevok.

⁹ Hlavná funkcia môže byť dekoratívna a nedeckoratívna. Bližšie o funkciách ornamentu pozri Zajonc 1996, s. 18 a n.

¹⁰ Výsledkom takéhoto vzťahu je napr. dielo *Výroční obyčaje a lidové umění* (Václavík, 1959).

z hľadiska vývoja sociálnej štruktúry spoločností, ako aj z pohľadu historických a spoločenských vied na túto kategóriu problematický a nepresný. Vhodnejšie je spojenie *tradičné pomenovanie*. Vyjadruje dynamický aspekt chápania ornamentálnych motívov (ako kultúrnych prvkov všeobecne), pretože vychádza z ich *tradovania* (odovzdávania a preberania) v rámci spoločenstva (medzi generáciami aj medzi príslušníkmi jednej generácie), medzi spoločnosťami navzájom, ich vrstvami atď. Ani tento termín však nie je úplne vyhovujúci. Ako *tradičné* možno totiž označiť len tie názvy motívov, o ktorých dokázateľne vieme, že prešli procesom tradovania¹¹. Ako ukazujú aj niektoré ďalej uvedené príklady, u sledovaných motívov sa v procese migrovania totiž menili najmä ich názvy, neraz aj u jednej generácie. V menšej miere alebo pomalšie sa menila ich formálna stránka. Súčasne pojmy spojené s prívlastkom *tradičný* označujú časť kultúry, spôsobu života bez ohľadu na spoločenskú vrstvu. V prípade sledovaných motívov ide najmä o prvky tradičnej roľníckej a dobytkárskej kultúry, ktorá však bola aj v tejto sfére úzko zviazaná s kultúrou remeselníkov i vyšších spoločenských vrstiev. Preto je správnejšie hovoriť o *tradičných ornamentálnych motívoch* a ich *pomenovaniach*¹².

Zbieranie a skúmanie vzťahu ornamentálnych motívov a ich názvov bolo súčasťou záujmu o kultúru obyvateľov Slovenska, najmä Slovákov, už v rámci formujúceho sa národopisu. Tento záujem v sebe spájal dve oblasti kultúry. Prvou bol jazyk, na ktorý upriamili pozornosť predstavitelia „predromantickej“, generácie v 20. rokoch 19. stor. Ich názory o jazyku ako dôležitom znaku národa podnietili najmä záujem o ľudovú slovesnosť, ale napr. aj o „zastarané slová“, k zbieraniu ktorých nabádal J. Kollár (Urbancová, 1987, s. 62 – 63). Jazyk bol chápaný ako „všennárodný“ alebo „prostonárodný poklad“ aj v období Matice slovenskej, v ktorej sa začal pripravovať slovensko-maďarsko-nemecký slovník. Jeho východiskom mal byť materiál zbieraný podľa návodu *Slovenské prostonárodné poklady* od P. Dobšinského z roku 1863. Okrem iného uvádzal, že si treba všimnúť názvy súviace s krojom, technické názvy, „...každé slovo, výraz vychádzajúci z úst nášeho ľudu, pri každej príležitosti,“ (tamže, s. 179 – 180, 373 – 377). Druhou oblasťou spätou bližšie so štúdiom pomenovaní ornamentálnych motívov boli výšivky, čipky a ľudový odev. Záujem o ne, ktorý sa rozvinul v 70. rokoch 19. storočia, ideovo nadväzoval na snahu dokázať starobylosť a pôvodnosť slovenského

¹¹ Kultúrny jav možno považovať za *tradičný*, ak ho nachádzame v kultúre spoločenstva v rozpätí minimálne troch generácií (Horváthová, 1989, s. 69).

¹² Na vyjadrenie vzťahu z hľadiska vývoja stačí použiť spojenie staršie a novšie pomenovanie. Aj napriek uvedeným pripomienkam používam v niektorých spojeniach prívlastok *ľudový* vo význame zaužívanom v národopisnej literatúre. *Ľudovú kultúru* chápem ako kultúru agrárneho charakteru, ktorá je spätá najmä s obyvateľmi vidieka a ktorá má špecifické prejavy aj vo sfére dekoratívneho prejavu.

národa, tentoraz dokonalými umeleckými výtvormi. Zhromažďovaný materiál vyvolal aj hlbší záujem o ornamentiku, ktorej štúdiom sa zaoberali predovšetkým P. Socháň a A. Kmeť (tamže, s. 228 – 229). U Kmeťa však čipky a výšivky neboli len prostriedkom prezentácie národnej kultúry a zlepšenia ekonomickej situácie obyvateľstva Hontu orgnizovaním ich predaja. Kmeť bol vedec, a preto aj uvedené textilné artefakty boli pre neho objektom vedeckého bádania (tamže, s. 235). Z hľadiska skúmania pomenovaní ornamentálnych motívov je dôležitá jeho štúdia *O výšivkách a čipkách v Honte* (Kmeť, 1893). Sústredil v nej veľké množstvo pomenovaní motívov, na základe ktorých dokumentoval bohatstvo ich foriem. Okrem toho sa venoval aj otázke vzniku týchto názvov a následne aj vývoju motívov výšiviek a čipiek, ktoré pomenúvajú. Problémom ostáva, že veľká časť názvov je v súpise uvedená bez zobrazení motívov, čo ich neumožňuje použiť pri sledovaní vzťahu pomenovania a formy motívu, ani na identifikáciu konkrétnych čipiek alebo výšiviek. Z tejto práce, ako aj z ďalších bádání na území Slovenska vychádza dielo *Krajky a krajčárství lidu slovanského v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a Uh. Slovensku* (Smolková – Bíbová, 1908) pozoruhodné i z hľadiska pomenovaní ornamentálnych motívov. Autorky nie len že vytvorili cenný katalóg motívov čipiek s ich názvami, ale poznatky o viacerých motívoch doplnili údajmi o ich rozšírení v niektorých európskych krajinách. Cenným dokladom k sledovanej téme sú aj vzorníky výšiviek, ktorých autorkou je D. Kardošová¹³. Ich veľká časť vznikla vďaka spolupráci s A. Kmeťom.

Sústredovanie jazykových a obrazových materiálov z oblasti ornamentiky tvorilo dôležitú súčasť bádania aj od začiatkov záujmu profesionálneho vedeckého národopisu o výtvarnú zložku tradičnej výtvarnej kultúry. Preto sú viaceré práce, ktoré monograficky spracúvajú niektorú oblasť materiálnej kultúry alebo sa venujú určitému teritóriu, cenným zdrojom informácií. Ako príklady z textilnej kultúry možno uviesť publikácie S. Kovačevičovej *Ludový odev v hornom Liptove* (1955), V. Nosáľovej *Ludový odev v Helpe a Pohorelej* (1956) a J. Pátkovej *Ludový odev v okolí Trnavy* (1957). Hodnota týchto prác spočíva v podrobných opisoch ornamentálnych kompozícií a motívov často s uvedenými nárečovými názvami, ako aj v spracovaní nárečových slovníkov obsahujúcich tieto pomenovania.

Pre poznanie ornamentiky tkanín a paličkovaných čipiek majú nezastupiteľný význam práce E. Markovej *Slovenské čipky* (1962) a *Slovenské ľudové tkaniny* (1976), v ktorých autorka poskytuje aj názvy a vyobrazenia motívov. V prvej z nich nadviazala pri sledovaní vývoja čipiek na základe pomenovania aj na spomenutý príspevok A. Kmeťa. Cenný nárečový materiál obsahuje i

¹³ Ide o práce *Vzorník krížikavého vyšívania ľudového v Honte na Slovensku* (1926, 1927) a *Slovenské ľudové vzory zo štyroch krajov Slovenska* (1929) (ELKS 1, 1995, s. 230).

publikácia *Výšivka v oblasti Trnavy* od E. Holéczyovej (1968). V druhej polovci 20. storočia boli vydané viaceré odborné a populárne publikácie o výšivkách a čipkách, ktoré však prinášajú veľmi málo údajov o tradičných pomenovaniach motívov. Výnimku do určitej miery tvorí iba publikácia *Slovenská ľudová výšivka* (1985), aj vďaka tomu, že vznikla v ÚLUV-e. Tento, hoci len stručný a iste nie úplný prehľad prác etnografického charakteru uvádzam preto, lebo výskyt a kvalita slovníkov nárečových výrazov v národopisných publikáciách smerom do súčasnosti klesá. Snáď aj preto, že sa zber a publikovanie jazykových materiálov v týchto prácach začali považovať za nepodstatné alebo za zbytočné.

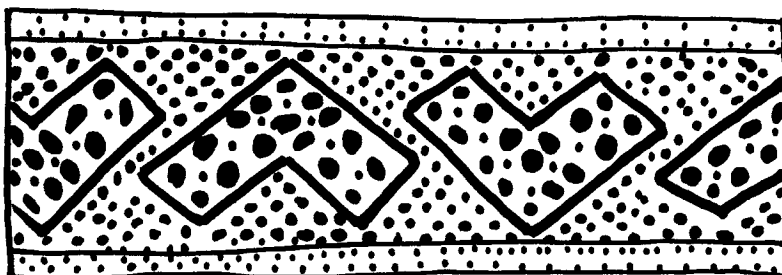
Cieľom nasledujúcich príkladov je priblížiť niektoré možnosti využitia pomenovania pri skúmaní ornamentálnych motívov. Podľa vymedzenia uvedeného v úvode ornamentu spodobuje prvky reálneho a myšlienkového sveta človeka v geometrickej, fytoformnej, zoomorfnej, antropomorfnej alebo predmetnej forme. Poznanie obsahu tejto formy, jej vnímanie v konkrétnej kultúre umožňuje pomenovanie motívu, čo následne dovoľuje objasniť rozdielnosť alebo zhody vo vývoji a fungovaní motívov rovnakej formy vo viacerých kultúrach¹⁴. Pestrosť princípov vzniku pomenovaní možno dokumentovať na motíve vlnovky (krivka tvaru sínusoidy). V Honte označovali tieto motívy v čipkách¹⁵ ako *krivina*, *krivinka*, *krivým rovášom*, *krivým plátencom* alebo *hádkom* (Zajonc, 1997, s. 362), vo výšivkách aj *hadia chôdza* (Kmeť, 1893, s. 219). V čipkách pletených v Sliačoch označovali motív dvoch vedľa seba idúcich vlnoviek pomenovaním *cofkalo* (Marková, 1962, s. 35). V ďalších oblastiach tradičnej čipkárskej výroby sa stretávame s označením motívu vlnovky (príp. čipky s týmto motívom) *scáčik* alebo *panenková* (Slovenský Grob), *na zuby* (Potvorice), *jabluška* (Soľná Baňa), (Marková, 1962, s. 138, 215). V okolí Trnavy sa vlnovka vo výšivke označovala ako *hádk* a *cicák* (Holéczyová, 1968, s. 33). Uvedené údaje naznačujú, že pomenovania motívu vlnovky v čipkách a výšivkách daných lokalít a oblastí vychádzajú buď priamo z označenia ich tvaru (*krivina*, *krivinka*), alebo z tvarovej podobnosti s inými prvkami okolitého sveta (ak je z pomenovania jednoznačne dešifrovateľná):

¹⁴ Vývojom vzťahu motívov a ich názvov sa zoberal už A. Kmeť, ktorý si všimol pomenovania motívov výšiviek a čipiek v Honte aj z jazykového hľadiska (Kmeť, 1893, s. 219 – 220, 224). V súlade s jeho názormi uvádzajú aj Smolková – Bíbová, že: „Pojmenování vzorů jsou velice významná a vztahují se k předmětům, s nimiž je stálý styk v domácnosti, jakož i k jednotlivostem z říše živočišné, rostlinné, ba i nerostné“ (Smolková – Bíbová, 1908, s. 19). Veľkú pozornosť venoval tomuto vzťahu aj A. Václavík (1959), ktorý sledoval výskyt a význam motívov (nie len na textile) z územia Čiech, Moravy, Slovenska a niektorých slovanských krajín.

¹⁵ Často podľa motívu, ktorý bol z hľadiska vnímateľa v dominantnej pozícii, nazývali aj celú čipku.

had (*hádk*, *cicák*), stopy voza (*cofkalo*), stopa vznikajúca na zemi pri pohybe zvierat'a (*hadia chôdza*, *scáčik*¹⁶), silueta ženskej postavy (*panenková*). Tieto pomenovania nám však môžu naznačiť aj čosi viac o význame a funkcii motívov v danej oblasti a období. V tradičnej symbolike vlnovka znázorňovala blesk, vodu alebo hada (ELKS 2, 1995, s. 310) a ako znak niektorého z týchto prvkov mala ochranný a prosperitný význam¹⁷. V uvedených označeniach sa však okrem hada nevyskytuje žiadny iný názov, na základe ktorého by sme mohli ním označený motív považovať za znak s inou ako dekoratívnou (estetickou) funkciou. Názvy vlnovky späté s hadom môžu byť buď priamym pozostatkom zobrazenia tohto zvierat'a ako ochranného symbolu, ktorého význam však zanikol alebo bolo motívu toto pomenovanie priradené iba na základe vonkajšej podobnosti. Z toho vyplýva, že sledovaný motív i textilie (výšivky, čipky), ktorých bol súčasťou, predstavujú v čase a v prostredí ich vzniku a fungovania dekoratívny prvok dominantný svojou formou.

Uvedený princíp, na základe ktorého má jeden motív rozličné pomenovania, umožňuje rekonštruovať aj proces navrstvovania a prekryvania funkcií motívu. Príkladom je motív tvaru písmena V, ktorý nachádzame v čipkách a vo výšivkách. Najčastejšie sa vyskytuje v pásových kompozíciách, v ktorých tvorí dominantný alebo doplňujúci prvok. V hontianskych čipkách z konca 19. storočia je tento motív nazývaný *kupenským rakom* (Smolková – Bíbová, 1908, tab. VI/12) [obr. 1] alebo *rybací chvost* (tamže, tab. IX/2). Vo výšiv-

1 Motív *kupenským rakom* v čipke z Hontu (podľa Smolková – Bíbová, 1908, tab. VI/12)*

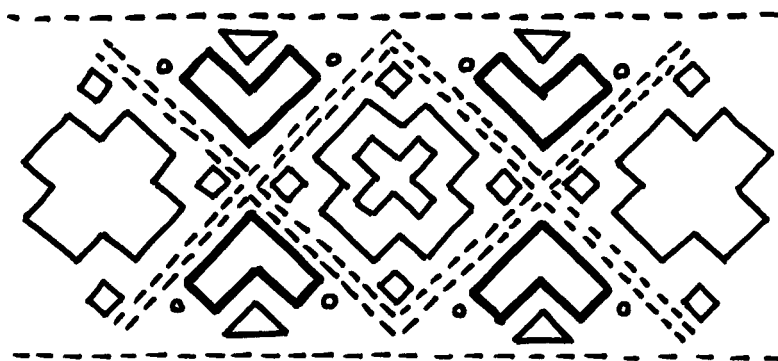
kách z Hontu je uvedený pod názvom *srdcia* (Križko – Kardossová, 1927, list 9). Na Horehroní sa okrem názvu *na srdiečka* (Nosáľová, 1956, s. 81, 206)

¹⁶ Na západnom Slovensku sa používa aj označenie *volský chcát* (ELKS 2, 1995, s. 310). Je to krivka, ktorú zanecháva idúci močiaci vól.

¹⁷ Motív 2 – 3 vlnoviek, ktorý kreslili prstom na zadymentú stenu ohnisko v okolí Senice a označovali ho *voda*, *na vodu* možno považovať za znak ochrániaci pred ohňom. Ochranný význam mal zrejme aj motív hada vyšíty na obradových textíliách (Václavík, 1959, s. 402, 414).

* Autori kresieb: O. Pipišová (obr. 6), J. Zajonc (obr. 1 – 3, 5, 7, 8)

používalo aj pomenovanie *na ve* (tamže: 50/ obr. 33, 203) [obr. 2]. Z porov-

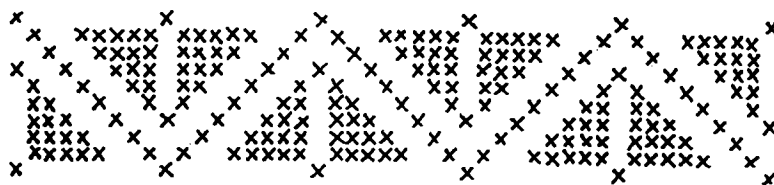

2 Motív *na ve* v ornamente na obalku ženského oplecka (prelamovaná výšivka).
Heľpa, zač. 20. storočia (podľa Nosáľová 1956: 50/ obr. 33)

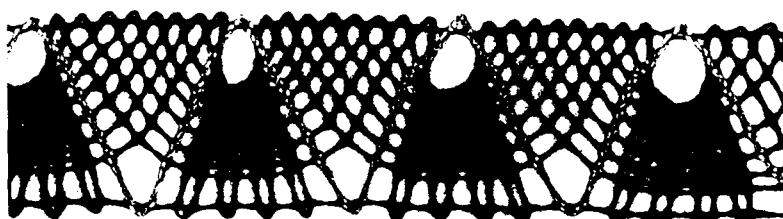
naní s údajmi o ornamentike vyšších spoločenských vrstiev v minulých storočiach vieme, že tento motív má pôvod v renesancii. Do ľudového prostredia sa dostal spolu s množstvom iných vzorov najmä prostredníctvom žien zhotovujúcich v panských sídlach a kláštoroch výšivky na rozličné textilie (Danglová, 1996, s. 30 – 31; Kovačevičová, 1998, s. 9 – 13). Vo väčšine oblastí sa jeho pomenovanie spája so srdcom, ktoré je vnímané prevažne ako dekoratívny motív. V Honte, kde bol tento motív zrejme rozšírený¹⁸, sa udržal jeho názov vychádzajúci z podobnosti s račimi klepetami. Spojenie tohto faktu s tradičnou predstavou o ochrannej sile raka naznačuje, že môže ísť o pôvodný domáci motív, ktorý je len formálne zhodný s motívom renesančnej ornamentiky. Ak ide o prevzatú formu, táto obsahovo a funkčne nadviazala na staršie domáce predstavy, ktoré postupne zanikli a zachoval sa len názov.

Ako príklad, ktorý dovoľuje uvažovať o staršej nedekoratívnej funkcii jedného motívu (aj ako východiska jeho uplatnenia v ornamentike s dekoratívnou funkciou) vo viacerých oblastiach, možno uviesť i motív trojuholníka. Vo výšivkách a v čípkách v Honte ho označovali ako *ohrabielko* alebo *riedke ohrablo* (Križko – Kardossová, 1927; list 2, Smolková – Bíbová, 1908, 43/ tab. V, IX) [obr. 3]. V Gemeri nazývajú ešte aj dnes čipku obsahujúcu trojuholníky ako *potieščkavá* [obr. 4] alebo *potieščky* (Marková, 1962, s. 156). *Ohreblava* bola na Horehroní výšivka zložená z trojuholníkov (Nosáľová, 1956, s. 79, 205) [obr. 5]. Názvami *ohrablo*, *ohreblo* a *potisk* sa označoval nástroj používaný na vyhrabávanie uhlíkov z pece. Fakt, že názov motívu

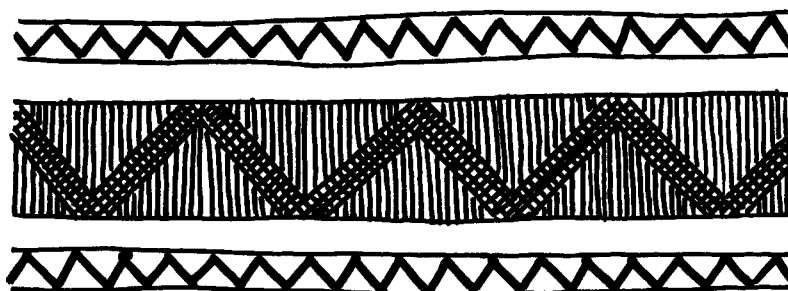
¹⁸ Aj podľa údajov, že motív raka bol bežný v okolí Modrého Kameňa (Václavík, 1959, s. 428).

3 *Ohrabieltka* v hontianskej križikovej výšivke (podľa Križko – Kardossová 1927, list 2)

4 *Potiesčková* čipka z Gemera (pletla A. Czintelová z Rožňavy, 1998)

5 Kompozícia križkovej výšivky *ohreblava* zo sviatočného čepca. Heľpa, zač. 20. storočia (podľa Nosáľová 1956, s. 79/ obr. 68)

trojuholníka súvisí vo všetkých troch oblastiach práve s týmto nástrojom naznačuje stabilitu tohto spojenia na väčšom teritórii, čo zrejme opäť súvisí s tradičným obsahovým chápaním motívu. Potvrdzujú to aj údaje o význame nástroja a jeho zobrazenia, podľa ktorých mali všeobecne rozšírenú ochrannú a prosperitnú funkciu¹⁹. Tak možno považovať aj vývoj motívu trojuholníka s pomenovaním *ohrebla* za kontinuálny proces od ochranného a prosperitného znaku k dekoratívne mu motívu, ktorý stratil svoj obsah a funkciu.

¹⁹ Mnoho údajov o funkcii tohto motívu uvádza Václavík, 1959, s. 403 – 404.

Na základe názvov motívov je možné uvažovať nie len o spoločnom pôvode motívov, ale aj o východiskovej podobe a materiále čipiek a výšiviek. Svedčia o tom napr. názvy čipiek *strieberna* z Gemera (vlastné zistenie, 1985) a *strieborným prostriedkom* z Hontu (Smolková – Bíbová, 1908, tab. V/11 – 15), ktorá „se zlatými krajkami ruskými, pochádzajúcimi z prvej polovice storočia XV. souhlasí dokonale,“ (tamže, s. 19). Druhý uvedený názov bol zaznamenaný koncom 19. storočia. Pri súčasnej identifikácii čipky, ktorú označoval, som však zistil, že čipkárka z Litavy ju označuje na základe tvaru ako *prstenčokavá* (vlastné zistenie, 1997) [obr. 6], čo ukazuje na diskontinuitu vývoja vzťahu motívu a jeho pomenovania.

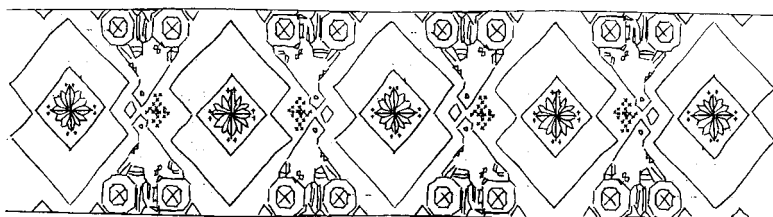
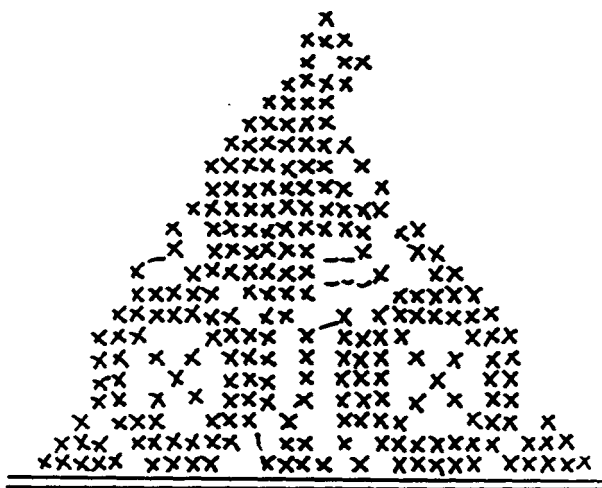
6 Čipka nazývaná *strieborným prostriedkom* (podľa Smolková – Bíbová, 1908, tab. V/ 11 – 15), podľa čipkárky z Litavy *prstenčokavá* (1997).

Špecifickým príkladom tejto diskontinuity je tvorba pomenovaní motívu, ktorý vznikol rozdelením pôvodne väčšieho motívu na viac segmentov. V čipkách z 18. – 20. storočia sa stretávame s motívom, ktorý bol pôvodne jedným z troch kvetov kvetinového kra vyrastajúceho z vázy. Názov celého pôvodného motívu nie je známy. No pre samostatný kruhový motív, ktorý sa vyskytuje vo viacerých kompozíciách, sa zachovali pomenovania *hruška* (Hont) a *slnce* (okolie Nového Mesta nad Váhom) (Marková, 1962, s. 102)²⁰. Takéto príklady nájdeme aj v motivike ľudových výšiviek.

Významnú skupinu pomenovní motívov tvoria tie, ktoré umožňujú identifikovať miesto vzniku, častejšie východisko migrácie motívu. Tieto pomenovania obsahujú údaje o pohybe motívu medzi lokalitami, oblasťami, ba aj medzi krajinami. Tak uvádza A. Kmeť (1893, s. 219 – 220, 224 – 225) u výšiviek a čipiek názvy *badínska*, *bzovská*, *Jalšovské*, *strhárska forma*, *uňatínske*, *vrbovské* a i. (podľa obcí Horný a Dolný Badín, Bzovík, Uňatín, Čabradský Vrbovok v Hontu a Dolné alebo Horné Strháre v Novohrade). Podľa pomenovaní jednej skupiny širokých hontianskych čipiek vieme, že do Cerova, kde ich plietli pod názvom *starohorské racky*, prenikli zo Starých Hôr. V okolitých obciach, v ktorých tieto čipky používali (príp. aj plietli) ich označovali už ako *cerovské mrežky* (Marková, 1962, s. 98). Dokladom vplyvu textilnej kultúry osmanských Turkov je napr. názov *turecké šitie* (zväčša išlo o motív klinčeká) (ELKS 1, 1995, s. 442), zachovaný najmä v súpisoch majetku a závetoch. Na Horehroní sa v polovici 20. storočia objavili motívy *americko listá* (Nosáľová, 1956, s. 167, 208), *americká ruža*, *kanadská ruža*, ktoré

²⁰ Bližšie, aj s vyobrazením, pozri Zajonc 1997: 363.

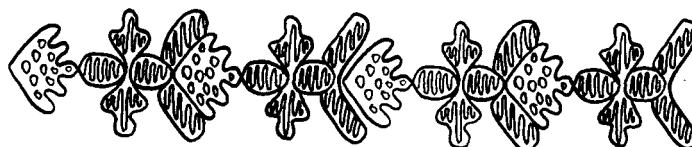
poukazujú na to, že boli kopirované z textilného alebo iného vzoru zo severnej Ameriky (prostredníctvom zásielok od príbuzenstva, ktoré sa z Horehronia do Ameriky vystaňovalo v niekoľkých etapách, Staňková, 1968, s. 424). Na základe týchto pomenovaní je možné bližšie datovať aj vstup inovovaného motívu do motivickej škály lokality alebo oblasti. Nešlo totiž o úplne nové motívy, ale o tradičné motivické kompozície siahajúce často až do renesancie doplnené o nový prvok. Podľa neho potom dostal celý ornament nový názov: napr. *bicyglava kapka* (čepiec) z Heľpy vyšíť okolo roku 1945 (Nosáľová, 1956, s. 167, 208) [obr. 7]. Z názvov vzorov *motor*, *bicykle*, *hodinky* by sme

7 Motív bicyklistu a celková kompozícia výšivky *bicyglava* na sviatočnom čepci mladej ženy. Heľpa, okolo 1945 (podľa Nosáľová, 1956, s. 167/ obr. 130)

mohli usudzovať, ako sa určité, predtým nie také bežné predmety stávajú všeobecnejšími (Staňková, 1968, s. 424). Zmena názvu motívu pod vplyvom nových prvkov, ktoré sa objavili v spôsobe života, nemusela byť vždy spojená s formálnymi zmenami motívu. Tak napr. v okolí Myjavy premenovala generácia dnes asi 60-ročných čipkárk čipku nazývanú *motýlková* na *eroplánová*

[obr. 8]. Pri identifikácii motívu čipky používajú obidva názvy s vysvetlením, že prvý je starý a druhý nový (vlastné zistenie, 1997). Spomenuté zmeny v podobe aj v pomenovaniach motívov ukazujú schopnosť vyšivačiek a čipkárok využiť v tvorbe akékoľvek podnety z okolia.

8 Motív z *motýlkovej* (starý názov) – *eroplánovej* (nový názov) čipky.
Brezová pod Bradlom, 20. storočie.

Uvedené príklady dokazujú, že pomenovania ornamentálnych motívov tvoria cenný prameň štúdia ornamentov, ktorý poskytuje špecifický pohľad na ich genézu i na ich miesto v súčasnej výtvarnej kultúre. Pomenovania sú nepochybne jasným dôkazom skutočnosti, že hoci majú mnohé motívy ľudovej ornamentiky pôvod v slohovej kultúre vyšších vrstiev, boli z nej prevzaté tvorivo. Do konkrétnej kultúry zaradil motívy ich obsah a najmä názov, ktorý dodnes často ako jediný vyjadruje spôsob ich vnímania jednotlivcom i spoločnosťou. Výsledky sledovania súčasných zmien vzťahu motívov a ich názvov možno aplikovať aj retrospektívne, a preto majú význam aj pri rekonštrukcii vývoja tejto zložky výtvarnej kultúry. Nové pohľady na danú problematiku môže priniesť napr. skúmanie týchto zmien v procese produkcie, reprodukcie a konzumácie ornamentu ako výtvarného prejavu²¹ alebo hlbšie sledovanie jeho generačnej transmisie²². Potom bude možno jednoduchšie objasniť princípy výberu a kreovania pomenovaní motívov, ako aj odpovedať napr. na otázku, prečo je v pomenovaní ornamentu dôležitý práve konkrétny formálne nevýrazný motív a nie iný. Nazdávam sa, že takýto pohľad môže priniesť ako jazykovede, tak aj etnológii mnoho zaujímavých podnetov.

Na koniec jednu poznámku. Aj keď etnológia začiatkom 90. rokov prekročila svoje etnografické, folkloristické a národopisné hranice, bolo by chybou upúšťať od spolupráce s vedami, s ktorými ju stále spája spoločné územie záujmu. A jazyk, ktorý je neoddeliteľnou súčasťou kultúry, spôsobu života, k nim určite patrí.

²¹ Pri výskume tkanín v Zemplíne som napr. zistil, že kým žena, ktorá tvorila a predkreslovala kvetinové motívy pre iné tkáčky, označovala každý z nich samostatným názvom, ostatné ženy ich tak presne neodlišovali. Bližšie pozri Zajonc, 1993.

²² V horehronských tkaninách „staršie ženy označovali širšie vzorové pruhy jednotne ako hviezdy alebo ruže, kým mladšie ženy majú pre každý vzor presnejšie označenie“ (Staňková 1968: 424).

Literatúra

- DANGLOVÁ, O.: Ľudová ornamentika a historické štýly. In: Ornament a štýl. Zost. E. Krekovič. Bratislava, Slovenská archeologická spoločnosť a Slovenská národopisná spoločnosť 1996, s. 27 – 36.
- ELKS → Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska
Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1, 2. Bratislava, Veda – Ústav etnológie SAV 1995. 484 + 448 s.
- HOLÉCZYOVÁ, E.: Výšivka v oblasti Trnavy. Bratislava, Vyd. SAV 1968. 172 s.
- HORVÁTHOVÁ, E. 1989: Úvod do etnografie a folkloristiky. (Vysokoškolské skriptá). Bratislava, FiF UK. 176 s.
- CHLUPOVÁ, A. a kol.: Slovenská ľudová výšivka. Techniky a ornamentika. Bratislava, Alfa 1985. 544 s.
- KMEŤ, A.: O výšivkách a čipkách v Honte. In: Tovaryšstvo. Sborník literárnych prác. Vydal F. R. Osvald v Ružomberku, 1893, s. 218 – 228.
- KOVAČEVIČOVÁ, S.: Ľudový odev v hornom Liptove. Bratislava, Slov. vyd. krásnej lit. 1955, 298 s.
- KOVAČEVIČOVÁ, S.: Dekoratívny prejav a jeho spoločensko-kultúrny kontext. (Vybrané príklady). In: Dekoratívny prejav – tradícia a súčasnosť. Etnologické štúdie 6. Zost. O. Danglová, J. Zajonc. Bratislava, Veda 1998, s. 9 – 20.
- KRIŽKO, P. – KARDOSSOVÁ, D.: Vzorník krížikavého vyšívania ľudového v Honte na Slovensku. Banská Bystrica, Majer, 2. vydanie. 1927. 18 listov.
- MARKOVÁ, E.: Slovenské čipky. Bratislava, Slov. vyd. krásnej lit. 1962. 277 s.
- MARKOVÁ, E.: Slovenské ľudové tkaniny. Bratislava, Veda 1976. 446 s.
- NOSÁLOVÁ, V.: Ľudový odev v Heľpe a Pohorelej. Bratislava, Slov. vyd. krásnej lit. 1956. 214 s.
- PÁTKOVÁ, J.: Ľudový odev v okolí Trnavy. Bratislava, Slov. vyd. krásnej lit. 1957. 302 s.
- PEESCH, R.: Ornamentik der Volkskunst in Europa. Edition Leipzig 1981. 220 s.
- SMOLKOVÁ, M. – BÍBOVÁ, R.: Krajky a krajkářství lidu slovanského v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a Uh. Slovensku. Praha, vl. náklad 1908. 48 s.
- STAŇKOVÁ, J.: Domáce spracovanie plátna a súkna. In: Horehronie I. Ľudové zamestnania. Redigoval J. Podolák. Bratislava, Vyd. SAV 1968. 548 s.
- URBANCOVÁ, V.: Slovenská etnografia v 19. storočí. Vývoj názorov na slovenský ľud. Matin, Matica slovenská 1987. 440 s.
- VÁCLAVÍK, A.: Výroční obyčej a lidové umění. Praha, Nakl. ČSAV 1959. 580 s.
- ZAJONC, J.: Domácka výroba tkanín v juhozápadnom Zemplíne (1900 - 1990). Slov. národopis, 41, 1993, č. 4, s. 397 – 442.
- ZAJONC, J.: Ornament v tradičnej kultúre – pokus o komplexné vymedzenie. In: Ornament a štýl. [Zborník z konferencie]. Zost. E. Krekovič. Bratislava, Slovenská archeologická spoločnosť – Slov. národopisná spoločnosť 1996, s. 13 – 26.
- ZAJONC, J.: Niektoré paralely roľníckych čipiek v Honte. (Príspevok ku kultúrnohistorickému obrazu). Slov. národopis, 45, 1997, č. 4, s. 359 – 381.

Neurčité zámená v slovenských nárečiach

Aneta Lalíková

Jazykovedný ústav E. Štúra SAV, Bratislava

Náš príspevok na tému Neurčité zámená v slovenských nárečiach by mal byť súčasťou rozsiahlejšej práce, v ktorej sa chceme podrobne zaoberať významovou štruktúrou neurčitých zámen (ďalej len NZ) v celej oblasti slovenských nárečí. Hodnotenie týchto slov, ktoré sú súčasťou spisovného jazyka aj nárečí, predstavuje problémovú sféru. Na ich významové hodnotenie v spisovnom jazyku existujú rozdielne názory. V slovenských nárečiach ich sémantická štruktúra nebola podrobne preskúmaná.

Spoločným znakom NZ je to, že substanciu, príznak alebo okolnosť z nejakého dôvodu nepomenúvajú, len všeobecne naznačujú. Patrí k nim relatívne uzavretý inventár prostriedkov, v slovenčine (aj v iných slovanských jazykoch) zväčša tvorených od opytovacích zámen morfémiami, ktoré vznikli zo samostatných častíc alebo prísloviak (Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 293; ďalej MSJ).

Najpodrobnejšiu klasifikáciu NZ prináša MSJ (s. 293 – 302), ktorá vyčleňuje jednotlivé skupiny na základe ich sémantiky. Ostatné gramatiky slovenčiny sa zameriavajú viac na formálnu stránku, sémantiku si všimajú len okrajovo. H. Křížková (1971, s. 342 – 370) klasifikuje NZ v slovanských jazykoch na základe sémantických príznakov, ktorých prítomnosť alebo neprítomnosť utvára sémantiku jednotlivých zámen.

Pri hodnotení NZ ako súčasti spisovného jazyka aj nárečí treba brať do úvahy, že ich významová štruktúra v týchto formách národného jazyka môže byť rozdielna. V príspevku sa zameriame na NZ s najširším neurčitým významom, konkrétne na substantívne NZ z tejto skupiny. MSJ (s. 294) uvádza v tejto skupine zámená s časticami *nie-*, *voľa-*, *da-* a *-si*. Z nich sa v slovenčine považujú za všeobecne rozšírené a neutrálne NZ s časticami *nie-* a *-si*. Významový rozdiel medzi nimi spočíva podľa MSJ (s. 295) v tom, že NZ s časticou *-si* majú oproti *nie-* zdôraznený prvok neurčitosti. NZ s časticou *nie-* niekedy vyjadrujú odtienok malého množstva.

Podrobnejšie hodnotí tieto podoby z hľadiska významu J. Rybák (1962, s. 236), ktorý v súvislosti so *-si* hovorí o jednom reálne existujúcom ale nešpecifikovanom jave, NZ s časticou *nie-* sa používa, ak ide o ľubovoľný z daného druhu predmetov. Syntakticky použitie toho ktorého zámena závisí od gramatického času a modálnej stavby výpovede. Kým použitie *-si* je viazané na oznamovacie vety so slovesom v prítomnom alebo minulom čase, *nie-* sa vyskytuje vo vetách s významom budúceho času, otázky, rozkazu, podmien-

ky. Za nepríznačový člen tejto opozície sa považuje *nie-*, ktoré niekedy môže nahradiť tvar so *-si*, naopak to zvyčajne nie je možné.

NZ s časticami *voľa-* a *da-* v spisovnom jazyku nie sú natoľko rozšírené a je aj tendencia považovať ich za hovorové, hoci výkladové slovníky slovenčiny a ani MSJ ich tak nehodnotia. Podľa H. Křížkovej (1971, s. 354) NZ s *voľa-* sú skôr okrajové výrazové prostriedky, NZ s *da-* patria popri tvaroch s *nie-* k základným nepríznačovým NZ. Podľa J. Rybáka (1962, s. 236) *voľa-* stojí voľne na mieste *-si* alebo *nie-* prevažne v hovorovom štýle.

Všetky uvedené formy poznajú aj slovenské nárečia. Ich geografické rozšírenie je takéto (Buffa, 1966, s. 133 – 135):

- slová s časticou *nie-* sú typické pre západoslovenské nárečia a známe sú aj v stredoslovenských,
- *-si* je známe takmer vo všetkých nárečových oblastiach,
- *voľa-* je typické pre západoslovenské a stredoslovenské nárečia,
- *da-* je typicky východoslovenské, známe aj v stredoslovenských nárečiach.

Na základe dokladového materiálu v kartotéke *Slovníka slovenských nárečí* sme vyčlenili niekoľko významov, v ktorých sa tieto NZ v slovenských nárečiach používajú. V jednotlivých nárečových areáloch možno pri používaní uvedených NZ pozorovať čiastočne odlišné fungovanie v porovnaní so spisovným jazykom aj medzi týmito areálmi navzájom pokiaľ ide o využívanie celého registra sledovaných zámen aj o použitie v konkrétnych významoch.

Všimli sme si teda zatiaľ len substantívne NZ *niečo/niekoľko*, *dačo/dakto*, *voľačo/voľakto* a *čosi/ktosi*.

1. Podľa dokladového materiálu NZ *niečo/niekoľko* vyjadrujú kvantitatívnu účasť na deji, ktorá nie je konkretizovaná. Napr. *Ale niečo, už čo nestačíme, to zase navozíme v zime* (Podmanín PB). – *Niekoľko suší aj koreňe, ale ja som ňi, doz bolo po hore dubákoj* (V. Lom MK).

Okrem toho môžu nadobúdať eventuality význam. Napr. *Aj sme sa pobili, jak pasáci, keď miej niekto kúsček kúrki* (Jablonové MAL).

V niektorých západosl. nárečiach (htrenč., záh., myj., pov., dtrenč.) označujú aj konkrétnu, ale nešpecifikovanú substanciu. Napr. *Jag biya zohuá, bratr í niečo povida* (Sotiná SEN). – *Niekoľko búcha, chojťe otvorit'* (Čičmany ŽIL).

Zámeno *niečo* vystupuje aj v príslovkovej funkcii. Napr. *Tam že je to niečo drašší, ale istejší léčení* (Koválov SEN).

2. NZ *čosi/ktosi* vo všetkých oblastiach výskytu (západosl., východosl. nárečia; zo stredosl. nárečí máme doklady len z or. a turč.) vo veľkej väčšine prípadov vyjadrujú neznámu, ale konkrétnu, reálne existujúcu substanciu. Napr. *Čehoška se bojim* (Studenec LVO). – *Nevjém, čo to bolo, ale čosik tam utekalo* (Šípkové PIE). – *Ňaňo, chtosig id'e do nás* (Dol. Lehota DK).

Týmto NZ hovoriaci pomenúva aj predmet, ktorý mu je známy, z nejakého dôvodu ho však nechce alebo nepovažuje za potrebné konkretizovať. Napr. *Čosi sa mi sňivalo, ale ván to nepovjém* (Bošáca TRČ).– *Tu mi čosika prišlo na um* (Bobrov NÁM).

Zámeno *čosi* má ojedinele význam neurčitosti príčiny (Košťany n. Tur. MAR, Bošáca TRČ, Sobrance). Napr. *Paprcí sa čosig na mňa, a ňeviem čo* (Košťany n. Tur. MAR).

Ďalej môže vo vete vystupovať aj vo funkcii neurčitej číslovky, príslovky miery (malej alebo veľkej) a častice vyjadrujúcej približnosť. Napr. *Mám ešte čosig jačmeňa, ale do žatvi sa s tím neobídem* (Ležiachov MAR).– *U sa to čosi zmenilo* (Prievizda).– *Šak sa vi čosik blata nanosite* (Čičmany ŽIL).– *Bolo toho čosi do metra* (V. Bielice TOP).

3. V prípade NZ *volačo/volakto* sú približne rovnako frekventované dva významy:

- eventualitný význam,
- označenie konkrétnej substancie, buď neznámej alebo zámerne nepomenovanej.

V niektorých západosl. nárečiach (napr. trn., dtrenč., hlo.), kde popri týchto NZ máme doložené aj NZ *čosi/ktosi*, plnia prvé z nich funkciu nepríznamového člena, t. j. možno ich použiť ako v prvom, tak aj v druhom význame. Napr. *Žena moja, kebi sa volačo prihodzilo, onemocnel lebo čo, nevím dze se pristavím* (Ružindol TRN).– *Volačo mu bolo, nevín čo teda, lenže po téj bitke im umrela* (Ružindol TRN).

Vo väčšine strsl. nárečí, kde sme nezaznamenali výskyt NZ *čosi/ktosi*, aj v ich význame sa používajú NZ *volačo/volakto*. Napr. *Veläšo mä ftižme omína* (Kokava n. Rim. RS).– *Tak sa je ukeizaŭ pri obloku a voladž zavolaŭ* (Rovňany LUČ).– *Volachto vraveŭ, že siedmima dñi sa má hlásiŭ* (Šuľa MK).

NZ *volačo* môže ďalej vo vete nadobúdať platnosť neurčitej číslovky alebo príslovky miery (malej alebo veľkej). Napr. *Volačo sa s peňazi minúlo hñed' na trhu, ostatnie na daňe* (Lišov KRU).– *Je tam volaco lepší cesta* (Dobrá Voda PIE). – *Ďurko sa tam volačo nachod'iu* (Králiky BB).

4. Posledné NZ z tejto skupiny – *dačo/dakto* – sú v spisovnom jazyku z hľadiska významu vo vzťahu k NZ *čosi/ktosi* nepríznamové. V nárečiach máme doložené ich použitie v troch významoch. Môžu vyjadrovať:

- eventualitu,
 - kvantitatívnu účasť na deji,
 - konkrétnu substanciu, bližšie nedefinovanú.
- Napr. *Možeme z ňeho dzel'ic* (z lekvára), *ked dachto pita* (Brezina TRB).– *Mñe še to vobedz ñevidzi, ta dakomu može hej, ale vera mñe ñe* (Brezina TRB).– *Daco ci povim* (Dl. Lúka BAR).

Keďže vo východosl. nárečiach sú zo všetkých uvedených NZ známe len zámená *dačo/dakto* a *čosi/ktosi*, popri príznakových zámenách so *-si* je *da-*

jediným prostriedkom na vyjadrovanie týchto významov. Rozhodujúci pri ich dešifrovaní je širší kontext.

NZ *dačo*, podobne ako predchádzajúce zámená, v niektorých prípadoch vystupuje v platnosti príslovykvy miery. Napr. *Pluhavstvo vālako* (sviňa), *zmo sã mi za tou nabeħaĽi dašo* (Kokava n. Rim. RS).

CieĽom tohto príspevku bolo na základe dokladového materiálu v kartotéke *Slovníka slovenských náreĽí* aspoň načrtnúť významy, v ktorých sa používajú neurĽité zámená s Ľasticami *nie-*, *voĽa-*, *da-* a *-si* v slovenských náreĽiach. Ľalší výskum si vřak vyžaduje podrobnú cieĽenú excerpciú náreĽových textov a Ľalřiu analýzu významov zámen na základe kontextu.

Skratky a znaĽky

dtrenĽ. – dolnotrenĽianske;	LVO – LevoĽa;
hlo. – hlohovské;	MAL – Malacky;
htrenĽ. – hornotrenĽianske;	MAR – Martin;
myj. – myjavské;	MK – Modrý Kameň;
or. – oravské;	NÁM – Námestovo;
pov. – povazské;	PB – Považská Bystrica;
trn. – trnavské;	PIE – Pieřťany;
turĽ. – turĽianske;	RS – Rimavská Sobota;
zãh. – zãhorské.	SEN – Senica;
BAR – Bardejov;	TOP – TopoĽĽany;
BB – Banskã Bystrica;	TRB – Trebiřov;
DK – Dolný Kubín;	TRĽ – TrenĽín;
KRU – Krupina;	TRN – Trnava;
LUĽ – LuĽenec;	ŽIL – Źilina.

Literatúra a pramene

BUFFA, F.: Ľastice *nie-*, *voĽa-*, *da-*, *-si* v slovenských náreĽiach. *Slovenská reĽ*, 31, 1966, s. 133 – 136.

Kartotéka *Slovníka slovenských náreĽí* dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV.

Krãtký slovník slovenského jazyka. Red. J. KaĽala. Bratislava, Veda 1997. 944 s.

KŘÍŹKOVã, H.: Systém neurĽitých zájmen v souĽasných slovanských jazycích. *Slavia*, 40, 1971, s. 342 – 370.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. RuĹiĽka. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, kapitola *Zãmenã* (autor J. Oravec) s. 233 – 313.

RYBãK, J.: K významu neurĽitých zámen so *-si* a *nie-*. *Slovenská reĽ*, 27, 1962, s. 236 – 242.

O jednom produktívnom type názvov firiem

Pavol Odaloš

Pedagogická fakulta UMB, Banská Bystrica

1.1. Na Slovensku existuje v súčasnosti viac ako 200 000 firiem. Podľa živnostenského zákona musí byť každá firma viditeľne označená obchodným menom. To, čo sa v živnostenskom zákone z právneho hľadiska nazýva obchodným menom, je z lingvistického hľadiska v onomastike vlastné meno firmy.

1.2. Vlastné mená firiem plnia v komunikácii tri základné funkcie:

a) identifikačno-orientačnú funkciu, pretože názov musí firmu identifikovať, t. j. nielen pomenovať, ale aj odlíšiť od ďalších názvov, pričom po zafixovaní polohy firmy vo vedomí zákazníkov sa táto funkcia môže rozšíriť aj o orientačnú zložku;

b) komunikatívno-komerčnú funkciu, pretože cieľom názvu by malo byť orientačne alebo presne informovať o komerčnom zameraní firmy;

c) reklamno-persuazívnu funkciu, pretože názov by mal potenciálneho zákazníka nielen prilákať, ale ho aj presvedčiť, napr. prostredníctvom originálneho pomenovania s použitím domácich či cudzích slov, o zaujímavosti a dôveryhodnosti firmy.

1.3. Motívy, podľa ktorých sú pomenúvané firmy, rozdeľujeme do štyroch skupín (Odaloš, 1995):

1. časté je pomenúvanie firiem podľa mien, napr. rodných mien a priezvisk,
2. rozšírené je pomenúvanie firiem na základe profesijnej orientácie,
3. menej časté je označovanie firiem podľa polohy (miesta) firmy,
4. málo je takých názvov firiem, ktoré si majitelia jednoducho vymysleli.

1.4. Zložené názvy firiem, v súčasnosti produktívne typy pomenovaní, na ktoré sa zameriame v tomto príspevku, vyskytujú sa väčšinou v druhom motivačnom okruhu medzi názvami podľa profesijnej orientácie.

V globále možno v druhom motivačnom okruhu vyčleniť dva typy zložených názvov firiem:

A. V prvom okruhu sú propriá, ktoré naznačujú len profesijnú orientáciu firmy, napr. *Autobatérie* (firma predávajúca batérie do automobilov).

B. Druhý okruh vytvárajú názvy, ktoré naznačujú rôzne ďalšie informácie o firme, napr. fungovanie v istom priestore aj s ponukou tovaru z tohto priestoru (*Euromotor* – firma predávajúca autá z európskych aj iných krajín), resp. vykonávanie istých špecifických činností (*Ekostavby* – firma so zameraním na výstavbu s ohľadom na životné prostredie) a pod.

2.1. Za zložené názvy firiem považujeme propriá, ktoré obsahujú dva korene, napr. v propriu *Autobrzdy* sú to základy *auto* a *brzdy* vo význame automobilové brzdy či brzdy na auto.

2.2. Väčšinu zložených proprií (resp. proprií s poloprefixom, ktoré medzi ne radíme) ako názvov firiem tvoria kompozitá, v ktorých sa cudzí základ pripája k domácemu slovu, napr. *Geoprieskum* (geologický prieskum) alebo *Cyklošport* (obchod s bicyklami). Niekedy sa analogicky podľa foriem internacionálnych kompozít vytvárajú čisto domáce kompozitá, napr. *Polno produkty* (poľnohospodárske produkty).

2.3. Za kompozitá nepovažujeme názvy, v ktorých sú skrátene korene málo zreteľné, napr. *Pertab* (periodiká, tabak), resp. prechádzajú vlastne do skratiek, napr. *Terapo* (televízory, rádiá, počítače) (o slabičnej akronymizácii pri logonymách porov. napr. Imrichová, 1997, s. 150).

3.1. Do roku 1989 sa používali zložené názvy firiem pomerne málo: jednak preto, že mnohé názvy obchodov sa považovali za apelatíva, jednak preto, lebo prepojenosť so západným svetom, variatívnosť firiem a s ňou súvisiace pomanúvacie potreby boli pomerne malé. Po roku 1989 a najmä po privatizácii obchodnej siete, vzniku súkromných firiem a prepojení so zahraničnou ekonomikou sa propriá tohto typu zreteľne znásobili.

3.2. Potvrdením našich záverov je analýza viac ako 250 zložených názvov firiem z Banskobystrického kraja.

Spektrum názvov a ich analýzu prezentujeme v abecednom poradí najmä z hľadiska prehľadnosti.

1. Rozšírené sú zložené názvy firiem, ktoré obsahujú latinskú časť *agro-* vyjadrujúcu vzťah k poľnohospodárstvu, napr. v propriách: *Agroslužby* (služby v poľnohospodárstve/pre poľnohospodárov), *Agrokombinát Liptov*, resp. *Agrocomb* (poľnohospodársky kombinát), *Agrostav* (stavebné práce v poľnohospodárstve), *Agroing* (projekčné práce v poľnohospodárstve), *Agrocons* (konzultačné služby v poľnohospodárstve), *Agropodnikateľ* (podnikateľ v poľnohospodárstve), *Agrobanka* (banka financujúca hlavne podnikanie v poľnohospodárstve) a pod.

2. Analogicky k názvom s *agro-* v 90. rokoch vznikajú mnohé propriá s časťou *polno-*, vyjadrujúce tiež vzťah k poľnohospodárstvu, napr. *Polnónákup* (nákup poľnohospodárskych tovarov), *Polno produkty* (predaj poľnohospodárskych produktov), *Polnobanka* (banka financujúca hlavne podnikanie v poľnohospodárstve), *Polnostav*, resp. *Polnostaving* (stavebné a projekčné práce v poľnohospodárstve), *Polnomlyn* (mlym spracúvajúci poľnohospodárske produkty), *Polnocentrum* (obchod s poľnohospodárskymi potrebami).

3. Niekoľko proprií obsahuje grécke slovo *alfa*. *Alfa* je prvé písmeno gréckej abecedy, omega posledné – *alfa* a *omega* v texte prenesene vyjadrujú začiatok niečoho alebo ešte všeobecnejšie „to najdôležitejšie“. Zrejme význam „to najdôležitejšie“ mali na mysli podnikatelia, keď si zvolili názvy: *Alfatour* (cestovná kancelária), *Alfatrans* (prepravná firma), *Alfabio* (výrobňa zdravej výživy, napr. syrov tofu) a pod.

4. Proprium *Apollotrans* označuje firmu zameranú na prepravu tovarov kamiónmi. Motiváciu vidíme vo vlastnom mene *Apollo*, ktoré pomenúvalo kozmický program USA pre pristátie človeka na Mesiaci. Majiteľ firmy prostredníctvom názvu *Apollotrans* akoby naznačoval zákazníkovi, že ich tovar úspešne prepraví (dotransportuje) na akékoľvek miesto.

5. Medzi najrozšírenejšie propriálne kompozitá patria názvy firiem s gréckym slovom *auto*, ktoré vyjadrujú vzťah k automobilu, napr. *Automarket*, *Autotrading* (obchody s autami), *Autocentrum* (obchodné a servisné centrum), *Autobazár* (obchod s ojazdenými autami), *Autotechna*, *Autodiely* (obchody s náhradnými dielmi), *Autošrot* (vrakovisko áut), *Autobatérie* (obchod s automobilovými batériami), *Autobrzdy* (obchod s automobilovými brzdami a ich súčiastkami), *Autoelektrika* (obchod s náhradnými dielmi súvisiacimi s elektrinou v aute), *Autodoprava* (automobilová doprava), *Autostop* (predajňa potravín pri ceste), *Autoturist* (cestovná kancelária) a pod.

Je zaujímavé, že hoci časť *auto-* má viacero významov, v názvoch firiem sme *auto-* zaznamenali len vo vzťahu k automobilu.

6. Kompozitum *Azitek* naznačuje, že ide o ázijský (*azi-*) textil (*tex-*).

7. V kompozitách *Cenrotex* a *Centroexim* latinská časť *centro-* je skráteným tvarom slova *centrálny*, *Cenrotex* je firma s textilným tovarom, podobne *Centroexim* je exportno-importná firma.

8. Zaujímavé je kompozitum *Cerotrans* s významom dopravná firma z obce Cerovo – časť *Cero-* potom znamená Cerovo, resp. cerovský.

9. Po roku 1989 sa značne rozšírila obchodná sieť s bicyklami, čo odzrkadľujú aj názvy *Cyklomarket*, *Cyklo spol* (obchody s bicyklami), resp. *Cyklo-servis* (servis bicyklov). Grécka časť *cyklo-* teda vyjadruje vzťah k bicyklu.

10. Firmy s prvou latinskou časťou *data-* vyjadrujú vzťah k dátam (informáciám) v širšom slova zmysle, napr. v propriách *Datasystém*, *Dataservis*, *Databox* alebo *Databanka bytov*.

11. Časť *dopra-* vyjadruje vzťah k doprave v kompozitách *Doprastav* (doprava na stavbách) či *Doprapal* (dopravná firma Milana Palaja).

12. V súčasnosti sú rozšírené aj názvy s *drevo-*, resp. *drev-*, ktoré výrazne vyjadrujú vzťah k drevu, napr.: *Drevovýroba*, *Drevodom*, resp. *Drevostav*, *Drevstav* (stavby z dreva), *Drevospol*, *Drevoúnia* (drevárske spoločnosti), *Drevorez* (rezanie dreva), *Drevohont* (drevárska firma z obce Hontianske Nemce) a pod.

13. Do roku 1989 existoval podnik *Druopta* s významom družstevná optika. Časť *dru-* je skrátením adjektíva *družstevný* aj v súčasných kompozitách *Druzap* (Družstevná zdravotná poisťovňa) alebo *Drukos*.

14. V kompozitách s gréckou časťou *eko-* môžu byť vyjadrené dva významy: 1. vzťah k ekológii, napr. *Ekoenergetika* (firma vyrábajúca energiu ekologicky), *Ekomont* (ekologické montáže), *Ekostavby* (ekologické stavby), *Ekoizol* (ekologické izolácie), *Ekofilter* (ekologické filtre) a pod., 2. vzťah

k ekonómii, napr. *Ekopor* (firma Ing. Karáska zameraná na ekonomické poradenstvo), *Ekoservis* (ekonomický servis) a pod. Časť podnikateľov sa snaží ekonomickú orientáciu firmy naznačiť zreteľnejšie časťou *ekon-*, resp. *ekonom-*, napr. *Ekonservis* (ekonomický servis), *Ekonaudit* (ekonomický audit), *Ekonomkredit* (ekonomický kredit) a pod.

15. Väčšina kompozít s gréckou časťou *elektro-* vyjadruje vzťah k elektrine, napr. *Elektrocentrum*, *Elektroobchod*, *Elektrokomplex* (obchody s elektrickými prístrojmi), *Elektrooprava*, *Elektroservis*, *Elektromont*, *Elektroslužba* (opravovne elektropristrojov), *Elektroprojekt*, *Elektroprojekta* (firmy zamerané na projektovanie elektrických sietí) a pod. V poslednej dobe časť *elektro-* vyjadruje aj vzťah k elektronike, napr. *Elektrocomp* (elektronické počítače), *Elektrodat* (elektronické dátumy) a pod.

16. Kompozitá s gréckou časťou *energo-* vyjadrujú vzťah k energii, napr. *Energoplyn* (energia z plynu), *Energostav* (výstavba energetických zariadení), *Energobyť* (vykurovanie domácností), *Energoservis* (oprava energetických zariadení) a pod.

17. Vzťah k životnému prostrediu, popri názvoch s *eko-*, vyjadruje aj časť *enviro-* napr. v kompozite *Envigeo* s významom environmentalistika a geológia.

18. Vzťah k Európe (napr. prostredníctvom kvality a sortimentu) vyjadrujú kompozitá s časťou *euro-*, napr. *Euromat* (európske materiály), *Europlast* (európske plasty), *Europapier* (papier európskych parametrov), *Eurointeriér* (európske interiéry), *Eurostyl* (európsky štýl predávaného tovaru), *Eurotrans* (doprava tovaru po Európe), *Eurotel* (európske telefóny). Inokedy je časť *euro-* len reklamným vnaďidlom napr. pri názve *Eurotaxi* (názov firmy súkromného taxikára) a pod.

19. Anglická časť *fit-* v názvoch fitnesscentier *Fitstudio* a *Fitsport* odkazuje na dobrý zdravotný stav.

20. Grécka časť *foto-* vyjadruje vzťah k fotografii napr. v názvoch *Fotosalón*, *Fotoservis*, *Fotoateliér*, *Fotoštúdio*, *Fotocolor* (pomenovania fotografických firiem) a pod.

21. Kompozitum *Fytopharm* pomenúva firmu zameranú na liečivá z prírodných materiálov. Grécka časť *fyto-* vyjadruje vzťah k rastlinám a časť *-pharm* vzťah k farmakám (liečivám).

22. Španielska časť *gala-* súvisí so slovom slávnostný; firma *Galatex* ponúka textil na slávnostné príležitosti.

23. Firma *Gasprojekt* projektuje a montuje plynové potrubia. Anglické slovo *gas* vyjadruje vzťah k plynu.

24. Názvy firiem obsahujúce grécku časť *gastro-* vyjadrujú vzťah ku gastronómii, kuchárskemu umeniu, napr. *Gastrotop*, *Gastroarty* či *Gastrocentrum*.

25. V regióne Gemera sa nachádza veľa firiem, ktoré obsahujú tento komponent, napr. *Gemerstav* (gemerské stavby), *Gemercukor* (gemerský cukor), *Gemersirup* (gemerský sirup), *Gemerzel* (gemerská zelenina) a pod.

26. Pomerne rozšírené sú firmy, ktoré ponúkajú rôzne geodetické čiže zememeračské práce a služby, napr. *Geoslužby*, *Geopol*, *Geoprieskum*, *Geoplán*, *Geoprojekt*, *Geocomplex* a pod. Grécka časť *geo-* tu vyjadruje vzťah ku geodézii, resp. ešte širšie k zemi.

27. Latinská časť *glob-* v názve firmy *Globpharma* naznačuje globál čiže celkový súhrn niečoho, napr. v našom prípade zásobovanie mnohých lekární.

28. Niekedy sa dostávajú do kompozít aj rodné mená, napr. *Heltex* (textil Heleny Hanulajovej v Lučenci), príp. *Helaplast* (Helena + plasty) a pod.

29. Inokedy sa súčasťou kompozít stáva meno rieky, ktorá preteká cez mesto, napr. *Hronstav* (stavebná firma v Brezne) či *Hrontrans* (dopravná firma v Novej Bani).

30. Kompozitá s gréckou časťou *hydro-* vyjadrujú vzťah k vode, napr. *Hydroeco*, *Hydrogeo*, *Hydrosaning* atď.

31. *Chladservis* je firma, ktorá sa zaoberá servisom chladiarenských (chlad-) zariadení.

32. Firmy *Chovprodukt* a *Chovcentrum* zase zákazníkom ponúkajú produkty chovateľskej (*chov-*) činnosti firmy.

33. Firmy s latinskou časťou *info-* naznačujú vzťah k informáciám, napr. firma *Infospol*.

34. Do roku 1989 sa firmy s latinskou časťou *inter-* s významom internacionálny, medzinárodný vyskytovali málo. V súčasnosti sú veľmi rozšírené, napr. *Interdekor* (zahraničné dekorácie), *Interfood* (potraviny), *Interkomerz* (medzinárodný obchod), *Intermotor* (zahraničné automobily), *Intertransport* (doprava tovaru do zahraničia), *Interbeer* (zahraničné pivo), *Intertec* (lekárska a zdravotnícka technika) atď.

35. Nové sú aj názvy s gréckou časťou *izo-* so vzťahom k izolácii, napr. *Izomat* (izolačné materiály), *Izosklo* (predajňa skla ako izolačných materiálov), *Izostav* (izolácia na stavbách) a pod.

36. Firmy s prvou časťou *Istro-* vyjadrujú vzťah k Bratislave, rieka *Dunaj* (grécky Ister) preteká cez Bratislavu.

37. Kompozitum *Juniorcentrum* označuje organizáciu, ktorá sa svojou činnosťou ponúka náplň voľného času mladých ľudí. Do roku 1989 bol aj *Juniorhotel*, ktorý prevádzkovala Cestovná kancelária mládeže.

38. Do roku 1989 sa bežne používali kompozitá s *kovo-*, ktoré vyjadrovali vzťah ku kovu, napr. *Kovohron* a pod.

39. Kompozitum *Lesostav* pomenúva stavebnú organizáciu (*-stav*), ktorá realizuje výstavbu v zalesnených oblastiach, čo signalizuje v názve slovo les.

40. Firma *Lykotex* ponúka textilný materiál (*-tex*) z lyka (*lyko-*), napr. atraktívne koberce.

41. Polygrafickú reprodukciu realizuje firma *Litografia*, ktorá svoju profesijnú orientáciu zacieľuje na kameňotlač (grécka časť *lito-* vyjadruje vzťah ku kameňu).

42. Firma *Mäsospol* ponúka mäso a mäsové výrobky.
43. Okrem názvov svetadielov, štátov, regiónov, miest a riek sa dostávajú na začiatok proprií nielen rodné mená, ale aj priezviská, napr. v názve firmy *Mihstav* (stavebná firma pána Mihályho).
44. Firma *Mliekoservis* ponúka služby spojené s distribúciou mlieka.
45. Firmy s francúzskou časťou *mont-* realizujú montáže rôzneho druhu, napr. *Montgas* (montáž, oprava a revízie plynárenských zariadení), *Montelektro* (montáž elektrospotrebičov). Po roku 1989 sa objavuje časť *mont-* s významom horský (z latinského *montanus*, horský), napr. v názve cestovnej kancelárie *Montravel*.
46. Firma *Multisys* ponúka rôzne typy systémov počítačových sietí, čo signalizuje aj v latinskej časti *multi-* (s významom mnoho, veľa, mnohonásobne) a *-sys* (s významom systémy).
47. Po roku 1989 vznikajú aj firmy s časťou *novo-*, ktorá naznačuje ich novosť, napr. *Novoagro* (nový obchod s agropotrebami), *Novomarket* (nový obchod) a pod.
48. Kompozitá s latinskou časťou *omni-* vyjadrujú vzťah ku každému druhu, napr. *Omnicom* (obchod s rôznymi typmi počítačov).
49. Proprium *Optiplus* označuje optiku, čo možno dešifrovať z prvej časti kompozita z gréckej časti *opti-* s významom optika.
50. Firma *Pharmtrade* distribuuje lieky.
51. Rôzne služby súvisiace s plynom ponúkajú firmy *Plynmonta* (montáže), *Plynprojekt* (projekty), *Plynservis* (servis). Propriá s *plyn-* konkurujú vlastným menám s *gas-*.
52. Viaceré propriá sa začínajú kompozitom *Pneuservis* s významom servis pneumatík, pričom sú (aj vzhľadom na jeho vlastne apelatívny charakter) ďalej rozvinuté, napr. *Pneuservis Beňadik*, *Pneuservis Eno* a pod.
53. Kompozitá s gréckou časťou *poly-* v názvoch firiem vyjadrujú množstvo, viacnásobnosť, napr. *Polyfol* (obchod s fóliami), *Polychem* (obchod s chemickými potrebami), *Polyplast* (obchod s plastickými látkami), *Polymat* (obchod s rozličným technickým materiálom) a pod.
54. Firma *Prefabetón* vyrába prefabrikátové dielce (*prefa-*) z betónu (*-betón*).
55. Firma *Presstrend* je názov reklamnej agentúry, pričom anglické slovo *press* vyjadruje vzťah k tlačí.
56. Firma *Prestofruit* je názvom veľkoobchodu s ovocím a zeleninou. Anglické slovo *fruit* označuje ovocie, kým talianske slovo *presto* vyjadruje rýchlosť, v našom prípade označuje rýchlosť dodania tovaru, a tým súčasne aj jeho kvalitu.
57. Kompozitá s časťou *priem-* súvisia s priemyslom, napr. *Priemstav* (stavby v priemysle), *Priemtrade* (obchod s priemyselným sortimentom) a pod.
58. Firmy s latinskou časťou *pro-* vyjadrujú určenie vzťahu, nasmerovania k tej realite, s ktorou sú spojené, napr. *Proenergia*, *Promedica*, *Protrade* a pod.

59. Firma *Projstav* projektuje rôzne stavby, čo signalizuje zložka *proj-* s významom projektovanie a *-stav* s významom stavby.

60. Firma *Pyrokontrol* predáva zábavnú pyrotechniku. Grécka časť *pyro-* signalizuje vzťah k ohňu.

61. Po roku 1989 sa objavujú firmy s (angličtinou sprostredkovanou) latinskou časťou *real-*, ktorá pomenúva rôzne realitné kancelárie, napr. *Realbyt* (realitná kancelária sprostredkujúca predaj bytov), *Realstroj* (realitná kancelária sprostredkujúca predaj strojov), *Realmix* (realitná kancelária so širokým komerčným zámerom) a pod. Iné propriá s *real-* súvisia s realizáciou niečoho, napr. *Realmont* (montáže).

62. Firma *Renostav* uskutočňuje stavebnú činnosť, pričom latinská časť *reno-* vyjadruje vzťah k renovácii.

63. Firmy s časťou *Rim-* vyjadrujú súvislosti s Rimavskou Sobotou, napr. *Rimtrans* (dopravná firma) alebo *Rimtop* (predaj topánok).

64. Firmy s anglickou časťou *securi-* súvisia s ochranou, napr. *Securicom*.

65. Firma *Sigmamarket* predáva obchodné výrobky značky Sigma Závadka nad Hronom. Časť *Sigma-* je značka firmy.

66. Kompozitá s časťou *sklo-* označujú firmy, ktoré poskytujú služby alebo predávajú materiál súvisiaci so zasklievaním, napr. *Skloram* (rámovanie skla), *Skloamat* (sklený materiál), *Sklotes* (tesnenia), *Sklo mix* (rozličný tovar súvisiaci so sklom) a pod.

67. Od roku 1993 sa vznikom Slovenskej republiky zreteľne rozšíril (aj skôr už fungujúci) typ pomenovaní firiem s deklarováním vzťahu k Slovensku v častiach názvov *slov-/slovak-/slovako-*, príp. *slovakia-*, ako *Slovnaft* (nafta), *Slovpump* (pumpa), *Slovsklo*, *Slovglas* (sklo), *Slovasfalt* (asfalt), *Slovaktronik* (elektronika), *Slovakoprint* (reklamná agentúra), *Slovakoturist* (cestovná kancelária), *Slovakomarket* (obchod) a pod.

68. Kompozitum *Službyt* označuje firmu, ktorá ponúka rôzne služby (*služ-*) v bytoch (*-byt*).

69. *Sporofin* je firma, ktorá sa zameriava na zveľadovanie financií svojich klientov, čo naznačuje aj v častiach *sporo-* (sporenie) a *-fin* (financie).

70. Firma *Spravbyt* ponúka služby súvisiace so správou (*sprav-*) bytov (*-byt*).

71. Propriá s časťou *stav-/stavo-*, ktoré vyjadrujú vzťah k stavebníctvu, boli rozšírené aj pred rokom 1989, no ich počet sa zvýšil, napr. *Stavmont* (stavby a montáže), *Stavmat* (stavebný materiál), *Stavstroj* (stavebné stroje), *Stavprac* (stavebné práce), *Stavúnia* (stavebná únia, stavebné spoločenstvo), *Stavspol* (stavebná spoločnosť), *Stavplast* (plasty na stavby), *Stavofirma* (stavebná firma), *Stavoinvesta* (stavebné investície), *Stavmont*, *Stavomontáže* (montáže na stavbách), *Stavoprojekt* (stavebné projekty) a pod.

72. V propriu *Stredostavivá* časť *stredo-* vyjadruje vzťah k strednému Slovensku.

73. Firma *Strojservis* zabezpečuje servis rôznych druhov strojov, čo aj naznačuje v časti *stroj-*.

74. Proprium *Syntchem* označuje firmu, ktorá predáva syntetické (grécka časť *synt-* s významom signalizujúcim zložitejšie chemické zlúčeniny) chemické (*-chem*) látky.

75. Časť *šport-* v propriách vyjadruje istý vzťah ku športu, napr. *Športcentrum*, *Športservis* alebo *Športstav* (stavby športových objektov).

76. Kompozitá s časťou *Tatra-* naznačujú vzťah k Vysokým Tatrám, napr. *Tatrasvit* (firma vo Svite), inokedy má táto časť reklamný zámer zaujať zákazníka, napr. *Tatrastav* (stavebná firma v Prievidzi), *Tatratrans* (dopravná firma v B. Bystrici), *Tatratrade* (obchod v Lučenci), *Tatravideo* (videopožičovňa vo Veľkom Krtíši), *Tatratour* (cestovná kancelária) a pod.

77. Propriá v gréckou časťou *techno-* vyjadrujú vzťah k technike, napr. *Technotrade* alebo *Technopol*.

78. Firmy s gréckou časťou *tele-* môžu byť orientované dvoma smermi: 1) smerom ku telekomunikáciám, napr. *Telekomunikácie*, *Teledat* (telekomunikačné dáta), *Telekábel* (telekomunikačné káble), *Telemont* (telekomunikačné montáže) a 2) smerom k televízii, napr. *Teleservis* (servis televízorov) alebo *Telemarket* (obchod s televízorami). Poznáme aj firmu *Telkaservis*, ktorá tiež opravuje televízory; názov obsahuje slangové slovo *telka*.

79. Firma *Tonstav* je stavebná firma pána Antona (odtiaľ *Ton-*) Výbocha.

80. Názvy cestovných kancelárií sa často tvoria s anglickým slovom *tour/tours* s významom cesta/cesty v druhej časti propria, napr. *Axeltour*, *Omeगतour*, *Koalatours* a pod.

81. V tomto období vzniká veľké množstvo firiem, ktoré obsahujú latin-skú časť *uni-* s významom univerzálny, napr. *Unielektro*, *Unimarket*, *Unimont*, *Unimoto*, *Unipharma*, *Uniprojekt*, *Unitrans*, *Unimat*, *Uniservis* a pod.

82. Stavebná firma *Váhostav* má v prvej časti názov rieky Váh.

83. Latinskú časť, resp. slovo *video-/video* majú v názve videopožičovne, napr. *Videocentrum*.

84. Časť *zelo-* majú v názvoch zeleninárske firmy, napr. *Zelovoc* (zelenina a ovocie), *Zelocit* (zelenina a citróny), *Zelotrans* (doprava zeleniny) a pod.

85. Proprium *Zubtech* označuje firmu zubného (*zub-*) technika (*-tech*) z Prievidze.

86. Vo firme *Zvarservis* sa predávajú zväračské (*zvar-*) potreby.

87. Do roku 1989 sa používalo kompozitum *Zväzarm*, ktoré označovalo Zväz pre spoluprácu s armádou, časť *-arm* vyjadrovala vzťah k armáde.

Záver

Špecifické zložené názvy firiem sa zreteľne rozširujú po roku 1989 v dôsledku snahy exkluzívne pomenovať vlastnú firmu.

Zo slovotvorného hľadiska možno vyčleniť tieto typy názvov:

1. Typ, ktorý vznikol spojením dvoch substantív, napr. *Drevovýroba*. Tento typ je málo rozšírený.
2. Typ, v ktorom je spojená skrátaná časť slova s reálnym slovom, napr. *Stavoprojekt*. Tento typ je rozšírenejší.
3. Typ, ktorý je utvorený zlúčením dvoch skrátaných častí, napr. *Polyfol*, *Eurotrans*, *Agroing*. Tento typ je najrozšírenejší.

Literatúra

- IMRICHOVÁ, M.: Zvukové ustrojenie logoným. In: VARIA VI. Bratislava, SJS pri SAV 1997, s. 149 – 154.
- ODALOŠ, P.: Ako pomenovať privatizovaný objekt. *Ludové noviny*, 6. 12. 1990, s. 10.
- ODALOŠ, P.: K problematike názvov firiem. In: *Studia Academica Slovaca*. 24. Prednášky XXXI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava, Stimul 1995, s. 127 – 134.

Toponymá v komunikácii malých sociálnych skupín

Jaromír Krško

FHV UMB Banská Bystrica

Doterajšie pohľady na označovanie a pomenovanie priestoru sa v slovenskej onomastike vyznačovali záujmom o významovú stránku propria, jeho denotačnú stránku, prípadne sa záujem sústreďoval na motiváciu propria.

Kultúrna antropológia si všíma priestor ako prírodnú, sociálnu a kultúrnu dimenziu ľudského bytia. Jednotlivé vedné odbory na tento fenomén nazerajú rôzne, pričom však dochádza k funkčnej kontaminácii týchto názorov. Etnologička V. Feglová vo svojej štúdii *Priestor ako antropologický fenomén* (1993) vyslovila niekoľko závažných názorov a otázok, na ktoré odpovedala z pohľadu etnológa. Pohľad onomastika na túto problematiku je trochu odlišný a zároveň doplňujúci.

Označovanie jednotlivých onymických bodov v teréne je záležitosťou sociálnej interakcie ľudí žijúcich v danom priestore. Preto existujú pomenovania terénnych útvarov známe a používané v celej obci, ktoré sa označujú ako chotárne názvy. Tieto názvy sa trajú z pokolenia na pokolenie a podľa významnosti pomenovaného objektu môžu pretrvať celé desiatky rokov, ba i stáročia.

Z globálneho pohľadu hovoríme o pohybe spoločnosti ako celku, ale v skutočnosti sa spoločenstvo delí na menšie sociálne skupiny, ktoré koexistujú v určitom priestore. Tieto skupiny sú vytvárané na základe spoločných, zjednocujúcich prvkov – veku (deti, mládež, dospelí), záujmov (poľovníci, rybári), spoločnej činnosti či príbuzenských vzťahov. Každá mikrosociéta má vlastný pohľad na priestor v ktorom sa pohybuje, rozdielny citový vzťah k nemu, z čoho potom nutne vyplýva odlišný výber jednotlivých geomorfologických bodov, ktoré sa (po následnej proprializácii) stávajú súčasťou onymickej sústavy týchto mikrosociét. Takéto názvy označujeme termínom **mikrosociálne toponymá (MST)**. Základnou charakteristikou MST je ich použitie v malej, relatívne uzavretej sociálnej skupine, z čoho vyplýva nízka komunikačná potencia a slabá ustálenosť týchto toponým pomenúvajúcich často málo dôležité geomorfologické objekty.

Podľa veku vyčleňujeme **detské MST** a **mládežnícke MST**. Formálnym rozhraničujúcim bodom týchto skupín je vek – 12. rok, v ktorom dochádza k biologickým i psychickým posunom – z dieťaťa sa stáva adolescent.

Pomenovanie objektívnej reality zodpovedá vnútornému svetu človeka. Psychické zmeny v období puberty vplývajú aj na zmenu lexiky, ktorá sa odrazí aj v pomenovaniach orientačných bodov spoločenského priestoru.

Jednou z najdôležitejších podmienok vzniku MST je začlenenie jednotlivca do sociálnej skupiny a jeho následná socializácia. U detí je táto podmienka splnená približne vo štvrtom roku života, keď vstupujú do kolektívu v materskej škole. Pri spoločných hrách sa začínajú orientovať v teréne, kde sa hrajú a chodia na spoločné vychádzky. Začiatočná fáza orientácie je apelatívne vymedzenie priestoru (najčastejšie predikatívne) – *tam, kde sú nízke stromčeky, kde vodička tečie* a pod. Neskôr nastáva, v rámci sociéty (triedy, prípadne menšej skupiny), designácia jednotlivých onymických bodov a pôvodné apelatíva sa proprializujú. Vzniká model $0 \rightarrow A \rightarrow \text{MST}^1$.

Sociálny priestor, v ktorom sa pohybujú deti, je značne obmedzený. Z toho vyplýva, že deti často pomenávajú geomorfologické body pre bežnú komunikáciu inak bezvýznamné. Z ich pohľadu je však dôležité presne vyčleniť a pomenovať využívaný priestor.²

¹ 0 označuje nepomenovaný priestor, A – apelatívum, MST – mikrosociálne toponymum (proprium), ? označuje pomenovaný priestor, ktorého oficiálny názov (chotárny názov) však informátor nevedel uviesť (najčastejšie ide o väčšie geomorfologické objekty, pri ktorých predpokladáme, že musia byť pomenované).

² V získaných detských MST sme často zaznamenali názvy, ktoré boli spojené so sánkovaním. Ako deti sme rozlišovali v priestore 200 x 100 metrov dve trate a celkovo 4 onymické body – dlhšia, ale pomalšia trať viedla *Od letníka*, volali sme ju *Na zákrutu* a končila *Pri rampe*. Druhá, kratšia, ale rýchlejšia, predstavovala vlastne spojnicu východiskového a koncového bodu prvej trate. Viedla medzi

Lexika detských MST zodpovedá vyjadrovacím schopnostiam detí: v názvoch sa vyskytujú deminutíva – *Malá hôrka, Naša dolinka, Lesík, Pod lesík, V lesíku, Studnička, Nad žliebok, Múrik, Ku kapličke, Jablonka, Údoličko, Popod horičku, Ku staničke, Školička, Horička, Hôrka, Na kamienky, Kuchynka, Ku korytkam, Naše miestečko*. Ako onymické body často slúžia dominantné objekty – osamelé stromy: *Drevená jahoda* (moruša), *Tri stromy, Pri topoľoch, Ku vrbam, Pri strome*, („v hore ležal vyvalený strom od koreňov“), *Pod vrbou, Hruška*. Ako orientačný bod prípadne slúžia objekty, kde sa hrajú (nastáva proprializácia apelatív): *Pri rampe, Ku krmelcu, Za garážami, Panely, Antuka, Práchnivý stĺp, Krovisko, Na kvádre, Altánok, Studnička, Škvara, Poseďy, Senník, Za drevom, Na koniec plota, Včelín, Vodárnička*. Časť názvov označuje rôzne detské stavby – skrýše, bunkre: *Hniezdo* („skrýša z konárov v korune stromu“), *Naša skrýša, Koliba, Bunker, Do bunkra*. Tieto názvy majú tendenciu byť prenášané³, pretože označujú rovnaký (funkčný) objekt, ale vždy na iných miestach. O prenášaní pomenovania svedčí zápis jednej respondentky – „vždy miesto, kde sme si bunker postavili“.

V niekoľkých pomenovaniach detských MST sa odráža detská fantázia – *Peklo* („Muránka sa tam rozlieva...bolo tam veľa bahna...dusivá atmosféra a hmly“), *Zamínovaná oblasť* (informátor uviedol len „mravčie teritórium“), *Stratený ostrov, Perníková chalúpka, Mŕtva skala, Obria noha* („les“), *U zubatého chrústa*⁴, *Do strašidelného domu, Údolie pávích očiek, Do obyvacky, Kuchynka, Vilina bublina, Priehrada raja, Hviezdica, Hovoriaci strom, Pri had'om dome*.

V **mládežníckych MST** sa odráža búrlivý proces mentálneho i fyzického dozrievania osobnosti, ktorý je sprevádzaný konfliktmi s okolím a zároveň protestom, revoltou, nesúhlasom so všetkým oficiálne uznávaným. V tomto prípade aj s názvami, s ktorými sa mladí ľudia stretávajú.

borovice, ktorých korene vytvárali množstvo skokov. Preto sme ju označovali *Skoky*, prípadne *Na skoky*.

V gemerskej obci Licince deti pomenúvajú jeden kopec tromi názvami – *Stovka, Osemdesiatka a Ped'esiatica*. Názov zodpovedá dĺžke trate, ktorú si vybrali na sánkovanie.

³ O prenášaní mien v toponymii píše najnovšie L. Olivová – Nezbedová (1996).

⁴ Výskum sme robili na Gymnáziu Martina Kukučina v Revúcej v sekunde (11 – 12 roční žiaci), septime (16 – 17 roční) a medzi poslucháčmi slovakistiky Fakulty humanitných vied UMB v Banskej Bystrici v druhom ročníku (19 – 20 roční) a vo štvrtom ročníku (21 – 22 roční). Celkovo sme získali 175 detských MST. Pri porovnaní dosiahnutých výsledkov z gymnázia a vysokej školy môžeme vysloviť názor, že študenti slovakistiky mali väčšie pochopenie pre výskum, k práci pristupovali zodpovednejšie a ich informácie možno považovať za relevantnejšie ako odpovede žiakov gymnázia, medzi ktorými sa vyskytla tendencia „ukázať sa“. Preto pristupujeme k názvom typu *Perníková chalúpka, Mŕtva skala, Obria noha, U zubatého chrústa* s určitým odstupom.

Výskum lexiky mládežníckeho slangu je rozsiahly nielen v slovenskej, ale i v celosvetovej lingvistike. Lexikálna stránka mládežníckych MST spadá tiež do oblasti slangu. Oproti "bežnému" slangu však v MST nefunguje manifestačná gestačnosť slova navonok (v tom prípade by už nešlo o MST, ale o mikrotoponymum – teda názov všeobecne známy), ale len gestačnosť v rámci skupiny. Používanie názvu zároveň poukazuje na sociálnu príslušnosť ku skupine.

Mládež sa v súčasnosti často stretáva v baroch a pohostinstvách. Ich názvy si upravuje do slangovej podoby, niektoré vznikajú z recesie alebo ich upravuje do podoby, ktorou vyjadruje odpor, nesúhlas s oficiálnym názvom – bar Aladín – *Áčko*, denný bar – *DB* alebo *Débéčko*, bistro U Kurky – *Kuracie bistro*, bufet postavený z plechu – *Plecháč*, reštaurácia na futbalovom štadióne – *Kopačka*, reštaurácia na hokejovom štadióne – *Na puku*, Fontána – *U de Gaulla* (aj *De Gaulle*)⁵, Modrá guľa – *Kocka*⁶, Mystic bar – *Mysbar*.

V niekoľkých dotazníkoch (len od študentov Gymnázia Martina Kukučína v Revúcej) sme zaznamenali označovanie mestských častí obývaných Rómami podľa vzoru černošských štvrtí v USA – rómske sídlisko na Ulici SNP v Revúcej – *Bronx*, rómska osada v chotárenej časti Kiešková – *Bronx city*⁷, časť v Jelšave – *Brooklyn*.

Aj pri mládežníckych MST, podobne ako pri detských MST, sme zaznamenali u študentov slovenského jazyka zaujímavejšie výsledky ako u študentov gymnázia. Vek vysokoškolákov a ich vzťah k jazyku im umožnil „nahľad“ nad vecou. Pri MST často uviedli aj oficiálny názov a motiváciu, pričom sa z pomenovaní nestratila slangovosť – Kanský hájik – *Koňak*, Lazštek – *Laz Vegas*, Štrkovisko – *Štrkáče*, Námestie Maratónu mieru (nahá socha bežca) – *Pod vtáčikom*, ihrisko TJ Lokomotiva Spišská Nová Ves – *Lokotka*, Stĺp Panny Márie – *Pri moráku* (morový stĺp), pomník sovietskych vojakov na Námestí SNP – *Pri čiernom* (motivácia je podľa čierneho mramoru). Do tejto skupiny patria aj názvy *Na cmiter* (cintorín), Kalvária – *Svatý kopeček*, Hron – *Červená řeka*, ktoré zámerne „počeštili“.

Študenti gymnázia väčšinou uvádzali názvy pomocou zmeny proprietizovaného apelatíva – *Za vodou* – *Za mlynom*, Prieloh – *Za nemocnicou*, Skalka – *Pod vykrývačom*, Hlinisko – *Bagrovisko*, Skalka (kúria) – *Biely dom*, Papučkova dolinka – *Kaňon*. Jeden dotazník obsahoval názvy, o pravdivosti ktorých možno pochybovať – informátorka si ich pravdepodobne vymyslela –

⁵ Respondent uviedol motiváciu názvu – „oproti reštaurácii je socha kapitána Nálepku“.

⁶ „Ukázkový“ nesúhlas s oficiálnym názvom – do opozície lexémy guľa postavili lexému kocka.

⁷ Deti tento objekt volajú *Cigánsky kopec* – teda podľa obyvateľov, ktorí tam bývajú. V mládežníckom názve *Bronx city* je prítomný negatívny rasový motív.

Za Laca – *Láďa*, Skalka – *Smrtka*, Hlinisko – *Vodník*, Papuča – *Bogandža*, rybník – *Rakytka*, Fliper (Miková) – *Delfín*, potok – *Člupník*.

O zmene pohľadu na svet u detí a dospievajúcich svedčia napr. názvy, ktoré uviedla jedna šesťnásťročná respondentka – ako detské MST uviedla *Na druhú stranu* („keď sme boli malé, hrávali sme sa za cestou pri dome“) a *Za garážami* (lúka za garážami), ale mládežnícke MST uviedla *Pri Nagyovi* (lúka pri papiernictve, kde predával „chlapec, ktorý sa podobal na Petra Nagy“). Po prechode do obdobia dospievania sa do centra pozornosti dostávajú iné objekty a ich motivácia môže byť tiež odlišná. V tomto prípade išlo o motiváciu podľa chlapca, ktorý sa podobal na spevácky idol.

V mikrosociétach, ktoré sú zjednotené na báze veku, by sme mohli vydeliť aj skupinu dospelých. V. Feglová píše, že „každá veková skupina tak v sebe tradovala názvy a pomenovania z detstva, dospievania i dospelosti. Staroba ako veková kategória už neumožňovala rozširovanie orientačných bodov v teréne. Starý človek, ktorý sa zúčastňoval len obmedzených pracovných a spoločenských aktivít, si uchovával v pamäti len tie, ktoré sa viazali k jeho aktívnemu životu v spoločenstve“ (Feglová, 1993, s. 133). Názor V. Feglovej je zaujímavý a MST⁸ dokazujú správnosť tohoto tvrdenia. MST sú totiž uzavreté spoločensky a časovo. Spoločenská uzavretosť a ohraničenosť vyplýva z (ne)početnosti sociálnej skupiny⁹ a časová ohraničenosť znamená, že MST sú zviazané s vekom ich používateľov. Pri spomienkach členov skupiny napr. na detstvo sa ožívujú aj jednotlivé názvy.¹⁰ MST používané v jednotlivých „vekových“ skupinách by sme mohli označiť spoločným termínom **generačné MST**. V skupine dospelých však MST môžu fungovať len veľmi ojedinele, pretože sú „vytláčané“ oficiálne zaužívanými toponymami v obci.

⁸ V. Feglová hovorí o orientačných bodoch nižšieho rádu pomenovaných podľa udalostí a situácií vyplývajúcich z činnosti jednotlivých generačných vrstiev (Feglová, 1993, s. 132).

⁹ Z hľadiska komunikácie musia byť najmenej dvaja členovia, ktorí vytvárajú skupinu a používajú MST. V anketových lístkoch sme zaznamenali 3 odpovede, ktoré dokazujú individuálne používanie názvov – *Na kopec* („volám jeden kopec, na ktorý rada chodím“), *Dvíhacie žalúdky* („môj kopec“), *Oko* („poznám len ja – preto to nazývam Oko, lebo stadiaľ vidno celú našu dedinu“). Takéto pomenovania nespĺňajú základnú podmienku toponým – označiť a pomenovať objekt pre iného človeka. Tieto názvy nevstupujú do komunikačného reťazca, pretože im chýba spoločný kód a zostávajú skôr v rovine meditácie ako komunikácie.

Horná hranica počtu členov mikrosociéty nie je presne určená. Pri MST s prvkami argotu sa však pohybuje na nižšom stupni ako pri „bežných“ MST.

¹⁰ Ide o ten istý proces, ako pri „prežívaní“ prezývok – na abiturientských večierkoch, stretnutiach priateľov z detstva atď. sa často spomínajú nielen príhody, ale aj prezývky spolužiakov a priateľov. Z tohto pohľadu by sme prezývky mohli terminologicky označiť ako **mikrosociálne antroponymá**.

U dospelých môžeme vyčleniť iné druhy MST – napr. **pracovné, rybárske, poľovnícke**.

Rodinné MST v doterajšom onomastickom ponímaní sa viažu ku chotáru obce, kde má príslušná rodina majetok. Vznik tohto druhu MST je často emocionálne motivovaný vzťahom k majetku ako symbolu dedičstva či pokračovania rodu, prípadne citovým vzťahom k nadobúdateľovi majetku (napr. *Maminé* – pole kúpila stará mama). Do skupiny rodinných MST však môžeme počítať aj toponymá, ktoré vznikli spontánne na rodinných výletoch, prechádzkach a ktoré neskôr fungujú ako základné orientačné body – *Otcova skrýša, Luckina skrýša, Na tvojom (Luckinom) briežku, Pri Majkovom potoku, Pri Majkovom mravenišku, K Budíkovi*. Takéto pomenovania boli motivované spoločnými zážitkami a sú s nimi zviazané (*Kde nás kravy naháňali, Miesto, kde sme videli srnky*), prípadne vznikli ako okazionalizmy – *Osičnikovisko, Dubákovisko*.

Emocionálny apendix týchto MST je obsiahnutý v hypokoristickej podobe osobného mena ako časti toponyma, prípadne v topoformante (zväčša má deminutívnu podobu, ktorá vyjadruje kladný vzťah) – *Lúčka* (nie malá lúka ale **naša** lúka). Emocionalita a pocit rodinnej príslušnosti môže byť vyjadrený aj živým osobným menom – *Do záhrady u Lenov* (záhrada patrila maminej krstnej mame a ich meno „do domu“ bolo „Do Lenov“).

Pri rodinných MST ide o najtesnejšie spojenie človeka s geomorfologickým objektom¹¹ a najčastejšie vzniká model pomenovania [0 → A → MST], prípadne [? → A → MST]. Počet členov, ktorí ovládajú a používajú MST v rodine, je ohraničený počtom členov rodiny. Aj tu však môžeme vyčleniť okruh príslušníkov rodiny, ktorí ovládajú všetky MST a okruh, ktorým nie sú známe všetky pomenovania¹².

Pri terénnom výskume v obci Muránska Zdychava sme získali rodinné MST lúk, ktorých názvy sa ustálili v rámci rodiny, pretože „majetky sa rýchlo menili“ a ich lúky a polička ležali blízko týchto pozemkov, preto bolo potrebné pomenovať orientačné body na vymedzenie vlastných majetkov. K takýmto rodinným MST patria názvy *Blaškov, Štrbänske lúky, Hotkovské lúky, Janovo Horačikova lúka* (oficiálne názvy týchto lúk nepoznali).

Niektoré názvy boli motivované zmenou pôvodného proprietarizovaného apelatíva – oficiálny názov Veľký prieloh nazýval jeden z majiteľov *Pot plánku* alebo *Gu pšolíncu* (pri plánke mal postavený včelín).

¹¹ О. С. Ахманова а В. Д. Беленькая hovoria o antropologickom smerovaní („антропологическая направленность“) топонима (Ахманова – Беленькая, 1967, s. 81).

¹² Do skupiny členov rodiny, ktorí nemusia ovládať všetky rodinné MST, môžeme zaradiť tých, ktorí neboli úplne zainteresovaní do domáceho hospodárstva (deti na štúdiách, osamostatnené deti atď.). Jedna respondentka uviedla takéto rodinné MST – *Na starkinom* (bez oficiálneho názvu), *Vrch* (Krákorov vrch), *Za vrchom* (Kozí vrch), *Pod vrchom* (Orlovcov vrch) s poznámkou: „otec to možno nepozná“.

Časť rodinných MST bola pomenovaná podľa tvaru pozemku *Úska, Okruhľá* (oficiálne Pod stodolou), *Dlhá zem*, prípadne podľa predchádzajúceho majiteľa, ku ktorému mohla mať rodina bližší vzťah – *Đuricova jama, Kunoová, Mikloška, Za Klínšovou stodolou* (oficiálne názvy informátori nepoznali).

Skupinu **pracovných MST**¹³ reprezentujú názvy, ktoré používajú (používali) ľudia pracujúci v prírode – roľníci, pastieri (*Đe sa žitica vilála* – Habovštiak, 1970, s. 26) lesní robotníci, uhliari atď. A. Habovštiak sa stretol s touto problematikou pri zbieraní toponymického materiálu pre monografiu Oravské chotárne názvy, v ktorej konštatuje, že „tento typ názvov, ako ani ostatné viacčlenné názvy nemali často už všeobecnú platnosť. Nepoužívali ich vždy všetci obyvatelia obce, ale iba istá skupina obyvateľov, napríklad tzv. raľníci, t. j. gazdovia, ktorí obrábali pole jednej rale“ (Habovštiak, 1970, s. 25). Pri vzniku viacslovných pomenovaní častí chotára obce Krivá uvádza Habovštiak takýto model:

1. *Turinek* (základný názov),
2. *Prední Turinek, Zadní Turinek*,
3. *Na prednom Turinku*,
4. *Hore na prednom Turinku*,
5. *Od Kálanieho hore na prednom Turinku*.

Názvy uvedené v bodoch 1 – 2 „sú všeobecne známe a zaužívané. Ostatné názvy nemajú charakter záväzných názvov, lebo iba spresňujú tie časti poľa a rale, ktoré tam obrábali isté rodiny“ (Habovštiak, 1970, s. 25). Pomenovania v bodoch 3 – 5 môžeme teda považovať za MST rodinného, prípadne pracovného typu (pre skupinu „raľníkov“).

Pracovné MST často tvoria predikatívne toponymá (Majtán, 1996, s. 28), ktoré označujú miesta, kde sa odohrala určitá tragická udalosť – *Kde Jana zabilo, Kde Martina hrom zabil, Kde kobyľa zdochla*. MST, ktoré označujú miesta spojené s tragickou udalosťou sa často stanú známe v celej obci a neskôr začnú fungovať ako chotárne názvy¹⁴.

Spoločnou črtou **poľovníckych a rybárskych MST** je to, že často vznikajú z potreby detailnejšieho označovania terénu či vodného toku (preto je častý model [0 → A → MST]). **Rybárske MST** označujú miesta pôvodne nepomenované – nastáva proprializácia apelatív (piesčitý breh → *Pieskovisko*, breh v tieni → *Tôňa*, betónový výbežok → *Na špici*, → *Oproti špicu*), prípadne názvy vznikajú metaforicky (vyčnievajúca plochá skala → *Matrac*). V rámci „domácich“ rybárov sa vyskytujú menšie skupiny, ktoré používajú

¹³ Pôvodne sme túto skupinu označovali termínom **profesijné MST**, ale do tejto skupiny možno zaradiť aj názvy perísk (k tomu Feglová, 1993, s. 132) v jednotlivých dedinách, a vtedy nešlo o používanie názvov skupinou profesionálnych práčok.

¹⁴ Pri tomto type MST možno najlepšie sledovať prechod MST k chotárnym názvom – rozširovaním okruhu používateľov sa mení MST na všeobecne známy názov.

ešte detailnejšie členenie – títo delia spomínané MST Matrac na *Horný matrac*, *Dolný matrac*, prípadne *Malý matrac*, *Väčší matrac*. Rybári na brehu vodnej nádrže Miková neďaleko Revúcej pomenúvajú 13 stanovišť (ide o plochu veľkosti približne 500 x 300 metrov) – *Pred hotelom*, *Na zatáčke pri povodi Hrona*, *Na výpuste*, *Pod lipou*, *Pod cestou*, *Na betónoch*, *Pri udiarni*, *Pri kameňolome*, *Lubenická zátoka*, *Pod čerešňou*, *Pri rákosi pod horou*, *Pri rákosi na jednotke*, *Na prepade*.

Vznik **poľovníckych MST** je tiež vynútený potrebou podrobne pomenovať terén (v doline Michlova rozoznávajú časť *Michlova* a *Zadná Michlova*, podobne les Bartova – *Bartova* a *Zadná Bartova*). Niektoré poľovnícke MST dostali pomenovanie podľa príhod spojených s miestom – *Kde lišku páľili* (informátor uviedol: „Už aj ten je mŕtvy, čo strelil tu lišku. Nemali lišky cenu, nechcel nikto zobrať, tak spálil lišku“), *Hrkotáč* (jeden z poľovníkov prebíjal zbraň na diviaka, náboje mu zhrkotali a diviak ušiel). Tieto názvy majú pejoratívnu motiváciu. Iné poľovnícke MST vznikli proprializáciou apelatív – *Ku dubu*, *Pod jedľu*, *Ku borsukom* (hniezdisko jazvecov).

Skúmanie existencie a fungovania terénnych názvov v menších sociálnych skupinách ponúka nový pohľad na používanie toponým v komunikácii, pričom sa prihliada aj na iné (mimojazykové) skutočnosti.

Literatúra

АХМАНОВА, О. С. – БЕЛЕНЬКАЯ, В. Д.: Топонимика как социолингвистическая проблема. Филологический науки, 1967, н. 6, с. 79 – 89.

FEGLOVÁ, V.: Priestor ako antropologický fenomén. In: Slovenský národopis, 41, 1993, s. 131 – 138.

НАБОВШТИАК, А.: Oravské chotárne názvy. Banská Bystrica, Stredoslovenské vydavateľstvo v Banskej Bystrici 1970. 93 s.

МАЈТАН, М.: Z lexiky slovenskej toponymie. Bratislava, Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1996. 191 s.

ОЛИВОВА – НЕЗБЕДОВА, Л.: Poznámky k přenášení jmen v toponymii. In: Acta onomastica, XXXVII, 1996, s. 133 – 135.

Žeńskie postacie nazwisk w dialektach polskich i słowackich

Wirginia Mirosławska

Poľský inštitút, Bratislava

Celem artykułu jest porównanie sposobów tworzenia żeńskich postaci nazwisk w gwarach polskich i słowackich. Przedmiotem opracowania są jedynie środki słowotwórcze, syntaktyczne sposoby wyrażania zależności pokrewień-

stwa i powinowactwa zostały tu pominięte. Punktem wyjścia stały się monograficzne opracowania tej problematyki dokonane przez Alfreda Zarębę (1966, 1967) oraz Ferdynanda Buffę (1973). Cytowane przykłady pochodzą z wymienionych prac oraz z materiałów zgromadzonych przez autorkę w kilku punktach Małopolski.

Nazwiska żeńskie zostały tu podzielone na trzy grupy semantyczne wyrażające stosunki rodzinne: pochodzące od nazwisk (lub imion) mężów marytonimika, patronimika derywowane od nazwisk ojców i matronimika od nazwisk matek. W ramach każdej grupy następuje analiza na płaszczyźnie formalnej.

I. Marytonimika

W dialektach polskich i słowackich bardzo liczne są marytonimika powstałe przez sufiksację form męskich. Na terenie Polski zanotowano 9 przyrostków pełniących tę funkcję, na Słowacji prawie o połowę mniej. Największą frekwencję mają w dialektach polskich i słowackich marytonimika z sufiksami *-ka* i *-owa*, słowackie *-ová*. Sufiksy *-ka* i *-owa* tworzą w Polsce nazwiska żon od męskich zakończonych na spółgłoski: *Nowak – Nowaczka, Nowakowa; Kowal – Kowalowa, Zbróg – Zbrogowa, Malik – Maliczka*. Sufiks *-ka* w postaci rozszerzonej *-anka* występuje głównie w nazwiskach córek, w funkcji marytonimicznej został zanotowany w południowo-zachodniej części Śląska, np. *Kula – Kulanka, Kozieł – Koźlanka*. Marytonimika na *-owa* są powszechne w gwarach małopolskich, na pozostałym obszarze Polski przeważają formacje z sufiksem *-ka*.

Sufiksy *-ová* i *-ka* tworzą nazwiska odmężowskie na terenie całej Słowacji. Łączą się z podstawami męskimi typu rzeczownikowego zakończonymi na spółgłoski i samogłoski.

Przyrostek *-ka* występuje też w postaci rozszerzonej *-ovka* (Słowacja środkowa), *-čka, -ička*, np. *Nosko – Noskovka, Polóňi – Polóňička, Figuli – Figulička*

W dialektach obydwu języków występują także, choć znacznie rzadziej, marytonimika z sufiksami *-ula*, słowackie *-uľa, -iča* i *-ania*, słowackie *-aňa*.

Nazwiska żon z przyrostkiem *-ula, -uľa* są tworzone najczęściej od męskich zakończonych na *-o*, w Polsce także od zakończonych na *-a*, np.: *Sikora – Sikorula, Tytko – Tytkula*, słowackie *Hečko – Hečkuľa, Bartko – Bartkuľa*.

W Polsce sufiks *-ula* jest produktywny w południowej części Śląska, na Podhalu i w jego sąsiedztwie. Przy pomocy przyrostka *-uľa* tworzy się marytonimika w gwarach wschodnio- i środkowosłowackich. Derywaty tego typu mogą mieć na Słowacji charakter ekspresywny.

Sufiks *-iča*, ruskiej proveniencji, jest charakterystyczny dla pogranicza wschodniego, tak w Polsce, jak i na Słowacji. W Polsce poza pasem przygra-

nicznym ma nacechowanie ekspresywne – pejoratywne lub żartobliwe. Na słowackim obszarze językowym służy często do tworzenia nazwisk starszych kobiet. Określoną geograficznie mają też marytonimika z sufiksem *-ania*, typu *Stachania od Stach*. Ich występowanie ogranicza się do wschodnich części Polski i Słowacji.

W dialektach polskich odnotowano nazwiska odmężowskie derywowane sufiksami nie występującymi w tej funkcji na Słowacji.

W całej Polsce powszechne są marytonimika z przyrostkiem *-ina*. Są one derywowane od męskich nazwisk typu rzeczownikowego, zwłaszcza zakończonych na *-o*, *-a* oraz typu przymiotnikowego obcego pochodzenia zakończonych na *-e*. Dla przykładu: od nazwiska *Zaręba* pochodzi marytonimikum *Zarębina*, od *Sitko* – *Sitczyna*, od *Wende* – *Wendzina*. Na wschodzie Polski nazwiska żon mogą być derywowane sufiksem *-ocka*, nawet od nazwisk na *-ski*, np. *Zawistowski* – *Zawistocka*. Bardzo rzadki w nazewnictwie osobowym przyrostek *-ica* pojawia się na oddalonych od siebie terenach. Tworzy marytonimika w części Śląska oraz na Kurpiach: *Skiba* – *Skibica*, *Dawid* – *Dawidzica*. Na Mazowszu bliższym pełni funkcję patronimiczną. W jednej wsi na północy Polski (Wach pod Ostrołęką) zanotowano występowanie sufiksu *-na* w funkcji marytonimicznej: *Żarnochna* od *Żarnoch*, *Pabichna* od *Pabich*.

Patronimika

Nazwiska córek są tworzone od nazwisk ojców ośmioma różnymi sufiksami na terenie Polski, trzema na Słowacji.

Na terenie całej Słowacji powszechny jest w funkcji patronimicznej (ale także marytonimicznej) sufiks *-ka*. W gwarach polskich częściej tworzy nazwiska mężatek, nazwiska córek z tym przyrostkiem występują tylko w części Małopolski. Na Słowacji może też mieć postać rozszerzoną *-ička* oraz *-ovka*. W Polsce derywaty patronimiczne z odpowiadającym mu rozszerzonym przyrostkiem *-ówka* występują jedynie w Górach Świętokrzyskich, np. *Mrozówka* – *Mróz*, *Kolusówka* – *Kolus*.

W postaci rozszerzonej *-anka* jest powszechny we wszystkich gwarach polskich i słowackich. W Polsce tworzy nawet patronimika od nazwisk męskich z sufiksem *-ski*, zwłaszcza na Mazowszu: *Garbowianka* lub *Garbowszczanka* – *Garbowski*, *Nowakowszcanka* – *Nowakowski*.

Występowanie tego sufiksu w funkcji marytonimicznej zostało omówione powyżej.

Dużą frekwencję we wszystkich gwarach polskich mają nazwiska córek tworzone od nazwisk ojców przyrostkiem *-owa*, na obszarze Słowackim *-ová*. Polskie formacje patronimiczne z *-owa* różnią się od marytonimicznych o podobnej budowie tym, że sufiks patronimiczny kontynuuje staropolski *-owā*, natomiast marytonimiczny *-owá*. Znajduje to odzwierciedlenie w wymowie w tych gwarach polskich, które odróżniają dawne samogłoski długie od

krótkich. Dla przykładu: w Małopolsce północnej żona *Kolusa* to *Kolusowo*, córka *Kolusowa*. W gwarach słowackich nie występuje rozróżnienie tego rodzaju. Nazwiska mężatek i kobiet niezamężnych mają jednakową postać.

Omówiony wcześniej sufiks *-aňa* oprócz funkcji marytonimicznej pełni też w gwarach wschodniej Słowacji funkcję patronimiczną. W dialektach polskich występują natomiast formacje patronimiczne nieznanne na Słowacji. Największą frekwencję z nich mają nazwiska córek z sufiksem *-ówna*. Pierwotnie przyrostek ten łączył się z podstawami zakończonymi na spółgłoski, np. *Zbrogówna* – *Zbróg*, *Chudzikówna* – *Chudzik*. Obecnie tworzy patronimika od wszystkich nazwisk typu substancywnego: *Oczkowa* – *Oczko*, *Stachurowa* – *Stachura*, *Pacakowa* – *Pacak*. Typ ten jest produktywny na Mazowszu i w Małopolsce. Często występuje obocznie z innymi formacjami patronimicznymi. Wzdłuż górnej i średniej Wisły notowane są nazwiska odojcowskie z przyrostkiem *-owna*, np. *Skibowna* – *Skiba*, *Bujasowna* – *Bujas*, *Radłowna* – *Radło*. Przypuszcza się, że sufiks ten jest innowacją w stosunku do *-ówna*. Omówione jako marytonimiczne przyrostki *-ula*, *icha*, *-ica*, *-ina* występują też, choć znacznie rzadziej, w funkcji patronimicznej. Pojawiające się na wschodnim pograniczu Polski formacje z sufiksem *-icha* utworzone od nazwisk męskich to nazwiska żon lub córek. W okolicy Siedlec i Puław taką budowę mają jedynie patronimika. Na obszarze Polski południowo-zachodniej sufiks *-ula* tworzy zarówno marytonimika, jak i patronimika. Dla odróżnienia ich znaczenia stosowane są dodatkowo środki leksykalne.

W kilku punktach Polski występują też patronimika z przyrostkami *-ina*, *-ica*.

Matronimika

Na terenie Polski nazwiska córek mogą też być urabiane od nazwisk matek. We wszystkich polskich dialektach formacje matronimiczne są tworzone przy pomocy sufiksu *-ina*, np. *Wicina* – *Wikta*, *Suchankulina* – *Suchankula*. Wyjątkowo matronimika są tworzone sufiksami *-owa*, *-anka*. W Wielkopolsce widoczna jest tendencja do nazywania synów patronimikami, córek zaś matronimikami.

Nazwiska żon i córek mogą być w dialektach obydwu języków tworzone także przez derywację paradygmatyczną. Ze zmianą paradygmatu mamy do czynienia w przypadku nazwisk derywowanych od męskich typu przymiotnikowego zakończonych na *-ski*, *-ský*, *-y(i)*, *ý(i)*. Nazwiska kobiet mają wówczas postać odpowiednich przymiotników rodzaju żeńskiego.

Uwagi końcowe:

1. W dialektach polskich i słowackich żeńskie postacie nazwisk powstają w drodze derywacji paradygmatycznej – zmianam paradygmatu męskiego na

żeński w przypadku nazwisk typu adjektywnego – lub derywacji sufiksальной – w przypadku nazwisk rodzimych typu substancywnego i nazwisk obcego pochodzenia typu adjektywnego.

2. W dialektach polskich występuje większy repertuar środków słowotwórczych tworzących żeńskie postacie nazwisk.

3. W gwarach słowackich można zauważyć stabilizację funkcji poszczególnych sufiksów tworzących żeńskie postacie nazwisk niż w gwarach polskich.

Literatura

BUFFA, F.: Marytonimické a patronymické názvy v slovenských nárečiach. In: IV. slovenská onomastická konferencia. Zborník materiálov. Red. M. Majtán. Bratislava 1973, s. 69 – 76.

ZARĘBA, A.: Formy nazwisk żon i dzieci w dialektach języka polskiego. Cz. I., Onomastica XI, 1966, s. 320 – 344; Cz. II, Onomastica XII, 1967, s. 232 – 275.

Zápisy pomenování osob v administrativno-právních písemnostech z 16. – 18. století

Miriam Sitárová

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Pod slovným spojením „pomenovanie osôb“ si obyčajne predstavíme meno a priezvisko, ktorým daného konkrétneho človeka identifikujeme a zároveň odlišujeme od ostatných pomenovaných ľudí. V zápisoch pochádzajúcich z obdobia Veľkej Moravy, ale aj v kresťanskom povel'komoravskom období sa ako identifikačný znak osoby používalo jedno meno. Zmena pri pomenovaní osôb nastala asi od 13. stor., keď sa k menu pridáva najčastejšie označenie príbuzenského alebo spoločenského zaradenia, zamestnania, príslušnosti k etniku či rodu, miesta sídla rodu alebo výraznej vlastnosti pomenovanej osoby. Určenie osoby sa konkretizuje (dedičnými) prímenami a neskôr priezviskami.

Potreba presne pomenovať a identifikovať osoby, a to najmä pri právnych úkonoch, si vyžadovala zvyšovať počet dopĺňajúcich častí mena. Identifikácia, dedičnosť mena, majetkové a stavové zaradenie jednotlivca v spoločnosti, príslušnosť k národnosti, kult svätých a potreba evidencie boli v minulosti určujúcimi faktormi pri výbere mena. Krokem k dnešnému spôsobu pomenú-

vania osôb bolo okrem rozhodnutí Tridentského koncilu z r. 1545 – 1563 o používaní mien, najmä nariadenie Jozefa II. o zavedení matrik s evidenciou mien a priezvisk (koniec 18. stor.). Tým sa vytvoril základ pre štandardizovanosť úradného mena pozostávajúceho z rodného mena (krstného) a z (dedičného) priezviska (podrobne M. Majtán, 1994, s. 94 – 109).

V nasledujúcej časti príspevku sa pokúsime sledovať a zhodnotiť spôsoby pomenúvania osôb (s dôrazom na priezvisko a jeho funkciu) v úradnom styku, vychádzajúc z dokumentov administratívno-právneho charakteru („*acta juridica*“ a „*inquisitiones*“), deponovaných v trnavskom archíve. (V príspevku hovoríme o priezviskách, aj keď z hľadiska súčasného terminologického chápania ide väčšinou iba o zárodky priezvisk. Často sa ako priezvisko využívalo prímeno, ktoré malo najmä v jednomennej sústave charakter dopĺňajúcej časti osobného mena.)

Skúmané archívne záznamy potvrdzujú využitie jednomennej, ale aj dvojmennej pomenúvacej sústavy (prvým menom bolo krstné meno, druhým označenie zamestnania, etnickej príslušnosti, pôvodu alebo iné vzťahy nositeľa mena). V textoch sa často vyskytujú príklady, ktoré poukazujú na dedenie prímen (prípadne i krstných mien) z otca na syna, napr. 1638 *panu Hurky Martinowy byl otec Andreas Hurka a pan Martin Hurka Andreasow syn gest*, 1794 *A: Iako sa wolass ? B: Fabian Kuchar, Fabiana Kuchara, kadlecza sarficzkeho sin*, 1794 *A: Iako sa wolass ? B: Ian Polak, Iana Polak, obiwatela, bahonskeho kowača sin*.

Dedičnosť rodového prímena a zároveň isté odlišenie osoby od ostatných jeho nositeľov je viditeľné v príklade z roku 1638: *bol Zakarias Keberlynowy syn, Elias Keberlyn, alias Zamocznich... od gedneg matere a od gedneho otca byla Zuzana, Zakariassa Keberlinowa*.

Popri častej motivovanosti prímen rozšírenými menami svätcov, kde mohlo ísť aj o dedenie mena otca z generácie na generáciu (napr. 1558 *Gurko Ssymonowych*, 1558 *Misso Sstephanowich z Nemssowy*, 1569 *Ondrey Wawrowich*, 1599 *Filipko Yakubowich*, 1599 *Tomass Jozef*, 1599 *Matthuss Yankowich*, 1630 *Myhal Benedikowicz*, 1630 *Yuro Ssteffanowich*, 1630 *Ssteffan Dussanowicz*, 1751 *Georgius Lukasovicz*, 1751 *Georgius Wojcsech*, 1782 *Ioseff Blahovics*, 1795 *Emerykus Passka*) sa priezviskami vyjadroval pôvod (miesto sídla) príslušnej rodiny či rodu nositeľa mena (napr. 1560 *Yan Bukowsky*, 1560 *Guro Teplansky*, 1569 *Maczko Nywnyczkeg*, 1602 *Wylim Rziczansky Kawka z Rziczana*, 1687 *Catharina Rakowicka*, 1751 *Martinus Oravecz*, 1751 *Georgius Oresánszky*, 1751 *Martinus Dehticzky*) alebo príslušnosť k etniku (napr. 1758 *Maczko Polak*, 1560 *Ssimko Slowak welky*, 1560 *Yanko Rusnak s Pukancze*, 1560 *Waniek Morawek ze Bzencze*, 1560 *Yanko Czessko*, 1569 *Juro Bossnyak*, 1569 *Wytko Chorwat*, 1599 *Martin Polačkowich*, 1599 *Peter Wlach*, koniec 16. stor. *Martyn Slezak*, 1620 *Johannes Slowak*, 1711 *Georgius Morway*, 1751 *Georgius Totth*, 1751 *Martinus Chorvath*, 1774 *Maczko Czigan*, 1786 *Maria Horvath*).

Frekventovanosť prímien priamo označujúcich miestnu (sídelnú) alebo etnickú príslušnosť rodiny či rodu, akú sme na uvedených príkladoch demonštrovali, je v skúmaných textoch vysoká, no silné zastúpenie má i skupina pomenovaní, ktorej štruktúra pozostáva z krstného mena a z miestneho názvu, pričom ich vzťah nie je naznačený sufixom (napr. -sky: *Oresánsky*, -ec: *Oravecz*), ale (slovenskou i latinskou) predložkou *z/ze, de, ex*, napr. *Guro z Slezka, Laczko z Niwnicze, Yan Yamborsky z Niwnicze, Toman Ruczka ze Bzencze, Gurko z Rybnika, Matiass Krayczy z Beluse, Waniek Moravek ze Bzencze* z roku 1560, 1569 *Michal z Liborcze*, 1689 *Juro Drabyk z Tuchyne*, 1689 *Anna Drabowyech ex Tuchina*, 1751 *Josephi Eszterhazy de Galantha*. V niektorých prípadoch nasleduje prímene odvodené z názvu miestnej príslušnosti rodu za príménom s rozličnou inou motiváciou. V textoch, ktoré sme spracúvali, sa najviac príkladov takéhoto pomenovania osoby vyskytuje v 16. stor., v neskorších storočiach sú v uvedenej podobe zaznamenané už len sporadicky. Je to znakom postupného vývoja od prímene k priezvisku.

V právnickom texte z roku 1558, v ktorom sa *Kacza s Prosczyowa* vyznáva zo spáchania vraždy manžela, je okrem iného uvedené: *...musse swe(ho) otrawyla, bylo mu meno Adam s banskych mest...* Identifikačným faktorom sa tak stáva len všeobecné miestne pomenovanie „banské mestá“. Osobitnou skupinou pomenovaní osôb je využitie viacerých identifikačných faktorov, a to napr. označenie príslušnosti k etniku či skôr ku konfesii, miestny názov a aj vyjadrenie príbuzenského vzťahu, pričom sa predpokladá i dedičnosť priezviska, napr. *wygel sem ya, Thomass, z domu sweho y potkal mne zyd, syn Kralika, zyda z Hollycze*, 1534 al. 1535. Použitie viacerých prímien na identifikovanie jednej osoby sme si mohli všimnúť i na vyššie uvedených príkladoch, kde pristupuje prímene s uvedením miesta (dedina, mesto, územná časť), napr. 1560 *Waniek Morawek ze Bzencze*, 1560 *Matiass Krayczy z Beluse*, 1689 *Juro Drabyk z Tuchyne*, 1751 *Josephi Eszterhazy de Galantha*, 1769 *Catharina Szmata ex Kosztolan*.

V texte z roku 1599 sa súčasťou pomenovania osoby stala i prezývka (ktorá nemusela mať hanlivý charakter) stojaca medzi krstným menom a príménom a miestnym názvom pôvodu rodu, príklad *Wylim Rziczansky, Kawka, z Rziczan*; v nasledujúcom texte už funguje ako samostatný identifikátor osoby (*dominus Kawka*).

V príkladoch z roku 1569 *Michal z Liborcze, prziimenym Czerwikowech* a *Ondreg w Liborczy, prziimenim Mathussowech* sa spomína termín „prziimeny“, ktorý by sme však mohli charakterizovať ako ďalšie prímene. Pritom nevyklúčujeme, že sa v priebehu času mohlo skutočne vyvinúť na priezvisko v dnešnom zmysle slova.

Ďalším častým spôsobom dvojčlenného pomenovania osôb je typ, keď po krstnom mene nasledovalo označenie zamestnania, ktoré bolo zárodkom dnešného priezviska, napr. 1558 *Mykulass Masarz*, 1558 *Gura Mlynarz*, 1576

Petr Platenik, 1599 *Michal Kadliczowich*, 1599 *Yano Pastyř*, 1620 *Johannes Kowacz*, 1620 *Jacobus Takac*, 1630 *Ondreg Ssnaydr*, 1689 *Juro Drabik*, 1689 *Joannis Hudczowyech*, 1777 *Elisabete Krajcssir*, 1782 *Waczlaw Miller*, 1786 *Ioannis Czimermon*, 1794 *Fabian Kuchar*. Můžeme pozorovat' i dvojjazyčné ekvivalenty zamestnaneckých mien (*Mlynarz – Miller*, *Takac – Kadlicowich*, *Ssnaydr – Krajcssir*). Prímenami sa však vyjadrovalo aj spoločenské zaradenie, stav a postavenie ich nositeľov, napr. 1569 *Martin Kaplan*, 1599 *Ssimun Mester*, 1599 *Ssimon Meister*, 1599 *Martin Zeman*, koniec 16. stor. *Danjel Gazda*, 1687 *Iano Ucznowicz*.

Viacere prímená vznikali podľa výrazných vlastností, fyzických a psychických daností pomenovaných osôb. Ani v našich pamiatkach to nie je zriedkavý jav, napr. 1558 *Gurka Konczyty*, 1560 *Yan Papalek*, 1560 *Yan Krchniewy*, 1560 *Matias Mutiwoda*, 1560 *Ssimko Slowak welky*, 1569 *Maczko Chudeg z Nywnycze*, 1569 *Gano Krzywovsty*, 1569 *Yanko Ssibalholey*, koniec 16. stor. *Gano Lysy*, koniec 16. stor. *Gano Cerni*, 1620 *Guro Ssyroky*, 1620 *Johanes Kulhan*, 1630 *Matey Sywak*, 1687 *Helena Kuczerka*, 1687 *Andrass Galbawy*, 1687 *Martin Chluba*, 1751 *Joannes Zapletal*, 1751 *Stephanus Tyasky*, 1751 *Joannes Tanczos*, 1751 *Andreas Hupko*. Prírodné reálie (pomenovanie zvierat, rastlín, porastov) boli rovnako bohatým zdrojom motivovanosti prímen, napr. 1558 *Yakub Osyka*, 1558 *Lebed*, 1569 *Maczko Ptaczek*, 1569 *Yano Wrana*, 1630 *Mykloř Bučkowicz*, 1687 *Jano Wlkowicz*, 1687 *Guro Czapkowicz*, 1687 *Jano Sztehlik* 1751 *Michael Vrabecz*, 1751 *Georgius Vrabel*, 1751 *Martinus Czibula*, 1751 *Andreas Liska*, 1765 *Andreas Trnka*.

Doteraz sme si všimli väčšinou spôsoby pomenovania mužov, teraz sa v krátkosti dotkneme problematiky ženských prímen (priezvisk). Jedným z možných modelov bolo pomenovanie žien pomocou prechýlenej podoby mena muža (manžela alebo otca) pridaním sufixu *-ka* alebo *-ová*, napr. 1534 al. 1535 *Czoborowa*, 1687 *Catharina Rakowyczka*, 1687 *Helena Kuczerka*, 1687 *Anna Kosstialka*, 1728 *Kalmanowa*, 1728 *Endrudka*, 1750 *Bagolka*, 1769 *Szvetkowicska*, 1769 *Homolowa*, 1769 *Schlosbergowa*, 1775 *Eva Hrabkova*, 1786 *Anna Budiacska*, 1786 *Catharina Kovacska*, 1786 *Anna Leginka*, 1794 *Katussa Polakowa*, 1794 *Fajtačka*.

V skúmaných písomnostiach sme sa stretli aj s prípadmi, keď prímeno (priezvisko) manželov nebolo totožné, napr. 1764 *A: Gak se wolass ? B: Karabkowa Marissa. A: A gak se wola twuy muss ? B: Yano Dudon*, 1786 *Maria Horvath*, *Kowacs Matiasa manselka*, 1794 *Beta Fajtak*, *Iana Orawecz manželka*, *ze Sarffie*, 1794 *Marina Budowszky*, *Polak Iana*, *obiwatela a kowača bahonskeho manželka*. V niektorých záznamoch administratívno-právneho charakteru sa žena identifikuje krstným menom vo vzťahu k manželovi, napr. 1630 *Catharina, vxor Nicolai Nowansky*, 1630 *Dorothea, Martini Habala vxor*, 1630 *Anna, vxor Mathias Moncman*, 1630 *Anna, vxor Georgy Holowics*, 1630 *Dorothea, vxor Mathias Waygl*, 1687 *pocztyweg matrony gme-*

nem Judithy, manželky Matthia Rizlyaka, obywatele osady Nowich Lehotek, 1711 Dorothea, manželka Gury Bellanskeho, 1711 Marina, manželka Stephana Hulky, 1792 Marissa, Potessil Gyurgyi, towarissa tesarszkeho manželka, 1792 Theresia, Kopcsany Ianosa, majstra cžižmarskeho, obiwatela frajsstaczkého manželka.

Pri skúmaní pomenovania osôb sa nemôžeme nepristaviť pri krstných menách, ktoré sú realizované v slovenskej, latinskej, nemeckej a maďarskej podobe. Z mužských mien patria medzi najfrekventovanejšie mená *Adam, Adamus, Albert, Andreas, Andrass, Benedicty, Daniel, Emerico, Emerykus, Fabian, Filipko, Francisco, Gasspar, Caspar, Casparo, Georgius, Gregor, Chrystoffory, Ignatz, Ignatius, Imro, Istok, Jakab, Yakub (Kuba), Jacobus, Yan, Ianos, Ioannes, Johannes, Iosephi, Ioseph (Ioseff), Iosephus, Jozeff, Juro, (Gira), Laczko, Maczko, Martin, Martinus, Matiass, Matieg, Mykulass, Miklos, Mikloss (Myklož), Nicolaus, Michal, Michael, Myhal, Ondreg, (Wondreg), Palko, Pál, Paulus, Pawel, Pecho, Peter, Ssimko, Ssimon, Ssimun, Ssteppan, Stephanus, Toman, Thomass, Tomko, Waclaw, Walo, Waniek, Wyllim, Wytko, Wogtko, Zygmund*. Ženské mená sa vyskytujú v menšej miere, napr.: *Alena, Anna, Aniczka, Beta, Barbora, Dorothea, Elisabete, Ewa, Juditha, Helena, Catharina, Kacza, Katerina, Katussa, Maria, Marissa, Marina, Theresia*.

Ak zhrnieme výsledky pozorovania osobných mien v 16. – 18. stor., môžeme povedať, že na sociálno-právnu identifikáciu osoby sa využívali krstné mená v kánonizovaných i v domácich podobách a prímenná najčastejšie označujúce pôvod (etnický, miesta sídla rodiny/rodu), zamestnanie či výraznú kvalitu nositeľa. V niektorých prípadoch lepšej identifikácii osoby pomohlo použitie viacerých prímenn. Spôsoby tvorby pomenovaní osôb v stručnosti v príspevku predstavené, neboli vo svojej dobe viazané na lokalitu, z ktorej skúmané zápisy pochádzajú; analogickú situáciu môžeme predpokladať na celom území Slovenska.

Literatúra

MAJTÁN, M.: Najstaršie osobné mená a vývin priezvisk na Slovensku. Slovenská archivistika, 29, 1994, s. 94 – 109.

**Kultúrna slovenčina administratívno-právnych textov
zo 16. storočia
„Čo s fonológiou a morfológiou?“**

Mark R. Lauersdorf

Katedra slovanských jazykov Kansaskej univerzity, Lawrence (USA)

Všeobecne sa uznáva, že súčasný slovenský spisovný jazyk v jeho základnej podobe kodifikoval v 19. stor. Ľudovít Štúr. Rovnako sa všeobecne prijíma to, že už koncom 18. stor. pred Štúrovou kodifikáciou urobil pokus o štandardizáciu slovenčiny Anton Bernolák. Nejestvuje však jednotný názor na to, ako vyzerala jazyková štandardizácia, resp. normalizácia slovenských textov pred kodifikačnými pokusmi bernolákovcov a štúrovcov. Nejednotnosť v tejto otázke je, podľa očakávania, tým väčšia, čím staršie sú skúmané texty. Centrálnou otázkou v textových štúdiách predkodifikačného obdobia slovenského jazyka je otázka vývoja tzv. „kultúrnej slovenčiny“.

Aby sme lepšie pochopili pojem kultúrna slovenčina, treba najprv krátko zrekapitulovať dejiny písomnej praxe na slovenskom území. Od 10. do 14. stor. bola v uhorskom štáte, do ktorého patrilo slovenské územie, dominantným jazykom v politickej, hospodárskej a cirkevnej oblasti latinčina. Keď si v 15. stor. sociálne, politické a hospodárske zmeny vyžiadali písomný jazyk, ktorý by bol v porovnaní s latinčinou prístupnejší širšiemu okruhu ľudí, rozšírilo sa na slovenskom území používanie češtiny (resp. na východnom Slovensku poľštiny), ktorá už vtedy mala pomerne ustálenú písomnú normu. Keď sa v 16. stor. rozšírila vzdelanosť medzi širšie vrstvy obyvateľstva, zväčšila sa pravdepodobnosť prenikania slovenských jazykových prvkov do českých dokumentov písaných na Slovensku. Niektorí vedci tvrdia, že tieto slovenské prvky sa objavovali s väčšou frekvenciou a s väčšou dôslednosťou v priebehu 16. stor. a že sa takto už v 16. stor. vyvíjala kultúrna slovenčina, ktorú E. Pauliny definuje takto:

„Kultúrna slovenčina je jazykový útvar, relatívne ustálený, ktorý sa používal najprv v administratívno-právnych zápisoch, neskoršie, ale ešte v 16. storočí, aj v iných žánroch. Spisovným teda nadnárečovým východiskom, resp. kostrou bola v ňom spisovná čeština, ale jeho komunikatívnu platnosť v hláskosloví, morfológii a v slovníku zabezpečovala do značnej miery slovenčina. Najviac sa o češtinu opierala v syntaxi. V kultúrnej slovenčine sa neuplatnili priamo miestne slovenské nárečia, ale taká podoba slovenčiny, ktorá sa v jednotlivých hospodárskych alebo administratívnych okruhoch uplatňovala v nadnárečovom kontakte. Podoby kultúrnej slovenčiny boli teda rozdielne podľa toho, do ktorého okruhu patrili jej používatelia“ (Pauliny, 1983, s. 118–119).

Skúmanie jazykovej normalizácie v predkodifikačných (predbernolákovských) slovenských textoch je teda v základe pokusom o zistenie existencie a vývinu kultúrnej slovenčiny.

Väčšina starších štúdií zaoberajúcich sa touto otázkou sa venovala skúmaniu jednotlivých textov alebo skupín textov z jednotlivých regiónov a detailne opísala jazykové osobitosti týchto textov (porov. napr. zo západného Slovenska: Krajčovič, 1960, 1962; zo stredného Slovenska: Kotulič 1961; Kuchar, 1969; z východného Slovenska: Doruľa, 1961, 1966 a mnohé ďalšie štúdie). Textové štúdie väčšieho rozsahu sa venovali najmä lexikológii, len málo fonológii, morfológii a syntaxi (porov. napr. Habovštiaková, 1966; Doruľa 1977 a i.). Veľa z novších syntetických štúdií, kde nachádzame kombináciu fonológie, morfológie, syntaxe a lexikológie, sa sústreďuje na slovenské texty zo 17. a 18. stor. (porov. napr. Lifánov, 1991, 1997), novšie štúdie zamerané na skoršie obdobia sa zasa venujú väčšinou lexikológii a frazeológii (často v súvislosti s projektom *Historického slovníka slovenského jazyka* alebo na báze kartotéky tohto projektu, napr. Skladaná, 1993). Samozrejme, že všetky tieto predchádzajúce štúdie významne prispeli k pochopeniu jazyka predkodifikačných textov. Chýba však jedna vec – zatiaľ neexistuje žiadna rozsiahlejšia syntetická fonologická a morfológická analýza slovenských textov z obdobia pred 17. stor.

Ako som už uviedol, podstatné sociálno-politické zmeny spôsobili rast vzdelanosti a rozšírenie používania češtiny (namiesto latinčiny) v písomných dokumentoch na slovenskom území v 16. stor. a vedci tvrdia, že práve v tomto storočí sa začínajú objavovať slovenské prvky v týchto českých dokumentoch častejšie a dôslednejšie. Preto treba hľadať a skúmať začiatky kultúrnej slovenčiny v 16. stor. – treba to robiť na rozsiahlom korpuse textov a aj v oblasti fonológie a morfológie, ktoré sa doteraz málo skúmali.

Uvedený Paulinyho citát podporuje túto pozíciu a formuluje štyri dôležité jazykové aspekty kultúrnej slovenčiny, na ktoré by som chcel upozorniť, pretože sú kľúčové pre skúmanie raných slovenských textov:

1) „*kultúrna slovenčina je jazykový útvar relatívne ustálený*“ – preto v analýze treba hľadať dôsledné uplatnenie jazykových črt;

2) „*kostrou kultúrnej slovenčiny bola (...) spisovná čeština, ale [jej] komunikatívnu platnosť v hláskosloví, morfológii a v slovníku zabezpečovala do značnej miery slovenčina*“ – preto v analýze treba skúmať jazykové črty, ktoré sú rozdielne v slovenčine a v češtine, a to nielen v lexike, ale aj vo fonológii a v morfológii;

3) v kultúrnej slovenčine sa uplatnila „*taká podoba slovenčiny, ktorá sa (...) uplatňovala v nadnárečovom kontakte*“ – preto v analýze treba skúmať také jazykové črty, ktoré sú rozdielne aj v slovenských nárečiach;

4) „*podoby kultúrnej slovenčiny boli (...) rozdielne podľa toho, do ktorého okruhu patrili jej používatelia*“ – preto skúmaný korpus musí byť dostatočne veľký, aby pokryl celé slovenské jazykové územie.

Už niekoľko rokov robím analýzu slovenských textov zo 16. stor., v ktorej beriem do úvahy tieto štyri aspekty. Aby som mohol sledovať eventuálnu regionálnu variantnosť, mám v korpuse stopäťdesiatdva administratívno-právnych textov z celého slovenského jazykového územia. Aby som mohol skúmať eventuálne nárečové, nadnárečové, české, slovenské a poľské črty, vyberám si jazykové javy, ktoré ukazujú rôzne striednice v rozličných slovenských nárečiach, ako aj v češtine a v poľštine a sledujem distribúciu striednic vo všetkých textoch. Robím štatistickú analýzu nájdených striednic a ich distribúcie, aby som zistil, či texty ukazujú dôslednú distribúciu týchto jazykových črt. A napokon – sústreďujem sa na fonológiu a morfológiu, pretože tieto dve oblasti sa v textoch zo 16. stor. skúmajú málo.

Nedávno som skončil fonologické skúmanie zhromaždeného textového korpusu, kde som sledoval distribúciu trinástich samohláskových a spoluhláskových črt (Lauersdorf, 1996), práve som začal morfológickú analýzu toho istého korpusu. V nasledujúcej časti príspevku by som chcel ilustrovať svoj výskumný postup na jednom fonologickom a jednom morfológickom príklade.

Z fonológie uvediem ako príklad jerové striednice. Skúmané jazykové skupiny ukazujú vokalizáciu silných jerov takto:

- v češtine, moravskej slovenčine, západnej slovenčine a poľštine: $\tau > e$;
 $b > e$;
- v strednej slovenčine: $\tau > o$, a ; $b > e$, a ;
- vo východnej slovenčine: $\tau > e$, o ; $b > e$, o .

Vidíme tu istú variantnosť striednic v strednej a východnej slovenčine, a tak by sme očakávali takú variantnosť aj v textoch zo stredného a východného regiónu. Napriek tomu textové dáta ukazujú veľmi dôsledný výskyt *e*-ových striednic obidvoch jerov. A tak sa zdá, že tieto *e*-ové striednice predstavujú pevnú normalizovanú črtu jazyka administratívno-právnych textov zo 16. stor.

Z morfológie uvediem ako príklad inštrumentál singuláru maskulína a neutra, životný a neživotný, tvrdý a mäkký vzor podstatných mien (okrem českých podstatných mien na *-í* a slovenských na *-ie*). Skúmané jazykové skupiny ukazujú takéto koncovky:

- v češtine, poľštine, moravskej slovenčine (a čiastočne aj v záp. a vých. slovenčine): *-em*;
- v západnej, strednej a východnej slovenčine: *om*.

V tomto prípade máme variantnosť v podstate len medzi češtinou, poľštinou a moravskou slovenčinou na jednej strane a ostatnými slovenskými nárečiami na druhej strane, a tak by sme tentoraz očakávali v textoch istú dôslednosť v distribúcii koncoviek. Napriek tomu predbežné textové dáta ukazujú

vysoký stupeň kolísania medzi koncovkami *-em* a *-om*. A tak sa zdá, že táto morfológická črta ešte nie je v jazyku administratívno-právnych textov zo 16. stor. normalizovaná.

Príspevok ponúkol len stručný prehľad otázok a krátku analýzu dát týkajúcich sa kultúrnej slovenčiny 16. stor. Podrobnejšiu interpretáciu teoretických modelov a fonologických dát uvádzam vo svojej fonologickej štúdii, úplné rozpracovanie morfológických otázok predstavím v ďalšej monografickej štúdii. Základným cieľom tohto príspevku bolo predstaviť všeobecnú orientáciu môjho výskumu v oblasti kultúrnej slovenčiny, pretože sa uberám trochu iným smerom, ako šla doteraz väčšina vedcov. Tento prístup k problematike ponúka nové uhly pohľadu na danú otázku a nové informácie, ktoré by mohli prispieť k vyjasneniu zložitej jazykovej situácie v slovenských administratívno-právnych textoch zo 16. stor.

Poznámky

Prípravu tohto príspevku a moju prítomnosť na VII. kolokviu mladých jazykovedcov čiastočne financovala grantová agentúra American Councils for International Education: ACTR/ACCELS (grant: Central European Program, Title VIII Research Scholar Fellowship) vďaka finančným prostriedkom z projektu Ministerstva zahraničia Spojených štátov: Language Training and Research Program for Graduate Students and Faculty in Russian, Eurasian, and Central European Studies (Title VIII), U.S. Department of State.

Na tomto mieste by som sa chcel srdečne poďakovať Alexandre Jarošovej, CSc. za ochotnú pomoc pri jazykovej úprave tohto príspevku.

Literatúra

DORUEA, J.: Niekoľko archívnych dokumentov z východného Slovenska. In: Jazykovedné štúdie. 6. Red. E. Pauliny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961, s. 179–197.

DORUEA, J.: O používaní poľštiny v písomnostiach zo 16. storočia na východnom Slovensku. In: Jazykovedné štúdie. 9. Red. E. Pauliny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, s. 49–77.

DORUEA, J.: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava, Veda 1977.

HABOVŠTIAKOVÁ, K.: K otázke lexikálneho pôsobenia latinčiny na slovenský jazyk v 16.–18. stor. In: Jazykovedné štúdie. 9. Red. E. Pauliny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, s. 78–90.

KOTULIČ, I.: Z mestských kníh Partizánskej Lupče zo 16. storočia. In: Jazykovedné štúdie. 6. Red. E. Pauliny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961, s. 119–177.

KRAJČOVIČ, R.: Inventár bytčianskeho panstva z r. 1606 ako jazyková pamiatka. Jazykovedný časopis, 11, 1960, s. 37–62.

KRAJČOVIČ, R.: K problematike formovania kultúrnej západoslovenčiny. Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica. 14. Red. E. Pauliny. Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1962, s. 67–101.

KUCHÁR, R.: Nářečový charakter administratívno-právnych písomností turčianskej župy zo XVI. storočia. In: Jazykovedné štúdie. 10. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969, s. 227–241.

LAUERSDORF, M. R.: The Question of 'Cultural Language' and Interdialectal Norm in 16th Century Slovakia: A Phonological Analysis of 16th Century Slovak Administrative-Legal Texts. München, Verlag Otto Sagner 1996. (=Slavistische Beiträge, Band 335).

LIFANOV, K.: Typy konkurencie fonologických a morfológických jednotiek v slovakizovanej češtine (na materiáli Veršov slovenských od P. Benického). Slovenská reč, 56, 1991, s. 160–169.

LIFANOV, K.: Jazyk východoslovenských administratívno-právnych pamiatok v stredoveku. Slovenská reč, 62, 1997, s. 139–146.

Historický slovník slovenského jazyka I (A – J), II (K – N), III (O – pochytká), IV (pohrať sa – pytlovať). Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1991, 1992, 1994, 1995.

PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny: od začiatkov po súčasnosť. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983.

SKLADANÁ, J.: Frazeologický fond slovenčiny v predspisovnom období. Bratislava, Veda 1993.

Krátky opis dvoch kníh uložených v knižnici Pravoslávnej bohosloveckej fakulty v Prešove

Peter Žeňuch

Slavistický kabinet SAV

V knižnici Pravoslávnej bohosloveckej fakulty v Prešove sa nachádzajú dve tlačené knihy, ktoré pochádzajú z produkcie tlačiarne zriadenej pri Svätomikuláškovej pečerskej lavre v Kyjeve. V rokoch 1656 – 1721 tlačiareň vydávala knihy bez súhlasu moskovskej patriarchie, lebo bola podriadená konštantinopolskému patriarchátu. Neskoršie však vychádzali iba tie knihy, ktoré povolila vydávať Synoda moskovského patriarchátu (**СВЯТѢЙШИЙ Синодъ Московской Патриархіи**). Od roku 1686 bola príčinou vladyku Gedeona Četvertinského, neskoršieho metropolitu Malej Rusi,¹ Svätomikuláška pečer-

¹ „Коли Четвертинський прибув до Києва у 1684, чернігівський архієпископ Баранович висказався, що нема місця для нього ніж як київського митрополита. Його син оженився у 1682 р. на доньці гетьмана Самойловича, і гетьман послав 4 козаків голосуючими делегатами на вибрання. Патріарх назвав Четвертинського Митрополитом Малої Русії, хоча на наданні йому мітри був названий Митрополитом всієї Русі. З 27. 1. 1686 р. наказом з Москви митрополит повинен був користуватися лише титулом Митрополита Малої Русі” (Влаzejovskij, D.: Ієрархія Київської церкви (861 - 1996), Львів, Каменярь, 1996, s. 370).

ská lavra (Монастырь Свято-Николаево-Пустыни Клевский) podriadená moskovskému patriarchovi. V tom čase v Lavre sv. Mikuláša v Kyjeve bol archimandritom Varlaam Jasynskij (Варлаамъ)², ktorý podporoval tlačiarenské aktivity. Spočiatku tlačiareň vydávala iba kalendáre, ale neskoršie do produkcie tejto tlačiarne patria aj diela Lazara Baranovyča, Inokentia Gizel'a, Joanikija Haľatovského, Štefana Javorského a Antonija Radyvylovského.³

Práve dve tlačene knihy z produkcie Antonija Radyvylovského uchováva knižnica Pravoslávnej bohosloveckej fakulty v Prešove pod signatúrami I – 2.102 a I – 2.103. Na východné Slovensko sa dostali pravdepodobne prostredníctvom „distribučnej siete“ tzv. knihonosov, ktorí prichádzali na odpustové slávnosti rozličných kláštorných (monastierskych) a dedinských (tzv. prichodských) chrámov. Obidve knihy pochádzajú zo zbierok Jána Halika, ktorý bol na začiatku 19. storočia farárom v Hrabskom. Halikove zbierky kníh z východného Slovenska sa pri vzniku Prešovskej eparchie stali súčasťou majetku biskupstva a so vznikom Gréckokatolíckeho bohosloveckého seminára v Prešove prešli do fondov seminárnej knižnice. Po tzv. Prešovskom súbore sa časť majetku gréckokatolíckej cirkvi a s ním aj niektoré knihy zo zbierky Jána Halika dostali do správy Štátnej vedeckej knižnice v Prešove a časť aj do správy pravoslávnej cirkvi a biskupstva v Prešove. Archívne a knižničné fondy, ktoré boli gréckokatolíckej cirkvi odňaté, sa však už v súčasnosti vracajú do správy Gréckokatolíckeho biskupského úradu v Prešove. Je zaujímavé, že tieto dve tlačene knihy unikli zo súpisov cyrilských rukopisov a tlačí z východného Slovenska a Podkarpatskej Rusi takým bádateľom, ako boli V. Sachanev⁴ a I. Paňkevych.⁵ Vzniká tak možnosť opísať tieto (už zreštaurované)

² Varlaam Jasynskij bol igumenom vo viacerých kyjevských kláštoroch, napr. kláštora Zvestovania P. Márie (1669 – 1673), sv. Archanjela Michala (1673 – 1680) a Pečerskej Lavry sv. Mikuláša (1680 – 1684). Archimandritom Pečerskej Lavry bol v rokoch 1684 – 1690. Bol rektorom Kyjevskej akadémie (1669 – 1673). Za metropolitu bol chirotonizovaný v roku 1690. Zomrel v roku 1707. „Він був обраний архимандритом у 1684, і посилає делегацію до Москви, прохаючи підтвердження і благословення для сану як архимандрита Печерської Лаври, повністю ігноруючи традиції Константинополя та Києва, практично забравши Лавру з-під юрисдикції Константинополя і передавши її під Москву. 9. 12. 1686 він просить царів Івана та Петра та регентшу царицу Софію, а також князя Голіцина за привілей прямого підпорядкування Москві, і виходу з будьякої іншої залежності” (Blažejovskij, c. d., s. 371).

³ Rogovnaj Zapasko, Ja., P.: Мистецтво книги на Україні в XVI. - XVIII. вв. Видавництво Львівського університету, Львів 1971, s. 154 – 177.

⁴ САХАНЕВ, В.: Новый карпаторусский этнографический материал. Науковий збірник тов. ПРОСВѢТА. Ужгород 1932, 68 – 100.

⁵ ПАНЬКЕВИЧ, І.: Матеріали до історії мови південнокарпатських Українців. In: Науковий збірник Музею української культури в Свиднику.

tlače, a tak rekonštruovať aj veľmi slabo čitateľné cyrilské a latinské marginálne poznámky. Obidve knihy majú rozmery 29,3 x 18,6 cm. Papier je bez vodoznakov. Väčšina štočkov pochádza z prvej polovice 17. storočia z dielne Iľju a Reklinského. Marginálne cyrilské rukopisné poznámky vlastníka knihy, latinský zápis vizitácie⁶ a ostatné latinské poznámky⁷ sa nachádzajú prevažne na pravej strane listu.

Tlačené knihy z druhej polovice 17. storočia uložené v knižnici Pravoslávnej bohosloveckej fakulty v Prešove obsahujú súbory kázni. V knihe **ВѢНЕ^оЪ ХѢЪ** (*signatúra knihy I – 2.102*)⁸ sa nachádzajú kázne určené na cirkevné obdobie Štyridsiatnice a Päťdesiatnice (t. j. na obdobie od nedele Paschy (Kristovho vzkriesenia) – po Tomášovu nedeľu (tzv. Svetlého týždňa) a až do nedele Zoslania Svätého Ducha), kázne na nedele celého cirkevného

Книга друга. Red. А. Куримский. Bratislava – Prešov, Видав Музей української культури в Свиднику в Братіславському Словацькому педагогічному видавництві, Відділ української літератури в Пряшеві 1970.

⁶ Na fol. XXI.^r v knihe **ВѢНЕ^оЪ ХѢЪ**: (*uvedené fol. možno považovať aj za csl. označenie listu: а*) je v štočku napísaný latinský text vizitácie z roku 1780: **1780 Anno 14 8bris V.S. In Acti visitationis Esslaē in Izby, per me Joan. Chrisost. Bernatuiwich Delegatui Visitationis revisuum**

⁷ Ako príklad uvádzame: 1. Rukopisnú poznámku Jána Halika, farára z Hrabského (fol. VII.^v – fol. IX.^r v knihe **ВѢНЕ^оЪ ХѢЪ**): *Hic Liber pertinet ad Libros Joannis Halik Parochi*. 2. Latinský zápis staršieho dáta iným atramentom a od iného (neznámeho) autora (fol. X.^r – XXV.^r v knihe **ВѢНЕ^оЪ ХѢЪ**): *et Liberos (!) Ioannis Szczawinski Decani Ioranis Becensis Mussinensis et Scepusiensis Decanatuuum Instructoris Parochi pro tunc Izbensis et Biliczniensis. NB menentur tamen qvatenus Eccle sūē Pentnensi fiat pro ei compensatio*. 3. Na strane *а* (1.) v knihe **Угородокъ [Мѣиъ Бѣиъ]** na dolnej marginálii sa nachádza rukopisná poznámka v latinskom jazyku. Ide o signifikáciu vlastníka knihy v roku 1812: *Joannis Halik Parochi Hrabzskensis 1812mo mp*. 4. Na strane □ (700.) v knihe **Угородокъ** sa nachádzajú latinské poznámky, ktoré sa dotýkajú kázne o sv. Mikulášovi a upresňujú udalosti zobrazované v kázni. (Niektoré časti latinských poznámok boli pri reštaurovaní knihy odrezané): *Procella Maris / [...]jam Moritur / [...]os juvavit / Mortem inju- / [...] damnatos iam / [...]ocum Eructos / [...] Jugilationem / [...]eravit / [...]potianum, Ursum / Herpolianum / [C]onstantino Cesa- / [...] ad Mortem Dei / [...]natos inique eu / [...]avit / [...]am Anno tempo- / [...]amis in Mirna / [...]catori ex Sicilia / [H]ispaniam navi / [...]ti cunfrume / [...] in Somno semon- / [...]vit convenien / [...]um illo, ut ad / [...]ram cumfrumen- / [...]adnatet / [...]m alio tempore / [...]nis Mercatores / [...] frumento ex / [...] andria navigan / [...] ad repositorium / [...]eum, petiit ut ex / [...]i Navi per 100 men / [...]m impertito fru- / [...]nto juvent homi / [...]fame praessos.*

⁸ **ВѢНЕ^оЪ ХѢЪ з ПРОПОВѢДІЙ НЕДЕЛНЫХЪ ѿки з ЦѢТѢ^ѣ Рожанъ^ѣ на оукрашіне Православно-кадваліческон Цркви, сплѣтенъиъ. ИЛИ КАЗАНА НЕДЕЛНЫИ на ВѢнцѣхъ всегю ЛѢта, з Писма Бгѣгю, и з Рѣзныхъ ОУчителей, на ползѣ дѣшевною Православныхъ собраныиъ.**

roka (t. j. na nedele po Zoslaní Svätého Ducha) a záverečnú časť knihy tvorí kázňová produkcia určená na predpôstne a pôstne obdobie (t. j. počas Pôstneho Triodionu a Strastného (Veľkého) týždňa).⁹ Kniha kázni pod názvom **Угородокъ** (*signatúra knihy I – 2.103*)¹⁰ obsahuje kázňovú tvorbu Antonija Radyvylovského na jednotlivé bohorodičné (mariánske) sviatky cirkevného roka a kázne na sviatky Pána a ostatných svätých. Jazykom jednotlivých kázni je cirkevná slovančina s mnohými lexikálnymi prvkami poľského a ukrajinského jazyka. Považujeme ho za takú formu jazykového prejavu, ktorá vyplynula z úzu používateľa – autora. Na tomto mieste sa však nebudeme zaoberať jazykom, štýlom a formálnou stavbou kázni v uvedených starých tlačiach. Sústreďme sa iba na niektoré zaujímavosti jazyka cyrilských rukopisných poznámok, o ktorých možno povedať, že svedčia o používaní *standardnej formy jazyka* veriacich východného obradu v karpatskom priestore a na východnom Slovensku.

Pri charakteristike jazykovej situácie u veriacich byzantsko-slovanckého obradu na východnom Slovensku používame tri pomenovania na označenie jednotlivých foriem jazyka: *ľudový jazyk*, *štandardný jazyk* a *nadštandardná forma jazyka*. Pod *ľudovým jazykom* rozumieme tú podobu hovoreného jazyka, ktorý používajú pri bežnom dorozumievaní príslušníci ľudových (dedinských) vrstiev príslušného etnika, pod *štandardným jazykom* rozumieme takú formu zväčša písaného jazykového prejavu, v ktorej sa prekrývajú prvky ľudového a cirkevnoslovanckého jazyka, a napokon pod *nadštandardnou formou jazyka* rozumieme cirkevnú slovančinu používanú ako bohoslužobný, obradový jazyk veriacich východného rítu. Preberaním prvkov ľudového jazyka sa cirkevná slovančina (najmä v literárnych a

⁹ ВЪ ГЛАВОУ И ЧЕ^{СТ}ЦА ЦР^КВ^НА ЦР^КВ^НОУЮЩИХ И Г^НДА Г^НДТВОУЮЩИХЪ
• Повеліиѣмъ Пресвѣтлѣйшихъ Державнѣйшихъ и Блгочестивѣйшихъ Великихъ
Г^НДрей ииш^Ихъ ЧР^КВ^НЫ И ВЕЛИКИХЪ КНЗЕИ ІУДИНА АЛЕ^КС^АН^ДРОВИЧА,
ПЕТРА АЛЕ^КС^АН^ДРОВИЧА, и великі^О Г^НДрини Блговѣ^Нны^О ЧР^КВ^НЫ и великі^О
Кн^Ижн^Ы С^ВФІИ АЛЕ^КС^АН^ДРОВИЧЫ, (...) Бл^Гвеніемъ же въ д^Хвномъ чинѣ Ѡца
и^Хъ и Бг^Омолца, Великаг^В Г^Рѣйшаг^В К^РІ ІОАКИМА Московцаг^В и Всеа
Россіи, и всѣхъ Г^Рверныхъ Г^Рранъ Патріарха: и иисне Превсценна^А Правосла^В
наг^В Архіепіпа Митрополита Клевсаг^В Галицаг^В и Всеа Малыа
Россіи, К^Рръ ГЕДЕѠНА. При тшаніи, Г^Рѣ^О великіа Ч^Сдо^Ворныа Л^Авр^Т
Печерскіа Кіевскіа, Архімандрита Варлаама. Напечатаса Т^Упомъ въ тоѣже
Г^Рѣ^О Л^Авр^Т. С^Іа Книга Вѣ^НЦА ХР^ТОВА сос^Навле^Ннаа тр^Сдо^В Іермонаха
Литвиніа Радивило^Вско^В, Иг^Умена Мона^Тыра^І Г^Рѣ^О-Николског^В П^Уст^Ни^О
Клевско^В. въ Лѣто Ѡ соз^Аніа м^Іра зр^Съ. Ѡ Р^Жв^Аже ХѢа. а^Хпи. (1688).

¹⁰ Domnievame sa, že názov knihy je Угородокъ [М^Риі Б^Ііі]. Knihe chýbajú úvodné strany. Pravdepodobne ide o staršiu knihu, ako je Вѣ^Не^Оъ ХѢъ. Svedčí o tom aj marginálna rkp. poznámka napísaná cyrilikou, v ktorej sa uvádza dátum (deň, mesiac a rok) získania knihy (Рокъ Бж^Іа аХ^Ід [= 1684]: М^Іца Іюніа Днаа 5[= 16]).

administratívnoprávnych písomnostiach) menila tak, že vznikla stredná forma jazykového prejavu, tzv. *štandardný jazyk*. Štandardný jazykový prejav sa od *ľudového jazyka* odlišuje tým, že je prevažne písaným prejavom. Od *nadštandardnej formy jazykového prejavu* sa tento jazyk odlišuje tým, že na rozdiel od „čistej“ cirkevnej slovančiny (bez lexikálnych prvkov ľudového jazyka) nie je liturgickým, resp. bohoslužobným jazykom; nie je dovolené sláviť v ňom ani bohoslužobné obrady. *Nadštandardná forma jazykového prejavu* je spojená iba s bohoslužobným procesom, Bibliou a liturgickými textami zapísanými v bohoslužobných knihách, ako sú napríklad Mineja, Liturgikon, Časoslov, Trebnik a pod. Vďaka prenikaniu prvkov z domáceho (ľudového) prostredia sa cirkevná slovančina vo funkcii literárneho jazyka niekedy pokladala za makarónsky jazyk – obsahovala lexikálne prvky jazyka konkrétnej oblasti (polonizmy, ukrajinizmy, slovakizmy, maďarizmy), ktoré sa tam dostávali predovšetkým z nárečového úzu pisárov, autorov a používateľov. Cirkevná slovančina bola predovšetkým bohoslužobným jazykom. Jazyk literárnych pamiatok, paraliturgickej spevníkovej tvorby, jazyk rozličných katechizmov pre ľud, jazyk korešpondencie a administratívnych zápisov vnímame ako kultivovaný, *štandardný jazyk*. Tento jazyk sa prijímal ako dorozumievací prostriedok v písomnostiach, najmä v matrikách, v parafiálnych (resp. farských) zápisoch kňazov, niekedy aj pri vizitáciách, v korešpondencii, v testamentoch. Rozličné takéto nápisy nájdeme aj na ikonách, ikonostasoch, bohoslužobných nádobách, zvonoch, liturgických knihách, zápisy cien obilia na trhoch, zápisy o dlžobách, historických udalostiach, o prírodných katastrofách, zápisy o donáciách zapisované často na ikony alebo na marginálie bohoslužobných kníh a inde. Práve cirkevno-slovanský jazyk s lexikálnymi prvkami z hovoreného ľudového jazyka sa uplatňuje ako univerzálny komunikačný prostriedok, čo súvisí s vtedajším spoločenským životom a praxou. Na tomto mieste treba zdôrazniť, že chápanie cirkevnej slovančiny ako nadštandardnej formy jazykového prejavu je v súlade s dobovým ponímaním jej bohoslužobnej funkcie. V cirkevnej slovančine sa nepísali kázne, polemická spisba, nevznikala v nej literárna produkcia. Na tento účel slúžila *štandardná forma jazyka*. Nadštandardný jazyk bol iba jazykom bohoslužby a modlitby, a tak si zachoval svoju pôvodnú jazykovú podobu.¹¹

Krátka charakteristika rukopisných marginálnych poznámok:

Na fol. III.^r – VII.^r a na fol IX.^r – XXI.^r (v knihe **Вѣнеѡъ Хѣъ**, sign. I – 2.102) sa nachádza prečiarknutá cyrilská rukopisná poznámka Konštantína Tarasovyča, ktorý bol farárom (alebo dekanom) taraskej stolice:

¹¹ O tom pozri moju dizertačnú prácu *Paraliturgická pieseň karpatskej oblasti v literárnych, historických a jazykových súvislostiach 17. – 19. storočia* – obhájená 6. 10. 1998 v Slavistickom kabinete SAV.

Ќї га кнїга глаголемаа вѣанецъ¹²
велевног¹³ Ѡца Константиина
Тарасовича на той
Часть¹⁴ намѣсника¹⁵ Ѡтолиц¹⁶
тараской [...]ено рѣскаго
Набоженства¹⁷, а презвітера¹⁸

¹² **вѣанецъ**; csl. **вѣнецъ**; pol. *wianek*; ukr. *вінок, вінець*; nářeč. *veňec*; slov. *veniec, vienok, venček* (mnisi v kláštoroch mali na hlavách veniec na znak čistoty a víťazstva /antická tradícia/. Veniec sa kladie na hlavu aj pri skladaní večných mnišských sľubov a aj pri vstupe do manželstva sa kladú na hlavy vence alebo koruny ako požehnanie cirkvi – od toho csl. **вѣнчаніе**).

¹³ **велевног**; csl. **великій** (v haličskej redakcii aj **велевнннн**); v csl. lepšie **велевѣпннн**, **вельвѣпннн** (z gr. *μεγαλοπρέπεια*, vo význame vznešenosť; *μεγαλοπρεπής*, šľachetný), resp. **велемѣдрннн** (z gr. *μεγαλοφρονέω*, vo význame mať dôveru, hrdosť); pol.; *wielebny*; Historický slovník slovenského jazyka (ďalej len HSSJ) IV. pod heslom *prevelebný (o človeku)* uvádza významy *úctyhodný, dôstojný* pre príklady *prewelebný, slawny a mocný zwytezyteli nad hrjchem, pane Gezu Kryste Mod 1573; otce swate, gým (diablom) ýnate, zdawna gsy wywedł wyt'ezne y prewelebné CC 1655 (HSSJ IV., 1995, s. 417); ukr. *преподобний* (csl. **преподовнннн**), slov. *velebný, prevelebný*; vsl. dialekty *prevelební*, najčastejšie v oslovení: *prevelební otče*.*

¹⁴ **часть**; v cirkevnej slovančine slovo **часть** má neohraničenú platnosť (napr. **приіде мой часть, рече Іисѣсъ**), ohraničenú platnosť má výraz **время** (napr. **въ время оно, рече Іисѣсъ; время клепанїа** a pod.); konštrukcia **на той часть** v csl. by mala znieť **въ время оно**; vo vsl. dialektoch máme napríklad **na tot čas to bulo dobre** – napr. v csl. **въ томъ часѣ ста дъждъ** (vtedy nastal dážď, začalo pršať); konštrukcia **на той часть** znamená – **vtedy**; pol. *wtedy, wtenczas*; HSSJ I. (1991, s. 202 – 203) uvádza vo význame *vtedy*, v tom období tvary: *w ty csassi, yako gel na wognu ŹK 1454*; na ten čas byl rychtarem SLIAČE 1596; *pryssly sme w taky czas, kdy nebosstyk kručzel NITRA 1654* a pod.

¹⁵ **намѣсникъ**; csl. **намѣстникъ**; vsl. dialekty *namesnik, namestnik, namestok*, slov. spis. *namestnik*, tu vo význame nástupca; ukr. *наступник*; HSSJ II. (1992, s. 422 – 423) uvádza *namestnik, namestok* – vo význame zástupca a nástupca – tvary: *namestok, namestek, namesnjk, namestnjctwi prednyho úradu*.

¹⁶ **Ѡтолица** – od slova *stolec (столецъ)*, *prestol (престолъ, кафедрa)* – vláda, správa, tiež sväté, povýšené miesto); tu vo význame *prestolné (sídelné) mesto*.

¹⁷ **Набоженство**; csl. **вѣроповѣіе, вѣросповѣданїе, вѣросповѣданїе**; pol. *nabożeńswo* (iba vo význame súhrnu náboženských obradov, rítus) ukr. *віресповідання, релігія, закон божїй*; slov. *vierovyznanie, náboženstvo*, vsl. dialekty [*naboženstvo*], HSSJ II. (1992, 362 – 363) pri slove *náboženstvo* vo význame formy spoločenského vedomia, zbožnosti, bohabojnosti, náboženského obradu, bohoslužby uvádza tvary: *naboženstwý, naboženstwĵ, naboženstwĵ*. Tu **рѣскаго Набоженства** – ruskej viery, čiže východného obradu.

¹⁸ **презвітеръ**; csl. **пресвнтеръ, презвнтеръ**, gr. *πρεσβυτέριον* (vo význame rada starších), slov. *presbyter*; pol. *proboszcz*, ale *prezbiterium* (vo význame svätyňa

лѣковскаго, кто дѣкнеса ен,¹⁹
 важилъ²⁰ ѡжити²¹ а²²во²²
 ѡки²³ колвекъ²³ спосово²⁴
 ѡ далити²⁵ верѡ неверненою²⁶
 ѡ м²⁷ене, а²⁸во²⁸ ѡ монхъ
 дѣтѣн, нехан²⁹ бѣде³⁰
 прокла³¹. Анафема³⁰
 писалоса³¹ в монитъ властно³² домѡ
 на Пановствѣ³² лѣковско³²

chrámu); HSSJ IV. (1995, s. 397) uvádza presbytera ako člena rady cirkevného zboru protestantskej cirkvi.

¹⁹ кто дѣкнеса ен; cs. *dotkněti se, dotkněti se*; tu vo význame uškodiť, poškodiť (preklad: kto by ju chcel poškodiť), strus. *дотронуться*; HSSJ I. (1991, s. 301) *dotknúť, dotýkať, dotýkať* – vo význame na cti utfhať, osočovať: hanliwe o newinným mluwil, na cti dotýkal WU 1750.

²⁰ важилъ; z pol' *ważyc się*, slov. *odvážiť sa*, ukr. *відважуватися, осмілитися, відважний*, rus. *отважиться, решать, осмелиться*.

²¹ ѡжити; cs. *взяти, взять* v haličskej redakcii po Nikonovej reforme aj *взати, возъмъ*; v niektorých východoslovenských nárečiach, ale najmä v užskom nárečí nedochádza k neutralizácii *v → f* na začiatku slov. V pozícii *,v'* pred spoluhláskou býva *,u'* napr.: *utedi, u škole, užac, učara*; ukr. *взяти*; pol'. *wziąć*.

²² а²²во; cs. *или*; pol'. albo; HSSJ I. (1991, s. 84) uvádza alebo, aleb, albo, alebožto vo významoch vyjadrenia hodnotiaceho postoja k výpovedi, tu vo význame eventuality, vylučovacieho vzťahu – *ѡжити а²²во ѡки²³ колвекъ спосово²⁴ ѡ далити*.

²³ ѡки²³ колвекъ; cs. *(jakij) kolvěkъ* (inde len *kiij*); HSSJ I. (1991, s. 512) uvádza jakýkoľvek, jakovýkoľvek vo význame neurčitého zámena – akýkoľvek, hocijaký, ľubovoľný, hocijaký; pol'. *jakikolwiek, jakiś*.

²⁴ спосово²⁴; cs. *пособіе; (по собѣ, за sebou, následne – vo význame formy, spôsobu /akým spôsobom/)*; pol'. *sposób*; ukr. *спосіб*.

²⁵ ѡ далити ... ѡ мене, а²⁸во ѡ монхъ дѣтѣн; cs. *ѡдалѣти, оудалѣти* (vo význame odniesť, odcudziť); HSSJ III. (1994, s. 132) uvádza slovo *oddialiti* aj vo význame zbaviť niekoho niečoho.

²⁶ верѡ неверненою; tu: s úmyslom (presvedčením, vierou) nevrátiť (ukradnúť); z cs. *вѣровати въ что* (veriť niečomu); *вера* – slov. *viera*, pol'. *wiara*; ukr. (vo význame presvedčenie, viera) *віра, довір'я*; vsl. dialekty [vira].

²⁷ Ide o latinské *m* – správne má byť – [m] (Takto aj v iných prípadoch.)

²⁸ а²⁸во; porovnaj pozn. 22.

²⁹ нехан; ukr. *нехай* (vo význame uvádzacej častice), slov. *nech*; HSSJ II. (1992, s. 503) uvádza tvary *nech* (*nech, nach, naj, nak*), *nechaj*, *nech(a)ť* aj vo význame uvádzacej častice.

³⁰ Анафема; gr. *ἀνάθεμα*; slov. prekliatie.

³¹ писалоса, cs. *писаса*.

рокъ ѿѿнѣ (1753)
мѣца септєврїа єї (16)
рѣкою влачною Константїи Тарасович [...] тер лѣковски

Posledný list tejto knihy, ktorý označujeme ako fol. XXII, pravdepodobne patrí do knihy so sign. I – 2.103. Svedčí o tom aj marginálna poznámka, v ktorej sa spomína meno Michala Bogŕarského (pozri opis marginálnych poznámok knihy **Угородокъ Мрїи Бѣи**). List obsahuje štyri rukopisné poznámky, ktoré prepisujeme v takom poradí, ako sú napísané na uvedenom liste.

1. Poľská rkp. poznámka – (ide o najstaršiu rkp. poznámku na tomto liste, z ktorej sa dozvedáme, že túto knihu kňaz Michal Bogŕarský dal do záložne [w *Krolo*/.../] asi za 30 [.../tyntow].)

**Ksiąga Wielebnego Księdza Michala Bog[...]
[...] a Muszynskiego zastawiona w Krolo [...]
[...] tyntow 30**

2. Latinská rkp. poznámka od Jána Halika:

**Devenit per emtionem
ad usum
Joannis Halik mp
Parochi Hrabszkensis
Anno 1812**

3. Poznámka je zapísaná iným atramentom v cyrilike:

Єдєт Чѣдєса свѣта Л: хчс 696

4. Poľská rukopisná poznámka:

Kirylla Ksiągi Kaznodzieyskiej

Na fol.I.^{r.v} – fol.V.^r v knihe **Угородокъ [Мрїи Бѣи]** sa nachádza marginálny rukopisný cyrilský text vlastníka knihy s vročením

**Во имя Ѡца, Сїа и Сїаго Дїа. Амнь.
Сїю книгѣ глємѣю Угородокъ**

³² на **Пановствѣ**; pol. *państwo* (vo význame organizačnej, resp. jurisdikčnej správy), slov. (vo význame územnej a hospodárskej jednotky spravovanej feudálnou vrchnosťou) *panstvo*; ukr. панство, панування.

КѸпи^ѳ Равѣ Бжїи Михаилъ Богл^дскїи
 Пре^свитеръ МѸши^їскїи: За злоты^ѳ
 па^ндеся^н по^ѳскихъ: До кождо
 Злото^ѳ читати по три^аца^н грошї^ѳ,
 а пѣлторако^а двана^нца^н
 За гроши³³ ѳѸми. ѳвоен вла^сной
 РокѸ Бжїи аХпїд[= 1684]: Мїца Юнїа Дна 5ї[= 16]

Na niektorých stranách pri kázňach sa nachádzajú rukopisné cyrilské poznámky. Ide o pomocný slovníček (resp. vysvetlenia) niektorých slov, ktorým používateľ knihy nerozumel, alebo pomáhali používateľovi knihy pri zostavovaní vlastných kázni. (*Podčiarknuté cyrilské časti sú rukopisné*):

s. ѳнд (454)	- со ^б лазнь <u>Δ згоршене</u>
- безѸмїе <u>Δ влазі^їство</u>
s. фї (510)	- полага ^ѳ етсѧ <u>Δ покладе^нсѧ</u>
s. хѳѳ (699)	- състроптївѣ ^ѳ <u>Δ испреворотнѣм</u>
- развратїшисѧ <u>Δ въвернешсѧ</u>
s. ѳї (700)	- немáло <u>Δ мнóго</u>
- провáдилъ допреданѧ немáло
- навклїров – стѣрннковѣ ^ѳ
- презѣ кождѣи корáбелъ <u>Δ с ко^ѳдого корабелѧ</u>
s. ѳїá (701)	- въ житнїци <u>Δ до стодолы</u>
- в силѣ – в моци
s. ѳїкг (723)	- тѣктонови <u>Δ теслови</u>
s. цѣа (961)	- добраѧ – значнаѧ
s. ала (1031)	- времѧ <u>Δ часѣ</u>

Na strane ѳї (700) sa nachádzajú ďalšie cyrilské poznámky, ktoré sa dotýkajú kázne a upresňujú udalosti zobrazované v kázni.

- Навкли^ѳ еди^ї Ѹпа^ѳ з маштѸ³⁴ вокрѣ^їти^а и ро^зви^асѧ. сѳ Никола^н Воскр^ѳсилѣ его
- Во снѣ ѳпархѸ оѸбо за прѣк. (!) црю же сѣлнѣ оѸча к^ѳ непрѣ^нно Ѹбо^ѳгани въша.

³³ I. Paňkevyc̆ (1970, s. 17) hovorí, že pri marginálnych zápisoch na knihách sa zvyčajne stretávame s rozličným označením peňazí, napr. uhorské, nemecké, poľské zlaté, florény, mariaše, vonaše, groše a pod. Okrem peňazí bolo možné za knihy platiť aj obilím, jačmeňom, ovsom, súknom a dobytkom. Svedčí to o vysokej hodnote kupovaných kníh.

³⁴ Маштакъ – je malý stepný koník.

Na strane ψϞΓ (793) je rukopisná marginálna, ktorá sa viaže k textu kázne a dopĺňa text v kázni citovanej piesne. Na základe použitého atramentu a rukopisu usudzujeme, že pochádza od J. Halika

[Витѣй Црю] на рожденъый ѿ во пѣслехъ Положенъ [ѿ].

Na margináliách strán ϣλ. Δ ϣλλ. sa ešte nachádza latinská signifikácia Jána Halika: *Joannis Halikmp / Parochi Hrabzskensis. Anno 1812.*

Na strane ϣκζ (1026) sa nachádza marginálna poznámka jedného z vlastníkov knihy, ktorá bližšie vysvetľuje výrok Jána Chryzostoma Zlatoústeho:

Егда повинѣшица мѣжѣ, коже Гдѣ работѣющи непщѣи покарѣшица, коже во цркви повинѣтца Хртѣ, сирѣчь мѣже ѿ жѣны, такожде ѿ жѣны мѣжемъ коже ѿ Бгови повинѣтца.

- poznámka znie: **ЖЕНА НЕ^ѣ ГОЛОВЫ МѢЖЕВОЙ СОТВОРЕНА**

Pokúsili sme sa priniesť iba jeden z príkladov vzájomných kontaktov medzi kultúrnymi a religióznymi priestormi slovanského Východu a Západu, ktorý sa realizoval prostredníctvom distribučnej siete tzv. knihonosov, pričom samozrejme netreba preceňovať vplyv Slavia Orthodoxa, ale treba s ním v priestore východného Slovenska rátať najmä z toho dôvodu, že sa tu po prijatí Užhorodskej únie (1646) sformovala uniátska (gréckokatolícka) cirkev. Užhorodská únia sa na území zemepánov, príslušníkov latinskej cirkvi, snažila o prechod pravoslávneho obyvateľstva pod jurisdikciu rímskej cirkvi. Z literatúry a prameňov sa dozvedáme, že prechod pod rímsku jurisdikciu nebol jednoznačný. Svedčí o tom napríklad neúspešný krásnobrodský pokus o zavedenie únie hneď na začiatku 17. storočia, a to iba pár rokov po prijatí Brestskej cirkevnej únie (1596). Nepravníci únie vtedy vyhнали uniátskeho biskupa Premysla Anataza Krupeckého, a tak sa na úniu čakalo do roku 1646 (*Užhorodská únia*). Prijatie únie v nijakom prípade neznamenalo „pokatolíčenie“ veriacich byzantsko-slovanského obradu, o čom svedčia aj podmienky, za ktorých bola únia prijatá. Išlo o zachovanie obradu, o zachovanie bohoslužobného jazyka a o vyrovnanie sa ortodoxného duchovenstva katolíckemu kléru. Pritom sa splnila aj hlavná zásada feudálneho panstva – *cuius regio, eius religio*.

Na tomto mieste treba tiež priznať, že gréckokatolíci sú na Slovensku menšinovou cirkvou, ale aj napriek tlakom latinského prostredia východnú orientáciu duchovnosti a obradovosti nestratila. Svedčí o tom aj prísun cyrilských najmä bohoslužobných kníh a kázňovej tvorby spoza Karpát aj po zavedení cirkevnej únie (1646). Ako sa tomuto vplyvu bránila cirkevná vrchnosť je iná otázka, aj keď vieme, že mnohé knihy z ortodoxného prostredia boli cenzúrované. Svedčí o tom napríklad okružný list z roku 1742 vydaný

mukačevským biskupom Gabrielom Blažovským, ktorým spomínaný vladyka nariaďuje cenzúru hlavne na tie knihy, ktoré prichádzali spoza Karpát a vznikali pod vplyvom pravoslávia a nepravoslávnej únie – išlo hlavne o polemické spisy a kázňovú tvorbu proti rímskej cirkvi a jej náuke. Jedným z príkladov sú aj uvádzané tlačené cyrilské knihy z dielne Antonija Radyvylovského.

**Zastúpenie lexikálnych prevzatí z latinčiny a gréčtiny
v súčasnej slovenčine**

Ľubica Dvornická

Doplnenie chýbajúcej (časti) tabuľky, ktorá nedopatrením vypadla z článku v zborníku VARIA VI.

[Ľubka, nechceli sme... ☹]

pis.ab.	aG	G%	aL	L%	G+L	G+L%	aG.L.	G.L.%	aI	I%	aS	S%	spolu
a	17	34	17	34	6	12	40	80	7	14	3	6	50
b	3	3,3	3	3,3	4	4,4	10	11,1	17	18,9	63	70	90
c	2	6,5	3	9,7	0	0	5	16,1	8	25,8	18	58,1	31
č	0	0	0	0	0	0	0	0	4	12,5	28	87,5	32
d	9	6	20	13,2	9	6	38	25,2	8	5,3	105	69,5	151
dž	0	0	0	0	0	0	0	0	1	50	1	50	2
e	10	34,5	10	34,5	3	10,3	23	79,3	6	20,7	0	0	29
f	6	12,8	11	23,4	3	6,4	20	42,6	19	40,4	8	17	47
g	4	14,8	9	33,3	1	3,7	14	51,8	9	33,3	4	14,8	27
h	9	9,3	3	3,1	1	1,0	13	13,4	6	6,2	78	80,4	97
ch	4	11,4	1	2,9	0	0	5	14,3	1	2,8	29	82,9	35
i	1	3,0	21	63,6	2	6,1	24	72,7	2	6,1	7	21,2	33
j	0	0	1	3,25	1	3,25	2	6,5	4	12,9	25	80,6	31
k	10	5,7	38	21,7	7	4	55	31,4	35	20	85	48,6	175
l	5	6,7	9	12	6	8	20	26,7	10	13,3	45	60	75
m	8	6,1	15	11,3	14	10,6	37	28,0	23	17,4	72	54,6	132
n	3	1,6	7	3,4	6	3,0	16	8,0	4	2,0	183	90,0	203
o	3	1,5	12	6,1	5	2,5	20	10,1	6	3,1	171	86,8	197
p	21	4,2	30	6,0	14	2,8	65	13,0	46	9,1	393	77,9	504
r	2	1,3	24	15,7	1	0,7	27	17,7	21	13,7	105	68,6	153
s	8	3,0	19	7,2	12	4,6	39	14,8	29	11,0	195	74,2	263
š	2	2,1	7	7,5	1	1,1	10	10,7	30	32,3	53	57,0	93
t	9	8,2	10	9,1	4	3,6	23	20,9	21	19,1	66	60	110
u	2	2,4	0	0	1	1,2	3	3,6	2	2,4	79	94,0	84
v	0	0	9	4	5	2,2	14	6,2	10	4,4	201	89,3	225
w	0	0	0	0	0	0	0	0	1	100	0	0	1
y	0	0	0	0	0	0	0	0	1	100	0	0	1
z	0	0	0	0	11	4,4	11	4,4	9	3,6	230	92	250
ž	0	0	0	0	3	10,3	3	10,3	6	20,7	20	69	29
+	138	4,4	279	8,9	120	3,8	537	17,1	344	10,9	2269	72	3150